

827(477)06

М. 43

Юрій
МУШКЕТИК

Твори в п'яти томах

2

LORENZ
WINCKELMANN

2

Твори в п'яти томах

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»

Юрій МУШКЕТИК

ТОМ 2

Жорстоке милосердя

Роман

Віхола

Роман

ББК 84 Ук. 7—44
М93

До другого тому ввійшли романи «Жорстоке милосердя» та «Віхола», присвячені подіям Великої Вітчизняної війни.

Во второй том вошли романы «Жестокое милосердие» и «Вьюга», посвященные событиям Великой Отечественной войны.

М $\frac{4702590200-075}{M205(04)-88}$ Передплатне

ISBN 5—308—00061—1

ISBN 5—308—00271—1

© Художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1988.

Жорстоке милосердя

РОМАН

Ніч напливала на нього, немов чорна ріка. Він сам мав стрибнути в неї і або переплисти на той бік, або загинути. Вороття назад не було. Берег, який покидав, зводився так круто, так стрімко, що вибратись годі було й думати. Та він би й не прийняв його більше. Один раз доля вже зробила шалений поворот кола, чорна хвиля винесла його назад до кручі, й він видряпався на неї. Лишився живий. Якщо можна назвати життям, що було потому. Бо часом навіть смерть видавалася йому привілеєм, одібраним у нього долею.

Це сталося торік, восени. Коли над невільничим табором потяглися перші ключі перелітних птахів. Думка про втечу спала Іванові зненацька, враз. Він відчув таку тугу, таку порожнечу, що йому здавалося, ніби провалюється кудись. А в тій порожнечі тихий, але чіткий Марійчин голос: «Іване! Іване!»

Нехай би на ту мить колону вела тисяча копвоїрів, він би все одно тікав.

А їх було тільки троє. І спаяна кінцями, еліпсом, колюча дротина довкола, її несли крайні полонені. Вона скидалася на замкнуту орбіту, колючу орбіту, з якої мав зійти й полинути у вільні світи. І або долетіти, або згоріти в путі.

Їх затримали в шахті — щось сталося з кліттю, і в колючий еліпс зміна увійшла вже в померках. Літній день згорав і падав, немов підбитий літак. За кілька хвилин уже ніч, вже повна темрява, стривожені конвоїри загергали, загукали погрозливо, забігали довкола еліпса. Вони наказали полоненим бігти, й, мабуть, саме те полегшило Іванові втечу. Непомітно перемістившись у кінець гурту, він упав на дорогу обличчям просто в ще теплий, притоптаний ногами полонених пісок. А ноги тупотіли далі, аж гула земля, й з того тлуму Іванове вухо виловлювало тупіт важких, кованих залізом чобіт, йому гунало в голові, а серце било гучно, й здавалося — ці удари такі лункі,

що струшують планету, що їх чують по той бік землі. І вже поготів конвоїри.

Але вони не почули, погнали еліпе далі. А Іван важко, над силу одірвався од ще теплого земляного лона й пішов у ніч. Він простував у бік, протилежний од того, куди скотилося сонце, поспішав туди, звідки воно мало викотитись; намагався увійти своєю орбіткою в його велетенську орбіту. Довкола нього обкручувалось високе чуже небо, в якому сяяли зорі, міради зір, воно скидалося на величезну мішень, постріляну кулями, і невпинно нагадувало, що він сам — мішень і міради куль чигають на нього. Біг і біг усю ніч, а сонце зійшло в нього за плечима, а з-за гостроверхого шахтного терикона з завислою на маківці вагонеткою вимчало два мотоцикли, поперед яких на довгих ретязях бігли вівчарки.

Запахи волі, яких Іван набрався за ніч, йому вибивали гумовими палицями; вибивали з серця електричним струмом високої напруги ніжний Марійчин поклик, висмоктували з очей могильною темрявою кам'яного мішка яскравість сонця й білизну далекого горизонту. А наостанок, коли Івана знову привели перед очі коменданта, той довго пробуравлював його червоними свердельцями, вбивав поглядом у землю і, не вбивши, наказав «вимити дурні думки». Двоє табірних поліцаїв кинули його, ледь живого, у цинковий жолоб умивальника й жорсткими, мов дріття, щітками з мсрської трави шмарували посічене тіло й голову. В жолоб збігала вода й спливала перед його очима червоним струмком. А потім струмок почав набухати, ширшати, й вода в ньому набирала дедалі яскравіших кольорів, а далі вона потекла потоком, велетенською червоною рікою, в хвилях якої й розтанула його свідомість.

Іван розплющив очі в сірій тиші дощаного барака. Хоч був тут уперше, одразу зрозумів, де лежить. Це був ревір — шпитальний барак, з його дверей полонені вже ніколи не виходили, звідси їх вивозили чорною дерев'яною бідою.

Біля Івана на хвилину (хворих у нього більше, ніж хвилин у добі) зупинився табірний лікар — низенький вилицюватий чоловік з татарськими очима, помацав пульс. Одначе ця хвилина вийшла за межі всіх часових законів, увібрала в себе ціле людське життя.

— Це кінець, лікарю? — запитав полонений, перемагаючи пекельний вогонь, який спопеляв його зсередини,

і в його очах лікар не вловив ні страху, ні розпачу. Ті очі були — як дві вуглини, — чи то в них уже вмерло життя, чи ховали щось у такій глибині, в яку не проглянути. Порепані, покусані губи теж стиснуті міцно, і весь вигляд покатованого, посинцьованого полоненого був не стражденницький, а якийсь трагічно-суворий. Цю суворість підкреслювало все: загостре, випнуте вперед підборіддя, смагляве, ледь перекреслене зморшкою чоло, смоляні розльотисті брови, вирівняні якоюсь внутрішньою напругою в одну лінію.

— Так, дорогий, — відказав, кутаючись у брудно-сіру хламиду.

— Погано, — мовив Іван і заплющив очі. — А я... навіть... не встиг...

Лікар якусь мить постояв і нахилився над ним.

— Що ти не встиг? — запитав тихо.

Іван не відповів. Та й що міг сказати цій незнайомій людині, яка щодня проходить крізь сотні смертей? Своє божевілля? Своєю ману? На межі смерті, на межі червоночорного провалля свідомості й несвідомості Іванові в грудях ворухнувся сміх. Гіркий і теплий водночас. Він так і не встиг сказати Марійці, як шалено, як безмежно кохає її. Не встиг, не зважився... Навіть після того, як дві гармонії одкривали на їхнім весіллі. Затоплений, аж пригнічений своїм щастям, оглушений і покірний їй. Не сказав дівчині, що кохає її. Вона сама відгадала його любов. Терпку, велику, ту, що вбирає у себе все: пориви, помисли — життя.

Хіба можна сказати таке лікареві. Ті перші слова зірвалися з його уст мимоволі. Весь цей час, з дня на день, з години на годину вони жили в ньому, проступали крізь голод, крізь кров, крізь смерть. А ці години думав про Марійку невідступно. Це було останнє, що єднало його з життям, і єдине, що лишав на землі. То хіба можна сказати таке незнайомій людині! Отут, серед чорної мерзоти, серед мук і передсмертних хрипів. Ні, в таборі немає барака для божевільних!

Та лікар чекав, Іван бачив його навіть крізь заплющені повіки, й він ворухнув сухими, спеченими губами, видихнув з грудей:

— ...Помститися.

І це теж була правда. Коли б він лишився живий, він би мстив. За свої муки, за обкрадену любов, за все те, що розчавили важкі гусениці хрестатих танків. Коли він, бу-

вало, пригадував, як бігли до переїзду жінки попрощатися ще раз, як зупинилися на горбі й, обійнявшись, занімілі, ніби вкипіли в білий обрій, — його пальці самі стискалися в кулаки, а серце било пострілами.

Вони й зараз, нехай і кволо, але склалися в кулаки, а в розплющених на мить очах загорілися холодні й гострі, як вістря ножів, вогники.

Лікар постояв ще мить, пильно подивився на змордового, але незворушного в своєму спокої полоненого, й пішов, терпко тручи рукою чоло.

Другого дня, удосвіта, Івана поклали в чорну біду, заклали зверху мертвими тілами і перевезли в барак для одужуючих.

Тут лежачих не добивали озвірілі капо й не виморювали інфекційними хворобами. Тут навіть давали, oprіч пінявого варива з гнилої капусти, одну картоплину на добу та півсклянки перегону — великий рейх задихався від нестачі робочої сили. Коли ж Іван став на ноги, його записали в арбайтскоманду, що мала прибирати територію табору. Всю територію, включаючи американську та англійську зони. То була найбільша доброчинність, на яку могли сподіватись тут, за колючим дротом, полонені слов'яни. Американці давали доїдати суп, квасоляний і гороховий, густий, запахущий, — тряплялося, полонений непритомнів над казанком, — давали хліб, галети й навіть сигарети та цукор. А в дерев'яних смітьярках були недопалки, шматочки хліба, шкуринки з ковбаси...

Але в тій доброчинності од самого початку ховалося лихо. По кількох тижнях прибиральну команду відправляли на важкі роботи.

Іван потрапив на завод, що ремонтував танки.

І ось тепер він стояв у своєму таборі. Якщо можна назвати своєю шибеницю, на якій тебе збираються повісити. Разом із чотирма іншими полоненими, впрягшись у віз на оббитих гумою колесах, під конвоєм двох поліцаїв вони привезли в табір, у той-таки барак для одужуючих, трьох полонених, уже нездатних тримати в руках молоти. За кілька хвилин (поліцаї пішли, ось-ось повернуться) мали вирушати назад.

Табір ворухився, неначе мурашник. Невільники сновигали, мов примари, мов тіні, — здеформовані голодом людські подобі, з обличчями, з котрих полон стер усі живі риси. Іноді Іванові здавалося, що він у неволі давно-давно, що всі оці обличчя знає одмалечку, що люди й

народжуються з такими запалними очима; тоді відчув колючий дріт майже на дотик, колюча тінь падала на нього навіть уночі, в сні, а може, вже вкарбувалася, в'їлася в мозок навічно; й тоді увесь світ видавався йому одним нескінченним полоном, вічним полоном, у якому примарно, обманом живуть воля, любов, надія. Але потім починав думати про Марійку й осягав, що його любов реальна, ясна, й повільно позбувався колючої павутини.

До відбою лишалося півгодини, це й були саме їхні, кожного полоненого, півгодини на добу, які він чекав цілий день і які потім не знав куди подіти. Найбільше їх сновигало на цьому вузькому плацику, в тісних суточках між двома бараками, на згарцьованому людськими ногами тирлі. Серед полонених воно називалось базаром. Й ховало в собі гірку іронію, спогад і тугу по тому, що обіймали люди цим словом.

Навіть Іванові, котрий вже сотні разів прочоував цей плацик, застеляло очі сірою млюю. І в цій млі ще сіріші постаті, які ледь ворухилися. Тут гендлювала смерть, торгувався голод з кволими спалахами падії, тут виторговували годшини й хвилини життя.

Порція — брикет сірого, з перетертих кісток і тирси хліба, півсигарети, ложечка мармеладу на паперовій шматинці, пів консервної банки м'яса. Про те м'ясо між полоненими ходили страшні чутки...

А ще — лиховісне шмаття, яке називали одежею.

Цю сірість, цю мертвотну безликість ще дужче відтінював квітник між двома рядами бараків. Три довгі, ідеально виміряні, обставлені однаковими, вибіленими вапном камінцями, грядки. Квітник міняв кольори залежно від пори року. Зараз там червоніли канни. Сам комендант табору щовечора марширував уподовж їхнього німого строю, пильнуючи, чи не впала яка головка. Адже то — великий злочин. Красию мають втішатися всі!

Канни горіли за десять кроків від Івана, але він не помічав їх. Він дивився в інший бік. Івана знесилювало вагання. Він і на мить не сумнівався в тому великому, що мало статися цієї ночі. Там усе було, як і того, першого, разу. Та ж смертельна замкнутість кола, те ж незборне бажання розірвати його, той же ніжний і владний поклик. Тільки тепер усе обміряне й вивірене, зважене й готоване. А тут... Ні як не міг виважити; жмакав і жмакав у кишені кітеля паку потертих папірців, кидав погляд ліворуч, де, заступлені з обох боків дерев'яними черевиками, лежали дві

пайки хліба, відтак праворуч, де на чорній поморщеній долоні біліло три сигарети. Одна довша — пімецька, й дві коротші, малярські.

...Купити дві сигарети, одну викурити зараз, а другу тоді... на волі. Подумки вже запалив сигарету... І відчув запах диму в роті й легенях, запах, від якого на мить замирає голод, від якого тихо погойдується земля, а по всьому тілу прокочується м'яка хвиля. Всі чуття, всі клітини тіла прагли тієї хвили, поглинались спазмами в згадках про неї, кричали, вимагали її. І він уже майже здався. Може, це остання земна розкіш?! Затягнутися кілька разів, забути все на світі, ковтнути болючого й солодкого диму, а тоді нехай і куля в потилицю. Бо й справді, може, це буде остання сигарета в житті. Останній промінчик радості. А хліб, певно, вже й не знадобиться?..

Але та ж таки думка, стрімка й розважлива, загасила бунт тіла. Так гасять багаття, яке загрожує перетворитись на пожежу. І, поспішаючи, щоб воно не спалахнуло знову, Іван рішуче ступив до полоненого в кавалерійській, з засмальцьованим до чорноти, одірваним коміром шинелі, який сидів навпочіпки, поклавши між довбачок-черевиків просто на землю два брикети хліба, простягнув гроші. Це був його потасмний заробіток на заводі. Виточені з металу соловійки, ведмедики, коні — він оддавав їх конвоїрам через дріт. Оддавав тим, котрі, вгадував, не пошлють в обмін на соловейка кулю. Одні конвоїри мовчки клали іграшки до кишень, декотрі тицяли через дріт недопалок чи кілька зім'ятих радянських карбованців. Марок німці не давали ніколи. Чи мали такий наказ, чи одержували надто куцу платню.

Ще Іван виточував коліщата до запальничок, рубав із дроту й обточував цвяхи, — ними підбивав впрізані із спрацьованих скатів підметки, — все це, звичайно, для товаришів по неволі. Вони ж намагалися вивільнити для нього час, оберігали од хижих очей конвоїрів. Найбільше Іван любив працювати з залізом. Може, що міцне, затяте, що мовчазне — хіба іноді скрикне чи зойкне. Іван любив розмовляти з ним. Подумки. Був неговіркий змалку, такий лишився назавжди. Там, у селі, теж не любив галасу, крику. Не любив задьористої колодчанської музики й реву-співу. І любив тиху мелодію, сумовиту, ніжну пісню. Пісня жила в ньому оддавна, мабуть, з діда-прадіда, — весь по материній лінії рід був співучий. Він не пускав її, гасив, — соромився свого хлопчачого товариства, де перед

війною посів міцні позиції стрілецький гурток і стройовий пісняк, сусідів, самого себе. Та й те ще — хліборобові музика пі до чого. Не нагодує, не зодягне, не приведе до ремесла. Й саме життя толочило в Івановій душі спів, рвало тонкі, невидимі струни. Він не хотів, щоб люди знали про них. І вельми здивував усіх, коли на власному весіллі розтягнув широкі мальовані міхи клубного баяна й узяв акорди високі та чисті. Нахмарений, крутолобий, але стривожений у душі, кидав у розчинеї вікна дужі слова:

Іхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай...»

І всі подумали, що ця пісня вросла в нього саме отим «свиснув козак на коня, оставайся здорова», й ніхто не здогадався, що вона жила в ньому іншим: «Бувай здоров, мій миленький, а все — пропадай». Отією ніжністю, отією любов'ю, для якої хай згине світ з його війнами і жорстокостями, сльозами й розлуками. Збagnула тільки Марійка.

За кілька тижнів почалася війна, і той незвичайний Іванів спів, та пісня стали для них обох віщим, чорним знаменням. Іванові самому вдивовижу, чому він тоді заспівав. Та ще й оту пісню. Згадував те часто; підточена голодом, зганьблена чужинським криком, пісня зачалася на дні серця гірким спомином, злившись воедино з карим Марійчиним усміхом.

...Іван узяв дві порції твердого, мов плитки амоналу, хліба й сховав їх до кишені зеленого кітеля. Кишеня відстовбурчилася, Іван хотів перекласти одну порцію, вже навіть витяг брикет, а тоді згадав, що другої кишені нема, й поклав назад. Другу кишеню одшматував снаряд. Не на ньому, на іншому, ворожому воякові. Іванові дали френч і штани, коли він став до праці на заводі, бо його танкістська форма на той час зносилася до нитки. У френчі з правого боку зяяли дві чорні діри і кілька менших — на правій холоші штанів, німця, либонь, садонуло осколками снаряда або міни. Кілька перших днів Іван почував свій правий бік, неначе він мерз, почувався й сам моторошно, коли думав про те, що в цьому ось френчі теліпалася якась інша душа, яка дихала, сумувала, співала пісень. А потім звик, навіть забув, і тільки одірвана кишеня щойно нагадала про те.

На завод повернулися перед самим відбоєм. Іван з'їв суп з картопляних лущайок, а хліб загорнув у знайдений в танку, який ремонтували, папір і заховав під набитий

стружками матрац. Там уже лежали куплені на табірному базарі порції.

Баракы для полонених стояли в кінці заводської території, за густим плетивом залізничних колій, одгороджені од неї двома рядами загостреного вгорі, перевитого дротами кілля. Од поля їх одділяло три ряди дротяної огорожі на бетонних стояках, повернутих досередини, й поміж рядами — першим і другим — клубки дроту; другим і третім — заскороджена смуга, освітлена вночі прожекторами. Скільки разів пролітав, проповзав під цим дріттям, скільки разів розривав його гусеницями танків чи й просто грудьми і йшов вільний, одначе почував свою волю, ніби шворку, за яку могли смикнути кожної миті. Найчастіше смикав її своїм окрикком капо.

Реальний шлях до втечі лягав на заводське подвір'я — нещодавно пройшов дощ, промив попід дротами бурчак, його затрамбували, але земля там була м'яка й податлива, а далі — через кладовище паровозів і звалище брухту, по даху ковальського цеху, знову через колії до цегляної стіни, теж оповитої колючою павутиною. На звалищі, присипана брухтом, лежала тичка з вбитими в неї металевими штабами-щаблями. Шлях втечі довгий, зате вивірний на кожному метрі.

Іванове місце на триярусних нарах верхнє. Ці нари іноді ввижаються Іванові марами. Адже прийняли вже не одного покійника. Цей завод, ці баракы вже перемололи два людські потоки. Івана й інших полонених пригнали на місце тих, останніх. В Івана в узголів'ї на сухій сосновій дощці видряпано цвяхом: «Шуба Я. Н. Помер у німецькім рабстві». І поруч вуглиною дата: «2/VII — 43 р.». Цей невідомий Шуба — Яків, Ярослав, Явдоким? — очевидно, вже зовсім недужий, видряпував цвяхом собі епітафію. А дату смерті дописав хтось інший, мабуть, сусід по нарах. Ця нетривка епітафія — єдине, що лишилося по людині. Іван ще першого дня вирішив, що його епітафії на цій стіні не буде. Нехай її краще напишуть на його тілі кулі або струм високої напруги.

Трохи вище видряпаного цвяхом напису — квадратне, засноване колючим дротом віконце, їхній лаз на волю. Під Івановим матрацом, в ногах, у шпарині-видовбі між двох дощок, маленькі кусачки, які сам змайстрував.

Іван намагався не думати про втечу. Кожна дротина вже сто разів перетерта думкою, кожен стовп обмацаний, обшмульганий поглядом. Все зважено, вивірено. А тому,

невідомому, що може постати раптово, наперед не перебіжиш дорогою ніякими здогадами.

Іванові чомусь боліла голова, думка рвалася, як човен з припону на пружній течії, тіло гуло передчуттям дороги й напругою небезпеки. Від цього воно було важке й мовби знекровлене.

Увійшов вартовий, німець-інвалід, прокульгав уподовж нар, увімкнув жовту лампочку, пішов.

Іван гадав, що вже не склепить повік, але, на подив, його морив сон. Чи вимагали спочинку напружені цілий день нерви, чи діяв якийсь інший імпульс, але його поймала дивна кволість, і думка текла, як гарячий, але вже пригуслий метал.

Приплющував очі, й чи то від жовтого світла, чи від того, що цілий день мандрував згадкою по рідному Пізньому, перед очима пливли жовті хвилі, буйні, важкі, аж порскало зерно, вітер гнав їх до Куманькової греблі — далі, далі, до обр'ю. Тихо шуміло колосся. Золоті жучки гойдалися на них. Таємничність дозрівання, вічна таїна життя. Сині очі волошок у житі й білі, мовби злинялі — при дорозі. Нечутна, вічна пісня поля, од якої хотілося плакати. Й тривожна млюсть у грудях.

...Жита збігали в долину. Й біг по них вихорець, здавалося, хтось малий і невидимий мандрує поміж стебел.

Вони йшли через хвилі втрюх — він, Сусла й Борисов. А потім Іван придивився пильніше й помітив, що то зовсім не Сусла й не Борисов, а Василь та Марійка, вони втрюх, узявшись за руки, йдуть порослою споришем дорогою в житах до Цеглякового лісу. І стояв у повітрі смуток, аж спазми стискали горло, й мліло над ними, перед ними, в них дозріле літо, й тривожно бив у житах перепел. Власне, вони з Василем і не хотіли йти в одній вервечці, тримала їх обох вона, Марійка.

Вітер тріпотів її легкою сукнею в зірчасті голубі квіточки, в щирій безгрішності вирізьблював на мить стан, юний дівочий стан, а тоді, мовби злякавшись, замальовував, затріпочував складками, бавився русявим волоссям. Побіжки вона зараз і сховайся в житах — її не знайти. Хіба що викажуть очі. Темно-карі, аж чорні. Русяве волосся й темні очі — то була божевільна гармонія, до якої прагло все в Марійці. Лагідність і свавільність, упертість і покірність... Стриманість і палкість... Ні, таки свавільність, ні, таки настійливість, ні, таки нестриманість. Вона вся була

сповнена життєвої сили, тільки та сила була мовби при-
тлумлена.

Це був не сон. Ані марево. Так було насправді. Так во-
ни йшли через Ляське поле у сусіднє село Бабинці всту-
пати у восьмий клас. Вона, Марійка, вела їх. Таки справді
вела, йшли вони туди супроти власної волі, і не таємниці
людського буття, заховані в книжках, тривожили їх, а
щось інше, терпке, незнане, непідвладне ніяким рядкам
і цифрам, — заховане в самій глибині людського серця.
Вони тільки вдавали з себе безжурних учнів, бо вже не бу-
ли ними, зрозуміли це серед широкого поля, серед дозріло-
го літа.

Їх обох сковували невидимі лещата, їм обом плутались
поги в спориші, їм обом було соромно. Іван намагався ви-
вільнити руку, але Марійка не відпускала. Вона тримала
їхні руки з тією безпосередністю, з якою ще, здавалось,
зовсім недавно ходили вони в першій класі по колу з «По-
доляночкою» («Десь тут була подоляночка. Десь тут була
молодесенька...») та з ботанічкою Поліною Родіонівною
збирали на луках квіти для гербаріїв. Чи знала вона,
що тієї безпосередності вже немає? Що щось дужче, біль-
ше зруйнувало її?

Іванові здавалось — знала. Тільки намагалась утримати
їх у дитинстві, в щирій дружбі й безхмарності. Намагалася
затримати те, що насувалося на них. Але хіба можна утри-
мати весну, яка котиться в літо?

Іван і далі сидів па останній парті, мовчазний, зосе-
реджений, і його скрадливих пекучих поглядів не помічав
ніхто. І в павчанні в нього не змінилося нічого. На «від-
мінно» та «добре» — математика, фізика, все інше волок-
лося так-сяк. Василь же захопив місце на другій парті,
одразу за Марійкою. Вони користувалися однією чорниль-
ницею, однією промокашкою, одними жартами. Василь —
вразливий і веселий, дотепник і сміюн, а ще більше приче-
па й сльота — не відмінник, але, як казали, здібний у всіх
предметах, та ще й блискучий шахіст, — хіба міг він, Іван,
конкурувати з ним? Досить Василеві підвести догори очі,
скласти пісно губи (баба Редьчиха зайшла до сусідки),
й клас вибухав реготом. Іван і сам не міг стримати сміху.
Зросту Василь середнього, тонкий у стані, в'юнкий, світло-
окий, лобатий, світлочубий, — і чуб той ледь кучерявить-
ся, — верткий, непосидючий. Щось непостійне, кочове було
у Василевій вдачі. Він завжди з кимось на щось мінявся,
його тягло в людську товчю, тягло заглянути через чуже

плече, прицінуватись, вскубнути словом. А вже коли причепиться до когось, не відстане, хоч його товчи, хоч штурляй — йому таки частенько й перепадало од хлопців, одначе не каювся. Він і сидів не так, як інші, а підібгавши під себе ноги, навіть у школі, коли забувався, клав на сидіння парти одну ногу, й учителі раз по раз нагадували йому, що він не в полі, не на толоці, а в класі. Трохи хирлявий од природи, неміцного здоров'я, вмів якось вивернутись, звести інших у бучу, а сам ще й потовктися зверху. Причеплена до лампочки на тонкій нитці парасолька (предмет подивування і кпинів у селі) присліпуватої Клари Адольфівни, колишньої дрібномаєткової прилуцької поміщиці, а тепер учительки німецької мови, — Василів винахід; поперемиювані на перерві в усіх партах зошити — теж йому свербіли руки. Підніме Василя вчителька з місця, а в нього очі наївні-наївні, чисті-чисті, що просто не можеш не повірити в його безгрішність. Найбільше перепадало йому за всілякі кабеші, але він не каювся і чипив знову, як перше. Й дружив з ним по-справжньому тільки Іван. Бо всі Василеві дошкульності, всі ехидства розбивалися об Іванів спокій і незворушність. А ще тому, що за тією Василевою вредючістю Іван угадував і нелукавство, і якийсь притаєний біль... і йому було трошки аж жаль Василя. Тільки борони боже виказати те Василеві — образиться, візьме на кпини.

У сьомому класі обидва вони пережили трагедію — Марійка обрізала коси. Про ті обрізані, товсті-претовсті русяві коси Василь навіть написав вірші, а тому що більше прочитати їх було нікому, прочитав Іванові.

Василь жив од Марійки ближче й частіше учив разом з нею уроки, брав підручники, які їй купував у Ніжині на базарі батько. Іноді позичав підручника й Іван. Він тільки соромився позичати часто. А підручники в Марійки чисті, обгорнуті в газети, й через кожні десять-п'ятнадцять сторінок засушений листок, квітка, травинка. Гортаючи книжку, Іван довго блукав у думках за Марійкою по луках, на городі, по квітнику. А одного разу зірвав у себе під хатою й вклав між палітуркою і першою сторінкою жовту лаплаху. Не засушену, живу. Важку. Він ще не знав тоді притаєного коду кольорів. І та лаплаха чи не вперше спантеличила Марійку. Цілий день вона сиділа на уроках задумана чи навіть злякана, а на останньому уроці взяла Іванову книжку й непомітно вклала квітку між палітур-

кою і першою сторінкою й повернула назад. І тепер нічого не зрозумів Іван.

Вони й далі збиралися у Марійки вчити уроки і разом ходили до школи.

Потім Василь якось не прийшов і не ходив цілий місяць. Іван здогадувався, що то якась самотуштра, котра не триватиме довго. А потім... Потім отой шалений біг на лижах у перший день зими в дев'ятому класі, вселенська білість світу, вселенська прозорість чуттів, й крута орбіта дороги в сосновому лісі, і їхній політ з тої орбіти в сніг. Вони лежали поруч, зав'южені, обліплені снігом, у пришерхлій лісовій тиші, усамітнені в ній, заколисані нею. Марійчине обличчя з червоними холодними півоніями на щоках було зовсім близько, поруч, йому так нестерпно, так жагуче захотілося спити губами сніг з цих крутих брів, поцілувати ці пришиклі очі.

— У тебе, Йване, очі... — тільки й сказала Марійка і чомусь швидко підхопилася, почала обтрушувати сніг. І більше не зводила на нього погляду. А ще за тиждень Іван освідчився Марійці в коханні. Якщо можна назвати те освідченням. Один-єдиний раз, більше він не промовляв цих слів уголос. Навіть у день весілля, навіть після весілля. То було химерне освідчення. Марійка однімала у Івана лінійку, свою лінійку, а Іван не давав, вона торсала його, закусивши нижню губу, очі її бризкали гнівом і сміхом водночас. А Іван обкручувався, умилявся, оборонявся. Врешті, вхопивши чергового хука, захекана, вже й справді трошки гнівна, Марійка кинула:

— Оддай! Любиш — так скажи.

Це були звичні слова, казані не тільки всіма хлопцями й дівчатами в їхньому класі, а в усьому селі, ~~слова-жарт~~ слова-примовка.

Але, кинувши їх, Марійка затнулася, спалахнула до кінчиків вух, вони вже на льоту повернулися до неї своїм реальним змістом. Іван розгубився теж, але подолав хвилювання, глянув Марійці просто в очі й сказав:

— Ти ж знаєш.

І простягнув лінійку. Він не вмів приховувати нічого, навіть своєї любові. Тільки не міг сказати про неї. А тут запитала вона сама. Ті слова назавжди ввійшли в Іванове серце. «Любиш — так скажи». Він часто повторював їх у думці, вони лунали то голосно, аж дзвеніли, то раптом падали десь з кутка тихим шепотом: «Любиш — так скажи». Пізніше вони проривалися до нього крізь клацання

затворів, крізь ревіння танкових моторів, крізь гаркіт німецьких команд.

Вони з Василем майже водночас покинули школу. У Івана померла мати (батько загинув у двадцять дев'ятому), а Василь залишив школу невідь-чому ще раніше на півтора місяця. Може, через те — вже знав, що залишився поза межами білого чистого поля. Хоча... він і далі ходив на ту вулицю, де жила Марійка, й перестрівав її з школи, і перерубав та вкинув у воду вербичку-кладку через вузьеньку, але швидку річечку — Білу Ольшанку, по якій Іван ходив на Марійчин куток. Іван перекинув через Ольшанку іншу вербичку, а Василь порубав і ту. А тоді перестрів його на стежці од млина до Ольшанки й, ховаючи очі під величезним козирком сірого кашкета, сказав, розтоптуючи цигарку:

— Все'дно Марійка буде моєю.— Підвів голову й так глянув на Івана, немов повів гострою бритвою — одразу ж оджартувався:— А не одступишся од неї — приріжу. І будемо ходити з нею на твою могилу.

Жарт вийшов ковзкий, і щось було в ньому від справжньої, хоч і мимовільної погрози, й обом після того почувалося кецько на душі.

Василь пригнав верхи, — порав у колгоспі жеребців, — на Іванове та Марійчине весілля, й тацював у старій хаті, аж стогнали й скрипіли мостини, і пив горілку гранчаками, й жартував дотепно, а потім плакав, обвиснувши на старій похилій яблуні. «А я радий... Такий радий... Дурні — вони завжди раді»... А коли до нього підійшов Іван, подивився на нього великими злими очима й струснув яблуню, аж з неї посипались яблучка-зелепці.

— Я... не могу без неї.

Очі його були каламутні й тверезі. Одв'язав од плоту жеребця, оперезав його нагаєм — поклав через усю шию басамана, а жеребець тоді довго не давався сідати, його ледве уговтало трос парубків. Того ж дня упав з жеребця й зламав ногу та двоє ребер. Це було десятого червня, за два тижні перед початком війни.

Все це постало так близько, так ясно перед Івановими очима, аж він знову розплющив їх. Мертвотно жовтіла лампочка в стелі, десь унизу на нарах хтось стогнав уві сні. Той стогін не перетер довгої-довгої незримої вервечки, яка пролягла від Івана до далекого села Пізне на березі Білої Ольшанки.

Спогади й раніше висіли хмарою в Івановій голові. Вони

воднораз були мукою й щастям. І там, на крутих воєнних дорогах, і на дорогах полоненських, і тут, у таборі. Єдине, чого не могли обмотати колючим дротом, оступити чорними цівками дул,— це його спогадів, його любові. Вона одна лишилась для нього в усьому світі. Ні батька, ні матері, ні братів та сестер, лише вона. Болюча, гаряча, жива. Навіть тут, у бараці, де голод виїв до дна силу й ніжність, Іван іноді прокидався вночі, чуючи під рукою крутий вигин Марійчиного плеча. Неймовірно крутий і пружний. Так тримав Марійку за плече, вертаючись з клубу через колгоспний сад. Це було незадовго перед весіллям. Тоді теж стояла вселенська білість і ніжність. Може, для того, аби він дужче запам'ятав її, аби лишилась в пам'яті! Білий цвіт. Біла ніч. Коротка й прозора. Коротка, як усе прекрасне на світі, як людське щастя. Цвіт — він буває не довго... Падає й падає їм під ноги, і вітер жене його по стежці на чорні, щойно скопані городи. Іван струшує яблуні, вони йдуть у білій заметілі вузьким міжряддям, і пливають угорі зорі, теж білі й тремкі. Відтак він чує дужий дзвін, зорі обриваються густим світлопадом, шугають униз, зависають між віт.

І в цю мить хтось легенько торсонув його за ногу. То був Борисов.

— Пора,— тихо прошепотів він.— Пора!

* * *

Тиміш до хати не зайшов. Взяв Василя за руку, потягнув у сутінь саду. Ніч була тиха, імлиста; крізь густий листяний намет проглядали поодинокі зорі, схожі на золотих жуків. По голих Василевих плечах ковзнула гілка, обсипала зеленим холодом.

— Свекор сказав, тобі треба тікати,— Тиміш намагався говорити пошепки, й від того його басюра деренчав, як продірявлений баняк, коли його торгати рогацем.

— Коли? — мерзлякувато зіщулювся Василь.

— Зараз. Ми прийшли по тебе. Хлопці там, на вулиці.

Щось зашелестіло у вітті над їхніми головами, важко гупнуло позаду.

— Ватянка,— сказав Василь, одводячи од себе гілку.

— Яка ватянка? — не зрозумів Тиміш.

— Ну, груша така,— мовив Василь, однак обидва прислухались. Над селом стигла дзвінка тиша, на краю її, либонь, на Дерикозах, брехали собаки.

— Я зберуся,— сказав Василь.

— Умгу,— мугикнув Тиміш, шамраючи руками в темряві. Він випростався, тримаючи щось у кулаці, голосно хрумнув і одразу ж протяг розчаровано:

— Гурок. Та ще й жовтяк.

— Оно лимонка,— показав на темну, схожу на стога грушу Василь.— Трусни.

Вже на порозі почув, як рясно загупотіли груші.

Василь збирався недовго. Давно чекав, що йому дозволять прийти в ліс, просився в Свекра за кожної зустрічі. Оце його ніби й спокійне підпільництво — вряди-годи навідатись у місто, комусь щось переказати, переховати й передати в ліс дві-три гвинтівки, ящик патронів чи клунок борошна — обтіпало душу. Хто зна, чи не мають поліцаї так само там, у лісі, свого вивідача, чи не накололо його тут, у селі, чиєсь недобре око. Кожен виклик в старостат за папірцем на сплату податків, у підводи — кидав у паніку. Оце недавно за ним приходив поліцай і сказав, щоб ішов у поліцію, а для чого, мовляв, не знає сам. Поліцай був знайомий, навіть училися разом од першого до п'ятого класу; він тюпав попереду (багно, попід парканами вузенька стежечка), роз'їжджався чунями по стежці, гвинтівка хляпала його по спині, а коли хапався руками за вориння, вона провисала, ремінь сповзав з плеча, а Василем бив страх, кілька разів його поривало вихопити за твор, а самому чкурнути поза клунями. У поліції сказали, що його призначають чергувати на залізниці, що він відповідатиме життям, якщо на його дільниці партизани вчинять диверсію. Такий наказ упав на всіх чоловіків Пізнього.

Василеві здавалося, що там, під шатрищем лісу, спокій. Ну, либонь, не спокій, а все ж не те, що тут, де небезпека, невидима, стоїть, як тінь, як примара, як залізна баба в дитинстві. Опріч усього, йому геть остогидла роль запопадливого десятицького німецького громадського двору, яку, одначе, грати байдуже було не можна, аби не накликати лиха з обох боків. Він навіть Марійці не осмілювався сказати... Через її батька й через ту сувору заборону, яку наклали на нього.

І він подумав, що тепер геть-то все переміниться. Проте одразу ж подумав і інше — це «тепер» одбирає в нього надзвичайно багато. Одбирає можливість навіть здалеку бачити Марійку.

Василь посмутнів і вже майже байдуже вкидав до торби начиння: білизну, онучі, довгого, ще австрійського тесака в піхвах, ложку... Мати не плакала, Василь ще раніше впевнив її, що в лісі йому буде безпечніше. Схлипнула вже на сінешньому порозі, вдивляючись у ніч, яка всмоктувала постать сина, стояла довго, аж поки та постать не розчинилася в сталевому-сизій темряві. А з нею розчинилася й певність, що синові там, у лісі, буде безпечніше, їй здавалося, що вона хоч чимось могла захистити його тут.

На вулиці Василя й Тимоша чекало ще троє партизанів — сиділи під кущами бузини, і їх зовсім не було видно. Двоє завдали на плечі клунки, один — три гвинтівки. Йшли городами, понад глинищем, левадами понад Білою Ольшанкою. Ось і Басів Кут. Колись давно хутір, а тепер край села — за ці роки вони з'єдналися. Отам, за вербами, Марійчина хата. І Василеві тенькнуло в грудях. Від того, що ось зараз вони будуть проходити повз Марійчину хату, її від того, що збулося те, очікуване ним давно — прилучення до справжніх партизанів. І відчув себе легко, радісно. І ніч йому видалася гарною, і хлопці компанійськими, хоч і йшли мовчки. Тиміш смачно хрумкотів грушами лимонками й частував ними хлопців; ось він попарувів руками в кишенях, зітхнув:

— Нема вже. А солодкі! Було б хоч з півмішка натрусить.

— Було б, — погодився Василь. — Прийдемо колись, натрусимо.

Тиміш спіткнувся й кинув, вирівнюючи крок:

— Чи доведеться. Здається, ми йдемо за Десну.

Ця звістка й думка про Марійку крутнули Василем, аж замлоїло. Плечі йому опустилися, ніби на них поклали одразу дві важенні-преваженні гирі, й десь у глибині серця ворухнувся сум.

— Диви, у Чуйманів світиться, — сказав хтось із хлопців.

Ці слова мовби підштовхнули щось у Василеві, вмиль вернули оте почуття легкості, лету, сповнений рішучості, він випростав плечі.

— Зачекайте мене... Я зараз, — сказав, збочуючи із стежки.

— Куди? — по-командирськи суворо мовив Тиміш, але Василь, не звиклий до начальницьких струнок, не зважив на те.

— Ну... Скажу тільки. Мені... край треба. Я вас наздожену.

Тиміш невдоволено засопів.

— Узнає Свекор — влетить.

— А ти не кажи... Або — не послухав.. Я туди й назад.

Тиміш знову засопів, важко вергаючи в голові думку. Це було порушення дисципліни, наказу, але ж Василь, либонь, і не знав, що то таке наказ. Йому взагалі незнана партизанська дисципліна, сувора, іноді аж жорстока, котрій чужі примирення і попуск.

Але і в тій суворій дисципліні була одна продоховина, одна таловина, і коли за нею не стояла небезпека смерті, на її волю здавалися всі. І тоді, бувало, десь у глухому завулку стоїть хлопець з дівчиною, а в кінці вулиці чипіє під яворами ще десять чи дванадцять постатей. Десять чи дванадцять дул стережуть побачення, терпляче перечікують оту для всіх нібито й порожню, а для цих двох найзначнішу в світі балачку. І терпнуть ноги в охоронців чужої любові, й падають в чорні цівки дул стиглі зорі, і погрозливо розплющує очі схід, а горда дівчина все не хоче сказати свого останнього «так», а хлопець — без того слова піти од неї.

Хай потім, по дорозі, ті десятеро чи дванадцяттеро перетруть з пісочком невдатного кавалера, іноді хтось колупне й вельми дошкульно, але то вже промовлятиме незлобива заздрість і втома.

Десь по тому колу зараз обкрутилась і Тимошева думка.

— Ну... добре, ходімо вдвох, — зітхнув. — Постійте, хлопці, тут.

Хата в Чуйманів велика, під бляху, не схожа на сільські — з кружганком, з великими вікнами. Василь затарабанив клямкою, вогник сполохано замотиляв крилом, примерк, поплив кудись, мабуть, під комин, і вже тоді скрипули хатні двері.

— Хто там? — запитав Сава Омелянович, Марійчин батько.

— Я, Василь.

Чуйман кашлянув, видно, він упізнав, але дверей не одчинив.

— А чого тобі?

Василеві й далі не знати чому, може, що йшов з лісовими хлопцями, що сам уже був негромадським десяцьким, а партизаном, а може, ще з якоїсь причини, почувалося вільно, весело, аж легенький хміль туманів у голові.

— У вас, дядьку Сава, хлів одчинений, коли б корову не вкрадено, — сказав хитро й зухвало.

Сава Омелянович вірив і не вірив, одначе посунув засув.

— Брешеш же...— і, побачивши за спиною Василя озброєного Тимоша, замовк. Він уже збагнув, хто це, та намагався вгадати, чого вони прийшли, стояв, роздумував. Великий, товстий, загородив собою двері, підпер головою одвірок.

— Заходьте, — сказав.

Вони зайшли до кухні. Тут панував півморок. Вкручений семеричок блимав аж у челюстях печі, — Чуйман поставив його туди, коли постукали. На розісланій на підлозі ряднині лежали перепечі соняшників; ціла купа їх, уже вибитих, біліла коло порога. Тут же, на ряднині, валялася півпудова палюга-вибивачка і поруч маленька ліщинова. Василь дивився на маленьку, намагаючись відгадати, чи давно її полишено.

Сава Омелянович, покректуючи, сів на лаву, провів по ній широкою, як праник, долонею, змітаючи насіння.

— Ну?.. — сказав.

— Я, дядьку Саво, прийшов попроситися, — перевів Василь погляд на двері, що вели до світлички.

— Що ж, прощавай, — крякнув Чуйман і погладив важкі, мов мотузки, вуса.

— Попрощатися з Марійкою...

— А нащо тобі з нею прощатися. Хто ти їй? — Чуйман слав мову рівно, втомлено, трошки насмішкувато.

— Хто? Товариш... — нітрохи не спантеличився Василь. — У школі вчилися разом. Та що ви, Саво Омеляновичу...

— А ти вже з усіма попросився, з ким учився в школі?

— Пі... Тобто...

— Як обійдеш усіх, тоді заходь.

Розмова в'язалася, мов нитка од цілої копиці куделі, — могла плинути безкінечно й могла урватися щомиті. Василя це почало дратувати, й він рвонув нитку.

— Не химеруйте, дядьку, покличте Марійку, або я сам зайду.

Чуйман підвівся — важкий, дужий, на його широкому м'ясистому обличчі грали червоні відсвіти од каганця. Василь, хоч і не низького зросту, але тонкий, худорлявий, видавався біля нього підлітком.

— Цьому, хлопче, не бувати.

— Я прошу добром... Бо вас, як мельника...

— І я поки що кажу добром,— важко зітхнув Чуйман.— Ти знаєш, я добрий.

— Добрий цуцик, аж за кочергу хапається,— кинув Тиміш, який любив розмовляти примовками, але далі в суперечку втручатися не став, вийняв ножа і кінчиком продовбував дірочку в широкому ремені. Чуйман кинув на нього косяка, але не відповів. Викінчив розмову з Василем суворо і твердо:

— Але терпець у мене короткий. Ти знаєш.

Так, Василь знав те. Як і все інше. Чуймана, коли з'їхав на пень, не зіпхне сто чоловік.

Круте й химерне життя в Чуймана. Доля ним несла й крутила, мов весняна повинь корчем. А був морений, міцний.

Тільки раз у житті одступився од самого себе Чуйман.

До революції Сава Омелянович був дяком у сусідньому селі Талалаївці, а коли в дев'ятнадцятому піп подався разом з денікінцями й не вернувся більше, посів парафію. І попував майже до самої колективізації. Й хто зна, що спонукало його на відречення: чи те, що підростало двоє синів, яких хотів учити, а дорога попівським дітям на робфаки й у вузи була наказана, чи справді на той час розминувся з богом, але одного дня він вийшов до християн через царські врата й, уклонившись, сказав:

— Миряни! Однині, і прісно, і во віки віків: бога нема і не було ніколи.

Чуйман втікав через ті ж царські врата, а розлютовані миряни гналися за ним обома притворами. Жіноцтво вже наздогнало його на церковнім ганку, вхопило за рясу, але врятувала специфічність тої одежини; полишивши рясу в руках парафіянок, Сава Омелянович утік через сад. На той час у селі зорганізували ТСОЗ, і Чуйман записався туди.

За рік почалася колективізація. ТСОЗ розпустили, землю, аби зліквідувати старі межі, побили на клітки, виділивши кожному клітку, яка випала. Знову селом поповзли чорні чутки, земля стояла неорана, дядьки, понасиджувавши сідниці за дурнем, аби розім'ятися, гуляли в гилки, й ніхто не міг їх примусити взятися за плуги. Один Чуйман зорав свою клітку, накликавши на себе чорний гнів сусідів, його не спалили тільки через те, що всі пам'ятали півметрові трійчаки, ніхто не зважився випробувати на собі біблійську істину, демонстровану згори на круглому осяйному колі, де, мабуть, теж не вистачало землі і її побито на клітки. Але Чуйманів посів таки столочили кіньми,

і він, покинувши клітку, пішов наглядачем у ніжинську тюрму. За три роки знову осівся в Пізньому, довідавшись, що колгосп там розпочав будувати парового млина. Сава Омелянович розмірковував, що млин тільки й міг прохарчувати його. Знову завдавав собі на плечі товщі кінці величезних колод, а під тоншими метлялося по кілька чоловік, носив балки й котив жорнові камені.

Його й справді настановили мельником.

Чуйманові сини вивчилися й забули дорогу до батька-попа, хоч і колишнього; ніхто не відав, по яких світах вони віялись, де жили, Сава Омелянович теж ніколи не згадував про них.

Чуйманова жінка померла за три роки до колективізації, померла від пологів, лишивши йому Марійку, вічний спомин по собі. Марійку викохала Наталка, бездітна Чуйманова сестра, яка перебралася до них із ветхої батьківської хати. Млин, сад, пасіка — то Чуйманів щоденний клопіт; дочка росла якось збоку, далека й не зрозуміла йому. Одначе вважав, що повинен бути суворий у вихованні, демонстрував цю суворість за кожної нагоди й дивував, що не знаходить у цьому маленькому створінні покори, а навпаки — спокійну, але незламну впертість, навіть затитість. Він не хотів, аби вона вчилася (двоє вже вивчилось!), та вона таки не кинула школи й скінчила десять класів, — радо зустрів її заміжжя. То більше, виходила за хлопця майстрового.

Млина й далі порав рівно, з владою мирив чи був байдужий до неї, одділив його у думці од усіх держав, лишився в ньому й за окупації.

Саме цим і підлякував його зараз Василь.

— А про вас сьогодні й командир загону казав, — підхитровував він.

— Що там він казав?..

— Що ви партизанів стрічаєте зле.

— Я стрічаю зле зальотників. А партизанів... — Він прочинив двері до одгородженого дошками зацілля — кімнати, гукнув: — Внеси, Наталко, з комори, що там у нас є.

Незабаром увійшла Наталка, висока сухорлява жінка з виснаженим лицем. Вона внесла з комори макітру яєць, шматок сала, велетенську, як млинове колесо, паляницю. Сава Омелянович дістав з шафки під судником сулію, в якій до половини синіло перваку, склянки. Два гранчаки налив повні, третій — до половини.

Вони випили мовчки — ніхто не придумав слухного для такого моменту тосту, й закусили салом.

— І все-таки, дядьку Сава, збудить Марійку, — відсунув од себе другого повного гранчака Василь. Сказав, переступивши пруг у власній душі, почував незручність перед Чуйманом, у чийй хаті колись бував не раз, але йому здавалося, що коли зараз не побачить Марійку, то не побачить уже ніколи.

— Не гніви мене, хлопче, — підвівся Сава Омелянович, — чуєш, не гніви, — і з серцем виплеснув з склянки на підлогу горілку.

Напружену, насторожену тишу, що впала після цього, розбив невисокий твердий голос:

— Не треба гніватись, батьку. І тобі, Василю. Ти йдеш у ліс і прийшов попроситися?

На порозі світлички стояла Марійка. В спідничині, в чобітках босоніж, куталась у велику квітчасту хустку. Вона була спокійна, ледь розчервоніла зі сну, з рубчиком на щоці, надавленим подушкою. Така по-домашньому мила, така гарна, що Василь не міг відвести од неї очей. І враз розлетілася в друзки його певність, тверда рішучість, і він вже сам не розумів, як одважився зайти сюди, й видавався собі телепнем. Треба було щось сказати, чимось виправдати свій прихід, а він стояв і горів з сорому, бо все уявлялось йому інакше, й ніби ж мав, коли йшов сюди, якісь вагомі, потрібні слова, а це загубив їх, не знав, що сказати.

— Марійко... — але Чуйман не став провадити далі, знав, що це марно. Він сам не раз дивувався, звідки в його дочки така твердість і несхитність, така певність себе. Це не була впертість, бо ж слухалась його майже в усьому, це було щось більше, він уже не раз відчував, здогадувався, що в справах крутих, великих не перехилить її. І ще почував, що боїться тих крутих зламів, уникає їх, хоч часом злоститься й на дочку, й на себе.

Василь би, мабуть, згорів, як свічка, лишивши по собі тільки стулений з ніяковості та непорозуміння спомин, якби на його щастя цієї хвилини не вбіг у хату ще один партизан, наймолодший, Володька.

— Коло сажалок якісь люди, — гукнув він з порога. — Коли б не поліцаї.

Василь і Тиміш похапали шапки. Чуйман підвівся теж.

— Можна? — вказав очима на макітру з яйцями і сало Тиміш. — Хлопцям.

Чуйман хитнув головою. Тиміш перекинув у шапку яйця, сало засунув до кишені великого засмальцьованого піджака. Коли Василь рушив до дверей, Сава Омелянович взяв зі столу сулію й тицьнув йому до рук. Спантеличений цим дарунком, забувши попрощатись,— хоч приходив саме для цього,— Василь вискочив з хати. І тільки тут подумав, як негаразд усе вийшло. Оглянувся на двері, вони вже були зачинені, тихо, іржаво проскрипів засув. Ніч стала ще чорніша й якась ламка, гаряча. Пробігаючи попід палісадником, Василь стишив кроки й побачив у темнім вікні світлички щось біле. Хотів зупинитись, але в ту мить за левадою бахнув постріл, і з вулиці гукнули, вже не криючись:

— Швидше. Біжи сюди.

* * *

Вони лежали в сосновім ліску посеред картопляного поля. Власне, це був не лісок — десяток сононок на горбі, малепьких, хирлявих, напівзасохлих, густо всіяних шишками,— сосонки вмирили від плодів, як, буває, помирає, лишаючи на землі життя, породілля. Вони прикрили такі ж нещасні, як самі, змучені, копаючі життя, що прибилися під їхнє віття.

За плечима в Івана і ще трьох утікачів чотири дні: кілька рядів колючого дроту, чорні тривожні постаті на доргах, ще лячвіші вогники в пільмі, стиснуті на всю напругу серця й мускулів ночі і не менш небезпечні, крихкі дні.

Праворуч від горба, на якому вони днювали, залізниця, на ній лагодили колію кілька десятків полонених під конвоєм автоматників. Ліворуч асфальтова дорога де невеличкого, в кілька критих черепицею гостроверхих будиночків-котеджів селища. По ній зрідка проїжджали автомашини, щойно проторохтів запряжений парою битюгів віз, за ним — троє велосипедистів; на підйомі біля села вони держались за воза. Залізниця вигиналася дугою, оббігала селище зі сходу.

А на полі, за півтори сотні кроків од них, одинока сапальниця в сірій сукні та синьому химерному капелюшку, підв'язаному під підборіддям. Сапала й сапала, не розгинаючи спину.

— Вона неодмінно прийде сюди,— сказав Яхно, зарослий рудою бородою до самих очей полтавець.— Оп місце, де обідала вчора.

— Прийде,— рухав борлаком криворотий Сусла. Удосвіта вони накопали дрібної, як горіхи, картоплі, й тепер він жував її, витираючи об полу.— Амба нам.

Але картоплю жувати не переставав. Вони й далі лежали на сухій, рудуватій, мовби переіржавілій глиці. Тікати було нікуди. Їх би одразу побачили і од дороги, і од залізниці. Чотири думки пульсували, як чотири пересихаючі струмки, на які розбилася річка. Десь ідуть дощі, десь таять сніги, а їм судилося вмирання...

А вони могли заднювати в іншому місці, треба було тільки пройти ще трохи або зупинитися раніше. Тепер каралися цим у думках.

— Я ж казав...— обізвався Сусла. Він нічого не казав, він плентався позаду, отдавши свої вагання, свою волю на волю інших. Але тепер йому здавалося, що він щось казав, до чогось кликав.

Йому ніхто не відповів.

— Треба, щоб вона не видала,— не вкладаючи в свої слова якогось реального змісту, мовив четвертий, тихий і сором'язливий, колишній військовий технік Борисов.

— Піди попроси,— здобувся на злу іронію Яхно.— Вона тільки побачить, зарепетує...

— Он, розпросталась,— зашепотів Сусла.— Іде.

— Ні, не йде,— сказав Яхно.— Одначе... Треба щось робити.

І тоді заворушилися всі.

— Атож...

— Втекли з-під конвою...

Вони підштовхували один одного до відомого й невідомого пруга.

— А якби...

Яхно не мовив більше нічого, але думками всі вже пробігли далеко вперед; пробігли й вернулися, в непевності, в розпучі, відчаї. І були такі боріння, такі болі й муки, аж Сусла вмився потом, а Борисові плечі почали тремтіти, немов від холоду. Іван чув, як стугонить, як шугає в скроні кров за кожним ударом серця.

— У кого ніж? — спитав Яхно, і його очі стали нерухомі, а в зіницях застигли дві білі риски.

Борисов показав очима на Івана.

— І — хто ж?..

— Ну, чий ніж...— буркнув Сусла.

Іван оглянувся, в його чорних очах так розжеврились вогники, що Сусла опустил голову. І тоді Борисов узяв

чотири соснові глиці, одну надкусив і затиснув усі разом в кулаці. Він не сказав жодного слова. Але всі зрозуміли й так. Повідводили очі, тільки Сусла втупився в чорну порепану руку диким, майже божевільним поглядом.

Перший, так само не дивлячись на руку, потягнув Яхно, шпилька була довга, він аж пожував її од моторошної радості. Шпилька, яку висмикнув Сусла, теж була ціла.

Іван сам не знав, як сталося, що він потягнув теж. Потягнув проти волі, проти того, що зводилось у душі, зводилось круто й боляче. Чи це був гіпноз, чи несвідомий порух, інстинкт рятування й самозахисту, хто зна. Але він потягнув, й одразу відчув, що це та, рокована. Навіть хотів зупинити руку, але вже було пізно, надкушена глиця струмила в пальцях, як голка із зламаним вістря.

— Я не буду,— кинув він її й одвернувся.

— Не маєш права,— сказав Сусла, і його голос скрипнув незвичною твердістю.

Іван нічого не сказав і ліг на глицю. Він зрозумів, що вчинив безглуздо — загнав сам себе в трясовину. Чим тепер міг виправдатись? Адже навіть власна смерть не знімала того, що звалив на душу єдиним порухом пальців. Усі погляди схрестилися на ньому, а він мовби й не помічав нічого, лежав і дивився на далекий обрій, що плив у легкому мареві, на дівчину, яка сапала картоплю, прикривши від сонця обличчя химерним капелюшком. Гертруду чи Гретхен. Собі на подив відмітив, що зовсім не знає німецьких жіночих імен; тільки чоловічі, тільки імення конвоїрів. З жіночих пам'ять зберегла ще одне: Лорелай. Ще подумав, що те ім'я тільки з казки, мабуть, пині ним не називають дівчат. Іван відчув, що ніякі відомі йому раніше міри не вкладаються в душі, вони або ламаються, або проходять наскрізь, мов стріли, проймаючи серце, що та рокована хвилина постає перед ним по-іншому, що він сам відчуває якийсь страх перед тими трьома глицями, вони одрізали його од чогось, що рішуче одкинув у першу мить, вкинули в примус, в приневолу. А він шукає якоїсь відмоги, якогось захисту й не може знайти. Та й де той захисток? Що інше може порятувати? Адже все так просто, так страшно: умруть вони четверо чи вона одна.

Іван відчув, як його серце наливається свинцем і вже б'є, ніби само по собі. А ранок вставав перед ним теплий і вітряний, а картоплі бігли до обрію, а сукня дівчини майоріла на вітрі все ближче й ближче. Вона сапала в їхній бік. І чомусь Іванові пригадалося, як лежали вони з хлоп-

цями посеред Варакушиного луку й дивилися, як до них наближається тоненька постать. Лежали на краю нічийної території, на демаркаційній лінії. Та лінія ділила луку на дві половини — пізнянську й талалаївську. Це була грізна лінія. Тут росла буйна трава, яку ніколи не випасували, росли і самі облітали під вітром качалочки, й засихав на корню ситняг. Люта ворожнеча ділила пізнянських пастухів з талалаями. Її започаткували далекі недорослі предки й передали в спадок усім недорослим нащадкам. Ніхто не знав її причини, але нехай би спробував хтось із того чи того боку зайти на нічийну територію, зламати качалку, нарвати ситнягу та сплести з нього канчук або корзину, видрати гніздо на нічийній землі! Одначе корови не тямлись на тому територіальному поділові й іноді, принажені густою гривою трав демаркаційної лінії, брели туди. За ними були змушені бігти їхні попасичі. Тоді спалахували прикордонні інциденти, які переходили в тяжкі війни. То були суворі війни, і доконечної перемоги в них не мав ніхто. Іван і сам не раз спізнав на своїй спині міць гирлигуватих кийків з грабових талалаївських лісів. Він тоді ще не знав, що в світі бувають війни тяжчі, що ворогування — це одна з форм людського буття, що сусіди рівні тільки тоді, коли вони однаково дужі й нещадні. Весь антагонізм світів спізнав пізніше, кров'ю, шкірою, на якій світ закарбував свої ієрогліфи. А цей худорлявий порушник у довгій хламиді чимчикував по нічийній території, не зважаючи ні на що, знехтувавши всі закони кордону й власності.

Вони налетіли всі разом, зграєю. Налетіли й... зупинилися. Це була дівчинка. Маленька, чорненька, в материній жакетці, великих, що хляпали по ногах, чунях. Побачивши хлопців, вона злякалась, очі стали великі-великі, й сама зіщулилась, немов спіймане зайченя. Одначе намагалася не виказати свого страху, не просилася, не відводила погляду темно-карих оченят. І те дратувало найбільше. Ніхто з хлопців її не знав, а вона мовчала, не відаючи до кінця, що й до чого, бо коли б відала, то, мабуть, сказала б, що її батько — мельник з Пізнього, що вони недавнічко вернулися з міста, поселились на Басовім Куті. А в Талалаях у неї дві двоюрідні сестри...

— Ти чого тут ходиш? — запитав-причепився придуркуватий Дусь і цвяхнув дівчину багатом по босих ногах. — Чого?

А Іван, — він і сам не стямився, як те сталося, — щосили вперішив Дуся по довгих клипах. Трійчаком з ремінним прикоєм. Вони зчепилися з Дусем, хлопці обступили їх, а дівча тим часом полопотіло чунями до села. І, вже одбігши далеко, зупинилося, й смішно насварилося кулачком.

Він аж восени зустрів її в школі. Її звали Марійкою.

— Цс-с-с! — прикро перетнув Іванові думки Яхно. — Кинула сапу. Йде.

Іван шарпнувся, немов по ньому вдарили електричним струмом.

Дівчина в синьому капелюшку йшла до них.

Іванове серце скинулось, мов збита на льоту птаха. Він дивився, дивився, і обрій переливався йому через очі, він намагався зупинити її, одіхнути поглядом. А дівчина йшла і йшла. І тоді він впився поглядом у неї, немов намагався закарбувати її в собі, знайти щось — краплину ненависті, злості чи бодай відрази. А натомість бачив, що дівчина схожа на інших дівчат, навіть трошки... на Марійку. Невисокого зросту, кругловида, міцна. Стрункі рівні ноги ступали міжряддям утомлено, однак пружно, граційно. А може, зараз йому будь-яка дівчина видалася б схожою на Марійку? Може...

А синій капелюшок погойдувався вже зовсім близько, а стрункі засмагли ноги переступали зелене бадилля, і вже було видно втомлені, в чорних підковах очі під синім капелюшком і складені на грудях, на вузлику, руки. Ще крок... Ще один...

— Бий у шию, — прошепотів Сусла. — Щоб не закричала.

Той шепіт розлютив Івана. Як тоді, як там, на Баракушиному лузі, коли він оперезав батою придуркуватого Дуся. Але зараз він не кинувся на Суслу, не вдарив. І знову все сталося в одну мить, знову спрацювало щось швидше за нього самого, за думку, за тверезу розважливість, яка вимагала послухатись Суслу й Яхна. Іван звівся на коліна й покликав гарячково, півголосом:

— Медхен, фрау... Nur keine Angst¹.

— Ой, — скрикнула дівчина і впустила вузлик. І було це «ой» таке кругле, таке м'яке, українське, що Іван мало не заплакав з радості.

— Ой, хто тут!?

¹ Нічого не треба боятись (нім.).

Але це вже було не запитання, а ствердження. Найповажніші, проштамповані печатками найавторитетніших установ світу документи не могли б точніше вказати, хто ці люди, як їхній одяг і вигляд. В жодному документі світу немає такої графи — втекли невірники, жоден закон не захищає їх, окрім голубиноного закону людського серця.

— Я так злякалася... Боже мій... кожного дня тут переобідую... Іду собі та йду... Ой, у мене ж тільки оце, у вузлику. Коли б знала... Я так злякалася...

Вона говорила й говорила, а вони слухали й усміхалися, і це була перша хвилинка їхньої справжньої радості після втечі.

— А ми вже хотіли...— впав у її мову Сусла, але Іван черкнув по ньому поглядом, трохи не перетявши навпіл.

— Хотіли покликати,— осміхнувся Іван.— І не зважились. Думали, пімкєня.

— З Озерян я, з Озерян, під Києвом,— лебеділа вона.— А ви, ви? — тицяла пальцями по черві в кожного.

— З різних ми країв,— мовби знехотя сказав Яхно. Сказав так, що одразу пригасла радість.— Мабуть, не добратись нам до домівок... А яке це село попереду?

І дівчина посмутніла теж. Допіру їй видалося, що ці люди майже черкають головами волі, що вони ось-ось ігнмуть по її рідній стороні, й вона сама на хвилинку в короткій мрії ступила на рідну землю, припала до неї згорьованою душею, а насправді рідна земля лежала, одгороджена десятма смертями, а вони всі не те що наближались до неї, не могли підвести голови, аби поглянути в той бік. І розмова їхня полинула в сумному, проритому необхідністю руслі. Вони розпитували її про дороги, які лягали на схід, про поліційні патрулі, вона розповідала, що знала, й трохи розказала про ферму, на якій працювала, про двох дівчат, про втікача, якого переховували весною. Вона не запитувала, з якого вони табору й яка путь стелеться їм під ноги,— того не мала права знати. Вона віддала їм свій обід — п'ять картоплин, дві печені брукви, маленький кусочок хліба, помащений маслом, півпляшки перегнаного, прокислого молока. Вони не хотіли брати, але дівчина майже силоміць розтицяла те їм по руках:

— Хазяйка їсти дає. Тільки злюща... Коли б я знала... Чого-чого, а брукви печеної... Ой,— за мить захопилася.— Хазяйка незабаром приїде. Вона завжди навідується ополудні.

— Вона не сюди підвертає? — сполошився Борисов.

— Що ви, по картоплі? Коня лишає на дорозі.— Дівчина підвелася.— Я ще потім до вас підбіжу.

Однак дівчині, в якій вони навіть забули спитати ім'я, більше підбігти не вдалося. Небавом справді приїхала дрогами, запряженими однокінно, хазяйка. Віжки прив'язала до колеса, але гнідий, старий (видно з прогину спини) одр був добре вимуштруваний, стояв незрушно, не тягнувся до трави, огудини. А його господиня в жовтій куртці й сірих, заправлених у чоботи штанях в обтяжку походжала міжряддям, похльоскувала себе лозиною по халяві. Разів зо два підходила до дівчини, щось запитувала, а тоді побрела навкіс через картоплі до ліска. Ішла повільно, не поспішаючи, чомусь осміхалася до себе й далі похльоскувала по халяві, а для чотирьох утікачів ті удари були мов постріли. Німкеня йшла і йшла, вона мовби одтинала їх од далекого горизонту, од усього того, заради чого важили життям, задля чого прибилися на це кляте картопляне поле. І знову воно мовби розчахувалось під ними, всмоктувало в себе, а вони лежали безсилі, не знали, що чинити, як рятуватись. В них не вистачало більше сили на одне й те ж роковане рішення, та й лишався на полі кінь, який неодмінно приверне чиюсь увагу, і дівчина, на яку впаде ця смерть. Вона може злякатись і закричати.

Це думав Іван, це думав Яхно — всі чотири думки були куці, беспорядні й немічні на тлі небезпеки, що невідвратно наближалася.

Їх врятувала дівчина з Озерян, імені якої вони так і не знали. Вони бачили, як вона підбігла до дороги, як ударила сапою коня, як схарапудився гнідий одр, і тріснули прив'язані до колеса віжки, й дроги помчали по картоплях, аж знялась курява. Дівчина закричала, загукала до папі, вони вдвох кинулись навперейми коневі. А кінь збіг у ви долинок і зупинився. Знову стояв незрушно, задерши голову, мовби то не він щойно галоцував через картоплі. Мабуть, колись це був кавалерійський кінь, пам'ятав військову муштру.

Дівчина не вернулася назад. Мабуть, німкеня побоялася їхати сама. Вона сіла ззаду, дівчину посадовила правити.

І одр, широко ступаючи, потарабанив дроги до залізничного переїзду. А втікачі обляглися в лісочку чекати вечора. Зморені, незабаром поснули, по черзі вартуючи сон.

Пекельна справа роздобувати харч; та ще, як сказав Тиміш, коли він одстрілюється. Щоправда, їхній зажиток не одстрілювався, сторож тільки попросив, аби вони набирали з дальнього бурта і допомогли його зарівняти. Вони несли картоплю в провулок, де на них чекав із запряженим парокінно возом Сашко Хан. Погонич, а на цей момент ще й конвоїр. Він стеріг на возі зв'язаного поліцає, якого схопили на залізничнім переїзді,— їхав кудись велосипедом і наткнувся на них. Він був не з Пізнього, й не талалаївський, і не хотів казати, куди й чого крутив педалі проти ночі, вони вирішили забрати його в ліс, щоб допитати там.

Василь чвалав позаду всіх, перечіплявся через огудиння — поспішав, аби не відстати. Тиміш і так гиркнув на нього за те, що Василь самовільно одскочив гурту, принаджений вечорничним вогником у хаті кривої Липи. А Василь навіть не забіг до хати, припав до шибки й видивився, хто там є. Марійки серед дівчат не було. Та він ледве й сподівався побачити її там. Сава Омелянович не пускав дочку на гулі й за мирних часів. І навіть коли б вона була там... Хіба Тиміш чутив би...

Тиміш гуцав попереду, як слон. На плечах у нього півторацентнерний, з німецьким орлом окупаційний лантух і пудові чоботиська,— либонь, американці одскакують по той бік планети, як груші. Василь посміхнувся цій своїй думці, вона аж збадьорила його, вирвала на хвилю з цупкої моторошності. Диво, що може робити з людиною піч. Василеві знайомий тут кожен кущик, кожен стовпчик, але зараз вони не такі, як завжди, якісь зіщулені, насторожені, націлені кудись. Он колодязь, довкола нього куці бузини. А здається, що за зрубом принишкли три прихилені одна до одної постаті. Дяка богу, що вже недалеко.

Василь ніколи не втікав од страхів. Ще в школі міг змусити себе піти вночі в ліс, на старе кладовище, перемогти щось у власній душі, хоч коли йшов, вона зморщувалась і ставала, як суха груша-лісівка. Хто зна, чи це була хоробрість, чи тільки постійне змагання з острахами й самим собою.

Враз попереду щось загуркотіло, застукотіло, заклекотали колеса, вибили твердий дріб копита, а тоді затупотіло на стежці, й гахнув на землю мішок — його кинув Тиміш. Василь крутнувся на місці,— мішок заніс його з стежки,—

він не знав, куди бігти, назад чи вперед, і таки побіг уперед, а коли підбіг, то побачив, що Тиміш трусить Хана за комір, аж у того тіпається голова.

— Як же ти, йолоц...

— Я ж не бачив, що він розв'язався. Нагнувся прикурить, а він по конях.

— А винт де? Чого не стріляв?

— Винта я прихилив до воза, він ухопив...

— Ух, ти...— Тиміш замахнувся — кулаки в нього, як відерні чавуни, але не вдарив.— Свекор з тебе здере шкуру.

— А коні які...— мовив хтось у темряві.

— Коні, може, й знайдуться, а от винт і поліцай...— штрикнув його Василь.

— Як знайдуться? — не зрозумів Тиміш.

— Та це... з «Мартина Борулі»,— зніяковів Василь.— П'єса є така.

— Сам ти Боруля,— розсердився Тиміш.

Василь хотів одказати йому гостро, одначе не одважився.

— Ми його й не обшукали добре, може, при ньому був якийсь секретний пакет,— висловив здогад Женько, партизан з оточенців.

— А був,— погодився Тиміш.— Кудись же він гнав. І тікав як.— Він помовчав і копнув носакон лантух з картоплею.— А це тепер куди? Виперли на дорогу, щоб німцям легше було взяти.

— Мажмо п'яти салом,— сказав Женько,— поки він не привів своїх.

— Звідки йому привести,— розважливо заперечив Тиміш.

Справді, в Пізньому шестеро поліцаїв, вони або ночували на станції, або замикалися в поліції. Звідти їх серед ночі не витягти й на мотузку. До поліцейського куща двадцять п'ять кілометрів, та й не дурні вони, аби сподіватися, що партизани чекатимуть на них у завулку. Певно, сюди ніхто не приїде. А от поліцай утік. Та ще їхніми кіньми.

Партизани довго стояли, шукаючи якоїсь ради. І раптом Василя осягнула хитра, як йому видалось, думка.

— Знаєте що,— приступив ближче,— давайте позносимо мішки он туди в калачики. А вранці я попрошу дядька Федю, щоб підкинув до лісу. Там він набере дров. Йому вигода й нам.

Звичайно, не про картоплю думав Василь, не нею клопотався. В нього зринула надія, що ранком він таки побачить Марійку й поговорить з нею і Марійка тепер знатиме, хто такий він, Василь, і що робив у селі оці півтора року. Він не скаже їй чогось такого. Отак просто запитає, як їй живеться, загляне в очі, як колись, як давно. Чи їй не скаже нічого?.. Тоді для чого лишається в селі? Того, що минуло, не вернути, його навіть не можна зачіпати розмовами, на ньому лежить траурна Марійчина печаль. Але ж нею не кінчається життя, і не вони винні в тому, що сталося.

Василь сподівався, що ця зустріч нагадає їм ті високі пороги, біля яких стояли колись, безхмарні й безжурні, і, може, од них побіжить інша лінія, світла й некривдна, лінія їхньої нової дружби. Він почував, що вернутися до тих порогів неможливо, адже все звелось так круто: і Марійчине одруження, і війна, і похоронна на Івана, яку Марійка одержала перед самою окупацією. Тільки нещодавно Василь зрозумів, що відвойовувати любов у живого в сто крат легше, ніж у мертвого, тут негодні, недостойні ані огуди суперника, ані демонстрація власних чеснот,— вони марні, минуці, а там печать вічності й завершеності, об яку розбивається всяка суєтність. Навіть звичайні жарти, здавалося Василеві, звучатимуть блюзнірськи біля Марійки.

І водночас він хотів упевнити її в щирості свого смутку і хотів, аби вона пам'ятала про його любов, сподівався виловити в її очах хоч промінчик приязні й товариськості. А основне, сподівався якось пояснити їй той свій прихід глибокої ночі, прихід нерозумний і дикий, сподівався, що вона зрозуміє і вибачить йому. Адже розуміла й вибачала колись дотепні й недотепні шкільні жарти і навіть лихі вчинки на кладці через Ольшанку та на весіллі.

— А як же ти? — запитав Тиміш.

— Переночую дома. Ще ж ніхто в селі не знає, що я у вас. І груш привезу, лимонок, отих, пам'ятаєш,— він уже забув, що допіру мав злість на Тимоша, торсав його за рукав...— Ох і груші ж... Мати досі обтрусилася, в коморі лежать...

Він ухопився за ті груші й спокушав ними, як міг. Може, їй справді вони були тим останнім камінчиком, який зрушує гору. Незговірливий Тиміш, що був за старшого, довго мовчки шкріб потилицю і врешті погодився.

Вони ще закурили й розійшлися. Василь ішов додому,

а в голові стукала й стукала думка, стукала, мов дятел по дереву: як він побачить Марійку?

Василь намацав у кишені блокнотика, носив його завжди, записував туди вичитані з книжок чи почуті мудрості, — видер два аркушики й при світлі місяця вивів огризком хімічного олівця: «Марійко, я жду тебе завтра ранком біля кладки». Довго думав, як підписати. А тоді підписав знайомим обом із школи назвиськом — Соловей.

Підписуючись отак, уперше на віку спокійно проказав думкою своє прізвисько. Адже раніше гадав, що дошкульнішого й видумати годі. Йде Василь вулицею, на грудях йому побрязкують значки ГПО, БГПО, ЮВС, а шкет, якого не видно й з-за тину, вигулькне в дірку, складе трубочкою губи й голосно, на всю вулицю: «Тьох-тьох». Василь хапає грудку чи дрючка, але за шкетом уже картоплі й слід замели. А десь з кукурудзи знову: «Тьох». Звідки взялося те прізвисько, Василь не міг скласти гадки. Знав, що не має голосу, й тому ніколи не співав. Навіть з хлопцями в гурті. Може, колись на пастівнику, в самотині повів пісняка? З музикою теж не водив дружби. Правда, в шкільному оркестрі грав на балалайці. Окселятував. І то тільки тому, що в самодіяльності виступала Марійка. Отак, без будь-якого приводу, нажив пазвисько й карався ним. І аж ось коли воно прислужилося йому.

Тепер треба було зробити так, щоб Марійка, і ніхто інший, прочитала записку. І тут уже думка повела його швидко, він ледве встигав ступати у її сліди.

...Знайомий шлях до Чуйманового подвір'я. Скільки разів переходив цією вулицею! Темні ворота, зіп'явся на них і за мотузочку вийняв дерев'яного тиблика. Густих вишняк під хатою. Знайоме вікно... Він навіть завагався: чи не постукає в шибку. А тоді рішуче відкинув ту думку. Адже знову вчинить Марійці прикрість.

Зламав вишневу гілку, яка діткалася вікна, й нахромив на неї записку. Марійка ранком підійде до вікна, відсуне фіранку й обов'язково побачить білого метелика.

Радий своїй вигадливості, виліз із палісадника. Вузькою стежкою просто через городи повертався додому. Та сама стежка — скільки Василь і пам'ятає себе. Деякі господарі й перегороджували її, і перекопували по кілька разів, а люди знову витоптували. Диво, яким непереборним іноді буває те, чого нібито й немає зовсім. Хтось один проклав перший слід... Ще хтось пішов за ним. Те за-

пам'яталося, і його вже не переплести ніякими тинами, не зупинити ніякими засторogaми.

Співали перші півні. В хліві обізвався і їхній Безхвостий, повернув Василеві думки до колишнього життя.

Спочатку Василь хотів розбудити матір, а тоді подумав, що вона вимліє душею ніч, пішов до хліва. На дверях хліва величезний замок, але він мав одстрашувати злодіїв тільки своїми розмірами,— знімався разом з прибоєм («Ох і хазяїн, ох і хазяїн»,— мати), Василь вийняв прибой і зайшов у застоюну темінь хліва. Причинивши двері, через щілину в лісі знову всунув прибой, послухав тишу. На його шамрання потяглася головою Красоля, на мить перестала жувати, зітхнула глибоко, нутром, заремигала знову. Пахло свіжим гноєм, молоком, сіном. Василеві захотілося їсти. Пошарив у прибитому до стіни ящику, де неслися кури, але памацв тільки одне яйце — поклад, воно там од весни — розбовтень, розчаровано почовгав до засторонка. Навпомацки відшукав драбину, поліз на вишки. Вони забиті сіном майже доверху, сам косив на Вольній, сам возив і стоштував. Сіно шорстке, малоїстівне — осока, безостий стоколос, біла мітлиця вперемішку з очеретом, лепешняком та іншим болотяним зіллям. Воно шаруділо, лізло за комір, у рукави. Укублівшись, Василь склепив повіки, одначе йому все ще муляло щось у пам'яті, й він поліз назад на край вишок і втягнув за собою драбину. Знову заспівав Безхвостий, а Василеві не спалося, й думки його крутилися десь отут, на рідному обійсті, але обійсті не теперішньому, а колишньому, біля турбот і клопотів колишнього життя. Затишного й якогось ніби неустояного для нього. Неустояного, бо не міг себе в ньому знайти, як інші хлопці,— не кохався ні в ковзанах, ні в рибальстві. А ще жив у ньому жучок — дратівливий, кусючий жучок амбітності й самолюбства, який часто приводив до сварок з хлопцями, а то й до синців. Все те, мабуть, від того, що ріс кволим і хирлявим. Василь — близнюк. Часом йому здавалося, що сестра, з якою народилися, міцна й дужа дівчина, забрала частку його здоров'я. Вона й далі росла дужа й здорова, й рано розвинулась, розквітла, і стала дівкою, і вийшла в сімнадцять літ заміж (виїхала з чоловіком, залізничником, на Кавказ); а його все ще мали за хлопчака. Був тонкий, довговидий, по-дитячому вухастий, окатий. Та ще цей несерйозний чубок — русявий, аж білий, що трішки кучерявився. Щоправда, на той час Василь вже не був такий кволий, як раніше. Потай від усіх загартовував

себе, вправлявся у хліві з тракторною шестірнею і вже знав, що вона під силу не всім його одноліткам. Йому так хотілося бути дужим, що коли прийшла сила, не міг осягнути її. Раніше він, коли його кидали попід силу чи навхрест, одкручувався баляндрами, жартами, намагався вдавати, що йому тільки смішно, а в самого на душі бриніли сльози, і він надолужував на кривдниках дошкульними назвиськами, його били, били дужче, ніж будь-кого з хлопців. Василя вважали в'їдливим, та воно так таки й було, а ще трохи причмеленим. Бо брав у бібліотеці багато книжок, бо сорочка на ньому завше розхристана, бо не завжди здогадувався у гостях зняти картуза, бо мало водився з сусідськими хлопцями... Вулиця, школа — то вічні Василеві вороги, кривдники, хоч вони ж і манили з непереборною силою, і йшов туди після всіх зарікань. Удома ж статки, і м'яка, аж хвороблива матрина ніжність, якої соромився, й батькова лагідна мовчанка. Батько — завідувач ферми (зараз він в евакуації, погнав на схід колгоспні корови), болів кволістю сина й хотів, щоб син став ученим. Ця вченість в його уяві не сягала далі ніжинського ветеринарного технікуму, а Василь, поїхавши складати екзаменни,— вступив у культосвітній. За півроку покинув його, вернувся в село, а що на той час вельми підупав на силі дід Свирид, котрий порав колгоспних жеребців, пішов йому в помічники. І вже сам не помітив, як захопився кіньми, клопотом біля них заповнив собі дні. Коні — то таки справді цілий світ поведенцій, норівів, доброти, хитрості й лукавства. Він прощав їм їхнє лукавство, як прощають малим дітям, майже ніколи не вдавався до батога чи лозини. А до пари виїзних красенів — Ринальда й Вихора — приріс душею. То були горді, нелукаві й красиві коні. Милували найприскіпливіше око, коли йшли розмашистою риссю, високо тримаючи маленькі голови, далеко кидуючи копитами. На Ринальдї Василь приїздив і на Марійчине весілля й тоді гірко зобидив коня, кілька разів оперезав нагаєм. А кінь скочив у глинище, й Василь покалічився, зламав ногу. А коли Василя поклали в лікарню, довго нікого не підпускав до себе, навіть діда Свирида.

Гніді наструнені коні й понесли Василя в сон.

Пробудили його голоси. Василь кліпнув повіками, але не одразу збагнув, де лежить. Ворухнувся, під ним зашелестіло сіно, й той шурхіт доконечно вирвав зі сну. Він на вишках. Потрухла, побита шашелем лата, густе павутиння під стропом... Крізь прорваний стріпок пробивався пучок

світла, в ньому плавали поодинокі порошини. Й наблизилися, немов перестрибнули якусь перепопу, голоси, залунали зовсім близько. Кілька чоловічих, на крутих нотах, а серед них материн, надломлений страхом, запобігливий, одначе Василь і таким упізнав би його серед тисячі інших.

— От хресті-бог, як пішов у ту середу до тітки на Варчині хутори...

— Бреши, бреши, прямо богові в бороду. І не приходив сьгодні вночі?

— От хресті-бог...— знову забожилася мати.— Щоб я вечора не побачила, щоб мене сира поглинула,— щиро клялася вона.

— Ану, дай ключа!

Мати поляпотіла чунями набосоніж до хати, а Василь одціпнув од чогось холодного, котре стало йому в грудях, думкою манюсіньку скіпочку: добре, що вставив назад у дірку прибой. Але скіпочка та була мізерна, а те, що стояло в грудях, велике, крижане, лячне. Треба б ховатися, заритись у сіно, але боявся видати себе шарудінням. І знову думка, як огнений прут: «Куди ховатися, вони побачать драбину на вишках, здогадаються одразу».

А ті вже зайшли у хлів, забалакали голосно, й голоси застрибали, оточили Василя, стали йому в узголів'ї в смертельній загрозі.

— Сіна набехкав.

— Десяцьким, гнида, був.

— Ану, Миколо, полізь нагору. Де драбина?

Материн голос — немов надколотий горщик. Мабуть, вона сама тільки тепер помітила, що драбини немає на місці, страшний здогад пронизав її всю, розбив у друзки педавнію впевненість.

— У нас... нема драбини. Тільки одна... в сінях... на хату.

— Принесіть драбину!

Ті слова вдарили Василеві в вуха, мов постріл впритул. Він ще лежав, ще ковтав розкритим ротом повітря, але лежав уже мертвий, це лежало його тіло, а душа конала в страшних катівницьких муках. І не було розради, не було порятунку. Він боявся ворухнутись, боявся голосно дихати, боявся навіть одпустити од себе думку, аби не почувли її лету. Та й куди їй летіти? Він не мав шляхів до втечі, не мав зброї до оборони.

Ось зараз вони принесуть драбину... Хтосьвилізе по ній...

— Я так,— обізвався внизу інший поліцай.

Чіпляючись руками за лісу, обвалюючи ногами глину, якою ліса була обмазана, поліцай подерся до крокви, витягнувши шию й задерши вгору голову. Але тільки хотів ухопитись за першу лату, як ліса під його руками затріщала, він закобирав ногами, шукаючи опори, й звалився вниз.

— Наче нікого,— сказав, аби виправдати свою невдачу.— Туди так не залізеш.

— Ну, добре,— вже трохи тихіше мовив поліцейський начальник, і не знати, що означало те «добре»: згоду з поліцаєм чи погрозу Василевій матері.

Важкі чоботи загупотіли з хліва. Василь чув, як вони колясують по двору, як розтікаються до погрібника, рубленої комірки, стягненого докупи (сам стягував), схожого на курінь, соняшничиння біля плоту, збираються знову, як переступають на місці — посеред двору завжди хлюпала калюжа, й батько перед самою війною засипав її шлаком, тепер шлак скрипів жорстко, виказував усіх, хто на нього ступав. І впали до нерозбірливого буркотіння голоси. Мабуть, поліцаї радились. Зненацька шлак закричав, залентував, чоботи зрушили всі разом, погупотіли до воріт. А звідти на вулицю й стежкою попід хлівом у бік села.

Василь не одразу повірив у свій рятунок. Йому здавалося, що поліцаї зараз вернуться й почнуть перетрушувати все по нитці. Але кроки даленіли, і тоді Василь, аби впевнитись, обережно продер тонкий стріп і виглянув у щілицу. Чотири чорні спини з цівками гвинтівок над плечима манячили в кінці вулиці. Він тільки й устиг ухопити їх оком, бо вони повернули вбік, на Пробитівку, й сховалися за високим Майдановичевим парканом.

Василь ще деякий час лежав у важкому безсиллі. В грудях відтавало повільно, слабеньке тепло кволо розтікалося по тілу. Одначе думка вже жила, вона шарпнулася, змусила його підвестися. Поліцаї можуть прийти ще раз... Вони шукали без рвійності — фронт наближався, рвійність і запопадливість танули, але їх можуть послати знову.

Він поспіхом зсунув драбину, поліз униз. Поки злавив, подумав, що боїться даремно, поліцаї більше не прийдуть, а він таки заскочить до хати, заспокоїть матір і скаже їй, аби навідувалась на Медяників хутір, через Медяничиху передаватиме звістки про себе. Дорога додому йому тепер заказана, й взагалі він буде обачніший і розважливіший. А то мало не вскочив у халецу. Добре, що все скінчилося

щасливо. І він знову вернеться в ліс. Житиме! Житиме! І думатиме про Марійку. Їй знайде спосіб побачити її.

Всі ці думки — в одну мить, на широких крилах од чорного страху до сліпучої радості. Василева душа ніколи не трималася на одній, середній ноті, їй найліпше на тих, крайніх.

Сходило сонце, ранок викочувався з саду, пропахлий прив'ялими картоплями, яблуками, осінніми айстрами. І Василь широко ступив йому назустріч.

Під тинком, який одгороджував подвір'я од саду, лежала купа корчів, в одному, крайньому, стримів загнаний по обух колун, Василь смикнув за топорище, але він був заціпленний туго, не зрушити. На мить щось прищемило Василеві в душі! скільки просила мати, аби поколов корчі, а він усе одгейкувався.

З важкою рішучою злістю рвонув колун, вийняв в корча, кинув, пішов до хати. У сінях на довгій дротині висіло відро з водою, Василь відчув спрагу, хотів напитися, але питуна не було, певно, стояв у хаті, де й завжди — скраю на лаві, потягнув на себе двері, вже прямуючи до лави, й... занімів. Низько зігнувшись над столом, у хаті сидів поліцай. Гвинтівка стояла поруч нього, прихилена до лави, на лаві картуз і широкий червоноармійський ремінь. На сірій, полатаній скатертині перед поліцаєм біліла купа гарбузового насіння. Видно, мати щойно насипала його поліцаєві, вона сиділа на примостці, схрестивши руки на грудях.

Побачивши Василя, поліцай лівою рукою обтер лупшиння на губах, а правою потягнув до себе гвинтівку.

Саме цей рух і пробудив Василя. Незнайоме обличчя поліцає, полишений на подвір'ї колун, осклянілі од жаху і тому зовні ніби спокійні материні очі.

Поліцай не з їхнього села, і було видно, не знав його в обличчя.

— Тітко Явдохо,— сказав Василь і сам здивувався спокосві свого голосу,— ви не позичите колуна? Викопав на межі пня, а він неначе з каменю.

— Там... у дворі...— таки здобулася на слово мати.

Він ще хотів запитати: «Де Василь?» — а тоді подумав, що цим може якось навести поліцає на підозру, переграти, виказати себе, й вийшов.

Ухопивши колуна, скочив через перелаз і, ледве стримуючись, аби не побігти, пішов стежкою через город. Стежка добігла межі, а там вливалася в ширшу, котра пролягала

вподовж городів. Василь, не роздумуючи, повернув праворуч. Думав, вийде на леваду й кущами понад річкою — аж до соснової посадки й або переднює в ній, або пробереться до більших, попових, сосон, а вже звідти через луг до гаю — два скоки. Але не пройшов і півсотні кроків, як побачив у кінці левади кілька чорних постатей. Вони теж повертали на стежку, йшли назустріч. Либонь, поліцаї поки що не бачили його. Василь збагнув: повертати в леваду йому не можна, поліцаї одразу помітять і погукають, а побіжить — почнуть стріляти. Повернув у город і, ховаючись за двома рядами обчухраних (корові на корм), з обтяженими головами соняшників, подався до хати. Він уже розпізнав, чий це город і чие обійстя: Нечмоні, старости общини. А ті, на стежці, вже підходили до городу, й Василеві не лишалось нічого, як пірнути у вузеньку хвірточку. Двір, у якому опинився, був довгий, обгороджений з усіх боків частоколом, згарцьований до чорноти копитами й ратицями. З того боку чорною горою громадилася клуня, біля неї хлів, але в двір витріщилось троє широких вікон у синіх обводах віконниць, бігти понід ними Василь не зважився. З цього боку двору тільки дров'яний хлівець і саж. І тут Василь почув голоси зовсім близько, поліцаї йшли до старости. Чорна небезпека гпалася за ним, здавалося, вона вхопила його слід і бігла, пишпаючи. Василь скочив у саж. В ту ж мить за загородкою в сажі закувікали свині, а з одчинених сінешніх дверей долинув голос:

— Несу, песу, щоб ви повиздыхали.

А ще по хвилі з цебром поперед себе в саж вступила старостиха Палажка, колишня сільська чепуруха, а тепер роздобріла на тілі, захвойдана й затьопана жінка. Побачивши Василя, вона скрикнула, мало не впустила цебра, хотіла вибігти назад, але він ухопив її за руку.

— Тітко Палажко... мовчить,— зашепотів.— А то я закричу. І всі сусіди дізнаються, що видали ви... Чуєте!

Вона зяпала ротом, як курка, що на неї напав кікоть, і невідривно дивилася на колуна, якого Василь ще й зараз тримав під пахвою. Василь кинув колуна, сам ухопив цебер, вивернув у корито.

— Палажко! — гримнув біля дверей сажу низький і розкотистий, неначе гудів десь під склепінням, бас.— Ти де?

— Я... Я...

Василь нервово тицьнув старостісі в руки цебер, але вона його не втримала, випхнув за двері.

— Ти чого це ротом зяпаш? Чи не чорта вдріла? — зареготав бас.— А може, любовника завела? Га? Серед свиней ховаеш...

І в чорний отвір дверей просунулася довга, схожа на конячу, голова в сукняному картузі.

— А може...— Витрішкуваті очі либнули праворуч, потім ліворуч і враз вперлися просто в груди Василеві.

* * *

Останнім перед вечором вартував Сусла. Він заснув, і їх розбудив дощ. Важкі краплі шугали крізь глицю й падали, мов маленькі бомбочки. Довкола панував смерк, а тут, у лісочку, темрява заткалася й зовсім густо, чорні тіні злилися в одну, обернувши вечір у ніч.

Коли Іван розплющив очі, йому здалося, буцім лежить у темнім хліві. І тільки крізь прорвані стріпки — небо, а довкола — не порушна сторожкість, як завжди в природі перед крутим зламом. Власне, злам уже стався, хмари повзли й повзли, сідали нижче й нижче, немов притоплені човни, а вода вже перехлюпувала через край — дощ падав хвилями. Знявся вітер, хирляві сосонки заворушились, рвонулися з горба, але, прип'яті долею, зігнулися, зашуміли, затріщали. Вдарили громи, вломилися пласкі дщища човнів, і дощ ринув потоками.

Все сталося враз: гроза йшла навально, шквалом, здавалося, понад землею котиться один важкий пружний вал.

За кілька хвилини вони вже були як хлющ.

— Давайте проскочимо через сільце, поки гроза,— сказав Борисов.

Це було вельми слушно. Проскочити сільце, поки всі ховаються по будиночках, і вступити просто в ніч, сховатись у її темнім череві. І не брѳохати в обхід розгаслими полями, не втрачати на тих багниськах надточені табором сили й не лишати слідів.

Вони бігли по асфальту, а під ногами клекотіли каламутні потоки й, випереджаючи їх, мчали до села. І клекотіло небо, гоготіло в якомусь скаженому, одному йому відомому ритмі. Сліпуче спалахували блискавиці, й тоді чотири хисткі тіні намагалися вхопитися за поли чотирьох утікачів, але тут же одривалися й падали, розпластані, на асфальт. А хмари летіли, немов нажахані коні, били по землі важкими копитами, і в рівень з копитами, памагаючись не відстати від них, бігли чотири зігнуті, обпалені бу-

рею постаті. Вони були геть до останку, од пайвищої напруги думки до найкволішого поруху мускулів, пацілені на білий пружок неба на горизонті, бігли до нього, намагалися не втратити його з очей. Бігли на схід, під інше небо, під інші хмари. На чистії води, під яснії зорі, у край хрещений, до батька з матінкою, до брата з сестрою, до діточок дрібненьких з тяжкої неволі, з чужини гіркої на Україну далеку. Все, як і колись. Як і триста літ назад. Такі самі дощі, такі самі блискавиці, така ж чужа чужина і така ж жадана воля. Тільки небезпека інша: подовшали руки в смерті й попрудкішали ноги в погоні. Ось одна чорна небезпека на швидких колесах промчала повз них, обхлюпала з ніг до голови водою й багницьком. Але не зупинилася, помчала далі. А попереду їм вимахували руками, а попереду їх кликали розмиті дощем постаті батьків, братів, сестер, і дві зовсім маленькі — Яхнових дітей, і одна, яка вийшла трохи ближче, — Марійчина. Махали руками і летіли назад, разом з вітром і хмарами.

А потім ті постаті зникли, й за кількасот метрів замапчили гострі черепичні дахи селища.

Одначе копита небесних коней були набагато прудкіші за ноги втікачів. І взагалі це були якісь шалені чи надто наполохані коні. Ноги втікачів ще тільки ступили на асфальт селища, а копита вже стугоніли далеко-далеко попереду, й сіра кушпеля хмар спаладала за ними. Та й вона клубочилася недовго. Подув дужий і тягкий вітер, покотив її вбік, оголивши шмат умитого грозою неба. Хияжо виширилося з-під хмари сонце, й хоч воно вже торкнулося нижнім краєм горба, на якому допіру ховалося четверо полонених, але ще встигло полизати променями калюжі на асфальті та висвітити чотири сірі постаті, що тьопали по них. Одне по одному розчинялися вікна, аби набрати на ніч зозненого грозою повітря, в них виглядали жіночі й дитячі обличчя. Багато облич, багато очей, втікачі йшли через насторожені здивовані погляди, немов через колючий дріт, чули, як звиваються обірвані кінці.

— Вишикуйтесь! — пошепки наказав Іван.— Погу, погу візьміть.

Сам ішов збоку, хльоскав, як батогом, загонистим словом:

— Шнель! Шнель!

І три смугасті постаті прискорювали ходу, пильнуючи кудого строю. В цій чужій, настороженій тиші їхні кроки лунали особливо голосно. Може б, Івана, коли зважити на

його хоч і подертий, пожмаканий, а таки німецький мундир, й справді прийняли б за німця: вантажили щось, поспішали — допомагав. Та й дощ, багно... Одначе і в німецькому мундирі був надто несхожий на арійця... Ця відкритість обличчя, ця смаглявість, ці проникливі, темні й глибокі очі на худому виду, ці розльотисті брови — ні, тамтешня земля таких не родить. Але ще ніхто не намагався заступити їм шлях, ніхто не підходив близько. А однорукий інвалід біля живоплоту крайнього будиночка, який перекочував бідон, підтримуючи його коліном лівої ноги, навіть осміхнувся підбадьорливо. Справді осміхнувся, чи те тільки здалося Іванові... Вони поминули селище, асфальт переходив у посипану гравієм дорогу, яка брала-ся вгору, до залізниці.

— Неначе проскочили,— мовив півголосом Сусла.

«Мабуть»,— погодився в думці Іван і оглянувся. Він побачив, що по дорозі за ними їде велосипедист. Ніби й не поспішає, розмірено крутить педалі, але Іван здогадався, що той просто не може швидко погнати по гравієвій дорозі вгору.

— Мовчіть, не оглядайтесь, за нами хтось їде,— знову наказав Іван.

Велосипедист порівнявся з ними й, опустивши погляд на руль, поскрипів педалями далі. Це був уже немолодий німець у сірому цивільному костюмі й такому ж сірому, схожому на військовий, з застебнутими попереду на великий гудзик відлогами кашкеті. Іванові в голові мелькнула думка: такі кашкети до війни називали тельманівками. Але він не дав цій думці ввести себе в оману. На кашкеті велосипедиста зблискувала якась емблема, але Іван не встиг роздивитись її. Дорога попласталась ще крутіше, й велосипедист хоч як натискував на педалі, посувався вперед не набагато швидше за них. А до переїзду вже лишалось метрів двісті.

Зненацька ззаду долинуло якесь тупотіння. Що то була небезпека, збагнули всі й, оглянувшись, побачили позад себе, зовсім недалеко, гурт хлопчаків. Вони не почули їх раніше, бо вся напруга була спрямована на велосипедиста. Хлопчаків було душ десять, всі однаково одягнені в коричнево-сірі коротенькі штанці і курточки, з маленькими кинджаликами на пасках. Це були юнгфольківці¹. Вони

¹ Юнгфольк — організація, яка входила до складу молодіжної спілки гітлерюгенд.

бігли, вже добре захекані, розтягнувшись вервечкою — попереду більші, років по чотирнадцять, далі — менші, за ними — ще менші. «Юнгштурмівці, — подував Іван. — Обпадуть, як щенята». Іван був спокійний тим важким спокоем, коли всі чуття загострені до вістря леза й спрямовані на одне — не схибити, вся сила зібрана воедино, а мозок працює ніби сам по собі, виважуючи все, шукаючи єдино правильне рішення. Не схибити! Той спокій, та сила збиралися десь під серцем, він аж почував її важку холодність, його самого починало морозити, й це був той стан, який кидав його на найрішучіші, але не панічні дії.

Стрій, який вів Іван, збився з ноги. Це був момент рівноваги перед катастрофою, подібно до тієї, як завмирає на мить вже зрушена брила, аби в наступну мить упасти й переламати все на своїй путі. Втікачі вже піднімалися на насип. А той, у сірому костюмі, липив велосипед біля залізничної колії, побіг до будки. З будки вийшов сторож, маленський дідок у форменому картузику, вони загомоніли, поглядаючи в їхній бік.

— Будемо одбиватися, — сказав Іван. — Уже заходить піч. Пробиватимось отуди, до ліска.

Якно нагнувся й підняв з дороги чималу каменюку. Борисов шукав щось і собі.

Юнгфольківці оточили їх півколом, йшли по п'ятах... Рум'янощокі хлопчаки з сірими, голубими очима, в яких поблискувала хижість. Але ще не насідали, не обпадали, чатуючи якогось моменту чи знаку вожака, чималого лобуряки з двома червоними нашивками на рукаві куртки. Це скидалося на те, як облягає табуц охлялих оленів зграя вовків-перейарків.

Панувала хижка, напружена тиша. Гупотіли черевики, хекали, зяпали роти. І враз на загнаних, знесилених грозою й боріннями людей впало ще щось, лячне, важке, незбагненне. То було якесь гудіння чи гуркіт, він зринув раптово й летів десь ліворуч чи ззаду, летів шквально, підломлюючи під себе простір. Для втікачів у цій стороні, в цім краю кожен звук — тільки небезпека, тільки нова загроза. І вони й сприйняли його як загрозу, не одразу розпізнавши, що то таке.

Гуркіт був останньою краплею, яка добила Суслу. Він раптом зірвався й побіг через переїзд.

— Стій, зупинись — це поїзд, — загукав Іван, який цієї миті розгадав гуркіт.

Але Сусла біг, не оглядаючись.

— Назад! — ще раз крикнув Іван, одначе Сусла не зупинився. Іван ще встиг побачити, як за Суслою побігли велосипедист і сторож, а далі все закрутилося в дикому смерчі. Виття-вереск юнгфольківців, клекіт битви, гуркіт поїзда, й над усім цим високий, густий голос Яхна:

— На поїзд, стрибаймо на поїзд!

Видно, юнгфольківці здогадалися, що втікачі чіплятимуться за вагони, й намагалися одтерти їх од залізничного полотна. Вони обпадали, немов вовчата, чіплялися за руки, плечі, намагалися звалити з ніг. Вони не виймали кинджальчиків, певно, та зброя була іграшкова.

Іван садонув у груди чималого нападника, хряснув другого об білий стовпець переїзду, й той, завиваючи, поліз під насип, але ззаду налетіло одразу двоє, один вчепився за шию, другий за френч, а ногу обхопив, підповзши, той, перший, і Іван відчув, що падав. Порятував френч, він затріщав, і другий нападник упав із клаптем поли в руці. Відчувши послаблення, Іван розчепив руки другого юнгфольківця, кинув його через себе далеко вперед, і той мало не попав під червоні колеса паровоза, що саме пролітав повз них, обкутавши їх білими клубками пари. Юнгфольківець заверещав з переляку й порачкував, відпустив Іванову ногу той, який лежав на землі.

А земля стугоніла, у вухах дзвеніло й брязкотіло, в очах стояло шалене залізне мигтіння, а Іваном чомусь заволоділо дивне розслаблення.

— Стрибай!

Він не почув крику Яхна, а тільки виловив той крик з Яхнових очей. Яхно стрибнув, він ніби злітав угору, викинувши вперед обидві руки, злітав, неначе птиця, й так само, як птиця, уражена при самому злеті, перекинувся в повітрі, упав під колеса вагона. Певно, вдарився об щось головою, бо падав, розкинувши руки, падав без крику й стогону. А може, Іван просто не почув його крику!

А та кволість, та порожнеча, яка сповила Іванову душу, тримала його й далі в якомусь дивному заціпенінні, вела до загибелі. Він це зрозумів, останнім напруженням волі зібрався на силі, ступив убік і вдарив кулаком юнгфольківського командира в щелепу. А тоді ще раз, люто, з ненавистю, аж похлинувся, в бік, під ребро. У вухах йому й далі дзвеніло, а в очах стояла Яхнова смерть, і миготіли вагони, одначе Іван знову був дужий і рішучий. Його очі вже завважили металеву драбину — два пруги й перечки між ними, драбину третього од себе вагона, сірого й химер-

ного, схожого на велетенський, перекинутий догори дном кошіль; у таких кошелях у селі возять половину та збоїни. З темного закутка пам'яті, де думка, мов замурована, може лежати роками, зринуло десь чуте, що стрибати треба по ходу поїзда; він повернувся праворуч, ступив два кроки й, вивіряючи очима віддаль, одштовхнувся од землі. Далі вже не важило ніщо — ні думка, ні розрахунок, тільки м'язи, надточені голодом, але неперетруєні до кінця, і його руки відчували шорсткий метал поручнів, а ноги — порожнечу й страшну вагу, мільйоннотонну вагу, здавалося, вся Німеччина повисла на них, тягла на себе в прірву. Його ніби одривало щось од поручнів, кидало назад, вниз і назад. М'язи напружились до краю, до критичної точки розриву... й перемогли чорну вагу, й спочатку одна, а потім друга нога намацала металевий щабель драбини. Тепер знову рвонулась думка, заметалась, немов загнана в клітку птиця: чи немає небезпеки з другого боку,— Іван кинув поглядом уперед, а тоді назад і не побачив у сірому при смерку жодного охоронця чи кондуктора. А на поручнях передостаннього вагона висів Борисов. І хоч синій, майже ультрамариновий вечір уже приліг до самої землі, Іван добре бачив Борисова, бо той був немов підвішений над величезним кострищем, яке палахкотіло позаду. То сонце, що вже впало за обрій, запалило хмари, й вони догоряли на овиді, де небо зіткнулося з землею в одну тугу рожево-синю запону. А ще Іван побачив дорожню будку й миршавого дідка, залізничника, що притьмом кульгав до неї.

«Побіг дзвонити по лінії, на станцію»,— здогадався Іван і подивився на Борисова.

* * *

Марійка йшла швидко, а думки гналися за нею, немов шершві з розореного гнізда, жалили, не відставали. Знала, що може й не вернутися назад, що можуть упасти на неї злі пересуди, боялася зустрічі з Лоттою і йшла до неї. Тільки Лотта могла врятувати Василя, який так нерозумно понав у руки поліції, понав через неї, Марійку. Ще й лишив на приламаній вишневій гілці записку — білий докір на темнім полі пам'яті. Йї зараз було шкода Василя й трохи брала на нього досада. За його настирливість, нерозважливість, а найбільше за цю записку. Вона вже мала од війни одну таку звістку. В сорок першому за тиждень до того, як у село вступили німці, йї прийшов по

пошті лист із частини, в якій воював Іван. Писав Іванів однополчанин, їхній односелець Кібчик, щоб не чекала Івана, бо бачив сам, як влучив снаряд у Іванів танк, як вибухнула машина й згоріла з усім екіпажем. Вони хотіли поховати їх після бою, але й ховати було нічого, отож на землі лишилося тільки місце, де згорів Іван. Це місце під селом Боровиця, за сорок кілометрів од Полтави. Та звістка впала на Марійку, як велетенська чорна гора, придавила її, підім'яла своєю незмірною вагою. Диво, але до цього їй не спадала думка про можливу Іванову загибель. Либонь, тому, що сам упевняв її в несосвітності того, а може, що був сповнений якоїсь сили, якоїсь неситної твердості й чистої, незнищенної душевної жаги. Іван не міг померти, як не може спинити біг їхня річечка, всохнути могутній дуб перед їхнім подвір'ям чи не зійти одного дня сонце. Він і повів її за собою, й переміг чистою вірою й неситною, спокійною, навіть непомітною стрімкістю. Він писав їй з фронту розважливі, серйозні листи, в яких розповідав про знайомих, про місця, де проходили, про своє життя, — й жодного разу, жодним словом про небезпеку, про страх смерті чи каліцтва. А в Кібчикових листах свистіли кулі й завивали снаряди, а останні рядки — сусніль прощання з дружиною, родичами й білим світом. І от... Кібчик живий і пише про Іванову смерть, а од Івана лишився клаптик вигорілої землі. Та ще весільна фотокартка, на якій він надмір серйозний, ніби аж сердитий: густі брови зведені докупи, губи міцно стиснені, а погляд спрямований кудись убік, що його не вловити. І тільки чуб — чорне шорстке дріття, густа щітка, якої лякалися навіть металеві гребінці, нагадував їй супротивне — про Іванову доброту й незлобивість, про те, що життєві втрати й нещастя не запекли його злобою до світу, а лише навчили безпомилково вгадувати, де добро, а де кривда. І от тепер крізь жерло війни вона побачила, яке крихке людське життя. Дехто з сусідів намагався розраяти Марійку, вселити в неї якусь надію, мовляв, скільки разів помилялися люди, скільки не справдилося навіть офіційних чорнових. Найдужче впевняла її в тому Наталка, Марійчина тітка, вона вичитала з листа, що боягуз Кібчик не бачив сам Іванової смерті, що й біля згорілого танка він не був; Марійка прагла тої віри, кликала її, але вона не прийшла. Іванова смерть вступила їй у серце, й далі Марійка жила, як підрубане біля кореня деревце: без цвіту, без радості, без щастя. Тільки домашні клопоти, тільки робота, непотрібна

й пудна, як нескінченна дорога. Раніше колись Марійка любила роботу. Любила город, де все так доцільно простає й дозріває. Любила поле, луг. І не любила квітів по палісадниках, якими іноді дівчата хизуються одна перед одною, не любила мережок, вишитих накидок і хусточок. Може, що росла без матері й була змушена робити те, що потрібніше, доцільніше, без чого не можна обійтись? І що ті вишивки, мережки... А от коли на заскороджених твоєю рукою грядках витикаються перші зелені стріли і перші лапаті листочки розтуляють долоньки, співаючи ранковий туманець, то таки справді радість. І маленькі жовтенькі грудочки на зеленому морогу двору. Й білолобе кумедне телятко на тремких ніжках, котре бігає за тобою по хаті. Ще Марійка любила дітей, і діти любили її, й була в школі гарною піонервожатою. Вона була певна всього, що існує, якоюсь викінченою життєвою певністю. Зошити в неї акуратні, задачі вирішані, гербарії зібрані старанно. І не мала вона дівочого лукавства, й не любила, коли хтось із хлопців чіплявся із залицяннями, обіймами. І хіба не знала, що в неї гнучка постава й красива хода! Але чи ж тим живе світ? Вона боялася любові. Боялася того, що, почувала, носить у серці, боялася, що воно вибухне й забере її всю. Боялася себе самої, жінки в собі, бо підозрювала в тій жінці велику силу пристрасті й жаги. І гасила ту пристрасть, відганяла пріч, і була сувора до себе, акуратна, а декому видавалася гордячкою й навіть нелюдою. І що більше затоптувала в собі ті племінці, то, почувала, вони печуть дужче, входять у душу глибше й глибше. Вона ждала любові, як кожна дівчина. Виглядала її здалеку, а вона зринула зовсім несподівано й звідти, звідки не чекала. Вона боролася з нею, хотіла бодай затримати її, віддалити, то більше не була впевнена в Івановому почутті. Про його кохання здогадувалась давно, але тому, що в Івана ніщо й ніколи не виривалося назовні, не могла виснитись до кінця. Про Василеву знала напевно, а про Іванову ні. Й, може, саме в Івановій любові й був її порятунок. В самому Іванові. Суворому, стриманому, який не вмів давати волю чуттям, в якому ховалось якесь безмежжя, в котре було страшно увійти до кінця. Вона так і не ввійшла. Не зуміла? Не встигла?

І, може, через те таким безмежно болючим був спомин про Івана. А за два дні до вступу в село німців, коли вже весь їхній край з військами, жінками й дітьми, з дідівськими криницями й лелеками на осокорах попав в оточення,

коли вже й пошта, мабуть, не працювала, її знайшла й офіційна чорнова. Вона вже не вкинула Марійку в розпач, а тільки зтужавила те, що чорними клубками влягалось в душі.

Тепер на неї падала друга смерть. Чому, за що? Василь ніби зумисне вчинив усе те. А може, він теж не винен? Хіба хотів того нещастя, тієї любові?

Йй шкода Василя. Баламутного. Доскіпливого. Вреднючого... Йй такого вразливого. Шкода шкільного товариша, непоганого учня, кабешника. Василь сидів на парті позад неї, за спиною її сусідки, Лотти, високої, тонкої станом, красивої дівчини з голубими очима. Всі спочатку й думали, що Василя покликали на другу од учительського столу парту голубі очі. Марійка якийсь час теж думала так. Бо Василь дописував їм обом у книжки на місце крапок каверзні слова, списував вправи й задачки з обох зошитів і грав у шкільному гуртку Назара Стодолю, безтямно відданого Галі — Лотті.

Так, Марійка йшла виручати свого шкільного товариша. Була певна: лише вона знає шлях до порятунку. Йшла просити, нагадати, розбудити любов, кольнути совість, заколихану ситістю. Йшла до Лотти. Адже то вже була тільки їхня таємниця, яку Лотта одного вечора виплакала Марійці в коліна. І тоді Марійка щиро пожаліла Лотту й зробила все, аби прихилити Василя до голубих очей. І то не її вина... Йй, мабуть, нічия... що лишилися ті очі неприкохані Василем.

Зараз Лотта працює перекладачкою в німецькій комендатурі, в кущовому селі Петрунях. В Пізньому так і казали: заговорила кров. Лоттин батько — німець-колоніст, висланий за розтрату перед самою війною; Марійка почувала, що стріча буде тяжка, всю дорогу готувала себе до неї, думала й передумала її.

Йй на обличчя сіла довга нитка бабиного літа, вона на мить зупинилася, обібрала павутину. Оглянулася. Отам на горбі вони колись усім класом збирали колгоспні помідори. Іван, Василь, вона, Лотта... Червоні-червоні помідори, схожі на гарячі сонця. Хлопці жартували, гойдали дівчат у плетених кошелях, міцно тримали кошелі за лозові вуха. А гора помідорів росла, яро палала на сонці, й так само їм у грудях палали ще не уреальнені сподівання, і мрії котилися кругло, як гарячі помідори. Марійка зітхнула, суворо відігнала далеке видиво.

...Ось і Петруні. Довге-предовге село понад шляхом, за-

брукованим од сільради до засолзаводу, з садками на городи, з хатами, критими бляхою, й навіть з двоповерховою будівлею колишньої кооперації. В цій двоповерховій будівлі зараз розмістилися комендатура і жандармерія.

До війни Марійка не раз приїздила сюди з батьком, батько в'їжджав у двір, розпрягав коня, вішав йому опалку і йшов у своїх млинарських справах, а вона бігла в своїх, копійчаних, припоручених тіткою Наталкою. А потім — і це була омріяна з самого дому хвилинка — до рубленої комори-кіоска з широким вікном, на яке на ніч опускалася важка віконниця, ляда, а наверх накладався прогонич. Марійка думала, що інакше й бути не могло, адже там тримали й продавали надзвичайну смакоту — морозиво. Важка ляда висіла над головою, і Марійка, поки брала морозиво, весь час з острахом поглядала на неї. Порція морозива маленька, видавлена круглою формочкою, прикладена з двох боків хрумкою і ніжною шкуруночкою. Вона сідала на возі й лизала морозиво, а поруч хрумала овес велика коняча голова, час від часу поводячи об'їденими на кінцях якоюсь хворобою вухами, й цвірінькали горобці на возі, й було затишно і гарно.

«Що воно зараз у тій коморі, — подумала Марійка, — он як забите навхрест вікно! Може, саме там тримають в'язнів? Ондечки й вартовий походжає».

Замість воріт, котрі до війни ніколи не зачинялися, зараз стояли химери, схожі на козли, що на них пиляють дрова, тільки значно більші й од верху до низу облутані дротом. Колючий дріт і поверх паркана, й навіть уподовж усього будинку — поверх вікон нижнього поверху, закладених всередині мішками з піском. Козли розсунені, й поміж них походжав поліцай з гвинтівкою на плечі. Поліцай мало схожий на їхніх сільських, ті в піджаках, червоноармійських гімнастерках і навіть фуфайках, а цей у новенькій чорній формі з сірою окантовкою по рукавах і бортах мундира, з блискучими німецькими гудзиками, пірїжком-пілоткою на голові. Він спочатку не захотів кликати Лотту, навіть гримнув, щоб Марійка йшла звідси, але спантеличений її напористістю й посиленнями на те, що Лотта її подруга, сказав іншому поліцаю, що йшов до приміщення, аби той покликав Лотту.

За хвилину Лотта вийшла на вулицю. Така ж тонка, така ж гарна, як і колись. Тільки замість кіс коротка зачіска й підмальовані губи. Одягнена строго й вишукано водночас: білі черевики, біла сукенка, білий свстр, а на

плечах — жакетка не жакетка, а щось без рукавів, теж біле, біліше од снігу, з ніжним попелястим комірцем довкола шиї. Подивилась на Марійку, і в її голубих очах пробігли холодні, як сонячний промінь по лусочках інею, вогники. Ті очі... Ще в школі їх ніхто й ніколи не міг розгадати. Красиві, але мінливі, недобрі. Чому не любили Лотту хлопці? Либонь, саме за ті очі, за ті вогники. Вони вчитували в них щось таке, чого не могли вчитати дівчата, заздрі на Лоттину красу.

Дівчата одійшли на протилежний бік вулиці під колишню церковну огорожу (церкву повалили перед самим вступом до села німців, уже за Ніжином гримів бій, уже вночі на заході не влягалася червона заграва, а група активістів, якій доручили цю роботу, біла й біла міцне, злютоване якимось маловідомим сучасним будівникам способом старовинне мурування, аж поки стіни не впали).

— Лотто, ти знаєш, чого я прийшла? — сказала Марійка.

— Не знаю, — вигнула дугами брови Лотта, й Марійка знову, як і колись, не змогла відгадати: Лоттині брови побігли в щирім здивованні чи то оманлива гра.

— Ну... Сьогодні вночі заарештували Василя, — глибоко, грудьми зітхнула Марійка й пошкодувала за те зітхання, адже Лотта може витлумачити його інакше. — Його повезли сюди, до вас.

— То це привезли його? — Лоттині брови зігнулися дугами знову, й тігнулися куточки вуст, а на щоках проступили блідаві плями. Тепер Марійка повірила, що той перший порух Лоттиних брів був щирий.

— Не знала я... — тихо мовила Лотта. І в її очах засвітилися інші вогники, десь аж у глибині, й були вони гострі, тверді. Лотта вже опанувала себе. — Й за що ж його?

— Ховався од вербовки в Німеччину. А хтось сказав, нібито був у партизанах. Це брехня, у нього й зброї не знайшли...

Гострі вогники у Лоттиних очах з білих стали жовтими й повужчали до вістря голки.

— А якщо правда? Ти знаєш, яка кара чекає на партизанів і на тих, хто їм допомагає?

— Знаю, — сказала Марійка і підвела голову. Тепер вона дивилася просто в очі Лотті, йшла на гострі вістря. — Знаю й те, що ти ось зараз можеш зробити, аби замість одного в'язня стало два. Твоя, Лотто, воля, але хіба в тебе зовсім немає серця?

Лотта дивилася на Марійку й усе більше впевнялася, що гаразд не знала її. Як не знала майже нікого в класі. Верталася думкою в минуле, переполювала його спогадами і бачила, що знову тримає в руках обманне зілля. За що любив Марійку Іван? За що любить Василь? Чим вона подобалась іншим хлопцям? Якоюсь вогняною жагучою красою? Не має вона такої краси. Ось вона стоїть перед нею. Ну, непогана з себе. Невисокого зросту, кругловида, міцна. Міцні ноги. Строгі брови. Строгі губи. Молоді. Чутливі. Колись вона цього не помічала. Колись Марійка видавалася їй дещо грубуватою. Й тупувато-впертою. Чи знає про Марійчині губи те ж, що й вона, Василь?! Чи за це він кохає її! І за що взагалі кохають? Кажуть, за жіночність, голубину лагідність, покірність. Але ж Марійка непокірна. Бувало: сміється, жартує, а тільки щось не так, струсне головою, насупить не по-дівочому широкі, густі брови, й вже її з тої суворості ніхто не виведе. І всі пам'ятали про той твердий горбок у її душі й остерігались зачіпати її словом, в її присутності хлопці не одважувались кинути соромітне слівце чи розповісти надто крутий анекдот. Лотті пригадалося, як колись вони, восьмикласники, заблудились на лісовирубці й блукали до пізнього вечора — хтось із хлопців вів то в той, то в той бік, а тоді Марійка рішуче закинула на плече топірця й, не сказавши нікому жодного слова, пішла вузькою ліською просікою, і всі, вже втомлені, побрели за нею і йшли довго, й такн вийшли на узлісся.

Марійка, бач, і зараз підвела голову гордо, майже жертовно, хоч і напружено, тривожно. Відає, в чийх руках її життя. Одне Лоттине слово — її сьогодні ж вкинуть у вагон, що їде в Німеччину, а то і в камеру смертників.

Вони стояли одна напроти одної під важким каштаном, що навис віттям над вулицею, у повітрі вже стояв густий пах осені, листя на каштані було руде, поміж ним там і тут сіріли колючі їжаки, вся земля під каштаном встелена шкаралупами і блискучими коричнево-білими плодами. Вони почували осінь, вона кликала їх на спомини, й тривожила, і дратувала. Лотта покачала носком гострого черевика один каштан, потім наступила на нього тугим підбором.

— І що ж ти хочеш? — скривила в посмішці губи.

— Щоб ти... попросила за Василя. Тобі повірять. Скажеш...

— Відпустить Василя. Його чекає Марійка,— вже відверто глузувала Лотта.— Значить, згорів одип, хочеш випросити собі другого!

— Лотто! Ти... ти...— стисла кулаки Марійка. Хвиля гніву, обурення залляла її всю, бурхала з грудей.— Ти підла. Як можеш! Ти ж любила його. Ти, а не я. А я... Ще сиділа з тобою на одній парті. Так... Так. Що ж, клич своїх поліцаїв, клич...

І враз Лотта мовби зів'яла на її очах. Згасли злорадні вогники, опустилися кутики рота, вона стала печальна й негарна.

— Що ти, Марійко? Я пожартувала.

— Отак жартувати?

— А як ще мені лишається жартувати?

Лотта дістала сигарету, а вогню їй подав високий, стрункий, хоч і немолодий німецький офіцер. Він ніби чекав, аби зробити Лотті послугу, здавалося, стояв за їхніми спинами. Аж Марійка злякалася. Офіцер щось сказав Лотті по-німецьки, зняв високого красивого кашкета, оголивши велику, на всю голову, різко облямовану чорним волоссям лисину, усміхнувся Лотті, надів кашкета й пішов.

— Добре, Марійко,— затягнувшись лише один раз, кипула Лотта на землю сигарету.— Сьогодні Василь повернеться додому.

Сказала так, мовби ставила печатку на Василевій перепустці. Марійка подумала, що Лотта знову міняє свою сутність — хизується перед нею.

— Значить, ти попросиш?

— Я скажу, щоб випустили.

Вона, Лотта, має таку силу, що по одному її слову випустять партизана?! Мабуть, ніхто б у таке не повірив. Але що ще могла сказати Марійка? Почувалася ніби аж ніяково. Так почувуються невірні свідки крадіжки. Вона ще хвилину постояла мовчки.

— Спасибі, Лотто,— мовила тихо.— Не од мене. Ти розумієш. Од Василевої матері. Од усіх наших.

Казала все це, аби закарбувати Лотті в пам'ять своє прохання, в пам'ять і, може, в серце. Хоч у це мало вірила. Зло зробити легко. А добро... Чомусь так рідко його роблять. Але ще не йшла. Немов сподівалась на щось. І коли вже поправила хустку, аби йти, Лотта знову підвела на неї очі.

— А я, Марійко, виходжу заміж.

— За кого? — поспитала майже байдуже.

— За... коменданта. Майора Клемма.

І гут Марійка зрозуміла все.

— Оце він підходив?

Лотта відповіла порухом повік.

І враз Марійка скинулась, як на постріл.

— Лотто! Що ти робиш! Тобі ще можуть простити. Наші йдуть. Кажуть, уже під Черніговом.

Вона ще не скінчила, як зрозуміла, що «наші» — то не для всіх, що для Лотти «наші» — оці в високих кашкетах з хижими орлами. Зітхнула й кинула з плечей на голову хустку.

— Ну, я йду.

Але тепер не поспішала попрощатись Лотта.

— Так що, не виходити за коменданта заміж? — знову заграли вогники її очей.

— Не виходь,— уже не так певно відповіла Марійка.

— Піти зараз до Клемма й сказати?

— Піди...

— А як же тоді Василь? Оддамо його в гестапо?

— Прощавай, Лотто,— сказала Марійка.— Прощавай і вчини... як людина. В пам'ять своєї колишньої світлої любові.

Повернулась і тихо пішла. Тримаючись щоспли, аби не захитатись. Так її зболела, так виснажила розмова з Лоттою й непевність у наступному Лоттинному вчинку.

* * *

Іван показав рукою назад, на будку, до якої біг сторож. Борисов теж подивився туди, а коли оглянувся, Іван різко вимахнув рукою: «Треба стрибати». Борисов хитнув головою, мовляв, зрозумів. Вогнище позаду пригасло враз, неначе хтось линув у нього води. Й загубилися, розтанули дрібні постаті юнгфольківців, і будка, й горб мовби попливли кудись чи стали осідати. Поїзд ішов на підйом. Паровоз зачахкав частіше й хрипкіше, і заскрипіли, задзвеніли металом вагони. Власне, це були не вагони, а величезні залізні лійки-ковші. У таких ковшах возять розтоплену смолу, рідкий, готовий до вжитку бетон і цемент, либонь, зараз вони теж були повні, бо паровоз смакав, мов притомлений кінь. Обіч колії замиготіли сосонки, трохи вищі за ту, у яких ховалися вдень. А далеко попереду крізь рідку глицю верхівок просвічувалась бліда колихка

заграва. Іван зрозумів, що ту заграву вип'яло місто. Велике промислове місто Грейфсберг, про яке їм казала дівчина з Озерян.

Іван оглянувся й не побачив Борисова — задні платформи з ковшами пливли в темряві. Проте Борисов мав бачити його на фоні одсвіту. Іван кілька разів вимахнув рукою, провис на лівій руці й голосно, аж сам стенився, вигукнув «е-ей!», стрибнув під укіс. Насип був невисокий, поїзд ішов повільно, й Іван упав м'яко. Поглянув угору й побачив темну платформу з ковшем, а на крутих поручнях розчепірену постать.

— Ей! — ще раз гукнув Іван, а постать так само чіпіла на поручнях, платформа погуркотіла далі, за нею друга, а вже за тією напливав останній вагон з червоними застережними вогниками на гальмівній будці.

Іван припав до землі й затих. У гальмівній будці напевне мусив хтось стояти. «Може, — подумав, — Борисов стрибнув далі». Підвівся й пішов уподовж колії вслід червоним вогникам поїзда, що немовби всвердлювалися в морок.

Зупинився й погукав — у ліску залягла чорна тиша.

Іван так і не зрозумів, чому не стрибнув Борисов. Не побачив його знака, відчув себе зле — підвернув ногу, коли чіплявся на поїзд, чи просто передумав: цей уже осідланий рятунок видався йому певнішим, — хто зна, але він поїхав у ніч, у вічну для Івана невідомість.

На мить Іван відчув себе таким самотнім, таким загубленим на чужій землі, в чужому лісі, аж закричало серце. Відчув себе маленькою комашкою у велетенських руках безжального світу. Довкола ніч і ліс, тихе гудіння рейок, ще чути стукіт коліс поїзда, а йому здалося, буцім стоїть тут давно-давно, й саме по цьому місцю, саме по його серцю розколюється вічність, розколюється земний меридіан, розриваючи його навпіл.

Він підірвав цю мить, як підривають вибухом міст, одтяв усі шляхи до важких розмислів. Судив холодно й спокійно, як завше в таких крутих ситуаціях, і вже нічого не існувало на світі, окрім небезпеки, чужої землі й пошуків реальних шляхів рятунку.

«Треба стрибати на черговий поїзд. Поки вони не схаменились». Іван пішов далі вподовж колії шукати зручного місця для посадки. Розумів, що одна забарна година може одібрати життя, що ось-ось на цей лісок впаде облава, що станційна жандармерія, не впіймавши їх, почне обшуку-

вати поїзди — отже, треба сісти мерщій на перший же поїзд. Аби тільки він не був пасажирським.

Там, у таборі, готуючись до втечі, вони теж виміркували собі такий шлях на схід. Одійти якомога далі, пробратись на глухий полустанок і там обрати товарняк, що перечікуватиме зустрічний поїзд. Порожній товарняк, налагоджений під грабунок. Але тепер вибирати було ніколи й ні з чого. Шукати глухий замиський полустанок — також. Він мусить стрибати на перший же поїзд. На оцей, який біжить прожектором по верхівках сосон. Стрибати отут, де шпали лежать у рівень з лісовим ґрунтом. Тільки поки що треба відступити за опі дві сосни, сховатись за ними. Бо прожектор такий потужний, такий сліпучий, аж здається, ось-ось затріщить, зашипить суха глиця. Паровоз ніби пхає перед собою жовто-білу стіну, пхає важко, зі стогоном, отже — теж не порожняк, теж завантажений. Одначе... Стіна вже позаду. А за кілька кроків погойдуються, побрязкують буферами чорні прямокутники вагонів. А поміж них платформи з чорними кучугурами вантажів. Стрибати треба на гальмівну площадку вагона. Аби тільки там не було солдатів залізничної охорони. Бо на першій він помітив зіщулену темну постать.

Здається, ото...

Іван одхитнувся од сосни й стрибнув на високій приступець. Його кинуло об поручень, але він тримався за інший, передній, перехопився на ньому руками й вистрибнув на тамбурний майданчик вагона. Тут не було нікого. Поглядом Іван уже чіплявся за платформу попереду, на тій платформі кучугурилось щось чорне, що саме — не видко, Іван переліз через борт гальмівної будки й по буферу переступив на платформу. Шорстко, аж боляче тернула по чомусь рука, й Іван животом упав на велику тверду паку. Й одразу зрозумів, що все оце громаддя — покладені одна на одну паки сіна, тільки посередині випиналося щось кругле. Спробував зрушити крайню од себе паку, але вона навіть не ворухнулася. Обережно, памагаючись не шурхотіти, поліз уперед, обмацуючи паки руками. Лапав чорний лопотливий брезент і не міг зрозуміти, що то. А небо з того боку, куди мчав поїзд, зводилося все вище й вище, а ліс ставав рідший і нижчий. Ось мелькнула біла будка колійного обхідника. Й ще раз нагадала про ту будку, яка лишилася позаду, до якої біг сторож.

«Куди сховатися? І що це, врешті, таке на платформі? Для чого тут сіно?..» І враз прийшла розгадка: це військо-

ва повозка з брезентовою халабудою, а сіно для коней, ним обкладено воза, аби не їздив по платформі. «Сховок», — промайнула думка. Сполохано вдарило серце. А що, коли в возі хтось є?

Але ж... Немовби тихо, й не видно біля воза ніякої амуніції. Проліз ще трохи вперед і заглянув у чорний отвір халабуди. Ніздрі хапали темряву, вуха ловили тишу. Віз був порожній. Іван уже до половини перехилився у віз, але зненацька під його ногами похитнулася пака, і це навело на іншу думку. Він засунув ноги між пакою і передком воза, вперся в передок і посунув паку. Посунув ще трохи й, не вдержавшись, провалився ногами під воза. Затявся грудьми об передок, але майже не почував болю, поліз униз. А в отвір уже лилося світло зі станційних ліхтарів, й Іван, вхопивши паку за шпагат, спробував засунути її назад. Пака не піддавалася, тоді Іван вперся коліном у колесо, ухопився за шпагат обома руками, підтягнув лівий край паки до себе. Потім пересунув правий край, так що не лишилося навіть смужки світла. Знесилений, упав на дошки платформи. Дихав важко, й за кожним подихом щось хрипіло в грудях.

Колеса клацали на стрілках. Застукотіли на стиках — повільніше, повільніше. Поїзд спиняв свій біг. І пришвидшувало стукіт серце. Грейфсберг — великий залізничний вузол. Чи довго стоятиме тут поїзд? Обшукуватимуть його німці?

Праворуч, біля колеса, мигнула смужка світла, щось дзенькнуло, брязнуло — Іванові здалося: над самою його головою; платформу гойднуло ліворуч, ще раз ліворуч, смужка замиготіла часто-часто, а потім десь попереду зашурчав шурчок, заляскотіли буфери, заскрипіли вагони, вони ледве-ледве повзли по рейках. Зупиняться вони, й зупиниться серце. Тепер воно било коротко, важко. Ось поїзд стає... ні, ще котиться («Сторож подзвонив, зараз впаде облава»), стає тепер... А вагони котилися й котилися, колеса стукотіли все швидше й швидше, аж поки той стукіт не вирівнявся в одне безугавне гудіння. Світло в щіливі давно згинуло, в вузьку темну лійку вливалася завихрена летом поїзда ніч.

Іван лежав, важко зронивши голову на руки, й уже не чув нічого — ані покликів паровоза, ані стукоту коліс, ані завивання вітру в халабуді воза. Почував таку спустошеність, таку байдужість, що коли б у цю мить лежав не тут, на платформі, а на залізничних рейках і поїзд набі-

гав на нього — не встав би. Здавалося, з тіла витекла сила, воля, спраглисть життя, й лишилася втома, біль і порожнеча. Оцей чорний мішок забрав його в свій полон, і вже нічого не залежало від нього, Івана. У голові блукали якісь сполохи, це скидалось на те, як ще якийсь час блукають в агрегаті, одімкнутому од акумулятора, струми. Так, тіло одімкнулось од життя. Мозок не фіксував нічого. Тільки десь у підсвідомості якась паралель, якась нечітка проекція подібного стану, притемнена згадка про пережитте. Чому вона прийшла в цю мить? Хто зна. Може, через те, що тоді теж стратив усі сили й витекла з серця надія. Й не хотілося жити. Так, тоді його опанувала повна спустошеність, цілковита байдужість, і напливали вони на нього вже за порогом смерті. Одначе й тоді, як і тепер, це не був рятунок, а балансування на смертельній графі, з якої відкрилася така безпросвітна й жахна далечинь, що в неї не хотілося йти.

Їх, чотирьох, захоплених у польовому госпіталі, вело по дорозі троє німців. Вели в холод, у ніч, вели неохоче, все оглядалися на село, в якому майже в усіх хатках курилися димарі: німці розташувалися там на постій. Поранені не знали, куди їх ведуть. Один, низенький чуваш, ледве йшов, волік по дорозі сувій бічтів, Іван та ще один солдат підтримували його під руки. Дошкуліяла зимова хляпавиця, але на ніч бралосся на мороз, каложки почали зашперхати, й під ногами хрумтіло підмерзле біле груддя. Високий німець у шерстяному підшоломнику під пілоткою раз по раз зупинявся й піднімав ліву ногу, виколупуючи дерев'яним істиком з-під розсолоненої підшви мокру снігову кашку. Він щось бурмотів і з такою люттю поглядав на полонених, що вони несамохіть бокували на присипану снігом ріллю.

На білий степ спадав притомлений вечір, село сховалося за горбом, а дорога слалася в безконечність, у білий холод. За цементовим містком-трубою вона розділялася: широка, брудно-сіра, згвалтована сотнями коліс і гусениць танків, пластала прямо, а вузенька, в два санны сліди, петляла праворуч. І враз високий німець забіг наперед, гаркнув хрипко, злісно:

— Rechts!¹

Полонені повернули праворуч і за півхвилини зупинилися над глибоким, заметеним снігом глинищем. Вони

¹ Праворуч! (Нім.)

одразу здогадалися, для чого німці підвели їх сюди, зрозуміли свою приреченість, не просили, не благали. Тільки дивилися в засніжене поле, яке вітряний вечір замальовував густими синіми фарбами. Чуваш тихо постогнував, а Іван намагався підперти його під лікоть, аби тому було не так боляче, аби хоч трохи відпочила поранена нога. Неначе те вже щось важило, неначе не ляже за хвилину на вічний спочинок.

А німці стояли спинами до них і розмовляли голосно, певно, сперечалися. Особливо лютував високий, він уже зняв гвинтівку й гукав щось просто в обличчя другому, низенькому товстуну з автоматом на шиї.

Іван тоді ще не знав німецької мови, але розгадати ту суперечку міг і глухий. Помилитись можна було хіба що в окремих фразах, в окремих словах.

«Ти бачиш, яка дорога, які в мене чоботи, ти бачиш, що заходить ніч, ти хочеш, щоб ми замерзли до біса разом з цими недостріляними недоносками?» — високий.

«Мені наказали, щоб ми привели їх і здали усіх чотирьох. Це полонені... Закони війни...» — товстун.

«Закони війни! Тобі просто шкода чотирьох бандитів. Може, це вони вчора стріляли в нас. Може, це вони вбили Отто».

«Їх ще треба допитати, — намагаючись боронитись, навіть вигадує товстун. — Ми приведемо їх...»

«Ну й веди сам. А отого, азіата, бери на плечі й неси. А я не піду».

І коли товстун уже майже здався, а високий взяв переваги гвинтівку, четвертий полонений, який увесь час ішов позаду і про якого вони тільки знали, що до війни він працював перукарем у Саратові, ступив уперед і простягнув руку. В ній зблиснув якийсь предмет.

— Пац, пац, — сказав не запобігливо й не прохально, а якимось так, як ото торгуються на базарі. — Не нада паф-паф, візьми. Reinstes Gold¹.

Для чого перукар носив перстень із собою, як уберіг од доскіпливого ока старшини, де заховав зараз — адже їх обшукували, й пильно, хто зна. Одначе це була вельми коштовна річ. Бо німці загаласували знову й засперечались тепер уже по-справжньому гаряче. Іван так і не втямив, до чого вони домовились, проте зрозумів, що та коштовність, мабуть, і врятувала життя їм чотирьом.

¹ Чисте золото (нім.).

Отак прийшов до них порятунок. Та Іван не мав його за рятунок. Затерплий, заціпенілий лежав тієї ночі за двома рядами клубків колючого дроту, а поруч нього лежало кількасот інших полонених, на холоді, на снігу, й ті, хто ще не задубів, дивилися в завинене у білі біпти поле. Хто зводився з землі, того німці кляли назад автоматною чергою. Поле було біле, сумне, і в ньому далеко-далеко мрів одинокий вогник. Усі погляди були прикуті до нього. Всі думки линули на те мерехтіння. Туди, до тепла, до затишку, до життя. Він був єдиною живою іскрою в полі. Він ятрив, мучив, не давав померти. Іван тоді пригадав інший вогник, на який майже щовечора дивився в селі з свого кутка, який світив йому любов'ю і мрією. І сніг тапував під ним, і зводилось поле маків, червоних, гарячих, як рум'янці на щоках хворого, маків примарних, які, однак, гріли. Вони то огортали його густою стіпою, то розбігалися по видноколу, то збігалися в одну квітку, яка мерехтіла, яка тріпотіла, яка кликала. І коли Іван не задубів у ту ніч на білому полі, то його врятував тільки той вогник. Збудив до спогадів, до мрій, до життя. Страшно стало Іванові вмерзнути в білість снігів, полишивши на світі розтривожену, розмучену любов. І що робитиме тоді вона, Марійка, добре знаючи, що така туга блукає по світу.

...Іван здригнувся й сів на вібруючих від бігу поїзда дошках. Повільно обмацував свій сховок. Швидко впевнився, що запакований кругом, і запакований щільно. Позважаючи в тісних суточках, наткнувся на залізну лопату й чобіт. Іван обмацав свій сховок ще раз, сподіваючись знайти другий чобіт, але не знайшов. Чому і як один чобіт попав сюди — хтозна. Трохи згодом намацав зверху на розворі порожнє брезентове відро. Оце — увесь здобуток. Жалюгідний і непотрібний. Щоправда, потім він припасував чобіт і відро під голову. Ліг знову й спробував обмислити своє становище.

«Що, коли поїзд,— думав він,— заженуть кудись на станцію, і він стоятиме кілька діб? Що, коли состав почнуть розвантажувати? І що то чорніло на інших платформах? Мабуть, теж вози. Або й... Так-так: танки, гармати. Значить, поїзд іде на фронт. І сіно, й вози...»

Ця розгадка принесла заспокоєння. Тепер він може перепочити після всіх страхів цього дня. Він почувався, мов вантажник, що на мить зняв вантаж із пліч. Вантаж лежить поруч, але здається, що й далі несеш його, може,

це від того, що по якомусь часі мусиш знову завдати вантаж на плечі, і зараз відпочиває тільки тіло, але не думка, яка безперестану почуває вагу.

Так, але зараз його тіло гуло з утоми, ламка кволість розтікалася по ньому. Іван уже почав дрімати під розмірений стукіт коліс, як його зненацька пройняла гостра, мов спиця, думка. На фронт! Але ж війна йде і в Африці. Й була спроба англійців висадитись на Атлантичному узбережжі, німці й там тримають війська. І в Югославії, де, кажуть, точаться запеклі бої з партизанами.

Іван заметався в тісному сховку, мов звір у пастці. Либонь, і справді загнав себе в пастку? І йде не на схід, а в інший бік.

Іван підповз до правого заднього колеса й припав оком до щілини, в яку на станції пробивалося світло. Спочатку не побачив нічого, тільки якусь м'яку темінь, а потім темінь тронки порідшала, й на дні її загойдалися дві маленькі зірочки. Іван дивився й дивився на них, аж слюзи набігли в кутики очей, намагався упізнати, а зірочок ставало все більше: три, чотири, п'ять, — вони повисли над обрієм, над чорною, непроглядною смужкою й тремтіли, мовби летіли вслід поїзду.

«Волосся Вероніки!» — прошепотів Іван, і терпка крапля скотилася по душі. Іванові нелегко западало щось у душу. Та коли вже западало, то міцно. Любив усе красиве, надто коли воно далеке й манливе. Волосся Вероніки! Він вичитав сузір'я на карті зоряного неба й довго шукав його над Пізнім. А не знайшовши, назвав цим іменням сузір'я, яке мерехтіло над селом у тому місці, де жила Марійка. Це було м'яке, але вельми мінливе сузір'я, зорі тремтіли в ньому, то мовби наближаючись, то віддаляючись. І одного вечора, пестячи хвилясте Марійчине волосся, — вони сиділи під хатою на гарбузах, позастилавши їх носовими хусточками, — сказав їй, що воно в неї, як у Вероніки. Марійка здивувалася й цьому імені, й ніжності, з якою вимовили його Іванові уста, вона вельми розгнівалася, і йому довелося довго впевняти її у безгрішності своєї фантазії.

Вона потім ще не раз ревнувала його до Вероніки, в якій волосся переливається білим сяйвом і мерехтить у нічній імлі. Чому вона ревнувала Івана до його ж вимислу? Адже знала, що ні на чіх інших гарбузах Іван не сидів, нічиїх інших кіс не пестив, що й імені такого не чувано в їхніх краях, а от не могла ж примиритися. Вже й усі викла-

дені рядочком попід призьбою гарбузи помандрували до хати, вже й сісти їм було піде, вже осінні сльоти заслали небо, сховали все сузір'я під своїм рваним брудним шматом, а вона візьме та й згадає ті екзотичні коси.

Іван теж був упертий. Він мовчав при Марійці, але виривати з серця ту красу не хотів. Так вона й лишилася там поруч кароокої живої Марійки.

Іван гаразд пам'ятав, де те сузір'я. Але розпізнати зараз, воно це чи ні, було просто неможливо. Та й нараз відступив, поменшав той неспокій, який хвилину тому обпік серце, і думки полинули, немов звільнені з клітки птиці. Куди б його не віз поїзд, все одно везе з пекла, везе назустріч Марійці. Та й... надто малоюмовірно, щоб поїзд ішов не на схід.

Івана знову почала сповивати втома, й він ліг. Діловито погукував паровоз, рівно цокотіли колеса, навіваючи спокій. Іван думав про те, що йому поки що диявольськи пощастило; й там, на переїзді, і з цим поїздом, з цією платформою, і йому стало до болю шкода Яхна, який зірвався під колеса, й Суслу, й Борисова. Яхно і Сусла... Хто знає, кому не пощастило більше. А де зараз Борисов? Добрий, чіпкий і сміливий якоюсь лагідною сміливістю Борисов, якого спочатку Іван не хотів брати (одвічна недовіра селяка до міського жителя), навіть одговорював од того Яхна. А пізніше впевнився, що то надійний товариш. Як би добре було отут їм удвох.

Де ж то він зараз? Зняли його на станції, зачався на дві металевої лійки, зіскочив десь у полі? Й бреде, шукаючи якогось захистку? Якого в цих краях і знайти нелегко. Ані справжнього лісу, ані широкого поля чи луки. Таких, як там, у рідній стороні. Де в жайворовій пісні тануть кроки, а трави замітають сліди.

Іванові нараз запахло лукою, запахло сіном, запахло так, що він майже забув за недавню погоню, за поїзд, він ішов сіножаттю, котра м'яко пружинила під ногами, він забув, що лежить серед пак сіна, обкладений гектарами сіножатей.

Він любив цю пору — сінокіс. Луки в них під лісом і стелються ген до видноколу. Пливають по зелених гривах невидимі каравани вітрів, пливають угорі на могутніх крилах коршаки-підорли. Ген на овиді синіє ліс, він далеко-далеко, й здається, то хтось загубив маленьку синю крайку в зеленім безмежжі. Придивися пильніше до небесної далечини й неодмінно побачиш качину зграйку, о цій порі,

влітку, качки безголосі, не виявляють себе криком. Натужно стогне край болота водяний бугай, намагається ввести в оману весь пташиний рід, удати з себе могутнього птаха; і десь ніжно подзвонюють журавлі. Там, у Караванщині, Іван часто зустрічався з Марійкою. Втративши батька, Іванові довелося рано звідати важкої чоловічої роботи. А відтак і сам, як отой водяний птах, намагався впевнити всіх у своїй дорослості й силі. А надто її, Марійку. Тут уже промовляв чоловічий інстинкт, підсилений сільською безпосередністю. Очі Іванові заливав піт, на спину «сідав орел», а він широко махав блискучим лезом, сподіваючись, що Марійці видно з-під лісу, де вона гребла разом з іншими дівчатами, його синю майку на отаманським косарським місці. От тільки косу ще не вмів виклепати. Спробував раз, зробив лопотуху... Добрий дід Неброда й виклепав її, і направить, і пасклин та мантачку витеше. Ще й так, аби того не бачили інші косарі. Забере в обід обидві коси й піде в ліс. Вибере зручного пенька... Іван тим часом передімує втому. Так гарно, так приємно лежати на свіжому покосі. Туркоче на дубі горлиця, туркоче десь у лісі молоток по косі...

А восени вони звозили сіно з луків. Звозили толокою, по кілька підвід, адже, розшивши стога, його треба було одразу забрати. Він побував на толоці і в Чуймана. Саме тоді, скидаючи в клуні сіно, жартома прикидав Марійку, саме тоді, теж мовби жартуючи, обійняв її вперше, а вона з сміхом боронилася від нього, штовхнула, він упав, і повернула чималим оберемком запавної смолянки й ласкавцю, і, мабуть, від того в нього замедлялась голова, аж він довго не міг підвестися. Й було йому хороше-хороше. Марійка відповіла на жарти, а за тим, розумів, несамохить відповіла й на інше. Вона стояла в сні, її очі блищали збуджено і, як здалося йому, виклично. Великі карі очі на круглім смаглявім виду, й важке крило волосся, і ніжна лінія шиї, і вся вона близька і мила й воднораз чутлива та насторожена, напружена й легка, немов птаха. Та настороженість зливалася з неприступністю, хоч усе, що було допіру: Марійчин усміх, її жарти,— промовляли про інше.

Марійка глибоко потонула в сні, з зеленого шереху кругліли її коліна, вони були зовсім близько від нього, на віддалі простягнутої руки, він хотів обхопити її за коліна, але внизу щось шурхотіло, Іван подумав, що хтось із

сіновозів. А коли злізли вниз, він побачив, що то ліниво товклася мордою в прикладок корова.

«А ти боязкий», — сказала Марійка.

«Чого?» — здивувався Іван.

«'Орови злякався», — засміялася й побігла в хату.

Іван знав: Марійка довго, десь чи не до четвертого класу, не вимовляла «к» («Я 'ричала, 'ричала, я 'азала, 'азала»), воно в неї й зараз приглушене, прикруглене, а коли хвилювалася, випускала зовсім.

Тож вона зараз хвилювалася?

Цей розгад, цей сміх украй спантеличили Івана.

А тоді він сидів у Чуїманів у хаті серед інших сіновозів, котрі «втоптували сіно». Чомусь почувався вельми незатишно, соромився їсти й пити, швидко пішов. І до самого ранку лежав на постелі з розплющеними очима, а йому чманіла голова і пахло скошеною лукою.

Кохання йому завжди нахло скошеною лукою.

Пізніше Марійка призналася, що їй теж довго снівся той вечір.

Чи згадала вона про той вечір хоч раз за весь цей час? А може... Може, вона забула не тільки про той вечір... Може, вона зовсім забула про нього. Або його розмитий часом силует заступив якийсь інший, чіткий і близький... Адже він пам'ятав, як похвалявся Василь, котрий лишився в селі. Та й не один Василь у селі...

Ця думка була в сто крат страшніша за думку про смерть. Коли він з госпіталю написав у свою частину, там страшенно здивувалися й відписали, що згадують його серед мертвих, що навіть повідомили про його загибель у село. Іван сподівався, що те повідомлення не встигло дійти до Пізнього, бо фронт вкотився туди десь за кілька днів після того бою. Після того удару в їхній танк, від якого він зупинився, й Іван виліз через нижній люк шукати причину зупинки. Він швидко знайшов її — перебило провід високої напруги, почав з'єднувати обірвані кінці, й у цю мить знову скреготнула броня, а тоді — несовітений гуркіт, вселенський дзвін, велетенська чорна гора, яка впала на нього. Іван прийшов до свідомості від пекельної спекоти, в нього стачило сил вилізти з-під палаючого залізного вогнища й одповзти у стерню. Там його й підбрали піхотинські санітари. Вже потім, у госпіталі, Іван здогадався, що сталося: ще один снаряд влучив у танк, попав у бойовий запас.

Ні, Марійка не мусить, не повинна повірити в його смерть. Бо тоді... Так, Іван почував це. Почував страшно й ясно. Мертвих не кохають. По них страждають, по них плачуть, їх пам'ятають, їм можуть офірувати своє життя, але... не кохають. Кохати мертвих не можна. Бо кохання... Іван сам не знав, як пояснити кохання, як того не знає жодна людина в світі, але почував, що це щось живе. Тільки живе, палке, до чого можна діткнутися серцем, губами, чуттями. Мертвих можуть любити, але зовсім не так, як живих. Іван не хотів цієї любові. Нехай вона там, у піснях, у легендах. А він мусить прийти живий, прорватись через усі муки й смерті, через війну й кров, через усе — чуже й вороже справжній любові. Хоч вони майже скрізь і всюди — в житті і пісні — поруч. Любов і війна — це весняний цвіт і суховій, який його спалює.

Усю війну, в найтяжчі хвилини, коли, здавалося, смерть уже накладала йому на очі важкі п'ятаки, він вірив, що залишиться живий. Хто зна, від чого йшла ця віра. Вона злилася воедино із спраглою любов'ю, дихала нею, нею жила. Іван часто думав про те. Він мусить жити. Бо тоді нащо те велике й пекуче, подароване світом? Адже воно більше за нього самого, за тисячі їх — за всю війну.

Це в круті хвилини. Перед початком атаки або під арт-обстрілом. В інші ж часи Іван не думав про смерть. Як не думає про те кожен справжній солдат, в якого день заповнений буденними турботами, а вільного часу так мало, що він пролітає, як одна мить. Він живе, а життя само виключає смерть.

Сон розвіявся. Іван розумів, що таки найкраще б йому зараз заснути. Поки ніч, поки поїзд іде майже без зупинок. Бо хто зна, що чекає попереду. А він лежав і слухав перестук коліс, їхній перегук з рейками, клацання стрілок, і напружинювався, ніби аж стискався весь на зупинках. На щастя, поїзд ставав рідко, й зупинки були короткі.

Іван ліг долілиць, головою на праву руку, й спробував зануритися в сон. Так робив і раніше. Відтинав усі думки, лишав якусь одну, випадкову або химерну — про щось зовсім стороннє, неболюче, й з ним ішов у сон. Зараз йому чомусь пригадалось уперше за всі роки, як вони восени сорок першого зупинилися на околиці маленького містечка під Харковом, як хлопчачи показали затоплений склад з шампанським, як танкісти роздягалися й по черзі пірнали в крижану воду, випливаючи нагору з важкими, як протитанкові гранати, пляшками в руках, а хто випірнав

без пляшок, тому наливали шишечки тільки півсклянки. Іванові один раз вдалося захопити аж три пляшки. І він пив просто з шийки... З цим спомином — далеко-далеко затаємним вогником спраги — й пірнув у сон.

...Прокинувся від тиші. Здогадався, що поїзд зупинився. Не чути звичайного станційного гомону, сюрчків, брязкоту. Певно, поїзд стояв десь перед семафором або на глухому полустанку. Іван припав до свого «перископа». Він побачив у нього тільки сіру каламуть та далеко на обрії якийсь неясний силует водогону чи труби. Світало. І одразу ж каламуть сколихнулася, а силует поплив назад. Поїзд рушив. Іван ліг знову. Полежавши трохи, упевнившись, що поїзд набрав розгін, поліз до кишені штанів. Його змагав голод. Дістав один брикет хліба, обмацав його з усіх боків. Червоною прошвою майнула думка — правильно вчинив, купивши хліба, а не сигарет. Тепер принаймні два-три дні він зможе протягти. І тут друга думка розчохнула першу. Скільки він їхатиме? Либонь, того не знає й не може знати. Але якщо поїзд іде на фронт, то за скільки діб змотає на колеса всю відстань? Та чи йтиме отак увесь час? Мабуть, ні. Десь перестоюватиме, а може, состав ще переформовуватимуть. І чому на ньому немає людей? Крім тих двох чи трьох охоронців, яких помітив на гальмівних будках.

Як би там не було, а йому треба сидіти тут якомога довше, щоб зійти вже десь там біля самого фронту.

Іван неквапливо розіслав брезентове відро, поклав лопату й на її ребрі розламав брикет павпіл. Спочатку позбирав губами з брезенту крихти, лише по тому одкусив від однормованої ним самим пайки. Жував довго, аби вичавити з цих перетертих кісток якомога більше сили, якомога більше життя. Навіть незчувся, як прожував останній шматок. А в роті лишився присмак чогось дерев'яного й якась голодна порожнеча, хотілося ввігнати зуби в щось їстівне, в будь-що, аби лиш хрумтіло, аби погамувало спазми шлунка. Майже несамохіть помацав ближню од себе паку сіна, мовби міг відшукати щось там, ліг. Ліг і лежав, а думка крутилася довкола хліба, немов оса довкола блюдця з медом, і, аби відігнати її, знову спробував заснути. Йому здалося, сон ще хлипає в ньому, бродить по тілу кволою млюстю. В щілину біля заднього колеса посвистував вітер, певно, поїзд трошки змінив напрямок і йшов йому напереріз або змінив напрямок свого лету вітер. Вони обоє летіли, й Іван летів з ними, почував свій

лет, свою причетність до них, почував себе частинкою простору, безконечного й кінченного. Кінченного на цій землі, де все проміряно, все покладено на поділки, від колиски до ями, від довжини гвинтівки до параболи падіння снаряда, і безконечного через безконечність думки та незмірність горя й страждань, незмірність любові та ненависті. Йому згадалося, як колись у школі він тяжко, до розлому в голові намагався уявити безконечність світів, мучився, карався, а потім враз, зненацька забув за ту облуду, віддавшись на вимір глухого провулка за тихою річечкою. В тому провулку жила вона. І тільки потім, пізніше, зрозумів, що це і є та безконечність, у якій найбільше буває щасливою або нещасною людина.

З думками про Марійку Іван заснув.

Його знову пробудила тривожна застиглисть нерухомоті. Але тепер вона була наповнена брязкотом, дзвякотом, іржанням коней, скрекотом людських голосів. Голоси лунали з усіх боків: гуки й перегуки, натужне спонукання, ляскіт команд, і гоміп, і крики.

Іван зрозумів, що ешелон завантажують живою силою. Так, це було те, майже немипуче, чого боявся й що, сподівався, обмине. Маленьким світлим зайчиком стрибнула радість, що він таки не помилився, що поїзд іде на фронт, але вона розтанула в чорнім хмаровинні небезпеки. Ось зараз на платформу зійдуть солдати, почнуть перекладати паки, вивільняти місце ще для чогось, адже платформа й справді заповнена ледве чи наполовину, хтось загляне під воза...

Іван уже бачив схилене обличчя, вибалушені подивом очі, чорну цівку автомата. Холодна млюсть сколихнулася Іванові в грудях, розлилася по всьому тілу й твердла, хапала за душу крижаними пальцями. І важко волоклася думка, волоклася в безвиході, немов сліпий кінь на приводі, по замкненому нескінченному колу. Адже ніщо не врятує його, коли хтось зрушить паки. Звідси нема куди тікати. Десь у глибині Іванової пам'яті піднявся чорний клапан, відчинив хідник, і спогад кинув його на плац, розтерзаного, під есесівські чоботи, під злорадні погляди капо й сповнені божевільним жахом полонених. А може, вони просто пристрелять його на місці! Це пайбільша милість, на яку може сподіватися від них.

Думка й далі волоклася по колу, плуганилася в темряві, падала й спиналася. Та враз щось попало в привід, і вона застигла, безсила зрушити з місця.

Й так само враз зникла тупість приреченості, думка на-ткнулася на гостре вістря близької небезпеки й вже знову реагувала на кожен звук ззовні. Ці голоси вирвалися з гущини гомону, як виривається з вихору пустотливих сніжинок кинута злою рукою каменя.

У полоні, надто на заводі, Іван вивчив німецьку мову, може, не зовсім досконало, але достатньо, аби розуміти цю розмову, що зринула біля платформи, на якій ховався.

— Курт, Ген, — гукав картавий, мовби надщерблений голос. — Сюди.

Заскрипіла під важкими чобітьми жорства, потім гупуло, застукотіло по платформі.

— Райське кубельце!

— Щоб звикали до райського саду, в який перепурхнемо з фронту.

— Не хрюкай, і так у печінках коле... А може, підемо в вагон?

— Тобі ще не остогид Собачий Хвіст?

— Він все не націлується з його кулаками.

— Плював я тепер на Собачого Хвоста.

— А тут чистеньке повітря... Спатимемо в возі, на сні.

— Дихай, дихай, не довго лишилося.

— Кажу ж, не хрюкай, Генріху.

— А сюди, під воза, сховаємо полячку. Вкрадемо, як проїжджатимемо через Польщу. Кажуть, полячки... ух.

Хтось із них копнув ногою по паці в передку, й вона ледь зсунулася з місця.

Іван відчув, як щось посунулось, нависло над його життям. Ще один такий удар...

Що, як вони справді оселяться тут? Це ж неминуче — хтось із них полізе під воза. Якщо його тут не викриють до ночі, він мусить тікати. Дочекається, доки поснуть німці, й зіскочить просто на ходу поїзда. Бо на станції це небезпечно, можуть побачити вартові.

Німці влаштувалися хазяйновито. Вони кудись пішли, а потім повернулися, й віз заскрипів, по полудрабках загупали чоботи, залопотів брезент, і щось шорстко зашамотіло над самою Івановою головою. У блідавій смужці біля заднього колеса замелькали порошини. Солдати, очевидно, вистеляли воза соломою. Потім розкладали свою амуніцію, брязкотіли зброєю й казанками. І знову кудись пішли й не приходили довго. А Іван лежав на дощатім струпцюва-

тім помості розпластаний, розчавлений несосвітеним тягарем, який упав так зненацька. Штовхав думкою паровоз, здавалося, якби міг, руками закрутив би колеса до шаленого бігу.

Він не пам'ятав, скільки минуло часу. Час збігав, немов отрута крізь вузький отвір затемненої пробірки. Звідси не видно, скільки її там, а тече вона надто повільно, й не можна прискорити її плин.

З-за дахів станційних будівель, чи з-за дерев, а може, з-за хмари — Іванові не видно — викотилось сонце, і одразу посвітліло, сюди, в прихисток, упав довгий, вузький, як глиця для низання тютюну, промінь. Він проліг по паці сіна й уперся в ступицю колеса. Іван скубонув кілька разів з тугої паки, щоб заткнути дірку, вже хотів затулити її, та його погляд затримався на живій пятці. Вподовж променя повзла бджілка. Повзла сюди. Залетіла сама, чи її збило паровозним димом, і вона впала засліплена, запаморочена. Діловито перебирала лапками, повзла далі й далі. Сонячний промінь освітлював її до останньої ворсинки. Побликували крильця, жовто мерехтів пилок на лапках. Живе створіння бралось так упевнено, так цілеспрямовано, немов поклало розділити Іванову долю. Іванові в грудях застрибали терпкі іскри, немов і там бігли швидкі лоскітливі лапки, відлунювали в пам'яті. Гірким відчуттям самотності, печітким спомином. Йому чомусь пригадалося, як колись з хлопцями вони обходили старі стожарища на луках. У стожарищах гніздилися дикі бджоли й джмелі. Постукаеш по сіні палицею, припадеш вухом, а десь із сірої глибини приглушене, сердите «гу-у-у-у». Тоді розкладали куряво. Чи й просто, розвернувши стожару, вихоплювали рогачиком стільника й мчали через лози. Скільки того меду, скільки небезпеки (можна було напоротись і на зміїне кубло, гадюки чомусь дуже часто селилися поруч бджіл), скільки злої руйнації. Він тоді не знав, що то є руйнація в світі.

І ось тепер до нього довірливо линула золота комаха. Десь-то це живе створіння панувало на квітах, десь-то в нього є хатка, свій, одведений світом куточок, а воно забилося сюди, на самотність і загибель. Воно не знає, який гіркий з чужих квіток мед, яке холодне чуже небо. То тільки людина може стерпіти їх.

Іван склав докупи дві сухі стеблинки й, обхопивши ними бджолу, повернув назад, погнав до виходу. Вона задзижчала, а коли відпустив, хуркнула в освітлений сонцем льо-

ток. Іван ще хвилину посидів у непорушності й загородився од світла віхтиком. Знову слухав ешелон.

Німці прийшли небавом, усі разом, і полізли на платформу. Лізли неквапливо, повільно, певно, вони щойно пообідали, бо лаяли якогось Ганса за його смердючу кашу й ще когось за надто малу пайку шнапсу. Один поліз на воза, двос посідали на паках.

Іванів сховок знову сповнився небезпеки, мовби в нього напхали вибухівки. Один необережний порух, один напад кашлю...

Саме тоді й зав'язався діалог, якому Іван страшенно зрадів, який, сподівався, мав порятувати його.

— А ви чого тут розцвілися, едельвейси? — почувся з-за платформи вкрадливий, з нотками погрози голос.

«Едельвейси» мовчали, і володар вкрадливого голосу долив у нього сталі:

— Чого, питаю, повсідалися тут?

Іван зрозумів, що це і є отой нелестиво згадуваний німцями ефрейтор на прізвисько Собачий Хвіст.

— У нас астма, — відповів за всіх бас, який належав, як уже встиг збагнути Іван, похмурому жартівникові Генріху. — Нам потрібне свіже повітря. Там тісно.

— А може, вам подати м'якого вагона з кондиційною установкою?

— Ні, ми краще залишимось тут, — знову прогудів Генріх. — А ти, ефрейторе, сідай у м'який. В тебе дуже суха сідниця, їй, мабуть, твердо в телятнику.

— Та ти... Та я з тебе душу витрясу...

— Її скоро витрясуть снаряди. І вона, коли полетить, прихопить по дорозі твою.

Той чортів Генріх промовляв глузливо, незалежно. Мабуть, за інших обставин Іван став би думкою тільки на його бік. Адже сам не терпів покори, не міг примиритися з будь-якими насильствами, з грубим окриком, тупим наказом, і армійське начальство не милувало на ньому ока. Коли б не навпаки. Вже десь на другому тижні своєї служби в армії він схопив од старшини два наряди позачергово; старшина наказав одному покараному сипати зверху на казармові сходи попіл, а другому, Іванові, змивати його знизу. Звиклий до праці доцільної, він з такою відвертою неохотою возив по сходах ганчіркою, що старшина взяв його рукою за шию й спробував тицьнути обличчям у попіл, а Іван тоді вилив йому на голову відро брудної води. Дістав десять діб суворого арешту, понав

на гауптвахту, й маленький вусатий комендант «губи» хотів посилити кару безглуздою працею: до півдня арештовані носили березові крутляки з лівого кута двору в правий, а після півдня з правого в лівий. Комендант хотів приставити до цієї роботи й Івана, але той подивився в маленькі очі старшого лейтенанта, одказав:

— У мене десять діб суворого арешту. Ведіть у камеру. І принесіть «Бойовий статут піхоти». Я почитаю.

Його таки відвели до камери, але, либонь, забули принести не тільки БСП, а й гарячу страву через день. І саме тоді нагодилася комісія, і вусатий комендант в нервовості вищипав перед нею половину свого лівого вуса.

Тепер Іван просто ненавидів того, не видимого звідси, непокірного Генріха. Він волав душею, аби Собачий Хвіст затопив зухвальцеві в пику, аби підняв їх і погнав до вагона. Але, видно, той не мав такої сили. Він пригрозив поскаржитись лейтенантові й побіг.

— А що, коли прийде Дятел? — занепокоївся Зігфрід.

— Дятел уже зю-зю,— сказав Курт.— А ми...

І саме в ту мить ешелон смикнувся, немов уперіщений лозиною застоюний кінь, здав ледь-ледь назад, важко зачохкотів паровоз, загарцював колесами, немов хотів проломити під собою рейки, й повільно посунув уперед.

— Поїхали,— сказав Зігфрід і грюкнув обома ногами в передок, залізаючи до халабуди.

— Drang nach Osten¹,— додав Генріх.

— Заткни пельку! — чомусь розсердився Курт.

* * *

— Піди подивись, як там Василь,— наказав Тиміш, і химерна тінь від його велетенської, з мішком на спині, по-статі поповзла по білій, зашпалюженій борошном стіні до дверей.— Щоб він там...

Каганчик блимав унизу, на підлозі, його світло не сягало високих вікон мляна, вкритих товстим шаром борошняного пилу.

«Значить, Василь теж тут»,— подумала Марійка й здивувалася, що й досі він не підійшов до неї. І не зайшов у хату. Чому він не зайшов? Не хотів зустрічатись з нею, боявся посваритися з батьком? В хату зайшли трое: Ти-

¹ Натиск на схід (нім.).

міш — партизан з Талалаїв, і двоє їхніх, з Пізнього. Марійка не почула, коли вони стукали в двері й хто їм відчиняв, мабуть, Наталка вийшла, вже на гомін.

Батько лежав на широкому дерев'яному ліжку й тихо постогнував. А вони стояли довкола в суворій нахмареності. Марійка кинулась до батька, гадаючи, що партизани щось заподіяли йому, а він перехопив її поглядом, покликав у свідки:

— От не вірять, дочко, що недужий. Другий тиждень лежу. У груди неначе хто ковадло впер. Давить, ох, давить,— і, зблизнувши неласкавими очима, хрипко закашлявся.

Марійка здивувалася: батько справді покашлював ці дні, але ж учора увечері ходив до млина, а повернувшись, перекидав сіно у клуні.

— Забув, що недужий, та й біжу,— витер шапкою з чола піт (в хаті жарко, пекли хліб) Тиміш.— Ви нам без надобності. Давайте ключі й лежіть собі.

— Ключі, мге, ключі,— повернувся на бік Чуйман.— Ви, хлопці, на коні, та й гайда. А мене завтра до стінки...

— Переховайтеся або їдьте з нами,— сказав Тиміш.— Наші за тиждень будуть тут. Нам це борошно...

Він затпнувся, завваживши, що трохи не сказав, для чого їм борошно. Загін мав завдання, влившись у сусіднє з'єднання, йти назустріч фронту, щоб допомогти радянським частинам форсувати Десну. А зараз загін повинен забезпечити все з'єднання хлібом.

— Та того борошна...

— Не брешіть,— обірвав Чуймана інший партизан.— Намололи до чорта. Тонн десять.

Партизани мали точну інформацію.

— Давайте ключі,— вже занетерпеливися Тиміш.

— Ключі... Завідуючий забирає їх собі. В мене тільки один, од крупорухки... От давайте... Прийдіть завтра... Я роздобуду ключі...

Чуйман викручувався. Його вже й справді почав палити жар. Почував безвихідь, почував себе в глухому куті. І крутилися, і вихрили в голові, немов здійнята млинком круподерні полова, думки. Хіба б він не оддав для партизанів млива? Але ж доведеться розплачуватись власним життям. Життям Марійки та Наталки. Або, якщо вдасться сховатись, хатою. Яку виліплював, мов ремез гніздо. По патичку, по соломинці.

— Що ж, як-то кажуть, не пити пива, не бити кума,— сказав Тиміш.— Ми вип'ємо самі... Зламаємо замки. А ви, дядьку, коли б не опинилися в тих кумах...

— Не треба ламати,— втрутилася Марійка.— Я одімкну млин. Ідїть. Я дожену.

Тиміш подивився недовіркою, але, зустрівши відкритий, рішучий погляд Марійчиних очей, хитнув головою. Чуйман скривився, неначе ковтнув полину. Його брала злість, що дочка викрила хитро виплетену брехню, й почував її правоту, її світлу рішучість.

«Клята порода»,— пробурмотів, і важко було збагнути, що хотів тим сказати. Коли партизани вже рушили до дверей, Тиміш зупинився в порозі й кинув через плече:

— Ви, дядьку, позбирайте в торбу свою брехню й мажте п'яти салом. Вони справді можуть вас не помилувати.

Може, подумала тепер Марійка, Василь передбачав таку розмову й тому не захотів повернутись на очі батькові. Чи таки їй? Тоді, коли вона верталась од Лотти, Василь нагнав її вже по дорозі до села. Лотта дотримала слова. Тільки це був зовсім не той Василь, якого знала Марійка. Поруч неї ступав зовсім інший хлопець, понурий, з опущеними плечима, мовчазний і знчений. Всю дорогу Василь мовчав, час від часу його обличчя пересмикувалось, немов з болю, в очах пробігали тіні. Марійка не чіпала його. Хоч їй і кортіло довідатись, як саме його випустили. Чи викликали до коменданта, чи бачився з Лоттою. І коли... коли його били. Синя смуга від вуха до худой ключиці, пошматована сорочка... Може, не хоче говорити, йому болить?..

Та не гумові поліцейські канчуки боліли Васи́леві. Щось інше, більше, дужче катувало його. Досада на себе і якась спустошеність. Отже, знову йде під високим небом і ловить обличчям вітер і ніжні дотики павутиння бабиного літа, а справжньої радості нема.

Він гаразд знав, кому завдячує своєю свободою. Почувався ніби купленим за щось таке, що соромно показати людям, і ту плату йому знову поклали в кишеньку, а він не може ні викинути її, ні повернути власникові. Почував вдячність до Марійки, ніби аж якусь залежність од неї й не міг подякувати. Та й сама подяка виглядала б не те щоб фальшиво, а якось дивно. Він забув навіть подякувати Лотті. Пригадував, як стояв перед нею, як стемнів душею. Зарослий, у подертій одязі, в збучавілих чоботях,

пригнічений, дивився в землю, уникав Лоттиного погляду. А Лотта дивилася на нього сумно, трошки зчужіло... Й знову закохано. Ліпше б вона насміхалася, кпинила, навіть нацькувала маленького білого песика, який крутився біля її ніг.

— Ти ще доженеш її,— сказала Лотта,— і зможеш перенести через Ольшанку.

Тільки в цих словах і прозвучала не то насмішка, не то заздрість.

Лотта нагадала, як переносив він їх колись через річку. Дівчата тоді вже вчилися в десятому класі, вони бігли до клубу — в білих сукнях, в нових черевиках, а він вертався з конюшні, й зустрілися на переходці. Кладки не було, хоч Василь і не рубав її, певно, якийсь інший ревнивець укинув у воду, аби не ступали по ній ноги суперника, чи просто поцупив хтось на дрова, а дівчата поспішали, й Василь напросився в переносики. Він легко перебіг з Лоттою через воду, мабуть, тому, що вона зручно вмонтилася і міцно обійняла його за ший, а Марійку тримав майже на витягнутих руках, ішов важко, напружено, й серед річки ноги йому роз'їхались, він став лівою на коліно, а звестися не стало сили, руки поволі хилилися, й врешті, на Василів несвітінний сором і жах, поклав Марійку на воду. Лотта реготала, аж виляски йшли берегами, сміялася й Марійка, а він стояв, неначе скупаний у смолі, не маючи сили поворушити ані рукою, ані ногою.

Марійці здавалося, що Василь бачився з Лоттою. Вона здогадалася й про те, яка завія зараз у Василевій душі. В душі вразливого, але й гоноровитого Василя, який весь вік навертав життя на зелені гони, а воно щоразу поверталася до нього нерозораним сухим клином. Він стільки наболівся серцем з-за неї, Марійки. Вона навіть дивується, як не спопеліло, не розвіялось його кохання. Василь кохав її так само ніжно й палко. І вона...

А хіба вона спонукала його до того? Давала якийсь привід? Підтримувала бодай чим той вогник?

Марійка шукала вини й не знаходила. Василь і далі не паважувався заговорити, йшов за нею, немов на шворці. Він так і думав — оголено й самознищуюче — Марійка вела його на шворці, витягла й зараз мусить гребувати ним. Він не міг утримати в собі цих слів. Він взагалі не вмів нічого тримати в собі.

— Бути бичку на мотузочку. А бичок і радий.

Марійка здивовано оглянулася на нього й знизала плечима.

Він ішов і ятрився злістю. На себе і, як здавалося Марійці, трохи на неї. За віщо? За те, що врятувала од смерті?

Дві думки боролися в ній, плинули, немов дві ріки, а вона підходила то до тієї, то до іншої, не знаючи, на волю якої віддатися. Шукала якихось слів, якими б можна зняти осоругу з Василювої душі, й не знаходила. Бо не могла не думати й про те, про що думав Василь: що його чекає в загоні. Ця думка висіла над ним, як темна хмара. Ну, як він пояснить усе Свекрові? І хто повірить, що його випустили просто так. Випустила перекладачка, Лотта, котра кохала колись чи, може, кохає й досі?.. Дурниця!..

Марійка розуміла те. І їй стало шкода Василя. Й враз відчула втому, й доконечно зникло відчуття офірного піднесення, яке тримало її весь цей час у стані сторожкої напруги, самозреченості. Все те поменшало й зблякло.

...А щойно подумала, що Василеві в загоні обійшлося. Хоч, либонь, не до кінця. Бо он Тиміш послав ще когось наглянути за ним. «Щоб він там...» І мучило запитання: чи Василь розповів усе так, як було, чи вигидав щось? Вона знала, він умів і вигадувати. Не те що Іван, той швидше вмер би, ніж дозволив собі сказати неправду.

Марійці здалося, що Тиміш у цей час поглянув і в її бік. Але те, либонь, тільки здалося. Бо й стояла вона високо над ним, на містку, майже в повній темряві. Зверху їй видно всіх, і навіть темний силует клубу в кінці довгого-довгого подвір'я. Десь там, біля клубу, стоїть на чатах Василь. А партизани носять борошно до Білої Ольшанки. Вони придумали хитро: вивезти мливу човнами. Близько десяти тонн борошна, це ж ціла валка підвід, повне село стукоту й грукоту. А човни по одному відпливають за течією майже в повній темряві, за два кілометри Біла Ольшанка впадає в Широку Ольшанку, яка протікає через ліс та болота.

— Я підудачиню олійницю,— кинула Тимошеві, що човгав величезними чоботиськами, намагаючись ступати тихо,— там учора били олію. Може, щось лишилося. Й нехай хтось зламає замок на коморі. Олію могли поставити туди. А ключ од комори в завмлина.

Вона збігла по сходах, вийшла надвір і пішла до сусідніх дверей. Поглянула на клуб, намагаючись вгадати, де стоїть Василь, але не побачила нічого.

...До Василя підійшов Женько.

— Ну що, тихо? — запитав пошепки.

— Тихо, — відповів Василь. — Проїхав хтось на велосипеді...

Василь хотів сказати, що його трохи непокоїть отой велосипедист, одначе промовчав. Бо то, мабуть, знову химера, підказана страхом. Так, проїхав на велосипеді. І, як здалося Василеві, подивився в бік млина. Тепер він уже не був певний, чи велосипедист таки справді подивився, чи те йому привиділось. Адже не дивно й помилитися. Ніч розтеклася по вулицях села, згусла до чорноти, в такій пітьмі було важко будь-що розгледіти. Якщо й подивився... Він таки подивився... Міг же просто чоловік повернути вбік голову.

Але хто той чоловік? Це не був хлопець, підліток, по-стать огрядна, важка, велосипед аж скрипів під ним. Хто в селі зараз їздить на велосипеді? Тільки поліцаї. І це знову занепокоїло Василя. Він просто вкিপів поглядом у темряву.

— Піди скажи нашим, — врешті зважився, — хтось проїжджав на велосипеді. І дивився в бік млина.

— Добре.

Але Женько не встиг ступити кроку, як Василь потягнув його за полу назад і показав пальцем на вулицю.

— Там, під тинном, якісь тіні, — прошепотів. — Чи мені привиділось?

Женько виглянув на ріг. Клуб рублений, поставлений перед самою війною, його ще мали обкласти цеглою, але не встигли, й складені в оцеп плахи стирчали на розі зубцями. Партизани дивилися крізь зазубні, немов у бійниці. Женько придивився й побачив під високим дощатим парканом кілька тіней. Вони тиснулись одна до одної, немов були пов'язані мотузком. Ось одна ворухнулася й якось дивно, по-жаб'ячому скікнула вперед.

Женько перевів погляд під протилежний паркан і побачив під ним такі самі силуети. Він стиснув Василя за плече й потягнув за собою поплід стіною клубу.

Партизани відходили всі гуртом, у напруженій тиші. Тиміш поклав їх у цеп поплід Білою Ольшанкою, вони мали затримати нападників, доки останні човни допливуть до лісу. Поліцаї теж не поспішали атакувати їх. Вони було поткнулись за млин, але одна коротка автоматна черга загнала їх назад, за другу білу стіну. Видно, їх буйно небагато, й вони не знали, скільки партизанів, їх страхала ніч, село, своє й не своє, невідомість. Мабуть, вони че-

кали підкріплення чи світанку, який хилитався вже десь недалеко за Баньківським лісом. На широкім і довгим подвір'ї залягла врівноважена тиша, притрушена передсвітанковою млою, пропалювана з країв поодинокими пострілами. І ті й ті пильнували, чи ніхто не надкраяв тої рівноваги, не скоротив її до смертельного стрибка. Її не важко було скоротити. Принаймні поліцаєм. Поміж млином і Білою Ольшанкою ще кособочилась стара кузня, й біля неї доживали віку поламані, поржавілі лобогрійки, сівалки, культиватори, лежали оброслі травкою великі спрацьовані млинові камені. Колись до тих каменів бігали й ті, що лежали над Білою Ольшанкою, й ті, що лежали за млином. Бігали разом — точили на каменях дитячі ножки, а тоді разом гралися ножиками в «лиса», в «тичку». І ті й ті це місце знали добре. Поліцаї могли б спробувати проповзти поміж камінням і закидати партизанів гранатами. Але жоден з них не мав бажання вклякнути між іржавого залізачця, ніхто їх не спонукав і не приневолював. Та й поліцаї вже були не ті. З пепереборним страхом вони дослухалися до тихого, схожого на комариний дзвін гудіння на обрії, і їм терпли руки на прикладах гвинтівок на одну думку про те, в який гуркіт має вирости отой дзвін. Опріч кількох, які видивлялись своїх сусідів, односельців не тільки через тини, а й у прорізи прицілів, і які вже лаштували в дорогу вози і тачанки, всі інші намагались викрутитись, вони були б зараз раді перебігти й на той бік, залягти попід Білою Ольшанкою, коли б не боялися куді в потилицю та швидкого партизанського суду в лісі.

Цього краю, навпроти кузьні, пильнували й партизани. Тут лежав Тиміш, біля нього ще кілька чоловіків і поміж них, за купою спаленого вугілля, порослого бур'яном, Василь. Хтось стрельнув з того боку, праворуч од млина, трасуючою кулею, білий світляк слягнув у п'ятні й цез на лінії партизанського цепу, мовби розчинився, здавалося, куля була воскова. На той вогник ліпонули одразу з кількох гвинтівок, і трасуючими більше не стріляли: чи поклали стрільця, чи та трасуюча куля випадково попала поліцаєві в обійму, він сам злякався її.

Василя непокоїла думка про Марійку. Він знав, що вона одмикала млин, але чи пішла одразу додому, чи сховалася десь потім, не відав. Василь занепокоєно оглядався назад, на далекий обрій, який уже почав ледь-ледь бліднути, немов десь там, унизу, до темного пруга підносили свічку, йому здавалося, що Тиміш зволікає, й пори-

вало туди, за річку, але думка про Марійку була невідступна, чіпка.

— Не знаєш, де Марійка? — врешті тихо поспитав Тимоша.

Той похитав головою, мовляв, не знаю, але враз йому мовби звідкись згори упало ледь чутне:

«Я піду в олійницю. Вчора били кользу...»

— Вона в олійниці, — і знову оглянувся на схід. — Якось вибереться. А нам пора. Будем переходити по одному.

Василь відчув, як у нього від серця по тілу побігли холодні іскри.

— Як вибереться? — прошепотів.

— Ну, переховається.

Знову іскри побігли по Василевих жилах, але тепер вони були гарячі й гострі, мов вістря цвяшків. Ні, він не мусить пустити їх у серце. Бо тоді...

В голові здійнявся вихор, аж щось гаряче замиготіло перед очима. Той вихор підняв його над усім життям, над ним самим, колишнім і теперішнім. «Марійко!» — і побачив її очі, неначе вони летіли в нього. Василь сам не знав, звідки звелася в ньому та пружна думка, що він не може покинути Марійку, не може, не має права. Йому мовби пригадалось щось. А чи примарилося... З його боку — це зрада. Страшна зрада. І не те що тільки зрада... Він втрачає Марійку. І втрачає себе... А вже ж був ніби знайшов. І себе... І її... А зараз... А коли... обірветься все... Там — смерть. Василь принишк, до болю стис гаряче ложе гвинтівки. Чув власне дихання, чув, як хтось натужно кашлянув у долоню, намагався задушити кашель, як позаду щось скімлило тихо — плакало чи співало. Не плакало й не співало, то тихо жебоніла Біла Ольшанка. Знайома одмалечку кожним своїм закрутом річечка. Саме в цьому місці колись перекидав на Марійчин берег вербички Іван, а він, Василь, рубав ті переходки. Рубав, сподіваючись, що колись сам, бажаний, ступить на омріяний берег. І от тепер... Холодним ножем перекраєла мозок думка, що Іван на той берег сам не відступив би ніколи. Він би не залишив Марійку. Василь був певен цього. Знав Івана ліпше, ніж самого себе. Нехай би всі гармати світу цілили Іванові в груди, він би пішов на них, до Марійки. Саме ця думка й пройшла краєм його свідомості, коли почув на своє запитання Тимошеву відповідь. Пропливла і розтанула. А тоді заговорила Біла Ольшанка.

Тисячі колючих гарячих мурах побігло Василеві по спині. І аж затерпло в душі. А по тому, затерплову — червоний окріп: гаряча одчайдушна сила враз пойняла його. А через той окріп, через ту відчайність — холодна скалка: «Полиціаї не зважаться... Це ж так небезпечно... А в олійницю я проберуся легко»... А вихор кружляв ним, зносив усе вище й вище, на відчайну височінь, і почував, що десь тут, поруч, а може, в самім центрі — порожнеча, невагомість, яка неминуче сусідує з кожною пружністю, й він може провалитися в ту лійку, бо тільки став думати про те, як відчував її дужу чорну силу й, уже зборюючи її, поривно кинув уперед своє тіло. Він ніби втікав від чогось, бо все, до чого діткався думкою, було таке земне, таке тепле, так чіплялося за нього, що важко було відірватись. І тримала на місці земля, й треба було перебороти все її тяжіння, і тяжіння своїх холодних думок, і свинець страху на дні серця.

— Назад! — погрозово просичав Тиміш. — Вернись! Василь не зважав, повз у чорні нетрі ночі.

— Куди він? — поспитав хтось скраю і підняв гвинтівку.

— Не треба... Йолош...

Ніхто так і не збагнув, кого Тиміш назвав йолошом — Василя чи того, хто звів гвинтівку. Либонь, Василя. А Василь повз і повз. Він пробирався попід тином, який одділяв подвір'я колгоспного млина од городів, тут темінь залягала поміж сухих кропив та будяччя суцільним важким пластом, що надійно прикривав його. Боліли лікті, пекло праву долоню — наштрикнувся на щось гостре, з долоні цебеніла кров, але він ледве почував це. Хоч небезпеку відчував гостро, повз по ній, немов по хребту приструненого, але норовистого і дикого коня, знаючи, що ледве не так поворухнеться, ледве щось брязне, — кінь схарапудиться й скине його з себе під залізні копита.

Тіло було пружне і легке, як порошок. Його й далі ніби піднімало щось, тримало в стані моторошної невагомісті й певності. Ні, Василь почував страх. Був момент, — він саме доповз до кузні, й на якусь хвилю вона прикривала його, — що мало не побіг назад. Таким надійним відчув захисток і такою ненадійною темінь попереду. Але він переміг себе, він знав, що потім ніколи не простить собі, що то теж буде смерть, тільки повільна й вічна. Він так і не зміг здолати страху. Проте страх штовхав його вперед, а не назад. Це була сміливість з відчаю. «Вони

прикриють... Вони не підуть...», — думав про партизанів, і ця думка додавала сміливості й певності.

Біла стіна млина звелася перед ним, немов поставлена на ребро крижина. А в ній — велика чорна ополонка, ворота, в яких сірів отвір дверей. Потрошені, поламані; двері знято зовсім. Василь пірнув у темну студинь ополонки. Тут він би пройшов із зав'язаними очима. Це колгоспна майстерня. Тут ремонтували сівалки, віялки, дві колгоспні полуторки, сюди від паровика через увесь млин по кількох трансмісіях спадав у прорубану в стіні дірку пас, у нечасті години роботи паровик крутив привід одного-єдиного старого-старезного токарного верстата, купленого колгоспом за два центнери яблук у ніжинського обозного заводу. Й весь млин, все довге низьке приміщення Василь, як і інші хлопці Пізнього, знав, мов власну кишеню. З того боку — паровик, вмурований у землю циліндр і величезне чавунне колесо. Запускати паровик — розкручувати колесо — скликали всіх чоловіків, хто тільки на той час був у кузні, млині чи майстерні. І навіть хлопчаків. Вони теж хапалися за паса й з галасом бігли до дверей. «Чах», — чмокав велетенськими грудьми паровик, а хлопці вже мерщій добігали назад і хапали знову. «Чах, чах, чах». І враз те «чах» відлунювало металом, а з тонкої сторчової труби під вікном «машинного залу», як називав залиту маслом комірчину механік, виривався білий тугий клуб диму. Паровик викидав його вже власним зусиллям, то був перший самостійний удар його серця. Далі клубки виривалися з рівними проміжками, підскакували над дахом, немов кинути вгору м'ячі, й підскакували, розкочувались по всьому селу інші, невидимі м'ячі звукових ударів. Паровик працював голосно, його було чути далеко за селом. Проте, володіючи таким потужним голосом і такими могутніми грудьми, паровик міг крутити водночас тільки один жорновий камінь та ще крупорушку, або ж прес і млинки олійниці, циркулярку і станок. Все по одинцю. Їм, хлопчакам, звичайно, було найцікавіше, коли починала крутитися трансмісія токарного верстата. На ньому можна було обточити шматок колісного обода й зробити з нього ніжик, прокрутити дірку для саморобного ковзана або випилати коліща. Звичайно, коли дозволяв дядько Тодось. А дозволяв він не всім, Іванові й ще кільком хлопцям.

Верстат стоїть там, де й раніше, під стіною. Тільки з нього давно вже все обідрали, це вже й не верстат, а розхитаний стіл на чотирьох стояках.

Василь намацав верстат, виліз на нього. Стелі тут не було, внутрішня стіна сягала йому по груди. В ніздрі вдарив масний запах олії, товченої кользи, машинного мастила, а очі так і не могли привычитись до мороку, що, здавалося, видав їх.

— Марійко, — тихо покликав, а серце било лунко, аж злякано здригала темрява. — Ти тут? Це я, Василь!

— Василь? Чого ти... — прошелестіло десь унизу.

— Йди сюди, швидше, — знову покликав він.

Марійка вилізла на плиту, в яку були вмуровані казани для розпарювання насіння.

— Де ти? — прошепотіла вона майже йому в обличчя. Простерла вперед руки, він захопив їх. В цю мить за стіною заскрипіли кроки, чиясь рука торсонула двері олійниці. Потім — хвилинна тиша й знову скрадливий брязкіт.

— Тут хтось є, — долинув знадвору притишений голос. Василь збагнув, що Марійка заціпнула двері олійниці з цього боку, таким чином на якусь часину порятувавши їх, але й видавши їхню присутність. Далі він не чекав, з усіх сил потягнув Марійку до себе. Вона вперлась коліном, вилізла на стіну, обіперлась йому на плечі, він підхопив її за стап, опустив поруч себе. Скрипнув, хилитнувся верстат, і вони завмерли, зчепившись руками. Тримаючись і далі за руки, як у дитинстві, коли гралися в піжмурки, побігли до затканого сірою повстю ночі отвору. Василь зупинив Марійку, прислухався. Стояла тиша. Лише на Майданці валували собаки та десь неподалік викукурукував німцям свою конспіративну квартиру дурний півень. Тільки тут, у цю хвилину Василь дов'язав думкою план втечі. Повзти вже нема коли: світанок бринить понад селом, за кільканадцять хвилин він розсіє темряву і викриє їх, та й хлопці вже, мабуть, відступили. У Василя не було гвинтівки — лишив її там, за купою жужелиці, й ніякої іншої зброї, окрім двох німецьких гранат у кишені. Він вийняв першу — довгу, важку болванку, одгвинтив кришку запалу.

— Біжи через річку, — прошепотів, — я за тобою.

Виступив з дверей і, смикнувши шворки, затримавши важкий, що вже стріляв іскрами, метал у руці, — граната затяжної дії, до гранатомета, — пожбував її вздовж стіни, на виліт.

«Брр-ям-м-м», — струснув повітря короткий вибух, на мить освітивши білу стіну, похилену кузню, чорний ряд

сівалок та грабарок. Другу гранату Василь перекинув через млин, навкіс, у те місце, звідки могли вибігти поліцаї.

Він уже не чув другого вибуху. Летів, немов випущена з лука стріла, торкаючись чи й не торкаючись землі. Тільки свист вітру — свист тятиви у вухах, — і шалений стукіт серця, й сіра постать попереду на тлі білого неба. Він нагнав Марійку по той бік Білої Ольшанки, й далі вони побігли вдвох. Вузькою кривою вуличкою, стежкою через городи, вигоном, знову вуличками. Василь не чув пострілів позаду, та їх, здається, й не було. На той час страх відступив від нього. Він почувався так, немов стрибнув з високої-високої кручі й не розбився, й хоч перед ним ще немало канав і яруг, але чого вони варті після того, що здолав допіру. Здолав, здолав, переміг, переміг усе: й себе самого, і безсилля, й страх. Здавалося, мчав на гребені високої хвилі, й мав певність, що не зірветься з неї, і тримав поруч себе Марійку, тримав у своїх руках її долю. Поліцаї? Та що там... Їх жменька, вони навіть не наважились напасти на партизанів. А як він їх — гранатами! А ось вже й глинище, ото, попереду — хлопці, хтось зупинився, махнув їм рукою і побіг далі, сховався за безверхою стайнею. Це подвір'я колишньої шостої бригади, за пімців воно стояло порожнє.

— То паші, паші, Марійко, — мало не закричав Василь.

Марійка на мить зупинилася, поклала руку на груди, що бурхали високо, круто.

— Ой Васильку, серце розірветься, — і всміхнулася до нього збуджено. Страх перегорів у її очах. Вона посміхалася до нього губами, обличчям, усміхалася вся, а крута хвиля й далі мчала його на своєму гребені, й той сміх був немов поклик жаданого берега. Василь не стямився, як обхопив руками Марійчину голову й поцілував у щоку. Поцілунок облік його і мовби випалив надмір радості, Василь злякався свого пориву, але, поглянувши на Марійку, побачив, що вона зрозуміла все. Сприйняла поцілунок як радість порятунку, виплеск щастя.

Але радість та виявилася передчасною. Вже всі гуртом, одинадцятеро — Марійка дванадцята, — вийшли на пастівник, що прослався до самого лісу, котрий ледь мрів крізь білу бинду райкового туманцю. Сонце ще не зійшло, тільки багряна смуга проступала на нижнім краю бинди, але вона просто на очах наливалася кольором, розпливалася по крайнебу.

Партизани намагалися йти швидко, але всі вже втомилися, то той, то інший спотикався на побитому ратицями пастівникові. Василь і Марійка йшли позаду всіх.

— На, — притишив ходу Женько й простягнув Василеві гвинтівку. Він більше не сказав нічого, й Василь мовчки взяв гвинта конструкції тисяча вісімсот дев'яносто першого року — гвинта з гранчастим патронником, з мотузком замість ременя. Гвинт цей не зовсім Василів, він обмінявся ним з Женьком тиждень тому, оступачивши Женька тим, що німецьких патронів стає все менше, а своїх вони незабаром матимуть вдосталь. Німецька гвинтівка, — це знали всі, — майже безвідмовна, ні перекосив, ні заклинювань, ні осічок. А у Василевім гвинті, це вже знав тільки він сам, патронник — як халява, зацеп спрацьований і затвор не викидав гільзи. Вибивати їх доводилось шомполом. Певно, Женько сьогодні мав можливість впевнитись у тому й повертав Василеві його залізяку. А ремінь забрав як контрибуцію за обман. Коли тільки встиг перечепити!

Позаду ляснув постріл. Куля проспівала високо вгорі, відтак забахало часто. Стріляли з садів, здалеку, влучити звідти годі було й думати, але партизани знову побігли. Попереду всіх вимахував гострими ліктями Сашко Хан. Довгий, тонкий, коли сідав на землю — торкався колінами підборіддя, його, здавалося, можна було скласти на кілька частин, як метр. Сашкова наструнена постать хилиталася, як жердина. Трилінійка висіла за плечима, на його довгій фігурі вона видавалася кудяком-карабіном. І враз Хан вимахнув руками, якимось дивно тицьнув, зупинився. Василь уже подумав, що Сашка наздогнала куля, а той простер руку вбік і закричав:

— Дивіться, дивіться, он!

Всі поглянули туди, куди показував Сашко. Далеко-далеко, луговою дорогою мчав запряжений пароківно віз, на якому густо чорніли шинелі, а за возом — ще п'ятеро чорних велосипедистів. Партизани зрозуміли — їх обходять. Зараз поліцаї доскочать могили, заляжуть за нею. Поставлять кулемет...

Підхльоснуті пострілами ззаду, знову побігли, але тепер вже не прямо до лісу, а ліворуч, у бік Кукшиного болота.

— Куди ви, за мною! — гукнув Тиміш, він усе-таки хотів проскочити поміж могилою й болотом, але, побачивши, що за ним біжить тільки Женько та оддалік — Василь з Марійкою, теж повернув до болота.

Кукшине болото— велике й глибоке, воно спадало майже одруба з цього боку й горбилось купинням до самого лісу. Але вже десь од половини починалась мілина, й очерет там не ріс. Тільки осока та подекуди, кущиками,— бульбокомиш і рогіз. Кажуть, колись, ще за пана, болото хотіли осушити, прокопали через нього три канали, але вода по них не пішла, й вони замулилися, обросли очеретом і верболозом. Проте й зараз канали зблискували глибокою синьою водою, тут і там від них розливались широкі плеса. Розливались тільки в правий бік, лівий, куди колись кидали землю, був вищій, горбистий. Партизани йшли лівим берегом центральної каналу. Вода тут сягала до колін, але коли хто оступався, то зразу провалювався до пояса, а то й попід руки. Над ними шумів очерет: коли повівся вітер, довгі сиві чуприни хилилися в один бік, здавалося, то вклоняються комусь незримому старезні діди, тріщало гілляччя, хлюпала вода. Тепер вони не бачили нічого, тільки дула гвинтівок тих, що йшли попереду, та біле безхмарне небо, в якому повільно тягла до лісу вервечка чапель, та сиві волоті очеретів.

Василь добре знав Кукшине болото. Зимом, по льоду, тут косили очерет, суху, пожухлу осоку — нежар, а також ловили рибу. Він теж немало перерубав у цьому льоду й вивергав вузькою густою підсакою на синю, в бульбашках кригу рідкого іржавого глею. В тому глеї тьопали хвостами жирні золотисті карасі. А в каналах водилися щуки. В ополонку ставляли підсаку й чекали. Від удару щуки підсака здригала й треба було швиденько викидати її на берег. Часом між рибалками й косарями виникали сварки, які дехто навіть намагався розв'язати сокирами та косами. Очерет і нежар з болота можна було вивозити тільки по льоду каналу, і косарі не дозволяли бити на них ополонки. А рибалкам було наплювати на нежар і очерет, вони рушили лід і ставили підсаки, ятері та климлі.

В цих каналах ловили й в'юнів. Але вже чомусь аж під весну, й тільки на одлигу. Канаву перегороджували листовим залізом, у льоду прорубували дучки (важка, пекельна робота — лід уже товстий, міцний), йшли з одного краю, били в воду бурхачками. І що ближче підходили бурхальщики, то дужче закипала вода в ополонці біля загати. В'юнів вичерпували невеликою підсакою й зсипали просто в мішки, які зав'язували й кидали на лід. І вони ворушилися, шамотіли, аж поки морозець не зупиняв

життя вертких рибин. Дома, висипані з мішка в почву, в'юни відтавали, й знову закипав чорний живий вир, який гасили сіллю.

І очерет, і щуки, і в'юни — все таке хазяйське, мирне, воно так страшно не в'язалося з кулями, аж Василеві подумалося: може, й не було нічого цього, може, це болото одвіку чатувало на їхні життя.

Василь думкою був на Тимошевому боці. Хоч очеретяний сховок видавався таким надійним, таким заманливим, вийти з нього не було куди. Високий крутий берег тягнувся далеко праворуч, на захід Кукшине болото змикалося з Козячим, величезним, довгим — аж до лісу, але мілким, безлозим, безочеретним. Тільки рідкі кущики рокит та поодинокі острівці зелених ситнягів понад сажалками. Козяче болото не могло прихистити партизанів.

Усе це найперше доконечно втямив Сашко Хан, що, гнаний страхом, одірвавшись од усіх, талапав далеко попереду, полохаючи качок та куликів. Віп ще не вийшов з очерету, тільки виступив на нешироке розводдя, як десь праворуч бахнув постріл.

«Тю-і-і», — тонко проквилела куля, й цілий табун качок знявся в повітря. Слідом за тим задудонів «дегтярьов», і просто перед Сашковим обличчям осипалась у воду жменя мітелок. Хан кинувся пазад, розбризкуючи болото, ламаючи очерет і ситняг.

«Тю-і-і, ю-і-і», — квилили кулі, а їм жалібно вторили тонким писком кулики, зриваючись з купин.

— Чого біжиш, як гиндик, — гримнув Тиміш. Він стояв по пояс у воді, великий, важкий, і єдина крута-крута зморшка брижилась на його чолі. — Розійдіться в різні боки й не ворухіться. Пильнуйте за канавою. Вони можуть пройти тільки по ній, — і сам, обережно ступаючи, побрів праворуч.

Партизани розтеклися доокруж. Ставали, де густіший очерет, тиснулися під кущі верболозу.

Василь і Марійка лишилися на місці. Марійка й далі трималася Василя. Порятована ним один раз, вона мовби віддавала йому свою віру, всю надію. В цю круту годину їй почувалося не так лячно, не так моторошно, коли дивилася на цей знайомий од шкільних днів довгастих профіль, на це високе, молоде, але з помітними залисинами чоло, на приломлену ліву брову, — здавалося, Василь вирішує й не може вирішити складну задачу, ось зараз скрадливо оглянеться, запитає очима: «Виходить?» —

«Ні»,— зітхне вона. А він уже далі нишпоритиме по класу й десь таки спише, але першій оддасть розв'язок їй. Поперед них горбилися худі Ханові плечі в старенькій фуфайці. Хан заліз аж попід руки в глибоку ковбаню, ще й для чогось відпустив і зав'язав під підборіддям вуха вилізлої кротячої шапки. Може, щоб не чути куль, які посвистували вгорі, чи ледь вловимого гомону на горбі. Хан покинув школу ще десь у п'ятому класі, пішов молоковозом на ферму, кожного разу, проїжджаючи повз школу, він зупиняв рябу кобилу й видзвонював пужалном на бідонах марш волі, а всі учні дивилися у вікна й реготали. Тоді він видавався їм сміливим і дотепним.

Василь подивував у думці, як може Хан витримувати таку глибоку водяну студінь. Він і себе ввіймав на тому, що з усіх сил намагається поменшати, зібгатись, що дивиться не вперед, а вниз, немов при тому стає меншою небезпека наразитись на кулю. З просвітленого сонцем іржавого дна піднімались бульбашки, до самих його ніг підплив табунець риб'я — манюсіньких, прудких і вертких задесенок, тендітних з вигляду, але чіпких до життя — виживали і в отакому болоті. На маленьку чорну купину вилізла велика зелена жаба, поворушила щелепами, витріщилась круглими баньками.

— І ми непаче жаби, — спробував пожартувати Василь і відчув, який жалюгідний його жарт і як непевно він висловлений. І йому стало прикро на себе, він подумав, що таки не має чогось, що мають інші, той-таки Тиміш. Стоїть спокійний, ніби аж байдужий, тільки погляд спрямований на канаву, і чорне око автомата націлене на канаву. На що він сподівається?

Ні на що, просто схопив свою душу в кулак, стиснув, щоб не тріпотіла. А губи стиснув, аби не дрижали: холод пробірає й його. Он як зсірів обличчям.

Василь уже давно почував, як йому поколювало литки й клякнули, ніби злипалися в одне, пальці ніг, час від часу він ворухив ними. А це ж... Скільки проминуло часу. А попереду... Василь тіль-тіль попустив думку, й вона ледве вернулася назад. Що ж чекає на них? Полізуть поліцаї в болото, викличуть німців з мінометами або гарматою, триматимуть їх в облозі до скону? Й скільки так можна вистояти? Болото зжере їх.

Він глянув на Марійку й стенувся. Біда синява густо лягла їй на уста й проступила на всьому обличчі, здавалося, хтось розмазав по обличчі чорнило, а пальці рук

бриніли, й вона зчепила їх на грудях. Марійка... Вона не витримає довго. Хоч і намагається не подати й знаку.

Василь оглянувся. Рідке купиння тут стриміло низько, сісти на нього не можна. І зіп'ястися на якусь купину теж, бо тоді тебе стане видно з горба. І тут його погляд напшовхнувся на вільховий сторчак, що виглядав з води. Видно, в якесь з минулих засушливих політь тут проросла олешина, але й вона не змогла жити в воді, засохла. Хтось зрубав її, і тепер з болота виглядав лише обкорований пеньок. Василь повитягав з глею чоботи, поволі, намагаючись не брѳохати, побрів до пенька, помахом руки покликав Марійку. Вона підійшла, не розуміючи, для чого він кличе. Василь почепив гвинтівку за плечі, поклав праву руку на пеньок, пальцями лівої обхопив зап'ясток — зовсім так, як учили їх колись робити стільчика на уроках Червоного Хреста.

— Сідай,— сказав.

Марійка похитала головою, але поглянула у Василеві очі й прочитала в них не тільки прохання, а й веління, наказ. Зрозуміла, що віп не відступиться.

Марійка боялася ворухнутися, вона б воліла стати зараз пір'іною, пупинкою. Її заплонила хвиля такої ніжності, такого болючого щему, аж захотілося плакати, аж стало не страшно, що в кожну наступну мить сліпа куля може знайти її і тоді Василеві руки стануть останнім прихистком на землі, а болото — могилою.

— Візьмися за ший, — попросив Василь. — Тобі буде краще.

Хто зна, чи стало краще їй, Марійці, але Василь відчув, мовби йому аж потеплішало, мовби кров стала гарячішою, швидше потекла по жилах, а серце прискорило свій ритм. От і прийшла та мить, про яку стільки мріяв, стільки марив ночами. Та й не та. Це подібне до того, коли за-судженому на страту дають змогу вволити своє перед-смертне бажання. Ніжна п'янкість, прогіркла небезпекою, майже забуття — одначе все до якогось рубежа. Бо думка черкала по гострому лезу, вона не могла примиритись, що життя повисло на кінчику сліпої грудочки свинцю, добі-гає кінця поруч іншого життя, в парі з яким мріяло роз-престертись крильми на безліч літ. Їй мало хвилини, хоч яка б солодка вона була, вона прагне далини, безконеч-ності, хоч добре знає, що всьому на світі, навіть їй самій, є кінець.

На хвилину Василеві згадалося, як ніс колись Марійку через Ольшанку, згадалася Лотта через недавню стрічу — Лоттині слова постали моторошно й віщо. Він не сказав про це нічого Марійці, хоч і не міг втекти од майже щорочого спомину.

Отак, із заплющеними очима, вже не відчуваючи власних рук, а тільки теплі Марійчині на своїй шиї, й стояв, аж поки не вивів його з того стану тихий Тимошів голос:

— Давай я... Нам треба продержатись до вечера. Мо', вони й не полізуть сюди. А вночі наші дадуть вікно. А чи пробиватимемось самі.

* * *

— Ти чув? Унизу?

— Що?

— Крикнув хтось.

— Зік, не наливай Курту більше. Йому вже в голові кричить.

Тієї миті Іван прокинувся. Вночі поїзд майже не зупинявся. А зараз він стояв десь у глухому куті, німців довго не було, він лежав, очікував на них і несподівано для себе ніби провалився в сіру яму. Перед очима ще стояло біле поле й жовті вогники по його краю, він почував, як ті вогники намагаються вкусити його, почував свою беззахисність, і самотність, і злість. Мабуть, тоді він і закричав. Його розбудив власний крик, хоч він і не усвідомлював того, тільки вловив якимсь невідомим чуттям небезпеку, прислухався. Його тіло напружилось, аж почував, як пульсує на скроні жилка, а в роті стало сухо, спекотно.

— А я кажу: під возом хтось зойкнув.

— Може, то вже туди залізли полячки, поки ми ходили за шнапсом, — підштрикнув Курта Зігфрід.

— Ану опусти вниз руку. Пам'ятаєш, у тому анекдоті: «Джек, — запитує чоловік, — це ти?» — «Я, — сказав Джек і лизнув руку».

— А я кажу...

Іван слухав суперечку, яка точилася за півтора метра від нього, слухав у граничній крайній напруженні, в якомусь божевільному спокої. «Ну що ж, от і настав кінець, — подумав. — Зараз отой, Курт, злізе з воза, відхилить паку... Або позлазять усі. Засперечаються й позлазять. Вони люблять сперечатися...»

Звичайно, Курт не пожалів його. Він би не пожалів, коли б їхня зустріч сталася зовсім в іншому місці. Цей ніколи не бачений Іваном німець виказав би його за будь-яких обставин. Курт — найбридкіший з них усіх, Іван уже знав його з теревенів, які плелися на возі. Курт один не втратив віри в біснуватого фюрера, він один битиметься до останку, стрілятиме в Іванів з похмурою ненавистю й садистським задоволенням. Він не поділяє могильного скепсису Генріха й часом осмикує Зігфріда за легковажне базікання про вождів рейху. Він навіть намагається вдихнути в них якоїсь відваги й ненависті до тих, на чію землю їдуть. А якось Курт сказав, що коли йому трапиться гарна слов'янка, він освідчиться їй у коханні найпевнішим способом. Ще й покличе в свідки, коли те буде потрібно, свій автомат.

Оці воскресені в пам'яті слова пройшли по мозку гострим ножем. Іван бачив його, рудого, гостролицького, з чіпкими руками, з нещадними очима. Пам'ять воскресала давнє... Те, котре тільки що навідало його в сні. Що приходило до нього так часто. Воно пролітало через мозок в одну мить, усе — од початку до кінця — так він пам'ятав його. І оцей Курт... Це ж той самий німець. Запеклий ворог, який хоче знищити його. І несподівано для себе Іван відчув таку непереможну злість до Курта, злість, яка виникає тільки до вкрай ненависної, знайомої і зловорожої людини, таке непереможне бажання вдарити, аж руки самі потяглися до лопати й закликали на ній. Він ударить. Ударить що є сили. А там будь-що-буде. Стрибне з платформи й побіжить у поле. Чи й не побіжить? Серце йому плавилось з ненависті. А так, вони сходилися вдруте. Груди в груди, лице в лице. Смерть на смерть. Це вдруте Іван почував ворога так близько від себе. Не того ефемерного, до якого ярів якоюсь розлитою злістю, а ворога близького, особистого, який цілить видимо, який хоче знищити, розтоптати його, хоче пройти по ньому, мертвому, своїми чобітьми. Той, перший, уже стояв на ньому.

Це сталося того трагічного для Івана останнього дня перебування на фронті. Мабуть, саме той німець, який так садистськи спокійно розстрілював його на засніженому полі, й поселив у його серці оцю ненависть, змусив серце битися пекучо, відчайвно, змусив затиснути в руках держак лопати. Саме від того далекого дня й почалися всі Іванові злигодні, почалося те, котре німіло перед самою смертю, котре своїм трагізмом перевершило все, що могла намалю-

вати собі уява людини. Воно й привело його сюди, під чужинський віз, на нову небезпеку, на нові муки. Цей день — тільки продовження того страхітливого дня.

...Це сталося під Лозовою у січні сорок другого року. Сталося тоді, коли Іван найменше сподівався на те.

Їхня бригада другий тиждень вела наступальні бої. Зима була холодна, сніжна. Танковий десант примерзав до броні. Аби дотерпіти до наступної атаки, аби не перетворитись на крижані бурульки, десантники на маршах частіше йшли за холодними скринями, ніж їхали на них.

За два тижні маршів і боїв злигодні й небезпеки здружили екіпаж і десант у криву родину. Захищені важким панцирем од куль, танкісти почували мовби якусь провину перед тими, хто лежав розпластаний на крижаних тарелях, і намагалися хоч чимось допомогти їм: ділилися харчами, горілкою (танкістські норми проти піхотинських просто розкіш), одягом. Проте в середині танка мороз дощукавав не менше, ніж на броні. І танкісти, коли це було далеко од фронту, часто грілися бігом позаду своїх машин разом з десантниками. Тільки Іванові, водієві, не випадало й того.

...Сьогодні зранку Іван почувався зовсім кепсько — його лихоманило, він ледве вів машину, хлопці сказали про те Борисові, командирі, й той звелів стрільцеві підмінити Івана, а Іванові пробігтися за танком, розігритися.

Сповзаючи з броні, Іван зачепив ногами чийсь речовий мішок, мішок гупнув на сніг, піхотинці реготали, а Іван, не довго думаючи, ухопив мішок з чужим нужденним пожитком і бойовим запасом і почепив собі на плечі. «Може, швидше зігріюся», — подумав.

Студінь і крижавинь лютували в степу. Вітер проймав тіло наскрізь, мов броневий куля. Хоч на Іванові білий дублений кожух, і добряча, не набійчана, а хутряна шапка, й двоналі заячі рукавиці... Мішок, здавалося, примерзав своїми запасними дисками до спини.

Але он уже сільце. Засніжені дерева, димки над хатами. Там вони зігріються й зварять гарячої страви. Чи, може, й не варитимуть страви. Просто одтануть душами. Добре посидіти в натопленій хаті, роздягнувшись до гімнастерки, розпроставши ноги й руки. У теплі й короткому, бодай годинному мирі.

...З-за комина виглядають голівки дітей, на лежанці м'яко муркоче кіт, господиня розпалює в печі...

Танкістів і десант перекидали на сусідню ділянку, вони йшли вздовж фронту й, отже, на якусь часину забули про небезпеку.

Іван аж відчув ніздрями той лоскітливий ніжний димок, димок від перших крутенів, які димохід ще не втягує зовсім, частково пахає в хату. І той димок нагадав йому про цигарку, яку скрутив ще в танку, але не встиг закурити й заховав у рукавицю. Він вийняв цигарку, переслинив, бо вже трохи розклеїлася, дістав зроблену власноруч з патронної гільзи запальничку. Чирк, чирк. Але вітер не давав полум'ю схопитись. Іван спробував одтібнути відлогу кожуха, але її притисло лямкою речового мішка, й вона не відхилилася.

— Заступи, — гукнув високому петеєрівцю, що саме дубував повз нього з довжелезною протитанковою рушницею на плечі. — Твої сорок.

Той став обличчям до села, спиною до нього.

Врешті цигарка стрельнула махорчаними іскрами, загорілася. Іван затягнувся перший раз глибоко, до черева, випустив дим і обернувся. В першу мить нічого не зрозумів. Він не побачив петеєрівця, танки теж були вже далеченько, а поперед них, під селом, миготіли жовті вогники. До села зовсім близько, метрів двісті чи триста, й ті вогники видно добре. Якісь дивні й незрозумілі блукаючі вогники.

— Падай, падай, — майже водночас пролунало поруч нього й освітило Іванову свідомість. Не «лягай», а «падай». Уже майже несамохіль кинув погляд праворуч і побачив, що засніжене поле встелене сірими й білими горбками. І відразу відчув, як його щось шмагонуло по долоні правої руки, у якій тримав цигарку. Шмагонуло так, немовби хтось щосили вдарив металевою палицею. Іван упав на сніг, мимохіль викинувши праву руку з розвернутою, розшматованою розривною кулею долонею. І зором солдата обійняв поле. Дорога пласталась праворуч, танки добігали до села. А він лежав з самого краю цепу, з лівого флангу, якщо можна назвати цепом те, що корчилось, стогнало, памагалось відстрілюватись на снігу. На неглибокім, по щиколотки, снігу, — певно, сніг видули з рівного поля дужі степові вітри. Й ніде ні горбочка, ні ямки, ні складочки. А просто перед Іваном, під огорожею крайньої довгої хати, білів стіжок, і під ним ворушилась зелена постать. Либонь, не під ним, а в ньому, вона вскублась у нього до половини чи й більше, лежала на сні, затиснувши у руках зброю.

До стіжка метрів сто п'ятдесят, але Іван бачив ворожого солдата зовсім чітко. Бачив сіро-зелені плечі, білу пляму обличчя й щось чорне перед обличчям. Може, побачив одразу так чітко тому, що проміж ними пролягла білість снігів, а може, через те, що лежав у щепу крайнім і стіжок теж крайній у селі; вони з тим ворожим солдатом замикали фланги, на них обох у цю мить починався й закінчувався фронт.

Зблиснув під стіжком хижий вогник, і викинуту вперед праву Іванову руку пронизало вогняне жало, тепер уже трохи вище від долоні. Гвинтівка в німця була заряджена розривними кулями через один патрон. За цією знову мала бути розривна. Гарячковим зором Іван шукав рятунку, шукав способу загасити хижий вогник, поки той не загасив його життя, й не знаходив. Коли б міг, пролетів би ці сто п'ятдесят метрів, коршаком упав на зелені плечі й бив би, й кляував білу пляму до її повної нерухомості. Але ці сто п'ятдесят метрів зараз пролягли для нього нездоланною прірвою, через яку могла сягнути лише куля. А в Івана тільки пістолет ТТ, та й той під кожушком з правого боку. Під білим танкістським кожушком. Саме на цьому кожушку, вже не новому, в плямах мастила, яких не видно здалеку, й зосередив вогонь німецький снайпер, приймаючи його за офіцерський. Сховатись було нікуди. Вкрита неглибоким шаром снігу земля була мерзла й тверда і така рівна, що покоти по ній крашанку, закотилася б за обрій. Коли б Іван міг, він би зараз гриз її, роздер навпіл, до самої магми, щоб сховатись у темнім розколі. Земна твердь, до котрої приріс грудьми, котра мала за якусь годину сповити в чорну нічну нерухомість його тіло, тільки могла сховати. Вона ж, навпаки, витискувала своєю наготою й білістю під постріли, прирікала на смерть. Ось зараз зблисне під стіжком ще один жовтий вогник...

Іван, майже інстинктивно одколовши од безмежжя кілька секунд, потрібних на відведення та досилання затвора, одкотився вліво, й біля його правого плеча бризнув фонтаном сніг.

— Стріляй же, стріляй! — зі злістю крикнув петеєрівцю, а той злякано й отетеріло дивився на нього, сховавшись за гулястим, обмотаним білими бинтами прикладом протитанкової рушниць.

Іван знову посунувся вбік, праворуч, але куля наздогнала його, куснула за лівий бік. І тут вистрілив петеєривець. Іван бачив, як смикнулася, ніби аж здибилася під стіжком

зелено-біла фігура, як зникла білість і побілішала зеленисть.

Іван підхопився й побіг до стіжка. Він знав: якщо для нього зараз є рятунок, то тільки там. Слідом за ним звівся бронebійник. Десь праворуч ударив кулемет, залякотили гвинтівочні постріли, а Іван і бронebійник уже лежали під стіжком. Стіжок степової трави тепер одгородив їх од села. був надійним захистком од куль. Та й взагалі їх тепер заступала од німців довга, крита соломною хата, низенький хлівчик і все подвір'я, на краю якого й стояв стіжок. Хата крайня, між нею й іншими хатами по цьому боці вулиці чималий шмат чистого поля, а по той бік хати тяглися підряд, не добігали на одну, щоб порівнятись з цією.

Іван присів під стіжок, поклав покалічену руку на коліна. З руки густо цебеніла кров й одразу ж замерзала. Рука вже скидалася на червоно-чорну брилу й стала важка, не підняти. Він не почував болю, а тільки якусь важкість і скованість.

Іван зрозумів: надходить кінець. Подумав про це без страху, без розпачу. Якщо він за якийсь час не знайде в тепло й не перебинтує руку, то спливе кров'ю. Вже почував кволість і нудотність, навіть отут, серед клетоту бою, хотілося спати.

Петеєрівець обійшов стіжок, виглянув з лівого боку.

— На розі вулиці кулемет на тринозі, — сказав, подаючись назад. — Поставили, щоб не обійшли з флангу.

Іван усе ще не міг осягнути всього, що сталося. Так, німці десь прорвалися або скинули десант. Але чому не вернулися танки, чому не допомогли піхоті? Он вона услахла трупом поле, тільки частина врятувалася, відповзла, відкотилася назад, у долинку. Звідти зрідка пострілюють з гвинтівок. А попереду щось гукає коротко й глухо. Либонь, то ведуть бій танки?

Іван зараз знав одне: йому потрібно туди, до танків. Там є санітари, там зможуть зробити перев'язку. Але він до них не дійде.

— Слухай, — покликав петеєрівця. — Ти не зміг би пробігти вулицю й пробитись до наших? Треба їм сказати, яке становище тут у нас, нехай би прислали один чи два танки. А разом приведеш до мене санітарів.

На довгим лишаюватім виду бронebійника відбилосся вагання. Мабуть, йому не хотілося лишатися в такому вельми непевному місці, але й страхала невідомість попереду.

Він чомусь поглянув на вбитого — страхітливо велика куля, призначена долати броньову твердь, ввійшла тому в підборіддя й вийшла в спину — й зважився.

— Добре,— мовив, готуючись для бігу. Рушницю він лишив там, на полі. Іван завважив це тільки тоді, коли бронebійник сказав про кулемет. Іван хотів порадити, аби той спробував зняти кулеметників, і тоді побачив, що петерівець без рушниці. Правда, біля вбитого німця лежала гвинтівка з оптичним прицілом, але на ту пораду він уже не зважився. Бронebійник лишив на полі й солдатську торбу, а Іванова, чи, певніше, того солдата, який сів замість нього в танк, висіла за спиною, міцно прищипнута лямками, поверх яких він підперезав ще й ремінь.

— Не забудь привести санітарів,— сказав уже в зсугулену спину.

Важкий довготелесий бронebійник помчав через дорогу широким зайчим скоком. Кулемет на розі продудонів довгою чергою, але петерівець уже лежав за хлівцем по той бік вулиці, й кулі помчали голодною зграєю в засніжений пустельний степ. Бронebійник поволі випростав довге тіло, поправив на голові шапку й, не оглянувшись на Івана, пригинці побіг уподовж низенької огорожі, яка збігала до невеличкої, порослої кущами балочки, за мить сховався в ній. Іван провів його тужним поглядом, вернувся на місце. Хотів знову присісти й тоді відчув, як запекло холодом, крутнуло ліву ногу. Здалося, ніби щось аж хруснуло там і в литку вп'ялися сотні тонюсінських голочок. Іван здогадався, що то кров. Вона натекла в чобіт і замерзла там. Диво, звідки вона натекла? І тільки тепер згадав, як щось куснуло його за лівий бік. Тієї рани він не почував зовсім. А ці тягнули донизу руку, тягнули разом з плечем, хилили долу його всього. Отак би лягти... Але лягати не можна. Він не встане більше.

Іван підійшов до німця. Той лежав на снігу, затиснувши в вивернутій назад лівій руці жмут сіна,— очевидно, то був його єдиний і останній порух після удару,— втупившись широко розплющеними, осклілими очима туди, куди недавно посилав смертельні цятки свинцю. Іван уперся правою ногою в тіло німця й, узявши під пахву його ліву ногу, стягнув чобіт. Потім, перемагаючи біль у руці й плечі, опустився на наскубане німцем сіно, скинув свій лівий чобіт. Одкинув убік закривавлену онучу, напхав у важкий німецький чобіт сіна й всунув туди ногу. Чобіт був по ньому. Все це Іван зробив повільно й розважливо. Й так

само розважливо спробував якомога зручніше вмотитись під стійком. Але сиділося йому зле. Рука обмерзала все дужче й дужче — кров не вщухала, й почало боліти десь у середині, біля кістки.

Іван відчув, як світ поволі відгороджується від нього. Сутність мало тільки те, що стосувалося його самого, його рани, а все інше лишилося поза межами свідомості, поза всякою болем цілиною думки. Й те, де зараз наші, спробують атакувати село чи відступлять зовсім, чи прийдуть сюди німці. Іван усвідомлював, що це відречення веде його в сон, у небуття. Він знову оглянувся довкола, шукаючи, на чому б зачепитися рятівною думкою. Але вона ковзала по білому полю, добігала до чорних і білих горбиків, мимо яких уже текла поземка, й верталася назад. Іван перевів погляд під ноги, на німця. Він уже не мав сил на злість і цікавість, і, мабуть, тільки тому, що той лежав поруч, засунув руку під зелену шинелю, й намацав у зовнішній кишені френча два тверді картонні квадратики. Один менший і тонший, другий чималий, пузатий. Тонший — то була німецька солдатська книжка. Він розгорнув її.

Було трохи дивно дивитися на ледь усміхнене, трошки самовпевнене молоде обличчя, те саме обличчя, яке зараз уже наполовину замів сніг. Ще півгодини тому це було одне й те ж обличчя, ось те могло показати на це й сказати — це я, оце, що його тримав у руці, теж було живе, а тепер вони обидва стали різні й мертві. Дві інші сутності, два різні значення і символи. Унизу, в лівому кутку, стояла дата народження снайпера — тисяча дев'ясот двадцять третій рік. І ця дата вдарила Івана. Дата народження його самого, Івана Півторака. «Він народився в один рік зі мною, — подумав. — Десь за сотні кілометрів від мене. Я ніколи не бачив його, він — мене. Побачив тільки в оптичний приціл. Чого він ішов до мене? Що хотів узяти?»

З тими думками перекинув палітурку більшої книжечки. То був записник. Перший аркушик списаний дрібно, тісно, од краю до краю, а вже на другому й далі — рядки короткі, здебільшого майже рівні. Іван гортав вказівним пальцем сторінки й щоразу більше дивувався. Оцей, проїнятий петерівською кулею німець, писав вірші. Іван спробував почитати одного вірша, але його шкільні знання були надто куці, щоб перекласти вірш. Збагнув, що той вірш про любов, слово «*liebe*» повторювалось майже в кожному рядку. Певно, на ті вірші його спонукало кохання. Мо-

же, чисте й ніжне і до гарної дівчини, чистої й ніжної. Тоді що ж заважало йому кохатися, писати вірші про любов? Хто викрутив так мозок, що він поміж двома віршами посилав ось у нього, Івана, який теж любив, через одну розривні й прості кулі. Як воно укладалося поруч? Хто навчив того? Знавіснілі, одурені брехливими ідеями люди, які самі не вміли любити на цовну щирість серця? Їхня тупість, нещадність, одвічна жадібність і невситність, які витисли звичайні людські почуття? Їм мало своєї землі, мало оглуплених кількох десятків мільйонів голів, вони зазіхають на чуже, вони розпросторюються на тисячі кілометрів, хоч кожного, як і всіх інших, убагають у два метри? Чи його спотворили самі ідеї, поставлені на службу неправді?

Як дико, як страшно збудований світ. І як дивно, як чудно подумалось Іванові про нього. Уперше в житті. На незнайомому полі, під чужим стіжком, біля закрижанілого ворога.

І той плин думок знову вернув його в вузьку життєву колію. Треба було щось діяти. Петеєрівець не вертався, та й Іван чомусь не вірив, що він вернеться. А лишатися далі тут — то таки напевне загинути.

Іван повільно, обпираючись спиною об стіжок, підвівся. Розстебнув нижні гудзики ковшка й, насилу перехняблюючись на правий бік, виїняв лівою рукою з кобури пістолет. Звів великим пальцем курок, тримаючи пістолет у руці, рушив до хати. Огорожі довкола неї не було, тільки якийсь живопліт чи сплетене докупи сухе колюччя, він переступив, де воно низько прилягло до землі, й опинився на вузькому й довгому подвір'ї.

Важко переставляючи ноги, почовгав мимо обкльованого й обтупаного тризубцями лапок коритця біля хліва, мимо дровітні, довкола якої біліли тріски. Хата дивилася на зайдю широко розкритими настороженими очима, по більмах шибок ковзали якісь тіні. Але Іван уперто чвалав до ганку, тримаючи в руці пістолет.

Намерзлі ганкові дошки скрипнули під його ногами, гучно брязнула клямка, двері ледь-ледь відхилилися, але не впускали. Іван постукав у них носакom чобота, й холодна луна відгукнулась у сінях. На Іванів стукіт ніхто не відповів, але хтось же там чаївся, адже двері були защепнуті зсередини на дротяну защіпку, Іван навіть бачив, яким способом вона входить у прибой. Спливали хвилини, забіраючи по краплі Іванове життя. Іванові не було куди далі йти, та й будь-яка інша путь вела в загибель.

Він поклав на вкриту інеєм ганкову лавочку пістолет, зійшов униз, підібрав біля дровітні тріску. Заклав її в щілину й підняв угору заціпку. Швидко взяв у руку пістолет і ступив у вузькі, тісні, освітлені згори маленьким віконечком сінці. Половину їх займали жорна, на жорнах стовбурчилась знята з мотузок, перемерзла білизна. По кутках всіляке дрібне начиння. Двері з сіней одні, прямо. Іван дулом пістолета підняв клямку, прочинив їх. Це була кухонька. Піч, судник, стіл, коротка лава. Взагалі хата збудована зовсім не так, як у них на Поліссі. Іван довго стояв мовчки. Тиша по шматочку краjala серце.

— Тут хтось є? — розбив її неголосним запитанням.

Йому ніхто не відповів. Цокав на стіні годинник з прив'язаними до гирі щипцями, і той цокіт моторошною луною одбивався од стін. З зеленого полупленого циферблата глузливо посміхався дебелий сівач, сіяв йому межі очі природно великі, як камені, зерна.

Тиша. Прощита ударами маятника, металева, лячна. Тиша й пустінь.

Але ж у хаті хтось ховається! Іванові стало моторошно. Чому ж не відчинили дверей? Чому ніхто не подає голосу? Навіть якщо в хаті засіли німці, то й вони мали б уже щось робити. Може, хочуть взяти його в полон? «То йдіть, беріть, беріть,— накликав їх думкою,— беріть, якщо зможете. Ну ж бо!» Його мозок, його напруга рвалися від цієї заклятої тиші, яка зараз була страшніша за постріли, яка обезволювала, замогувала в щось клейке й липке, з чого, почував, уже не виборсатись. Він упаде й стече кров'ю, похований цією проклятою тишею.

З кухоньки — двері ліворуч і праворуч. Йому щось ніби підказувало: той, хто тут ховається, стоїть за дверима ліворуч. Тремка напруга, яка опанувала його, піднялась до найвищої грані, оросила потом чоло, струснула дрожем тіло. Іван звів пістолет, ударив чоботом двері ліворуч. Вони одчинились з грюкотом, кинувши на Івана білизну стін з плямами вишитих рушників і фотокарток, під лівою стіною стояло високе металеве ліжко, під правою — шифоньєр і шафа.

— Ей!

Луна вдарилась об стелю й, розпластавши крила, внала Іванові до ніг. Він переступив через неї, він втікав од неї, од німості, од тиші, перекульгав кухоньку й так само ударом чобота прочинив двері праворуч, став на порозі. Але й там ніхто не відгукнувся на його окрик.

Великі холодні мурахи зашкрябали колючими лапками Іванові по спині. Його обійняв майже містичний жах. Іванові здалося, ніби він біжить по зачарованому колу, біжить без кінця-краю, а десь із сховку на нього дивляться невидимі очі, дивляться з ворожістю й глузом, чекаючи його кінця.

— Є тут хтось живий? Я зараз кину гранату! — майже у відчаї гукнув Іван.

І тоді щось забрязкотіло майже біля самих його ніг, з підпідччя посунулися рубанці, а слідом за ними звідти виліз замурзаний білявий хлопчик років десяти, у лихенькій запряній сорочці й полатаних штанях. Його великі сірі очі були очима наляканого звіряти, яке не знає, на що сподіватись.

— Ти хто? — містичний страх враз відступив, Іван запитав зовсім тихо й приязно.

— Іванко, — відказав хлопчина.

— Я теж Іван, — сказав. — А чого ти сам?

— Мати зранку поїхала на базар. А тут... — хлопчик не відводив зляканого погляду від Іванової руки. Страшної, закривавленої, обмерзлої. Іван і собі поглянув на руку й побачив, що вона почала відтавати й на підлогу падають червоні краплі.

— Підстав щось, — попросив хлопчика. — Й не бійся. Поранено мене.

Той слухняно підсунув порожнє помийне відро. Перший робочий порух вельми заспокоїв його, малий Іванко подивився на великого майже без страху. А великий почав з повільною зосередженістю керувати ним, ним і собою. Осмислював усе повільно, здавалося, тіло не до кінця належало йому, ним треба було керувати, наказувати, тримати в покорі. Йі сама думка теж мовби була не до кінця його, нахолола чи знекровилась, оберталася важко, повільно.

— Візьми ножа! — сказав великий Іван, і малий швидко знайшов на суднику широкого кухонного ножа. — Ріж отут, — показав на лямку впоперек грудей, стягнуту пряжкою, яку намагався розцібнути ще біля стіжка й не зміг.

Хлопчик заклав ножа й перепиляв скручену в джгут зелену лямку.

— Тепер оцю, праву!

Ліву він скинув сам, і мішок важко гупнув на підлогу.

Іван розв'язав мішок і дістав звідти білий маскувальний халат.

— Надрізує отут,— показав.— Тепер отут і отут.

Вони заходилися краяти маскхалат на стьожки.

— Знайди якусь дощечку, отаку,— розвів пальці,— щоб можна було підкласти під руку.

— Оця не підійде? — запитав хлопчик, вибравши з купи рубанців під піччю широку тріску.

— Згодиться. А тепер візьми й одкрути баклагу,— знайшов у торбі й подав фляжку зі спиртом.

Іван розрізав рукав і оголив руку. Нахилив її над відром, наказав хлопчиківі:

— Лий! — і, вловивши на його обличчі вагання, ще раз підштовхнув словом: — Лий, не бійся.

Малий Іван лив на руку спирт, а великий змивав кров зжужманою стьожкою маскхалата. Потому облив ще одну спиртом і замотав рани, підклав зісподу тріску й заходився закутувати руку разом з тріскою. Він намотав цілий сувій саморобних бинтів, рука тепер скидалася на велетенський кокон. Йому здавалося, буцім ховає кудись углиб, далі од себе, рани, й кров, і біль.

Та то тільки здавалося. Роз'ятрені теплом і спиртом, рани пробудилися, заквилили, закричали в два голоси. Різонули таким боєм, аж Іванові пожовтіло в очах. Але він ще зібрався на силі, висмикнув сорочку й обдивився ранку на лівому боці. Вона виявилася легкою, наскрізною,— куля пробила шкіру й дрібочку м'язів,— майже не боліла й уже не кров'янила. Він обмив її спиртом і опустил сорочку. Але ці, на рупі, волали. Вони ніби спивали його силу, його міць. Руку крутило, смикало, здавалося, хтось поклав її на ковадло і трощить кістку важким молотом. А в очах то розгодинювалося, то знову червона імла заступала світ. Біль ухопив його гострими пазурами, вилущив його, немов зерня, одітнув од світу — од бою, од небезпеки. Руку пекло, руку спалювало на невидимім полум'ї, виламувало з кістям. Іван то прилягав на ліжко (завбачливо одгорнув постіль), то знову тупав по кімнаті. Малий Іванко примостився на стільчику біля шафи й дивився звідти великими співчутливими очима.

Кілька разів, долаючи біль, Іван намагався заговорити з ним, але біль знову зламував його, й розмова рвалася, як тонкі й наструнені постронки біля надто важкого воза. Великий Іван тільки довідався, що мати Івана маленького бібліотечарка, а батько вчитель, батько зараз у армії, що Іванко скінчив три класи, цієї осені почав ходити в четвертий, але школу закрили. Минулого літа мама працювала

в общині, а він, Іванко, доглядає хату й город. Ще в них є коза, Білочка...

— Дядю,— підхопився хлопчик,— хочете молока? Воно смачне й густе, дарма що козяче.

— Спасибі, Іванку,— провів Іван шкарубкою долонею по чубатій голові тезка.— Не хочу.

Він і далі тупав по кімнаті, зрідка зупиняючись то біля одного, то біля другого вікна. Обидва вікна виходили в степ. Східне — на бойовисько, на далекі осоки розбомбленої, зрівняної з землею станції Грушки, звідки вони й вирушили сюди, південне — в чисте снігове безмежжя, але й там і там було мертво, пустельно. Іван не знав, де зараз бригада, де десантники, які відступили, чому не йдуть сюди німці й що буде, як вони прийдуть,— біль заважав зосередитись на якійсь думці, покликати до чогось. Та й що він міг робити, коли майже не мав сил. А рани кричали, а рани змагали його.

Тоді Іван спробував перемогти їх. Ліг на ліжко й лежав, зціпивши зуби та заплющивши очі. Біль гасав по тілу, од руки по всім тілі, всвердлювався в мозок тоненькими іржавими свердлами, а він лежав і лежав. Хоч і не розплющував очей, але перед ними попеременно засвічувались то темно-зелені, то жовті вогники, і такі потроху почали перемагати темно-зелені, й помалу зникало зелене, а вставало тільки чорне, звичайний колір дрімоти.

Він не пам'ятав, скільки лежав. Зненацька по ньому вдарив крик. Розпачливий дитячий крик на одній тонкій ноті. Іван метнувся через кухоньку в другу кімнату — світлицю, й побачив у кутку малого Іванка. Він трусився дрібно-дрібно й повільно осідав на підлогу. А тоді враз розкинув рученята, розправився й затих на підлозі. На його обличчі застиг вираз цікавості, спрямованої кудись уперед, у далечінь, і жаху; по тонкій дитячій шийці й плечі розтікались червоні плями. Кулі розстрожили вікно й, пронизавши Іванка, в'їлися в глиняну стіну. Світило у вікно низьке зимове сонце, освітлювало одну-єдину, яка залишилася цілою, шибку. Саме ту, прохукану до половини, яка й призвела до лиха. Видно, Іванко хотів виглянути в залите сонцем вікно, прохукав дірку, і його побачили німці.

Лють пойняла Іваном, лють, страшна й чорна, як ніч. Йому хотілося кричати, розметати весь світ з його жорстокостями й несправедливостями, ненависть спалювала груди, перехоплювала вогнем віддих. Він перетягнувся через кухоньку й кімнату, вхопив пістолет і рушив до дверей.

Але заточився, тицьнув боком у шафу, пекельний біль на- низав його на велетенські вила, підняв і кинув об землю. Як він не випустив з руки пістолета, як пістолет не вистрілив — а може, й вистрілив кудись убік — Іван уже того не чув.

Він приходив до пам'яті на підлозі, важко, повільно, неначе вилазив з глибокої криниці. А тоді на нього впав розпач, розпач і жаль, тонкий і болючий, як вістря багнета. Іван стояв, прихилившись головою до стіни, гойдав закутану в біле руку, як осоружну чужу дитину, й квилів, і плакав душею по малому Іванкові. Крізь усе те просвердлилась думка: що буде, коли повернеться мати? Що він скаже їй, як пояснить смерть хлопчика? І знову квилела Іванова душа, плакала тихо, без стогону.

Хата вщерть виповнилась тим плачем, німим криком, розпукою, а над нею з погрозливым сичанням, з тріском, схожим на той, з яким трощать сухий хмиз або оддає свої розряди обірваний провід, шугали зі сходу снаряди й вибухали по той бік села. Один снаряд вибухнув зовсім близько, жалібно задзеленчали шибки, але те ані злякало, ані пробудило Івана. Він чув і не чув їх: і кулеметний та автоматний клекіт, і віддалене ревісько тапків та самохідок. Там знову падали люди й обривалися життя, але перед Івановими очима стояла тільки одна смерть, безглузда й жорстока, ввібравши в себе на ту мить усі мільйони не менш жорстоких і безглузких смертей.

Тиша, яка впала потому, ніби вирізьбила Іванове горе, він уже обмислював його й себе у ньому й знову стенався від болю. Зачовгав по кімнаті, а коли підійшов до східного вікна, то побачив, як уподовж недавнього бойовиська їхали запряжені гнідими кіньми сани. Поперед саней бігло двоє санітарів, нахилиючись понад білими та сірими горбиками. За першими саньми їхали другі, Іван рвонувся до дверей, а думка притримала на місці, змусила оглянутись по хаті. Подумав, що вже нічим не допоможе й не полегшить горя своїми поясненнями, а тільки може впасти на цю підлогу ще одною смертю. «Піду я,— сказав собі.— Прости, Іванку, може, і я в чомусь винуватий».

Він узяв пістолет і поволікся до дверей. Його кволого голосу ніхто не почув з поля, й Іванові довелося випустити вгору всю сбойму, поки санітари помітили його. Збайдужілого, обмертвілого, з блідим, безкровним обличчям, посадили Івана в сани поруч ще трьох пораниених і повезли на схід, па станційку, з якої вони так спокійно й безтурботно

вирушали сюди. Їхати довелося обочиною по глибокому снігу, бо назустріч валом валили війська, то той, то інший піхотинець повертав до нього, крайнього на санях, голову й запитував: «Куди черкнуло, браток? — а тоді бачив забинтовану руку й посміхався: — Щасливець».

У санбаті йому довелося довго чекати в черзі, а тоді висока лікарка-хірург поглянула на його розбинтовану руку й сказала безапеляційно: «Одрізати к хрінам». Іван несамохіть, немов захищаючись, підніс угору ліву долоню й похитав головою; тоді лікарка так само коротко, так само безапеляційно сказала: «Помреш. Ніколи». І пішла до іншого пораненого.

Долоню Іванові зашили, підклали фанерну дощечку, інші рани почистили й забинтували, і скільки разів потім він думав, що вчинив правильно, не піддавшись безапеляційності хірурга. З рукою йому пощастило ще раз, уже в полові. Його привели в німецький госпіталь і там у присутності цілого натовпу якихось чинів з винятковою старанністю обробили рани, деякі місця на долоні поперешили заново, замість фанерної дощечки підклали палісандрову й забинтували батистовими бинтами. То була показова операція, навчання, потому не те що батистових бинтів, звичайних ганчірок ніде було дістати. Але рани вже позагоювалися й так.

Усе це було трішки пізніше. А тоді санітар з гвинтівкою за плечима провів Івана в якусь хату й залишив там. Проте лягти в хаті було ніде: на полу, на лавах, на підлозі покотом спали солдати. Певно, Івана повели сюди тому, що було однаково: в інших хатах місця теж забракло. Іван скулився на ослінчику за столом і вив безголосо, — рана знову пекла немилосердно, аби не побудити солдатів, зіплював зуби. А тоді з дерев'яного, що під нього були підкладені чурбаки, ліжка звівся вусатий худючий солдат і підійшов до Івана.

— Лягай, — показав рукою на ліжку.

Іван похитав головою.

— Нам через півгодини виступати, — мовив солдат.

— Я все одно не засну, — сказав Іван.

— Заснеш, — переконливо сказав вусатий. — Я пошепчу, й заснеш.

Іван осміхнувся, але ліг. А солдат низько схилився над ним — був уже немолодий, усе обличчя в сіточці зморщок, м'яких, добрих, — і почав повільно кругами водити перед

Івановими очима. Й шепотів щось улад, а слів Іван дібрати не міг, хоч теж, здавалось, були круглі, м'які.

Іван справді заснув. Та коли прокинувся... Солдат або переворожив йому, або був, незважаючи на свої добрі очі й м'які зморшки, злим характерником. Прокинувся під дулом автомата, націленого в голову.

— *Steht auf!*,— гукав німець деренчливим голосом.

— ...Шнель, шнель,— пискливо сміявся Зігфрід,— а то вона втече з-під воза.

— А може, то партизани вже заклали під нас міну? — пожартував Генріх.

— Ви свині,— п'яно й сердито сказав Курт.— У вас свинячі жарти. Я не хочу більше спати з вами. Ляжу під возом і спатиму там.

— В обнімку з чортом. Нашого полкового чорта посадовили під цього воза,— сказав Генріх.— Не переплутай його з полячкою і не спробуй лізти за пазуху.

Курт не відновів. Він виліз з халабуди, важко, з гупотом (мабуть, упав) стрибнув на платформу. На мить він ніби пропав, щез. Генріх і Зігфрід не зважали на нього, вернулись до своєї попередньої балачки про якогось Вальтера і якусь Адель, яку Вальтер вихваляв усім як найдосвідченішу хльорку й пропонував йому, Зігфрїду, та його другові випробувати її якості, й вони випробовували, а через два роки Вальтер покликав їх на весілля, певно, забувши про все, і його нареченою виявилась та сама ж Адель, і як Зігфрід з приятелем реготали на тому весіллі.

Усе те — вже повз Іванову свідомість, він тільки слухав, чи не злазить ще хтось. Його серце калатало, як дзвін. Він увесь стиснувся, зацьковано оглядався — звідки впаде небезпека. Йому враз стало жарко, піт заструменів по чо-лу, аж застеляло зір. І ось зліва ворухнулася верхня пака, ледь-ледь посунулася вбік. Ворухнулася знову, відхилилася і впала назад.

— *Himmelkreuzdonnerwetter noch einmal!*,— вилаявся Курт.

Та лайка мовби підстьобнула Івана. Вона впала в щілину, навела своїм грубим безсиллям на думку: адже німець поки що один, та ще й п'яний.

¹ Встатп (нім.).

² Груба німецька лайка.

Іван вхопився за шворку обома руками, правим коліном вперся в нижню паку. Тепер Курт тягнув паку з того боку, а Іван тримав її з цього. Спочатку переважив трохи Курт, посунув паку на себе, а далі Іван вперся обома ногами й повиснув на паці. Хто зна, котрий з них обірвав шпагат. Либонь, таки Курт. Він гепнувся на платформу, й німці зареготали, аж віз заходив ходуном. Мабуть, те й урятувало Івана, вони не почули, як упав Іван. Либонь, Курт ударився боляче, бо довго не підводився, й німці урвали сміх, а з будки виліз Зігфрід і допоміг йому підвестися.

— Не роби дурниць,— сказав він.— Добре, що поїзд стоїть. Лізьмо, замочимо шнапсом твою контузію.

— Не хочу,— комизився Курт.— Ви безсердечні й грубі свині. Не хочу з вами.

— Не хочеш — дідько з тобою,— сказав Генріх.— Доп'ємо самі.

І Курт одразу ж поліз у фургон.

Іван не почував радості порятунку. Він лежав горілиць, і віддих рвався йому з грудей хрипом, і піт роз'їдав очі, і серце стугоніло, наче мотор під час найбільшого перевантаження. Ось-ось не вхопить пального, ось-ось зупиниться.

А тут ще внизу під платформою подзвонювали залізом по залізу, і якісь люди перемовлялися між собою, й натруджений боротьбою мозок несамохіть прислухався до розмови.

— Dojedzie? ¹ — вже немолодий, крізь густе бухкання голос.

— Bодаjby nie dojechało ²,— інший, молодший.

Іван зрозумів — уздовж поїзда ішли колісні обхідники. Ще двічі стукнув молоток — уже далі, обхідники пішли впоодовж состава.

Невдовзі поїзд рушив. Німці й далі курбачили. Вони курбачили з рання до вечора,— й де тільки брали горілку,— заливали шнапсом страх, напивалися, як сказав Генріх, щоб горіти з того світу синім полум'ям. Вони закушували салом і ковбасою, смачною прокопченою ковбасою, пахощі якої кидали Івана в запаморочення. Ті пахощі не дратували, а якомсь тупо різали зсередини, не давали забути про голод ні на мить. Учора, коли німці обідали, одна шкуринка провисла в щілину між передком і пакою, а на ній маленький, з квасолину, шматочок м'яса. Він гойдався

¹ Доїде? (Пол.)

² Бодай би не доїхало (пол.).

перед Івановим зором, як маятник, від того горло стискали спазми. Іван не знав, чи довга та шкуруинка, хотів потягнути й боявся, а раптом хтось із німців помітить її зникнення. Він подумки волав, аби вона була якомога довша, довга до безкінечності, й водночас просив долю, аби одірвалась і впала зараз. Іван зняв її аж увечері, він не відчув ні крихти насолоди, а тільки побільшені голодні спазми. Він поклав собі більше не дослухатись нагору тоді, як німці їдять, а лягати долілиць і затискати вуха пальцями.

Останню половину брикета він з'їв учора ввечері, й сьогодні за весь день у нього не було в роті жодної крихти.

Зараз німці знову плямкали, але Іванів мозок стравив стільки небезпеки, що він не відчував голоду. Незабаром німці поснули, тільки Курт усе ще бурмотів, совався, чиркав сірниками, припалюючи цигарку чи шукаючи щось, небавом затих і він, а їх наздогнав із заходу вітер, і хоч поїзд мчав щосили, намагався вискочити з-під його чорного крила, накрив їх.

Іван теж спробував заснути, — німці спали мертвим сном, їх би не збудив зараз залп гармат усього фронту.

Підсунув під голову складене вдвоє брезентове відро, склепив повіки. Йому згадалося село, їхнє село зимової ночі, власне обійстя й сад. Чорні заклакли стовбури яблунь і груш, помережаний зайчими слідами сніг. Зайці прибігають од левади, з поля пізно вночі. А зараз ще тільки вечір. Світить угорі місяць, і на синій сніг впали кострубаті тіні. Над селом ніжна й дзвінка зимова тиша. Десь далеко скрипить журавель, з Бовиної гори долинає дитячий галас — матері ще не позаганяли всіх дітлахів до хат. Іван дивиться в бік левади й дослухається до тиші. До стежки поза городами, яка в'ється на Басів Кут. Чи не затьохкають, не заспівають хромові чобітки, поспішаючи по стежці. Марійка навчається в другу зміну й після уроків ще часто залишається то на засідання гуртка, то на співку. Якщо на стежці загаласує кілька пар чобіт, Іван, звичайно, не вийде. То Марійка вертається разом з іншими дівчатами. А якщо затьохкає одна пара... О, той тьохкіт Іван упізнав би й серед річкового льодолому. Він віддається йому в грудях, і в нього самого починає витьохкувати радістю й тривогою серце. Іван тоді вийде на стежку й привітає Марійку з вечором, він не скаже їй нічого й не зупинить, якщо Марійка не зупиниться сама. Останнім часом вона зупиняється часто. Й частіше, ніж раніше, вертається зі школи сама. Іванові хочеться думати, що це не випадко-

вість, й боїться вірити в це. Йому й зараз так приємно думати про ті підборці, чути веселе тьохкання спружиненого морозом снігу.

Думка обганяє поїзд, переносить його на леваду, але чомусь уже у весняну днину. І ось він летить на крижині (в цебрі, щоб не заклопувало водою) з тичиною в руках повз пеньки, чорні верби й панічно задерті вгору пальці верболозів. Ольшанка кидається закрутами то ліворуч, то праворуч, несе його, звитяжного й дурного, попід ветхим містком, повз хліви й клуні, повз Марійчину хату. А на подвір'ї не видно нікого (а він же тільки для того й вибрався в плавбу), а крижина мчить усе швидше й швидше, він намагається прибити її до берега, а вона важко повертається й загрозово погойдується.

...І знову вільний і закоханий стоїть Іван на краю стежки. А погляд його лине в кінець левади, де під вербами, на Крячковому болоті, кружляє чорна мурашва. Кружляє й кружляє і в вечір, і в ніч проти місяця. То крутьоло. І думає Іван про те, скільки то пар закрутило те розсохле, ошиноване колесо у весілля, скільки глabcів і гринджол, оповитих червоними стрічками, промчало по вулицях Пізнього, зачавши свій біг од прив'язаних до тичини гринджол, і кортить йому самому запропонувати Марійці сісти на ті гринджолі, й потерпає відмови, по котрій вже не зможе вийти сюди.

...Іван глибоко зітхнув... і трохи не закашлявся. Першим порухом було уткнути ротом у рукав, задавити кашель у грудях. Але Івана щось насторожило, і він, так само затискаючи рота, обережно, але глибоко втягнув у себе носом повітря. Так, пахло горілим. Хотів підвестися, але мало не зойкнув, повалився знову. Права нога затерпла, тисячі невидимих голочок уп'ялися в неї. Вона в нього взагалі слабша за ліву: колись застудив і хворів довго, а тепер затерпала часто. Зціпивши зуби, кілька разів тернув по литці обома долонями, пригнувши голову, підвівся. Знову втягнув у себе повітря й знову вловив пах диму. Може, вітер кинув клубок диму з труби паровоза? Але ні, це не вугільний дим. Це дим...

Іван дихав, і йому круто лоскотало ніздрі. Пахло горілим сіном. Він гаразд знав запах горілого сіна. Не раз і не двічі доводилось грітися біля тріскучого багаття в зимову возовицю, коли пробивали через глибокі сніги дорогу до стогів; а скільки разів догнічував крутнями гартаначку в косовицю, а колись цілий день гасив пожежу — горіли

стоги й покоси на Ляській. Вони забивали полум'я лозовими в'язками, одтинаючи йому путь до лісу.

Запах ставав усе крутіший, усе ядучіший. Іван зрозумів, що це горять паки. Либонь, упала з паровоза іскра або хтось із німців викинув перед сном цигарку на паку, а вітер поволеньки розджохав її. Іван заचाїв дух і вловив вухом сухий тріск. Одну чи кілька пак уже охопило полум'я. Треба було якось рятуватися.

* * *

«Вікна» їм не дали, бо загін уже вирушив на деснянські переправи. Але й поліцаї до самого вечора не атакували їх, видно, не мали достатньо сил, а підкріплення не одержали. Либонь, що важили для німців кілька партизанів, коли через укріплений район на той час пробивалися на схід цілі загони і з'єднання.

Ніхто з поліцаїв лізти в болото не захотів, відали: той, хто поталанався б по багниськах, став би зручною мішенню для партизанів. Але й засідок своїх не залишили, так само потатакував з правого боку ручняк — вони поставили його на горбочку під грушкою, і гунали зокіл поодиночні гвинтівочні постріли. Коли б не «дегтярьов», од села те гупання видалося б за полювання.

То й справді було полювання, узаконене всіма людськими законами, полювання на самих мисливців.

Той день зводився в Марійчиній пам'яті немов посічений на кусники жахний сон. А по берегах пам'яті якісь яскраві спалахи, щось щемке, до болю людське, що просівалося в серце.

...Байдужно кругліло вгорі холодне осіннє сонце, доцвітали на біловодді лілії й ще якісь дрібні фіолетово-рожеві болотяні квіти, й моторошно тюкали над головами кулі, стинаючи довгі запорозькі чуприни очеретів. Здавалося, кулі кружляли над озером, шукаючи людей, і люди мимоволі втягували в плечі голови, глибше присідали в твань. Це було справді страшно: сліпа стіна очерету й живі смертельні джмелі в ній. Рятунок тільки в воді, але од неї ж і коротка стежка до могили. Холод крижанив тіла, сотнями тоненьких струменців збігав до сердець, наливаючи їх утмою й відчаєм.

Марійці й зараз у пам'яті червоні спалахи, коли згадує, як по черзі її тримали на руках хлопці, прикриваючи собою. Ті самі хлопці, що не раз однімали її полотняну торбу,

коли йшла зі школи, й стьобали по ногах батогами на паствівнику, й перекидали зимою з санчат у сніг, а пізніше в темних вечорничних сінях поровили залізити рукою за пазуху. Ті самі хлопці, у яких, здавалося, душі закоржавіли біля плуга та скотини, яких нужденне й дике лісове життя кидало в жорстокість і злість проти всіх на світі, а надто проти тих, хто лишався під стріхою. Саме тоді й клькнула куля в плече Тимоша, але він не признався нікому, й дав себе перев'язати, коли вже вийшли до лісу. А Миколу вона перев'язала й Степана теж. Вона знала, що не заслуговує на таку ласку, на отой стільчик із рук, і не хотіла поменшувати собі небезпеку ані на крихту. Вона воліла стояти поруч них. Тільки от усім доводилось стояти нарізно. І їй саме через те було страшно. Ой, як страшно. Міцні гострі кігті не випускали серця, а кожен посвист кулі немов обривав по ниточці щось у грудях. Але вона відала й те, що хлопці мають її за мужню й хочуть бути дужчими за неї, що вони швидше б дозволили собі попровалюватись у трясовину, аніж піддатися розпачу. Навіть Сашко Хан — і той, щоправда, коли сонце вже похилилося на м'які мітелки очеретів, оглянувся на неї, видупив па чорних губах подобу усмішки:

— Трусим карасі?

— Ти, Марійко,— сказав їй Тиміш, і зморшка над його бровою зломилася круто,— молодець!

І в ту саму мить ялось дивно перекособочився у воді Женько й наліг грудьми на купину, а його плечі затремтіли. Так тремтить крило в конаючої птахи. Хан рвонувся, затріщав очеретом, і вдарив на березі довгою чергою кулетом, а Тиміш просичав, спрямувавши на Хана автоматне дуло:

— Уб'ю!

Й усі повірили, що він справді вб'є. Хан затих, винувато оглянувся на Марійку, а по його щоках текли чорні сльози.

Марійка гасила страх, але він не відступався, народжувався десь унизу й повз до грудей, до серця, вгору і вгору, немов ртуть по поділках термометра. Й тоді в голові ставало гаряче, а перед очима мовби повисала темна сіра повсть. Найвищої, майже смертельної поділки він сягнув десь опівдні, коли попереду щось тихо затріщало й поміж очеретом поповзли тонкі зміюнци смороду. Ще не було нічого видно, тільки легкий запах горілого, а чорна думка враз прошила мозок: «Вони хочуть запалити болото».

Може, тому, що лежала десь біля самого порога пам'яті, зацаївшись, і кинулась на слід з першого кроку. Адже Марійка і всі партизани пам'ятали, як восени випалювали некошені болота, великі болота на північ від Широкої Кам'янки, колишню Вольну — вони іноді горіли по кілька днів, застидали весь обрій червоною загравою. Всі знали, що той вогонь нічим не загрожує Пізньому, але в ті дні людей не полишала дивна тривога. Ніхто з них так і не знав: горіли болота за чиїмось велінням, — кажуть, по горілому росте м'якша трава, — чи за злим умислом, або через недогляд — адже часом вогонь проковтував і стоги попід Вольною, й невеликі на горбах гайки. Ніхто ніколи не бачив, щоб хтось кидав у нежар сірник, здавалося, по болотах бродила й підпалювала їх мара.

Тільки Степан — оточенець, лєнінградець — крутив головою, нічого не розуміючи, кумедно морщив свого носачиптя. Його посмішка так і здерев'яніла, бо в наступну мить розгад прийшов і до нього.

Моторошно затріщав очерет, два червоні хисткі язички звелись над ним, і полетіли в небо чорні бджоли. Й долинули голоси — щось гукали поліцаї. Либонь, пропонували здатися. А коли вогонь затріщав ще дужче й засолопало не два, а багато язичків, серце Марійці мало не вибухнуло, й вона зіщулилася, закрила долоньями обличчя, аби не побігти од вогню. Ті, хто стояв попереду, злякано оглядаючись, почали відступати назад. Микола вже не тримав гвинтівки над водою, а волік її просто по твані, як палицю. І знову їх зупинив Тимошів голос:

— Ну, чого прете в табун... Вогонь сюди не сягне. Сирій ще очерет.

Хтось зупинився, хтось брів далі.

І тут обізвався Василь:

— Там розводдя. Ми колись пробували запалити болото. Горітиме, допоки осока.

І те, що це сказав Василь, а не Тиміш, — той мав казати за своїм командирським становищем, та й був не такий, як усі, — кременний, — трохи заспокоїло.

— Коли б дим на ліс, можна б спробувати прорватися, — мовив Степан.

Але дим — сивий, густий, з чорними волохатими джмелями — відносило вбік, до села, і що він густішав, меншали вогняні сплески, ставали не такі тріскучі, присідали, аж поки не впали на багно. Вони здіймалися ще в кількох місцях — поліцаї носили сіно, намагалися підпалити болото

то звідти, то звідти, але з тих боків партизанам став у поміч вітер. Тоді на горбі зчинився галас — лаялись чи погрожували комусь, аж поки все затихло. Навіть постріли тепер бахкали не так часто. Однак така зміна в ворожій поведінці не заспокоювала, поколота пострілами на майже рівні проміжки тиша зависла над головами, в'їдалася в вуха, мозок. Вона висіла невідомістю, якоюсь новою, не знапою досі небезпекою. І все тужавіла, все дужче тиснула на плечі, вдавлювала у твань. Зупинився час. Хоч сонце котилося по небу, але ніхто не почував його своїм сонцем, а день своїм днем. Вони могли жити, лише переступивши через цей день.

І тільки коли поміж очеретів поповзли вечірні тіні, партизани почали повільно вивільнятися з заціпеніння, несміливо промірювати шлях до рятунку. Намагалися відгадати заміри тих, на горбі. Певно, поліцаї сподівалися на допомогу, а може, й не сподівалися, але й не могли піти звідси, аби не перепало потім, вдавали, що ведуть бій, і теж чекали ночі. Вона мала замести й їхні сліди.

Партизани виходили, ведучи двох поранених і несучи мертвого Женька. І ще один партизан лишився в болоті, ніхто не бачив, як і коли він упав, видно, куля наздогнала його вже по дорозі, відшукала в чорнім безмежжі ночі, перетнула життя на ходу — адже вони не почули навіть зойку.

Поліцаї спробували розсіяти темряву ракетами, але ракет у них було обмаль, вони й далі били з гвиштівок у п'їтьму на глухе булькання болота. Вони не погналися за партизанами, а тільки супроводжували їхній похід шаленою стріляниною. Певно, вони відводили нею від себе підозру начальства — імітували гарячий бій — й одганяли страх, який породжував далекий, що гойдався на одній басовій струні, гуркіт.

Партизани добилися до табору аж на світанку. Й тільки тут довідалися, чому їм не дали «вікна». Табір стояв спорожнілий, здавалося, тут нещодавно сталося погромисько. Порозчинювані двері землянок, поламані вози край галявини; задерла вгору до вже прижовклого клена короткий хобот пофарбована в сірий колір малярська гарматка, захоплена колись без бою на переїзді. Та гарматка — скорботна пам'ять по двох вулицях Пізнього. Каральний німецький загін налетів уночі на малярську частину, в лютому й панічному бою наклало головою чимало тих і тих, ті й ті відступили, а партизанам лишилася гармата й багато

іншої зброї. Потім карателі ховали своїх у соснових трунах, а маляр без трун в одній довгій могилі в Пізньому, а потому запалили дві довгі вулиці, спалювали свій нічний страх, склавши вину на партизанів.

Невеличка похватна гарматка довгенько служила партизанам, аж поки вони не розстріляли всі снаряди до неї.

Загін пішов наводити переправи через Десну. В таборі лишилося два десятки партизанів — охорона, чоловік десять поранених, а біля них фельдшер, дві сестри та ще кілька партизанських сімей.

Надвечір того самого дня табір спорожнів ще більше — пішли всі, хто міг ходити. Партизани перебазувались на край Дідикового лісу, ближче до шляху, по якому вже відступали німці.

Уранці другого дня просто в табір — нарobili переполоху — прикотили дві підводи поліцаїв, прикотили здаватися, ще й просилися в діло — бити німців. Привезли кількаканадцять гвинтівок, ручний кулемет, п'ять сулій самогону і два мішки сала. («Нашим салом та по нашій шкурі», — похмуро і, як завжди, трохи невдатно пожартував Тиміш). Він посадив їх усіх у землянку, озброїв гвинтівками чотирьох підлітків і поставив на варту біля землянки. Старшим варті призначив Василя, якого теж залишено в таборі. Василь намагався відгадати — це покара за його колишні провини (остання — біля млина) чи й справді Тиміш помітив, що він накульгує на праву, покалічену перед війною ногу. Ному потягло, її проймав жаркий біль. Василь мучився болем, мучився думкою, що його залишено в недовіри, та ще в такий час, а десь у темнім закутку свідомості тліла й інша жарина, жарина тихої радості, що вони знову вдвох з Марійкою, що вона така приязна й ласкава до нього. Марійка поселилася в землянці з двома дівчатами й допомагала їм доглядати поранених. Вона часто зверталася до нього зі всілякими проханнями: нарубати дров, вмазати в пічку чавун для випарювання бинтів і білизни, полагодити двері в землянці. Вона, мабуть, не здогадувалась про Василеві болі, а він намагався не вказати їх. Марійка не могла не помітити, що він ходить за нею очима, й не втікала од нього. Так, вона теж відчувала якусь дивну близькість, якусь тривогу біля Василя. Але це була зовсім інша близькість, ніж та, біля Івана. Там був спокій і трошки сувора мрійність, вона почувала всевладність Іванового почуття, його силу й жертвовність, відкритість душі і вміння відстояти себе. А тут якась покірна

тихість і неврівноваженість водночас, невміння пристосуватись до світу, несила зрєктися своєї любові. Їй почувала до Василя трошки жаль і трошки вдячність. Їй було гарно з тим почуттям, і вона йшла назустріч йому, не відаючи, що воно несе їм обом. Вона мало помічала в ці дні те, що робилося довкола. Лютувала війна, її найвищий вал накочувався на них, здавалося, вони б мали тільки тим і жити, а вони жили чимось іншим, своїм, неосяжним і радісним.

Вони не знали самі, що живуть ним, бо, як і всі інші, дослухалися канонади на сході, перехоплювали чутки й думали про фронт, про своїх, які десь під вогнем наводять переправи, а те інше жило само по собі, воно не заступало цієї радості й турбот.

У таборі пустельно й незатишно, повсюди карби вже пережитого, минулого, яке ще не минуло, важкого й злиденного, цікавого, але й трохи чужого Марійці, а в їхніх душах клялися інші карби, глибокі й свіжі. Вони рідко залишалися наодинці,— хоч усамітнитись зараз було легко,— й не прагли того, їм було достатньо близькості на людях, близькості, ще не усвідомленої пими обома, але значущої самої по собі. Просто було приємно взяти з його рук якусь річ, зробити разом якесь діло. Це було буденно й просто, й тут вони не порушували нічого. Вони не торкалися розмовами Івана, хоч весь час почували ніби чорне марево, ніби чорний попіл на овиді їхніх взаємин. Крізь той попіл росло нове зело, й вони ще не здогадувались про те. Своїми розмовами, своїм життєвим ритмом вони окреслили якесь коло і йшли по ньому. Василь почував, як щось рветься в ньому за те коло, але стримував себе. Жодного разу не згадав про те, колишнє, вже зовсім з іншої причини не міг так просто підійти до Марійки, зачепити її, пожартувати, обняти. Тільки тепер зрозумів, як це не просто, як це важко, коли поміж тобою й твоїм коханням стоїть чиясь тінь. Живі обійми розірвати легше, ніж тінь від невидимих мертвих крил. Якщо та тінь може упасти, то впаде сама, поза будь-чиєю волею, серце має свою волю, пам'ять — свою, але вони десь-то змикаються, не заступаючи одне одного. Того він не відав.

А поки що й це — щастя. І всі великі та дрібні пезлагоди, прикрощі здавались меншими й не такими драгівливими.

От тільки сьогодні...

Гострим чоботарським ножем Василь кремсав на широкім дубовім пні тютюнові кореневища, сухі й тверді, мов

пруття, й щось твердло в його грудях і запікалось образою.

Роботу йому припоручив Тиміш. Кришити тютюн — то принизливо для партизана. Раніше в таборі кришили тютюн тільки хлопчачи та партизани, які провинилися, або ж ті, котрі хотіли запобігти ласки товариства. Скажімо, їх десятеро йтиме цієї ночі в село. У когось з десяти там дівчина. Він стоятиме з нею під хатою, а дев'ять чоловік вартуватимуть на вулиці. Час згоряє в чужих цигарках повільніше, ніж у своїй, то й мусить щасливець віддячити охоронену дев'ятьма дулами любов.

На цей час Василь навіть забув, що він чи не один у таборі має здорові руки, що крипить буркун для поранених. «Підсиплю Тимошеві пороху в цигарку», — вимірковував майже дитячу помсту. Це збадьорило, але непадовго. Він почував якусь свою непослідовність, непевність. Отже, здужався на такий порив, кинувся до млина, а тепер знову зів'яв, знову ніби втратив щось у душі і шукав опертя. Й гнівився, і не мав на кому зірвати гнів, причепитись до кого.

Він здогадувався, власне, вже знав, чому це. Й нічого не міг з собою вдіяти. Перше — це те, що все-таки ніби почував якусь провину перед партизанами за оту облогу в болоті. Адже це він припізнив їх. Адже вони відходили од млина спроквола, чекаючи на нього. Правда, ніхто не сказав йому жодного слова в докір. Та й чим могли йому дорікнути?

А от же Василь не міг перемогти непевність і нервовість. Якась дрібничка, якась примара застрявали десь у пам'яті й починали мучити. Як отам, у селі, коли йому довгий час здавалося, що його навмисне не хочуть брати в ліс, не мають до нього повної довіри, не можуть покластися на нього. Щоправда, це був вельми грубий здогад. Адже й там, у підпіллі, було не менш небезпечно. І все ж... Тінь якоїсь зверхності падала, як видавалось Василю, на нього від усіх, навіть од Сашка Хана. Од Сашка, який би ніколи не зважився кинутись туди, куди кинувся він, навіть по рідну матір. А от же й Сашко ніколи не карається так. Не шукає нічого у власній душі. «А хіба я шукаю? Хіба можна знайти те, що вже є?.. Воно шукає й знаходить само. Я живу поза своєю волею».

І хіба він справді міг пояснити, чому йому то хотілося кабешувати, сміятися, веселити інших, хотілося кудись іти,

щось робити, а тоді наставало спустошення, й він ховався десь у кутку й мислив щось, часом стороннє.

Він часто щось розпочинав, та рідко коли довершував почате. Йому пригадалося, як десь у шостому класі ще з одним хлопцем вирушили вони у мандрі на човні. Готувалися до тих мандрів усю зиму, сподівалися доплисти до Чорного моря. А доплили тільки до Остра, й там покинули човен, і пішки вернулися додому. Пізніше, у восьмому класі, вирішив освітити хату власною електрикою. Йому вдалося роздобути автомобільний генератор, його мав гонити пропелер, встановлений на двох палях на хліві. Ті палі без пропелера довго викликали людський насміх, поки батько не поліз на хлів та не поскидав їх у город.

Брався вивчити німецьку мову й не вивчив, починав писати вірші, але його старань вистачило на дві сторінки шкільного зошита. Пригадував те зараз, і йому здавалося, що робив усе не для себе, а для того, аби здивувати інших.

Розпочавши ж, скуштувавши невдачі, починав сумніватись у доцільності свого замислу, в тому, що завершить його.

З землянки з відрами в одній і коромислом у другій,— зовсім як у селі, коромисло зробив хтось із пораних партизанів,— вибігла Марійка, розігнала своєю появою всі його хмарні думки. В синій кофтині з закачаними рукавами — знову теплінь,— в доладно зшитих, по тугій литці чобітках, по-сестринськи пов'язана білою косинкою. Та косицка вельми пасувала до її смаглявого усміху. І водночас у цій красивій недбалості, з якою була пов'язана, не було й крихти нарочитості.

Побачивши Василя, Марійка проясніла лицем, на її щоках закруглили ямки.

І Василеві розсипались усі його примарні думки, і він замилювався Марійкою, аж брейонув ножем по нігтю, мало не відтяв пальця.

Ліворуч, у долиниці, під кущем вільх, копанка-криничка, Марійка взяла довгу вербову палицю з гаком на кінці, повісила відро, спробувала зачерпнути, але послизнулася й трохи не впала — випустила ключку.

— Зачекай, я,— підхопився Василь.— Відро втопиш.

— Тут неглибоко,— сказала Марійка.

Василь упіймав ключку, впіймав відро,— в нього тільки до половини набралось води, набрав повне. Відро стояло на краю зруба повне-повнісіньке, і в ньому погойдувався затканий листям шмат неба і ріжок Марійчиної косинки.

І враз Василь відчув спрагу. Він нахилився до відра, і в цю саму мить нахилилась Марійка, їхні руки зімкнулись на вівцях відра — її під його, віддихи гасли на воді. Вона не одхилилась, і так вони й пили, ледь-ледь, по черзі, нахилиючи до себе відро.

Крізь густий зеленокленний, уже почерлений осінню намет пробився широкий промінь, упав у відро. В Марійчиних очах під стрілчастими віями заграло дві райдуги.

І Василеві враз залоскотало, защеміло в серці, йому так захотілось тих райдуг, він почував, що не може без них, що вони мусять бути його,— й подумки вбирав їх у себе. І вона відчула те. Вони зацікавили на мить, він забирав райдуги, а вона віддавала безборонно, і обоє розуміли це й од того розгубилися.

— Ти чув, наші вже взяли Чернігів. Завтра-позавтра будуть тут,— знайшлася нарешті як спинити те грабування, одступила.

— Звідки знаєш? — подивувався Василь, неохоче розлучаючись з райдугами, однак радіючи цій звістці й тому, що Марійка й далі стоїть біля нього й усміхається повними, почерленими кленом губами.

— Дядько з міста прийшов. Хіба ти не бачив? Сидять в Тимошем у землянці.

Марійка підхопила відра, покарбувала на вологій стежці врівноважені двома відрами кроки. Ладні чобітки ступали твердо й граційно.

Василь подивився їй услід і пішов до командирської землянки. У землянці за саморобним сосновим столом сиділо двоє. Тиміш і невеликий, з тарганистими вусами дядько в сірім, з солдатської шинелі піджаці. Побачивши Василя, вони обірвали розмову, й Василь відчув ніяковість і трошки образу.

— Щось секретне? — так і стояв, не причинивши дощани, оббиті солом'яними матами двері.— То я піду.

Дядько поворушив вусами, немов промацував ними Василя, пильно подивився на Тимоша.

— Зажди! — сказав Тиміш. Він дивився на Василя, його великий лоб, все обличчя напружилося. Чи думку на-вернув Василів прихід, чи вона прийшла сама, але Тиміш, либонь, ще не встиг обкрутити її. Два брижі повисли над бровами крутими хвилями, вони то сходились, то розходились. Важко, дуже важко оберталася в Тимошевій голові думка, здавалося, там ось-ось щось заскрипить, зашкіргас, як жорновий камінь.

— То, може, я піду,— з образою в голосі повторив Василь.

— Сядь,— сказав Тиміш, і брижі на його лобі ворухнулися.— Не січи. Сядь. Ти чув — наші Чернігів узяли?

— Чув.

Тиміш неквапливо, лівою рукою, тільки ледь-ледь допомагаючи правою, скрутив цигарку, так само неквапливо припалив.

— Наша станційка забита складами. І все пруть та пруть. Мабуть, підкидають нову дивізію.

— То що? — не зрозумів такого різкого повороту Василь.— Коли б тут був загін...

— А що загін,— знову так само повільно одказав Тиміш.— Таку силу не придавиш.— І зненацька: — Сьогодні опівночі прилетять бомбовози. Вони он,— очима на дядька,— передали по радії. Треба тільки знак подати. Ракетами.

Василеві враз ніби розвиднілось. То он про що думав Тиміш. Он чому дивився на нього. В таборі більше немає людей. Троє чи четверо дідів, поранені, він і Василь. У Тимоша прострелене плече.

Василеві раптом сперло віддих, а пальцями правої руки несамохіть розстібав і застібав гудзик на піджаку.

— А ракети є? — запитав.

— Ракети є,— відказав Тиміш.— Тільки це небезпечно. Можуть і свої влучити, й німці впіймати. Це ж не раз стрельнути. А місце юриндове. Ти сам знаєш.

— Хіба я... Боягуз якийсь... чи сволота.

Тепер Тиміш дивився просто Василеві в очі.

— Василю, я не оддаю наказу. Тут... наказом не візьмеш. Може... Одне слово — ти розумієш. Справді, нікому в нас. Я не маю права,— сказав просто.— Можу загубити діло.

— Значить, таки думаєш, що я...

Тиміш і далі йшов напрямки:

— Ні, не те... Я бачу, я знаю... Ти до Марійки...

— Це не к ділу,— спалахнув Василь і стиснув кулаки, немов хотів оборонятись.

— Ні, к ділу... Зараз життя особливо дороге. Та ти не думай... Ми ж не турки якісь... Всі бачимо... Й не осуджуємо. Живому — живе. А тільки ж оце живе часто й кидає людину в переляк. Коли стане страшно, це ж легко — ракети в канаву... Два дні десь переховався...

— Не киву! Чуєш... — підвівся Василь. І враз заспокоївся. — І не треба... Ні моралі, ні ляків. Зроблю... — на мить затнувся: — Як би зробив ти сам.

...Марійка знала все. Вони з Тимошем провели Василя аж за Сумишині сосни. Йшли звивистою лісовою дорогою, обходячи глибокі, — що в них ніколи не пересихало багно, ковбані. Над дорогою низько понависали важкі ліщинові кущі, листя на них уже осипалося, але густо біліли горіхові кетяги: цього літа їх ніхто не обривав, адже людям дорога в ліс була заказана. Тиміш зрідка поскубував ліщину, лускав зернята, перш ніж розжувати, діловито розглядав розлузаного горіха на долоні — чи нема черв'яка. Мовчали. Намагався жартувати Василь, раз чи двічі навіть переступив тими жартами незримий чистий поріг, який проліг між ним і Марійкою, але й Марійка, і Тиміш удали, немов нічого не розуміють. Кишені Василевих чорних сукняних напівгаліфе відстовбурчувались од ракет, ракетницю сховав до внутрішньої кишені піджака. Гвинтівки не мав, її не велів брати Тиміш. На краю ріденького соснячка попрощалися. Далі Василь мав іти сам, полем, попід садом колишньої колонії і знову стернями, направці. Тиміш незграбно, по-ведмежому обняв його лівою рукою, а тоді з'яв з-за спини автомат і почепив Василеві на шию.

— На. І оце, — передав важкий запасний диск. — Краще, коли не згодиться.

Чи автомат завадив Василеві обняти Марійку, чи Василь соромився Тимоша, але він тільки поклав їй ліву з диском руку на плече, ледь притягнув і торкнувся губами щоки. Губи були шорсткі, сухі, ледь тремтіли, й Марійці здалося, що він тремтить і сам. Марійка аж степенулася душею, хотіла сказати щось підбадьорливе, хороше й не знала що.

— 'Оли стане страшно... — а далі забракло слів, лиховісне передчуття стисло серце, запечатало уста.

— Рівно о дванадцятій я вам підморгну, — помітив її хвилювання Василь, сказав якимось хвалькувато, а від того невпевнено.

Він різко повернувся й пішов, і його сірий силует довго розгойдувався на тлі низенької, підсиненої вечірньою млою посадки. Ще раз зупинився, махнув їм рукою і розтанув у сутінках.

А вони повернули назад, кожне несучи свою думу й свій неспокій. Марійка хотіла умовити Тимоша зачекати півно-

чі тут, але він сказав, що Василеві знаки вони побачать з табору. Дорогою неговіркий Тиміш чомусь розбалакався, намагався прогнозувати, коли прийдуть наші й як то воно буде!

— Як прийдуть наші, ти, Тимоше, доліковуватимешся в госпіталі чи підеш додому?

Запитала так, аби запитати, бо думала своє, а Тиміш чомусь уповільнив ходу, якось підозріливо глянув на неї й ураз замовк, ніби аж образився. І їй стало непривітно на душі. Розуміла, що зачепила щось, якусь таємницю, але яка тут могла бути таємниця, яка образа в опих словах про домівку?

— Мені... нема куди йти,— сказав Тиміш по довгій мовчанці й більше не обзивався до самого табору. Та й Марійка не намагалась зав'язати розмову, не стала розпитувати, хоч її й здивували Тимошеві слова. Адже чула від партизанів, що Тимошева мати й менший брат живі, їх ловили, але їм удалося втекти.

Потім Тиміш ходив по землянках, потім про щось довго говорив з дідами, а Марійка нервувала, вона й сама дивувалась, що тривога забрала її в такий полон. У таборі панувала тиша: з другої, лазаретної землянки цідилася негуста балачка, десь пофоркував кінь та шепотілися під возом троє хлопців-підлітків. Минулої ночі двоє з них втекло з табору: довідалися, що в Циганщині застряла крита німецька машина, яка, очеvidячки, одбилася од колони, заблудила, шофер її покинув, вони вернулися з мандрів аж сьогодні по обіді й принесли повні кишені німецьких світильних плошок, пару старих черевиків та телячу сумку, а в ній солдатське дрантя й кілька обойм патронів. Одному вибивав походеньки палицею дід, другому парвала вуха мати, а потім обом разом пригрозив арештом Тиміш. Мабуть, вони зараз скаржились на свою долю або виробляли якісь хитріші плани на близьке майбутнє.

Нарешті Тиміш підійшов до неї.

— Може, ти лишишся тут,— попрохав тихо. Видно, його змагали якісь думи.

— Ні, я з тобою,— сказала якось по-дитячому.

Вони знову йшли лісом, тільки тепер у бік Вольної, ви-йшли на луки, а тоді ще бралися вже пожухлими травами до Острова. Там, серед кущів верболозу, в заростях ожини росло кілька дубів і був розташований партизанський пост, на якому зараз не було нікого, бо з боку боліт парти-

занам уже ніщо не загрожувало. Під одним дубом стояла драбина — звичайна селянська драбина, змайстрована тут, у лісі, вони по ній вилізли на невисоке дерев'яне сідлисько й всілися на ньому. Станція звідси кілометрів за двадцять, її не було видно, там, як і скрізь, була пітьма, але ракети вони побачать, а бомбардування й поготів.

Вони сиділи мовчки, Тиміш запалив цигарку й смалив у кулак. Десь на болоті по-осінньому тужно плакала якась нічна птаха, плакала тонко, немов просила в кого допомоги. Марійці здавалося, що по її душі проводять чимось тонким, гострим. А невидимі в пітьмі, але осяжні думкою болота стояли, немов німий і тяжкий чар, вони чомусь нагадували про вічність і бездонність, і почувалося на тлі тієї вічності хвилинно й незатишно.

Тиміш торкнувся рукою її коліна, сказав:

— Поглянь.

Марійка поглянула й аж сахнулася, мало не впала: внизу мертотно яріла здоровенна потворна пика. Тиміш притримав Марійку за стан, посміхнувся:

— Пень трухлявий, хлопці виклали йому баньки й вуха. — І далі тримав Марійку за стан.

Марійка подумала, чи не збирається Тиміш позалицятися в оцей, такий невідповідний час і в такому невідповіднім місці. Бо ж знала: зараз на час не вельми й зважали. За ці кілька днів вона наслухалася од дівчат: у таборі за останній рік переженилося чимало партизанів, серед них і командир, а молоденький маловпливовий комісар не міг нічого вдіяти й тільки усовіщав досвідчених женихів, червоніючи при тому.

Але Тиміш одразу ж прийняв руку, він таки був славний і пехитрий.

— Пора б уже, — присвітив цигаркою циферблат німецького годинника на руці.

І тими словами ніби перетяв невидимі віжки, й думки помчали, немов звільнені од припону коні, туди, понад болотами, понад лісом, до невидимої в пітьмі, але чомусь такої дорогої в цю мить людини. Де він? Що робить зараз?

— Дядьку Тимоше, — нараз долинув знизу тонкий, ще майже дитячий голос. — Ви тут?

Хлопець підійшов так тихо, що вони не почули його кроків.

— Який я тобі дядько, — обізвався Тиміш. — Ну, тут.

— Ідіть, куликівський начальник поліції помирає. Хочє щось сказати. Просить командира.

Куликівського начальника поліції партизани захопили вчора, допитували, але він не сказав нічого.

— Не здохне. А всі його секрети я й так знаю,— буркнув Тиміш.

Одначе посунувся на край містка, взявся за гілку.

І раптом високо в небі, ліворуч од них зринув приглушений гул. Тиміш так і застиг з ногою на щаблі драбини, здоровою рукою тримаючись за гілку дуба.

Гул усе наростав і наростав, ніби тужавів, і Марійка відчула, що його вістря спрямоване туди, куди і її думки. Вона несамохіть стиснула пальці в кулаки й подалася вперед, чекаючи, що ось зараз по обрії покотиться гаряча червона сльоза. Але обрій стояв, як заклятий. Він тільки дужче почорнів, їй здалося, вона дивилася не в небо, а в бездонну яму. Гуркіт віддалився, й упало кілька німих страшних хвилин, не освітлених жодним спалахом, а потім прикотився знову й проплив над самими їхніми головами. Марійці враз тіло налилося втомою, вона зрозуміла, що того червоного привіту, який обіцяв Василь, не буде. Все інше було таке страшне, що мисль одразу ж холола, тільки торкалася його. І гостро сплигло в думці власне, яке щойно народилося, чорне пророкування, що вона несе всім, кого тільки торкається душею, нещастя й смерть. І їй стало так страшно, так боляче й кривдно, що вона трохи не закричала. Може, й не закричала тому, що останньою крихтою надії все ще намагалася втримати себе на силі, затуманеним сльозою зором вдивлялася в ніч, сподіваючись на рятівну червону краплю на обрії. Але обрій зводився чорною стіною. І раптом од землі вдарив вогняний стовп, і майже воднораз у небі засвітилися три білі вогники. Вони мерехтіли кучно, один біля одного, й мовби застигли на місці.

— З літака лампада повісили,— сказав Тиміш.

Наступної хвилі вниз біля вогняного стовпа звислоя кілька білих спалахів, тихо охнув ліс, а з дуба густо капало жолуддя. Потім обрій надломився знову, велетенська біла заграва вже не згасала, і світ заповонив гуркіт і тріск, в якому вже майже не можна було вирізнити окремих вибухів. І щось надломилося й падало в Марійчиній душі, й не було там радості, а тільки білий саван смутку з чорними вирвами гіркого болю по дну.

Забувши на мить за Тимошеву рану, вона торкнулася його плеча, і він зойкнув з болю.

— Пробач,— попросила тихо.— Пусти мене.

Вони обоє полізли з дерева.

* * *

Поїзд летів на схід. Напханий зброєю і людьми, начинений загнаними в холодні металеві оболонки смертями, сповнений жалів, скорбот, пристрастей, надій. Віз на страту півтори тисячі життів, щоб доточити на хвилину чи, може, на секунду життя зловісної імперії.

Давкий дим дряпав Іванові в горлі. До запаху горілого сіна долучився сморід якоїсь смалятини — тліла шерсть або шкіра. З хвилини на хвилину можуть прокинутись німці. Спершу Іван подумав: це й на краще, вони загасять пожежу. Він навіть приміркував якийсь безпечний для себе спосіб побудити їх. А тоді подумав: що, коли німці почнуть розтягати паки з сіном? Ні, ліпше йому самому вибратись якомога швидше. Вилізти нагору, зачекати, поки поїзд стихить хід, і стрибнути з платформи. Іван уперся правою рукою в розвору, лівим плечем у паку — ту саму, яку хотів відтягти Курт, патис. Тюк трохи посунувся. Іван патис ще — безуспішно, тоді вперся в нього спиною, а ногами в дошки платформи, розпростався й вивалив важку квадратну паку. В обличчя вдарив прогірклий вітер, Іван оглянувся, виліз нагору. Поїзд мчав сонними полями, втікав од далеких вогників, які бігли по обрїю йому навперейми. Погойдувався попереду чорний силует вагона, погрюкував колесами на стиках. Ніч була густа, хмарна, беззоряна. Чахкав у темряві паровоз, кидав їй у чорну нелену пригорщі сяйних іскор. А на платформі, поруч Івана, потріскувало вогнище. Воно було тріскуче, але мляве, жевріла тільки крайня верхня пака у кінці платформи, а на ній тліло щось біле. Іван по паках підійшов до пожежі, мацнув білу, вологу, що тліла з одного боку, пляму. То була німецька шерстяна сорочка. Певно, хтось із солдатів виправ її і розстелив сушитись. Іван зжужмав сорочку й почав нею затовкувати вогонь — аби він дочасно не розбудив німців. Вогонь погас, Іван небавом розтовк до чорноти жареву, пожбурнув сорочку в п'їтму. Поїзд щойно проминув темний полустанок, простукотів вузеньким містком — річечка зблиснула, як біла змійка, летів полями. Він не притишував бігу, й стрибати було небезпечно.

Іван розумів: кожна година, яку пролітав тут, може розтягтися там, на землі, на дні або й тижні. А ще тільки Польща, не знайома йому, чужа земля, незнайома мова й незнані люди. Він стукався помислом у двері, й на запитання: «Кто ту?»¹ — відповідав: «Іван». Ні, не відчинять йому дверей на такий відгук.

І думка, знесилена цілодобовим вартуванням, — він навіть вві сні втікав, рятувався, одбивався, ніч ніколи не посидала йому спокійних снів, — борінням з реальними й уявними небезпеками, одначе вела його назад до сховку.

«А що, коли, — пустився Іван на її волю, — залізи під воза? Знову присунути паку? А сорочка, а обгоріла пака? Про сорочку німець подумає, що її здмухнув вітер, він би її й здмухнув, якби висохла, німець розстелив її там сп'яну, а от обгоріла пака... Й те не страшно. Небезпечно інше — вона ще може горіти всередині».

Іван знав, як горять паки: спресована вата, солома чи сіно. Вони можуть тліти всередині по кілька діб. «То, може...»

Так було найпростіше. Пака ледь підвищується понад бортом платформи. Підважити її знизу обома руками, поставити на ребро... Пака безшелесно пірнула на дно почі. А цю, що її Іван відсунув, йому довелося присовувати довго й тяжко. Паки лежали одна біля одної, спочатку підважував крайню, потім — ту, що ближче, а цю, розв'язану, підтягував по сантиметру. Знесилений, упав на шорсткий двигтучий настил. Руки йому пахли горілим, і одяг теж, а в голові оберталися якісь кола, серед них білі вогняні риски, йому здавалося, буцім блукає серед вогнів, гасить їх. Так бувало насправді, як він ще пастушком роздмухував курища на пнищах. Іван любив вогонь, любив розпалювати багаття. Вони манили таємничістю, чистотою, погрозливою жорстокістю, яка зводила все до одного кінця. Пнища — то вирубаний ліс на горбі, він обкладав жаром одного пенька, другого, десятого, і коли вертався додому, за спиною в вечірній пітьмі вставала широка панорама вогнів, здавалось, вони пливуть кудись у інші світи, до інших людей. І всі пастушки зупинялися під селом, і всі довго дивилися на дивну мандрівку вогнів, ніхто ніколи не спробував посміятися з Івана. І не тому, що боялися його замашного багога, а тому, що вогонь любили всі і всі відчували дивну, хоч і незбагненну гармонію. А може,

¹ Хто там? (Пол.)

вони відчували інше — усім їм доведеться пройти крізь вогонь і мало кому — оглянутись з віддалі. Огонь-бо очищає, огонь-бо спалює.

Іван довго не міг заснути. Йому здавалося, ніби хтось ходить по платформі, то раптом у вухах прорізувалось тихе потріскування (що, коли вогонь устиг залісти в сусідні паки), то чулася якась розмова. Він затамовував віддих, завмирав. Справді, згори падали слова, вимовлені гаркаво, в розтяг. Вві сні розмовляв Зігфрід. Вимовляв слова ласкаво, сумовито — говорив з матір'ю. І був зовсім не схожий на того вульгарного, п'яного Зігфріда, який лежав на возі, який цинічно розповідав про жінок. А Іванові згадалася власна мати, тиха й упокорена всім злигодням і всім начальникам на землі, що коли вона покинула світ, те помітили тільки найближчі сусіди. А бригадир ще на третій день після похорону прийшов загадувати їй роботу. Вона хворіла на якісь жіночі й просто майже всі хвороби, ходила зігнута, схилена до землі. А од роду була висока й ставпа. Вища навіть од батька — у них лишилась одна єдина весільна фотографія. Батько в смушковій шапці і в кожусі наопашки, мати в білій отороченій свитці і в весільнім вінку. І все ж, поки й могла, мати поралася по господарству, несла щось додому, в вірку, аби і в них було, як у людей. Мішок ботвини з поля, оберемок плоскухи чи берізки, в'язку хмизу або постільку соснової глиці. Глицею топили в печі й обкладали хату. Іван скільки й пам'ятає свою хату — вона в загаті, загату цю не розбирали і влітку. Тільки іноді, на кілька років раз, міняли — стару спалювали і насипали нову. А потім, зіпнувшись на ноги, Іван перекинув ті в'язки на свої плечі. А то й притягував лату з сосняку чи санчата соломи з поля. Він був і дужчий, і його, малого, не могли покарати. Іван почувався хазяїном уже в дванадцять років. Орав город, возив з Вольної сіно, перемолочував на току біля хати ціпом півкопи пшениці та копу жита, що вирости на городі.

А мати ледве впорувала норму тютюну (тютюнице в селі, мати нездужала ходити в поле до буряків) та хатне господарство. Всеньке літо мати на тютюні: полола, проривала, пасинкувала — обривала кетяги жовтого цвіту, од того в матері пальці жовті, просяклі їдким тютюньським соком. Восени низала лист, рубала корінь, поралася у сушарці. Всі її останні літа скурили чийсь губи. Спогади про матір в Івановій пам'яті й пов'язані (гірка невідповідність!) із запахом тютюну — ядучо-зеленого, свіжого й порохнис-

то-терпкого, із сушарки, той запах залишився в хаті, в її одежі і, мабуть, у домовині.

Але то ніби щось стороннє, бо сама мати ніжна, сумовита, добра. Мати пекла дуже смачні пироги з вишнями й калиною і калиновим цвітом широко, на всі груди вишивала Іванові сорочки. На ті вишивки заздрили в школі всі дівчата, Іван вельми пишався ними й носив їх до парубоцьких літ. Мати ніколи не скаржилася на долю, не нарікала на роботу — скільки тих норм упорала за життя, скласти докупи — стачило б на територію маленької держави, скільки перепряла пряжі — зв'язати в одну нитку, можна б обмотати Галактику, скільки переголодували, — вчила його жити по правді, без лукавства й хитрощів.

Іван і жив так. Тільки нелукавство слалось по тверді, по несхитності, але те вже кувало життя.

Поле, школа, вулиця — він скрізь мусив покладатися тільки на себе, його ніхто ніколи не заступав. Батька Іван пам'ятав мало, він загинув під час колективізації від випадкової кулі. Пішов умовляти сусіда, який не захотів іти в колгосп та вчинив збройний опір комнезамівцям, що приїхали «по твердому», забирати спеціально накладений, такий, щоб не міг сплатити, податок, і впав на стежці з простреленими грудьми. Був він останнім з великого роду Півтораків, усіх інших забрали імперіалістична та громадянська війна, Іванова мати теж нетутешня, зі Слобожанщини, й лишився Іван сам в усьому світі. І ні до кого йому було прихилити голову, нікому мовити слово любові або ласки, й, може, тому з такою нездоланною силою спалахнуло в його грудях кохання до Марійки. Чимось схожої до матері — щирістю, нелукавством і воднораз такої сонячної, такої життєлюбної.

Іван приймав життя в душу широко, щиро, не ухилявся від його дужих повівів, дивився йому просто в очі, вірив у нього й не мав себе за його пасинка. І з тою ж відвертою прямою відбивав усі кривди та підступності. «Тебе важко зобидити, Іване, — казала йому Марійка. А потім замислювалась і додавала: — Тебе й страшно зобидити».

З Марійчиними словами в пам'яті Іван і заснув.

...Його пробудило чудернацьке пристукування. То Зігфрід наспівував солдатську пісеньку про дівчину, яка провела на фронт солдата і того ж вечора спала з єфрейтором. Воднораз Зігфрід одбивав пальцями такт об полудрабок воза. Той самий Зігфрід, який уночі так ласкаво розмовляв з мамою вві сні. Це вже був не він, а зовсім інший

Зігфрід. Уніформований солдат, якому вклали в руки зброю й сказали, що з нею ти вищий од усіх інших. А яким то, подумав Іван, він вернеться назад, якщо вернеться? Якими вернуться оці четверо? Всі інші, що їдуть у поїзді? І всі мільйони, які випускатимуть через одну прості й розривні кулі? Що в них залишиться людського? Що можуть передати в спадок дітям? І чи народжуватимуть вони дітей? А ті всі, кинуті цими за колючий дріт? Скільки одібрала війна в них?

Й Іванові, вже вкотре за день, знову згадався їхній такий маленький, такий трагічний стрій: Яхно, Борисов, Сусла. Яхно вже в іншому строю, непідвладний усім капо і всім полководцям світу. Вийшов з-під усіх наказів і повелінь. А Борисов, Сусла? Суслу, мабуть, закатували. До нього прийшло те, чого найбільше боявся. Те, від чого людина найбільше втікає, найчастіше й приходить до неї. Якийсь ще один, встановлений світом злий закон протилежностей. А його, якщо навіть вирветься живим з цього пекла, — що чекає попереду? Там, по той бік, у своїх. Фронт, а чи знову колючий дріт?

Ні, краще про це не думати... Не думати...

Непаче думка підвладна йому! Наче це не її триб — мучити, катувати, нагадувати. Нагадувати без кінця. Тоді треба намагатися, щоб нагадувала щось гарне.

Зігфрід перестав грати, німці розмовляли. Про посилки, які надішлють додому з тубільного краю, про тубільних дівчат.

Слухав розмову солдатів і думав про те, які чужі, які незрозумілі йому ці люди. Вони й про домівку згадували не так, як він, і свої кохання перетрушували, як знайдені чужі торби. Чому? Чому так холодно й жорстоко говорили про смерть? Жорстокість і крижаність у них у крові? І звідти перейшла в думки... Чи навпаки? Ніде, жодного разу він не зустрів доброго чи бодай співчутливого конвоїра. Не було серед них людей? Щось виїло, витруїло їм душі? такі конвоїри по всьому світі?

Ці питання просто-таки мучили Івана. Одного разу вже на заводі він заговорив про це із своїм сусідом по нарах, словаком Яношем. Казали, що чоловік цей вельми освічений, що до війни учив студентів. Худющий і високий, зарослий по самі очі густою бородою, Янош сказав, що так воно й є, що людей поміж оцих, з гвинтівками й автоматами, нема, що трутизна шовінізму виїла їм душі. Ця

трутизна — примітивна й ядуча, як примітивні майже всі отрути.

І ще він сказав, що ті, хто не спізнав на собі чужоземних пазурів, хто тільки воював інших, неспроможні досягнути чужої біди, їм не властиві спочутливість і доброта. Криваве ж терня, посіяне в тих душах, зіходить швидко й проростає буйно. Оце зараз його засіяв Гітлер.

Мабуть, то була правда. Ось їдуть на його землю ці трое. Їх тільки лякає смерть, і зовсім не тривожить, чого їдуть, що несуть на чужі поля.

А коли б йому, Іванові, випало таке, його б тривожило? Мучило?

Йому не випало. І його дідові. Й батькові. Ніхто з них не був завойовником. Правда, батько ходив у чотирнадцятому році по чужу йому Лодзь. Але ходив не з доброї волі. Його погнали силою. Йому, його народові випала інша, гірка доля. Оборонятися, захищатися.

Але Іван вірить, що він таки оборониться, таки захиститься. Інакше життя б утратило сенс, пішло само проти себе. Це схоже на те, якби сонце пішло по своїй орбіті назад.

Незабаром поїзд зупинився, німцям роздали гарячу страву. Вони брязкотіли казанками, й той дзвякіт сотався в тугий металевий джгут Іванові в грудях. Скільки Іван не напружував волі, скільки не намагався думати про щось інше, а думка все кружляла довкола їжі, як охлялий, голодний вовк довкола табуна диких вепрів. Він не міг зараз не слухати зовсім — знову брязкали ключами колісні обхідники, на платформу вилазили інші німці — прийшли в гості до цих. І всі разом плямкали, плямкали, здавалося, над Івановою головою розтуляється й знову затуляється один велетенський рот. А страва так смачно пахла. Так пахне тільки... Голодна пам'ять підказувала, що пахне так. Гартаначка. Польова каша, гарно витовчена в казанку, присмачена товченим салом з часником і цибулею. Жирні цятки плавають в одливанці, що парує в розставлених просто в траві полив'яних мисках, а каша вмліває, шипить на жару, береться хрумкою коричневою шкірочкою. В одливанці теж біліє грудочка картоплі. Та картопля вимішана з молоком і яйцями, здебільшого качиними, зібраними на болоті по гніздах. Талалаївські косарі ще кидають у картоплю пшоно й називають кашу рябком, за що їх теж прозивають рябками. Він куштував і ту кашу, пшоно додає якогось особливого, терпкого смаку.

Спазми зводили щемом шлунок Іванові, і, щоб якось порятуватися, він почав думати про голодні роки, яких, окрім тридцять третього, у своєму житті мав удосталь, які шкарубко приросли до пам'яті. Про те, як колись майже цілий рік просиділи з матір'ю на картоплі, а що до того ж не було й солі, то їли її з кислими печеними яблуками. Але й це не допомагало, і він перекинувся пам'яттю за колючий дріт: де черства, схожа на камінь, наполовину з перемелених кісток, а наполовину з тирси хлібна на десять чоловік і півчашки якогось пійла, а тоді ще далі — в перший, майже зовсім не годованний полон, у колишні польські військові конюшні, де тільки вода та сирі буряки, але цей голод не хотів миритися ні з тим, ні з тим, не визнавав прикладів, стискав горло, аж темніло в очах. Ще й знайшов собі страшного спільника. Іванові хотілося пити. Хотілося все дужче й дужче, слина в роті стала в'язка, мов вишневий клей, і чомусь холодна.

Іван спробував лягти долілиць. Але йому замліло в грудях, і він знову повернувся на правий бік. Йому боліло все тіло: кожна кісточка, кожен м'яз, одлежані на твердому помості, катовані тисячами стиків і стрілок Європи. Він зараз благав долю, щоб поїзд зрушив з місця. Аби стукіт заглушив плямкання, аби вітер забрав собі запахи. І вона, мабуть, присоромлена тим, що не може послати йому нічого іншого, послухала. Двічі бевкнув станційний дзвін, — зовсім як у колишні мирні часи, — коротко, попереджувально крикнув паровоз, смикнув вагони. Ніби судома пройшла по ешелону, паровоз смикнув удруге, вагони аж затіпало, але вони не зрушили з місця. Паровозові забракло сили, мабуть, до ешелону долучили ще кілька вагонів, її не вистачало крихітку, Іванові здалося, саме стільки, скільки важить він. Іван аж відчув свою вагу, вагу знесиленого тіла, аж намагався чимось допомогти паровозові. А той важко-важко попхнув вагони назад, ударив грудьми й таки зірвав сталевий ешелон, натужно пахкаючи, гучючи, потягнув за собою. І ось уже знову побрязкують буфери, стугонять колеса. Стукіт той важкий, глухий, він бив у голову, в мозок. Іван переносив його все тяжче й, однак, радів йому. Стукіт паровозних коліс, що мчали його до рідного дому, стукіт, який і сам по собі вічний мажор. Бо то ж, мабуть, у них, у колесах, чи не найповніше втілюєсь людське прагнення руху, невідомості, безконечності, радості.

...Згори долинула мелодія. Знайома й незнайома. Очевидно, хтось прийшов у гості з акордеоном. А може, це акордеон когось із цих трьох? Тільки раніше не виймав його.

По клавішах бігали чиїсь задумані й чутливі пальці. Блукали десь на нижнім регістрі, вони ніби не хотіли йти вгору, ніби не бажали порушити щось. Пальці ронили звуки замріяні й ніжні, м'які і тривожні.

І враз Іванові в думці стала дивна невідповідність, до якої йшли оці пальці. Адже за день-два їм доведеться натискувати інший клавіш. І, може, вони його натискуватимуть теж із почуттям... Ці два регістри, ці дві точки мовби замкнули щось в Івановій голові. Дві точки, а між ними тисячі років, бажань, протилежних пристрастей. Іван аж задихнувся, він відчув, що голова не може обійняти всієї думки. А вона ж така проста, росте з його власного життя, з того крутого й кривавого замісу, в якому борсався останні роки. Так, шалений, незмірний шлях пройшли всі вони — люди. Од прив'язаної до ломаки каменяки до розривної кулі. Од сумного скигління в холодні місячні ночі до музики Шопена. Й підуть далі? Куди?

На це Іван не міг відповісти. Він знову дивувався, що до нього приходять такі думки. Здавалося, має думати тільки про смерть, про безпеку, яка ходить по грудях. А думки линули й линули, химерні, непідвладні йому. Здавалося, їх усі мав поїсти голод, спити спрага, а вони народжувались і народжувались у цій виснаженій плоті, й не було для них упину, не було межі. Майже на смертельній грані, поза власною волею прагнувся йому обійняти те, чого не обійняв за двадцять два роки життя, відповісти, чи так жив, як треба, а чи взагалі треба було жити. А може, їх просто народжувала самотність, безконечна самотність поруч людей? Які, либонь, могли бути й дружніми йому, а були ворожі, їх розділяло щось незриме, що існувало невидимо чи й не існувало зовсім.

Так чи так, а ті думки породила музика. Мабуть, і породила тому, що Іван кохався в ній. І навіть трохи знав її. У нього був найперший у селі детекторний приймач. Диво віку, зачинений між двох планок світ. Натягнена поміж клунею й старою тополею антена, схожа на велику чорну котушку скринька, маленький блискучий кришталік, по якому блукав одвоногий дротяний інвалід. З отого кристалика йому співали Петрусенко й Паторжинський, розмовляли Шекспір і Драйзер. І музика, музика... Шопен і

Штраус, Бах і Шуберт, Лисенко й Чайковський. Музика — це був його потайний схрон, про глибину якого не відав ніхто. На вечорницях і колодках по-справжньому шановані тільки краков'як та полька, в шкільному оркестрі — «Світить місяць» та «Розпрягайте, хлопці, коней». Іван не те що соромився хлопців, а просто не хотів, аби вони мали його за тонкожилого або й просто макоцвітного, як, скажімо, називали в селі діда Кодю. А все за те, що, плугатар од роду, кривий хлібороб, дід Кодя мав схильність, яка викликала подив у всіх, яка, здавалося, не вкладалася в чорні глеуваті гони хліборобського життя. В літні місячні ночі дід брав скрипку й сідав з нею на призьбі, в ночі прозорі, дзвінки — дід один відчував їх на звук. Тиха, віжна мелодія проймала наскрізь село, хлипала попід сонними стріхами, тонула в солов'їнім щебеті край Козацьких левад. І то там, то там крадькома одчинялося вікно, й такий же кривий хлібороб, що удень називав Кодю макоцвітним, схилявся на лутку й слухав мелодію, яка хапала за серце.

Жив Кодя осібно од інших, на Заріччі, веспою повинь затоплювала Заріччя, і дідова хата опинялась у воді. Годі він знімав обидві половинки важких темних воріт і збивав їх, на тому плоту і їздив у село, правуючи серед густих вербових та калинових кущів. Майже кожної весни, після того, як річка входила в береги, йому доводилось пересипати призьбу і перекладати піч. Зате як же на тих кущах заливалися потім солов'ї!

Івана дідова скрипка збурювала до краю, проймала душу тонкими вістрями, він відчував чистоту тих звуків, якусь неземну недосяжність і щирість. Кодя — музика од бога.

Іван не підозрював, що музики можна вчитись, хоч, не помічаючи того, вчився сам. Думав, що це народжується в людині й живе в ній. Тільки не в такій, звичайній, як він, а в якійсь іншій, як дід Кодя. Певно, та любов, та схильність до м'яких і ніжних звуків мала з чогось початись. З чого ж?

Чи не од дядька Тодося? Од його старої, з позеленілими од довгого невжитку планками трирядки? Од його трьох покурбачених пальців — одного на правій і двох на лівій руці? Решта пальців, якими колись осягав найскладнішу музичну гаму, лишилася під Перемишлем... Іван так і перейняв ту науку, довгий час тирликав тільки одним правим та двома лівими пальцями. А тоді дядько побачив

у ньому музикальний хист, навчив ловити мелодію. В селі вже всі й забулися, що Тодось грав на гармонії. Колись веселий і вигадливий, повернувшись з війни, став похмурий і мовчазний, щось ніби замкнулося в його душі, аби не пустити туди радощів світу. Отак і жив бурлакою, прошиваючи в самотині зароблене. Може, тому й уподобав Івана, що теж неговіркий, що сирота. Й десь у душі, змагаючись із світом, хотів передати те, що мав, Іванові. Не комусь, а Іванові — на зло всім отим за веселими вікнами.

Іванові й зараз у пам'ятку довга, що тоне в померках, сусідова хата; дядько Тодось, затиснувши між колін хомут чи шлею (він лимарював удома для колгоспу), сидить на низенькому ослінчику, Іван на лаві, трохи збоку од нього, молотком і гармонією б'ють у груди довгого зимового вечора. Тодось, коли Іван збивається з такту, блукає мелодією біля самої долівки, підводить вгору брезкле гачконосе обличчя й терпугом виписує в повітрі особливі, зрозумілі тільки їм обом дієзи.

Спочатку Іван тирликав з нудьги, а тоді непомітно для себе приріс до гармонії й взагалі до музики. Вдома на самоті іноді намагався грати підслухане по чорному кристалику, грав підслухане на власний розсуд і смак. Рідко й знехотя програвав дещо Тодосю. А Тодось вчив його польок, «місяців», краков'яків. І то Іван вельми здивував усіх на колодках, ушкваривши дванадцять польок та шість «яблучок», побивши рекорди найкращих сільських гармоністів. На вечорниці грати не ходив і в клуб теж, хоч завідуючий навіть спокушав його платнею. Гроші за музику — то вже взагалі казна-що. Він і в шкільному гуртку грав — бо часто увільняли від уроків, бо більше було нікому, бо... так хотіла Марійка.

Бачив себе зараз з відстані й посміхався. Ото він сидить у кутку шкільної сцени, нахмарений, крутолобий. З волоссям, настовбурченим угору і аж трохи вперед, цупким, мов дріття. Воно не корилося ніяким гребінцем, стояло густою щіткою, й зачісував його таки вгору, бо коли повести гребінцем назад — ламався. Губи Іванові суворо стиснені, круте, майже квадратне підборіддя випнуте вперед, товсті, в два пальці завтовшки брови вирівняні в одну хмару. Суворість і відреченість. (А в серці розливається щось м'яке, тепле, піжне). В школі його прозвали Жуком — за чорноту й нахмареність. (У полоні Іван почорнів ще дужче, й ще поглибшали, потемнішали очі, й різко випнулися щелепи, підборіддя, — на Іванові найперше зупинялись

поглядами блокові та капо, вони були певні, що в тих темних очах зріє потайний замір).

Іван не дивився на сцену, в зал, він дивився вбік, за декорації. Часом йому видавалось, що в тому, що він сидить отут, на сцені, є щось непристойне. І не те, що боявся, аби хтось не подумав про нього, буцім хизується. Те не спадало на думку. Іван приймав життя просто, та й дарма йому, що хтось там щось подумає. Кожному відведена клітина, й він займав свою із спокійною певністю. Не сподівався чогось великого, але й не збирався проповісти мурахом. Він соромився себе самого й Марійки, якій не зміг відмовити й на яку через те злостився. Він очікував хвилини, коли можна буде заціпнути гармонію й понести додому. І вже там... Заграти так, аж проясняться столітні лики святих на божниці. Та музика народжувала сум. Безпричинний, якийсь легкий, срібний. Під той сум, почував, міг би піти й на смерть і хтозна-куди; а він потім ішов у поле чи в ліс, найчастіше в ліс, йшов і йшов, через музику лісу, тихе подзвонювання неба, важку нерухомість землі; й вертався стомлений, зморений, але без того суму, упокорений праці, будням, яким потрібна інша сила, він її мав і вергав на плечах мішки з зерном, сам, без ковалів крігив лемеші на тракторних плугах, крутив ручку «універсалу», аж хилиталася, здавалося, ось-ось одірветься, тонка висока труба з сітчастим ковпаком на вершечку.

Так, він ніколи й нікому не виказав, чим для нього була музика. Навіть Марійці. І тільки раз... Один-єдиний раз...

Вони сиділи вдвох на лавочці у шкільному саду. Іван уже тоді не ходив до школи; Марійка попросила його пограти для четвертокласників, у яких була піонервожатою і з якими проводила репетицію до якихось свят. Діти вже пішли, вони лишилися вдвох, обом не хотілося йти додому, й обоє не знали, про що говорити. Сонце вже зайшло, по саду прослалися химерні візерунчасті тіні, вони ніби обплутували їх, ніби накидали невидимі сіті, і не хотілося ті сіті рвати, не хотілося виплутуватись із них.

Іван тримав на колінах гармонію, тихо-тихо награвав щось однією рукою. Він дивився Марійці в очі, в темнокарі глибокі очі, в яких, немов на дні двох глибоких чистих плес, пропливали сині хмаринки, й вичитав у них, що вона зрозуміє його. Осягне те далеке, майже нереальне, котре прийшло у світ звуками, те, чого так прагне душа, до чого лине й ніколи не може наблизитись.

І він, майже несамохіть віддавшись на волю того погляду, на волю голубливого вечора, сповненого ледь чутних мелодійних звуків, пішов по ледь вловимій межі, обіч якої з одного боку реальні хати, і Біла Ольшанка, і люди, а з другого — щось рожеве, й голубе, і легке, як павутина бабиного літа. Він ніби вливався в обережне сюрчання коника й ніжне, несміливе подзвонювання солов'я в кущах над річкою, скрип журавля і ритмічне погойдування неба, яке вже висіяло перші зорі.

Він грав довго. Вже морок огорнув сад, уже їх щільно обступили зорі, і він ледве бачив Марійчине обличчя, але вгадував її погляд, спрямований кудись у далечинь, повз нього. І коли вмер останній акорд, вони знову почули сюрчання коника й несміливе подзвонювання соловейка й не одразу зрозуміли, що мелодія скінчилася, бо вона ніби й не кінчалася.

Вони ще довго слухали, а тоді він наважився й запитав:

— Марійко... Про що ти думавш?

— Я думаю... Я згадую давнє... Дуже давнє...

— А ти розкажи,— попросив він.

Марійка подивилася на нього, вона теж прочитала в його очах, що він зрозуміє її.

— Це... було не тут. А далеко-далеко. Й давно. В високім палаці над широкою рікою. Там жив гетьман. І була в нього молода дружина. І був молодий джура, якого гетьман дуже любив. І от однієї місячної ночі, коли гетьман спав, вона попросила, щоб джура повіз її прогулятись на човні. Й тільки вони сіли в човен, як обоє зрозуміли, що вже ніколи не вернуться на цей берег. Але вони були безпечні й нерозумні. Вони сиділи й милували одне одного зором, замість того щоб тримати в своїх руках весла, він тримав її руки. А тим часом прокинувся гетьман, він здогадався про все й спорядив погоню. Може б, вони і втекли, коли б пливли ближче до берега, до очеретів, але їх обох вабила місячна доріжка, й вони линули по ній. Вони слухали, як зітхає ріка, як падають зорі, й не хотіли порушувати того ладу води і неба. І погоня наздогнала їх...

— Я знаю, що було далі,— сказав.

— Це знають усі,— сказала вона.

— Мабуть,— погодився він.— Ти згадувала це... з своєї пам'яті?

— З своєї... З твоєї.

Він ніби приніс їй щось мелодією, чого вона не знала раніше, якусь незвідану часточку світу і сам говорив, що

та часточка існує, адже до того часу йому здавалося, що всі ті мелодії жили тільки в ньому, були лише його химерою. А тепер повірив у їхню справжність.

Це була мить найбільшої їхньої близькості, подібної вони більше не мали ніколи, чи, може, не змогли піднятися до неї. Далі знову було село, й вулиця, і робота, і вечорнічні колодки. А він так вірив, що та мить вернеться. Що вони знайдуть її, прийдуть до неї. Прийдуть неодмінно.

Ця віра жила в ньому впродовж усього полону, може, пею жив і він сам.

Війна одним безжалювим ударом мовби перетяла струну, яка жила в Іванові, про яку лишився тільки спомин, та він сподівався, що все це вернеться знову.

Маршів і всіляких гімнів по табірному гучномовцю він не сприймав. І оце чи не вперше задзвеніли два обірвані кінці. Він знову з сумом подумав: що ж володіє світом? Розривна куля чи ніжна мелодія? Що більше буде вдосконалюватися? Й до якої межі?

Оці його думки, а разом і ніжну мелодію розбило голосне торохкання коліс. Платформа стрибала, як розкоханий кінь, і Іван не міг зрозуміти чому. Вона взагалі котилася якось нерівно. То тихо, майже безшумно, непаче й не було тих стиків, то почипала грюкати колесами, аж гуділо в голові. Поїзд зупинявся, вже й паровоз не чахкав, а внизу щось скрипіло, терлось залізо по залізу або дзенькало й відбивалось луною аж у грудях. Іван ніколи не думав, що ешелон може бути таким чутливим. Лежачи на дошці, притискаючись до неї вухом, він прослуховував його, як лікар хворого. Прослуховував тільки низ. Він угадував швидкість, підйом це чи схил, міг сказати, як поїзд піде далі. Ось зараз він почне гальмувати. Певніше, вже почав. Та так різко, аж ревіли, гуділи вагони й платформи, і гуділо Іванові в голові, у вухах, у всьому тілі. І чомусь заревів паровозний гудок, і заворушилися вгорі німці, а паровоз ударив гальмами, тицьнув, аж, здалося Іванові, посунувся вперед разом з паками віз,— зупинився. Залунали голоси згори, в боків, короткі, тривожні, як клацання затворів, команди, одначе Іван не міг нічого дібрати, бо у вухах йому й далі гуділо, й кричав паровоз, і все ще здригався якось конвульсивно, ляскав буферами вагонів. Через той гамір і брязкіт Іван не міг зрозуміти, що ж, сталося, й тільки по якійсь довгій хвилі відокремив інше гудіння, виловив якийсь рокіт угорі. А повз платформу все

ще тупотіли чоботи й лунали голоси, але вони даленіли, лишаючи після себе порожнечу тиші, яку заповнювало гудіння, й страшний згодом повільно вповз у Іванів мозок, змусив звестися на коліна. Іван припав до щілини біля заднього колеса, але не побачив нічого, тільки стьожку голубого неба над незрозуміло принишклою землею. І враз охнула, застогнала земля, й заклекотіло, заревіло небо, ударили, не дійшовши згоди, одне по одному, тільки Іванові ще й зараз здалося, що першою вдарила по небу земля, а вже тоді по ній — небо. І тільки різкий, ніби розірваний навпіл вибух десь попереду заповнив останню прогалину на чистім ватмані здогаду.

Розпочався повітряний наліт.

* * *

— Гомонять, ніби наші вже в Пізньому,— дивлячись Марійці у вічі, сказав Тиміш.

Сказав про те, головне, давно очікуване, а Марійка прочитала в його погляді ще одне, менше, але теж вельми важливе: «Може, й Василь там. Принаймні тепер довідаємось, що з ним».

Марійка здивувалася, що фронт уже перекотився через них. Вона чекала громовиці, тяжких боїв, і тепер у її душі мовби лишився невитрачений запас сили. Хоч ці дві останні доби й не були легкі. На одну згадку про Василя, про мовчазне нічне небо терпло в душі й починало боліти серце. Партизани вже знали, що станцію наші літаки розбомбили, перемішали землю з залізом, і якщо Василь був там, то теж уже став землею. А якщо він не пішов туди... Певно, що не пішов... Що тоді?.. До того ж ці дві доби не були зовсім спокійні й щодо військової небезпеки. По лісу блукали німецькі колони, котрась могла надібати на табір, а партизанів лишилося зовсім мало, та й вони не сиділи в таборі, а влаштовували засідки на лісових дорогах, обстрілювали невеликі колони.

— Я піду в село, — мовила Марійка. — Десь там батько й тітка...

Хоч їй і сказали, що батько та тітка заховалися на Баньківських хуторах, та вони могли вернутись, або мало яке лихо могло впасти в цей час будь-де. Й вона хотіла скорше довідатись про них. Сподівалася, що Тиміш заперечуватиме, — а хіба вона підвладна йому, вже приготувалася до відсічі, але, на подив, Тиміш легко погодився.

— Вважай, що йдеш у розвідку, — сказав. — По правді, більше й нікому. Тільки ж вернися, щоб ми знали, як нам бути. І — обережно. Бо, може, то й неправда.

Марійка йшла лісом, потім луками понад Білою Ольшанкою. На краю Кукшиного болота зупинилася, її увагу привернули дві потвори на велетенських колесах. Придивилась пильніше й зрозуміла, що то гармата, розібрана на дві частини. Четверо коліс везли дуло, четверо — довжелезні квадратні залізяки. Мабуть, німецькі гармати вночі в'їхали в болото й вже не змогли виборсатись, кинули гармату. Над болотом літали крячки, десь неподалік, у гущавині, попискував куличок. Мир і тиша. І аж не вірилося, що кілька днів тому вона гинула в отому болоті, а десь отут лежали ворожі стрільці й посилали он туди, між замірянні запорозькі чуприни очеретів, смертельні кулі.

Далі Марійка йшла, вже зовсім не криючись. Гармата покинута — значить, німців уже немає.

Над селом теж безгоміння й безшелесність. Тільки з того боку куделить дим, двома ріденькими мичками в'ється над левадою. Догоряє гамазей понад шляхом. І якийсь сморід у повітрі. Марійка пішла городом поміж посохлим бадиллям ще не вибраних картоплів, а сморід усе паростав, і вона не могла збагнути, звідки він.

Певно, тітка помітила Марійку з хати, вона перестріла її в тісних суточках між клуною й хлівом, обійнявши, плакала, неначе та повернулася з мертвих.

Добра тітка Наталка — вона роздала все своє життя близьким, рідним — найбільшу частку Марійці, і зараз жила чужими страхами, болями, надіями.

— Батько вдома? — запитала Марійка, коли тітка троху заспокоїлась.

— Ховається з конем у дьогтярні біля лісництва, — витерла тітка краєм рябенської хустки мокрі щоки. Марійка подумала, що батько, який здавався їй завжди по-хазяйськи мудрим, чинить нерозумно: нащо той кінь, його все одно треба буде оддати.

Тітка стояла, заступивши Марійці шлях, витягнувши довгу зморшкувату шию, прислухалася до чогось. І сама скидалася на сторожкого болотяного птаха: висока, висхла, обтріпана, з сухим, дзьобастим обличчям, з круглими пташиними очима; на птаха, який слухає, чи її пташеняттам не загрожує небезпека. Тітка не мала своїх дітей, а серце її було сповнене материнства, й доброти, й тепла.

— Ходімо, чого ж ми стоїмо,— ступила Марійка, але тітка перепинила її.

— Цс-с-с. Тобі небезпечно, вони тут.

— Хто вони? — не зрозуміла Марійка.

— Німці,— прошепотіла Наталка.— Сьогодні вранці вернулися.

І тітка Наталка розповіла, що три доби тому за селом знялася стрілянина. Кілька снарядів упало на толоках, а один під самим селом, убило стару Вербилчиху, котра побігла шукати козу. Й тоді ж у село в'їхала зондеркоманда. Похмурі, мовчазні німці в чорному ходили по дворах і городах, мацали довгими палицями, де що заховано. А воно ж і так видно: городи ще не копані, де порушена земля, там і схрон. Спеціальними свердлами німці прокручували в землі дірки й заливали в ями з одежею і збіжжям якусь смердючу рідину, а тоді запалювали її. Вони навіть знайшли хитро замасковану Чуйманом яму в вишняку — він її задалегідь виналив соломою, аби не проростало од сирості збіжжя, приклав дерном і приснавав листям.

— Хіба ти не чуєш, як смердить? — здивувалась тітка.

— Чую,— хитнула головою Марійка.

— Якщо в якійсь ямі й не загорілося,— розказувала далі Наталка,— то все одно ніщо не годне, одежа потрухла од того дьогтю, а збіжжя просмерділося геть. І твою весільну сорочку пропалоило,— скрушно зітхнула вона,— я вже одкопала.

Та весільна сорочка була й не Марійчина, а материна, і не материна, а бабина чи, може, й прабабина. Так уже повелося у них у селі, що свою весільну сорочку й вінок молода ховала в скриню й передавала дочці. То був найбільший Марійчин спомин про матір і про материн рід колись славних на селі колісників. Тепер та сорочка облита смородом і пропалена вогнем. Марійка аж стонулася, їй здалося, що чорні краплі впали кудись углиб, у минуле їхнього роду. А ще їй подумалось чи ледь промайнуло хмаркою, що те не найстрашніше, що материн козацький рід кроплений усіма чужинцями оддавна, але жодна крапля чорної отрути не пристала до нього.

Ще Марійці згадалося, як у тій сорочці вона сиділа на посазі, на засланому кожухами покуті, з Іваном, щаслива й сумна водночас, щаслива Івановою любов'ю й сумна спомином про матір. Іван сидів теж у білій, вишитій материними руками сорочці, й ті дві квітчасті сорочки, а за ними дві печалі ще дужче єднали їх.

Війна забрала в неї Івана, а тепер ось і пам'ять про весілля.

Далі тітка розказала, що німці, мабуть, збиралися палити село, вже виставляли з машин каністри, а тут ураз вагуло, затріщало, небо над толоками стало аж бліде од вогняних смерчів, зондеркоманда втекла, навіть покинувши на майдані каністри. А тоді через село побігли інші німці — закіптюжені, обтріпані — фронтові, й усі сподівалися, що ось зараз увійдуть наші. Але наші так і не ввійшли, і не було нікого півтори доби, ніяких військ, піякої влади, а вчора увечері знов затріщало, в село насунуло німців і власовців, стрілялися з нашими люто, майже до ночі — люди кажуть, то власовці зайняли оборону, німці ночували по хатах, але нікого не чіпали й села не палили.

— Оце од нас тільки що вийшли,— скінчила Наталка,— вошей напустили.. А в Сомів ще стоять.— І знову витягла довгу зморшкувату шию й одразу ж кинулась:— Чекай, чи й не од них ото вибираються?

Вони пішли похід парканом, високим, вище од людського зросту,— Сава Омелянович будував усе високо й міцно,— довгого двору, доглядалися крізь щілини на вулицю. Справді, з похиленої сусідської хвіртки гусячою черідкою сунули зелені постаті. Марійка і Наталка бачили тільки похилені спина з жовтими телячими ранцями і цівки гвинтівок над ними. Спина насувалась на спину — німці йшли не строем, а тісно, потилиця в потилицю, швидко, хоч і не бігли. Ось і останній ранець, ще й з продовгуватою жерстяною коробкою, причепленою внизу; довгорукий німчик подався, аби не відстати, майже підбігця, кумедно ввертаючи ноги. Це зовсім не скидалося на втечу, взагалі на війну. Аби впевнитись, чи всі німці пішли од Сомів, Марійка прочинила хвіртку (зойкнула, кинулась, щоб не пустити її Наталка,— не встигла), виступила на вулицю, подивилась праворуч — куди пішли німці, потім ліворуч і скрикнула з несподіванки й радості. Попід вербняком до неї йшов солдат, і на його таким знайомим і воднораз незнайомим лиці крізь шар пилюги проступала усмішка. На плечах у солдата висіли чоботи, в правій руці дулом униз він тримав автомат.

Це був перший радянський солдат, якого побачила Марійка. Якого обцілувала, а тітка ще й обплакала з радості. А за ним десятки інших, і цілі строї, колони, і танки, й машини, машини, машини, бачені й не бачені, з гарматами й без гармат,— і Марійка зрозуміла, що отой жовтий

телячий ранець — останній, якого вона бачила в житті, і що оті зелені постаті вже тільки спинами до самого Дніпра й далі, до краю української землі. Марійці усміхалися солдати; закурені, закіптюжені до самих очей десантники ляпали долонями по броні танків, жартівливо запрошуючи її з собою, а їй у грудях стояла тривога, й думка кружляла без упину. Що ж таки сталося? Чому Василь не вернувся в ліс? Навіть якщо він убитий, то люди вже, мабуть, побували на станції, сказали Василевій матері? А якщо він дома... Якщо тоді, вночі, повернувся в село?

Вона не знала, що гірше. І однак повинна довідатись. Пішла аж на другий кінець села, під Рудикові сосни, де жила в своїх далеких родичів Василева мати. Їхню хату таки спалили — вже коли по селу ходила зондеркоманда. Вказав хтось із поліцаїв.

Мати про Василя нічого не знала. Марійка тільки налякала її. Василева мати зайойкала, вхопилася за серце, в хаті ще була сусідка, вона почала одноювати її якимось білим пастоєм, а Марійка заспокоювала: мовляв, сама нічого не знає, Василя послали в сусідній загін, і він, либонь, поки що лишився там.

Запрудженими військом вулицями вернулася додому. У них уже стояли постоем зв'язківці, в дворі перед нею крутнувся молоденький лейтенантик, спробував зав'язати знайомство «на короткому замиканні», але вона спровадила лейтенантика до розкиданих біля хліва телефонних коробок і пішла до хати. Тітка Наталка зварила обід, але Марійці не їлося, вона сиділа засмучена.

— Може, тепер і од Івана впаде звістка,— зітхнула тітка.

Вона дуже любила Івана, й не тільки за те, що той десь на другий день по весіллі полагодив усі тітчині рогачі й цеберки, а за те, що сирота, що ввічливий, але не принизливо-поштивий, що в одну мить збагнув її життя й жодного разу не наступив на приболіле місце, повівся стримано й гоже, як те й личить добрій, певній себе людині. Їй сподобалось, що Іван не запобігав і перед Савою Омеляновичем, з яким навіть голова сільради розмовляв невпевнено і перед яким вона торопіла весь вік. Вона відчула в Іванові співчуття й опору, щирість і захисток. «Вижене чи жениться твій батько,— казала Марійці,— піду до вас жити». Й не могла примиритись із його загибеллю.

— Кажуть, Клименків Іван уже дома. Без ноги. Зразу за фронтом ішов.

І зрозумівши, що сказала щось не так, подибала до печі. Тітчині слова про Івана мовби вернули Марійку до чогось дорогого, але сумного і втраченого. І, що теж дивно, не перебили думок про Василя.

Пообідавши, вона сказала, що знову йде в ліс, що небавом повернеться, й хоч тітка не пускала — пішла.

...А повернулася аж через тиждень. Їй довелося перевозити в Ніжин, у військовий госпіталь, поранених партизанів, улаштувати їх, а тоді допомагати іншим дівчатам, військовим медсестрам, мити, прибирати, переобладнувати під госпіталь колишнє приміщення медичного технікуму, з якого німці зробили казарму.

Марійка вернулася в суботу надвечір. Війська в селі вже не було, але село гомоніло, скрипіло журавлями, перегукувалось сокирами та пилками. Тітка Наталка знову обсьлюзила Марійку і сказала, що Саву Омеляновича справді коняка не привела до добра, — його вигнали «в підводи» аж за Чернігів, а їхнє село вчора бомбили, й після того звідси з'їхало все військо.

— Я сама, а ти все ходиш, — журилася й раділа тітка. — Навіть лісові хлопці непокоїлись.

— Які хлопці? — здивувалась Марійка.

— Отой великий, з Талалаївки, він ще за німця до батька приходив, з Василем таки ж, і Василь.

— Василь! — І Марійці щось стрепенулося в грудях. Вона саме змивала голову, й добре, що тітка не бачила її обличчя.

Сушила біля відчинених дверей лежанки волосся — русяве, легке, здавалося, пригнися ще ближче до жару, й воно спалахне, мов солома, а сама від нетерпіння не могла всидіти на ослінці. Хотіла розпитати тітку про Василя, але розуміла, що та більше нічого не знає. Була певна одного: вона повинна піти, розпитати, аби довідатись, аби заспокоїтись, і вже тоді забути про все: і про крихку пільму олійниці, й хлипку безнадію болота, й чорний німий горизонт, і червоний відчай потому. І вже далі жити, як жила раніше, в останні роки. Треба шукати роботу: після десятирічки її залишали в школі піонервожатою, і вона погодилась, але не працювала, бо почалася війна. Мабуть, тепер піде туди чи в якесь інше місце або вступить в педтехнікум, як і мріялося раніше.

«А з Василем, — ще подумала, — сталося щось, у чому він зовсім неповинний, інакше з ним не прийшов би Тиміш».

Накинула на вологі коси хустку й уже на бігу поглянула в дзеркало й побачила схудле, з чорними тінями тривоги обличчя, якесь ніби аж незнайоме,— вибігла на вулицю. Але йти до Василя додому цього разу не зважилася. Щось стримало її. Тоді куди піти? І вона пішла до центру села, на шлях, куди до війни суботнього дня о цій порі збирались парубки та дівчата, щоб «походити в проходку», показати своє убрання й себе, вловити серед сотень інших скрадливий погляд любих очей, пересвідчитись, що твій також жаданий, а вже потім піти до клубу чи на колодки. Туди приходили й уже жонаті чоловіки та молодіці, вони не ходили «в проходку», а стояли осторонь гуртами, лузали насіння, перемовлялися з парубками й дівчатами. Їх уже не пускали до себе колодки й ще не до кінця втягнула в своє бездонне черево хата.

Певно, сьогодні, подумала Марійка, на гулянці нікого нема, але погмоніти люди посходились, там вона може побачити Василя або кого-небудь знайомого й довідається про все.

Марійка пішла береговою вулицею, вона давно нею не ходила, а тепер просто забула, що на ній стоїть Іванова хата, й коли та глянула на неї розплющеними вікнами, аж зупинилася, заціпеніла. В цій хаті вона прожила два тижні. Два щасливих, чи сьогодні вже й не згадати яких, тижні. Всі ці роки хата стояла забита, з зачиненими віконницями, які перехрещували дошки. Хата, мабуть, належала їй, але ні вона, ні навіть батько — вона була вдячна йому за це — не домагалися цього старосвітського обійстя. А тепер-от... Але її думку випередили дитячі голоси, над ветхим тином випірнули дві однакові білі полотняні хусточки й військова, насунута на відстовбурчені дитячі вуха пілотка. Ті діти — сироти, патроновані, як казали до війни. Значить, сільрада віддала Іванову хату патронованим дітям. Сільрада вже теж поховала Івана.

І хоч вікна, як здалося Марійці, дивилися на неї пильно, чи то запитально, чи осудливо, вона майже без страху пройшла повз них. Навпаки, ніби щось заспокоїлось у душі. Тим вікнам належать інші життя, інші долі. Й, може, колись кохання. А того, що спопеліло, не втримати ніякими болями серця. Навіть над пролітою найгарячішою кров'ю з роками виростає буйна трава.

А їй треба довідатись про іншу людину, розпитати й вернутись додому. Їй нічого й нікого не треба, а просто

треба погасити свої болі, треба знати все про свого шкільного товариша й рятівника.

На вулицях галасувала дівтора, біля воріт стояли люди — ще не минула перша радість визволення, скрізь нові звістки, нові чутки, нові надії.

Марійка справді побачила Василя. Побачила, й чомусь сполохано замлоїло серце, забилося, й відчула, як щоким залляла тепла радість. Мабуть, тому й не підійшла до нього, зупинилася біля гурту молодичь та дівчат, які стояли під крамницею. Василь теж побачив її і вже ступив крок з чоловічого, — діди та двоє чи троє інвалідів, — кругу, а тоді поправив кашкет і лишився на місці. Вона поглянула на нього, його профіль видався їй чужим, незнайомим, і від цього чомусь стало сумно. І сам Василь був ніби якийсь інший, чужіший, те і заспокоювало, і народжувало нову тривогу. Якби він не стояв до неї обличчям, вона б його чи й впізнала. Таким його робила військова форма — нове швеййотове галіфе, новісінька, перетягнута жовтим ременем гімнастерка, кашкет з червоною околичкою, скришучі чоботи й якась ніби нова постава, строгість і підтягнутість статури. Чоловіки про щось збуджено розмовляли, вимахували руками, показували на школу, що стояла через дорогу. Знайому Марійці до останньої шибки, до останньої дощечки. Та будівля з дерев'яними колонами та круглими вгорі вікнами — колишній палацик пана Тарасовича, українофіла, збирача старожитностей. Будівля не тільки слугувала селу, а й була архітектурною цінністю, сюди не раз приїздили вчені з області й навіть із Києва. Але хіба цього не знають чоловіки? Про що вони сперечаються? Чому весь час показують на школу? І надто Василь. Ось він поглянув на Марійку, поглянув ще раз — скрадливо, швидко, нервово осмикнув гімнастерку, провів руками по ременю. І знову повернувся обличчям до шкільного подвір'я. А довкола них ходить, мовби снує невидимий мотузок, Ковток.

Ковток — молодший од Марійки на три чи чотири весни, скривджений долею хлопець. Поліомієліт повикручував йому руки, перекривив хребет, одібрав мову й тяжко стиснув розум. Він тільки не торкнувся його якоїсь незбагненної жаги, не зміг розчавити іскри, котра, мабуть, загорілася в голові ще до хвороби. Ковток годинами простоював під школою непорушно, дивився в вікна, на чорну дошку, по якій бігли такі незрозумілі, такі владні над ним гачечки й палички. Дівтора на перервах тюкала, тиджика-

ла, обпадала його, а він зносив усе; видно, та пекуча, хоч і не усвідомлена жадаба мала над ним непереможну силу. Ковток не був повним ідіотом, але й осягти навіть початкових премудростей науки не міг.

— Бомба влучила в школу, — вловивши Марійчин напружений погляд, пояснила її колишня однокласниця й сусідка Надійка Сягло, — пробила дах і впала в коридор. Там і лежить. Проти восьмого «Б». Велика, як підсвинок.

— Нехай лежить, — сказала тітка Василина, — одіб'ють задні двері й ходитимуть звідти.

— І ви, Васирино, пустите туди Митька, аби він кожного дня сидів біля бомби? — запитала Надійка.

— Сидів біля бомби? — здивувалася Василина. — А й правда... Як же це так — біля бомби.

Зненацька всі почули, як загув чоловічий гурт, і побачили, що Ковток прочинив хвірточку й обсадженою мигдалевими куцями доріжкою пішов до високого, підпертого дерев'яними колонами ганку. Ніхто не зупинив його, тільки загував щось старий Тодось, стунивши кілька кроків до хвіртки, та махнув, немов рубонув, рукою Василь. І тут Марійка побачила, що Василь знову оглянувся на неї і, різким нервовим рухом обсмикнувши гімнастерку, пішов слідом за Ковтком. Пішов швидко, впевнено й на мить немовби паралізував цією впевненістю всіх. І чоловіків, і жінок. А далі гурт заворушився, посунув назад, всі уловлювали якусь небезпеку, хоч і не до кінця осягли її. А тоді над шляхом запала тиша, аж було чути, як на тополях за лікарнею з крякотом обсадається на ніч вороння та десь далеко вжикає пилка.

Всі погляди збіглися до бузкової стежечки, кінця якої звідси не було видно, там її притемнювали ялини, хруснули — стиснув однією рукою другу, — чийсь пальці, Марійка й не помітила, що й сама стискає пальці, але коли на стежці зачорніли дві постаті, натопт знову схитнувся, посунув уподовж шляху до лікарні. Марійка лишилася сама, а потім до неї підійшли, невідь звідки взявшись, Тиміш, за ним Тодось.

Василь ішов спиною вперед, підважував бомбу за чорне черево, Ковток — позаду, тримав покрученими пальцями за стабілізатор. Вони йшли повільно, й Ковток ступав своїми розбитими італійськими скарпами в лад з Василевими хромовими чобітьми. Марійці похололо в грудях, здавалось, там зашерх тонкий, дзвінкий льодок, і тільки зрушиться, як він трісне, й тоді загине все.

«Хіба ж Ковток... Він же може впасти... Чи й просто кинути,— тремтіла думка.— Це Василь для мене, для мене...— зайнялося в голові полум'я.— Нащо таке божевілля?»

— Він таки здурів,— сказав Тиміш.— Хіба б не дочекались саперів,— і пішов до Василя та Ковтка. А ті вже переходили дорогу,— дві мурахи несли чорне яйце,— прошкували в городи за комору кооперації. Тепер Василь ішов угору, а Ковток ніби напивав на нього бомбою, дибуляв кривими ногами. «Він же зараз спіткнеться»,— прозміїла по крижині тріщина. Але вони не впали. Бомбу підхопив ззаду Тиміш. Вже втрюх пройшли ще трохи, нахилилися й покляли її в бур'ян.

І тоді зненацька там розлігся регіт. Та такий голосний, аж вороння, що вже обсілося, злетіло й загаласувало знову. Потираючи крізь розстебнуту сорочку груди, сміявся Тиміш, сміявся Василь, навіть Ковток кумедно крутив на всі боки головою й підхихикував у долоню. Зрушені тим сміхом, люди кинулись на город. Залунали здивовані вигукки й сміх, і хтось підкинув угору купу білих папірців. На землі, розкрившись, лежала жерстяна оболонка, туго напхана папірцями. То була так звана агітаційна бомба. Винахід двадцятого століття, призначений впевняти в іншій вірі тих, котрі залишаються жити після фугасних і осколочних. Їх так поперемінно й кидають агітувати тих, що недобиті, добивати тих, що не заготовані. Ця впала на школу, на щастя, в той час, коли там не було тих, хто мав учитись давнішого людського винаходу — грамоти.

До Марійки підійшли Василь і Тиміш.

— Ну ось він,— плеснув Василя по плечу здоровою рукою Тиміш,— можна сказати, двічі герой і один раз дурень. Та хіба сліпому світять... За перше геройство його записали на орден, а за друге треба нам'яти чуба. Та... — показав на перебитовану руку,— нікому. Візьмися ти, Марійко,— й пішов до дідів.

Люди юрмилась довкола бомби, на Василя та Марійку ніхто не дивився. Василь узяв Марійку під руку й сказав:

— Ходімо!

І вона пішла. Те слово, мовлене так просто, скорило її. Воно нібито нічого й не означало — тільки завершувало чекання, тривоги, нагадувало про давню шкільну дружбу, але й проклало стежку в майбутнє, і до того ж у недалеке, в близькі дні. Вони йшли греблею, довгою-довгою греблею, яка вигиналася півколом. Обабіч якої рябіло зеленою

ряскою болото. В осінні дощі, коли гребля розгасала, по ній ні пройти, ні проїхати. Зараз вона теж була згарцьована важкими колесами гармат, автомашин, копитами коней, але під правим боком пролягло дві широкі й глибокі стежки, й вони пішли по них. Василь — по одній, Марійка — по другій. Ті стежки продавлені гусеницями танків, вони бігли паралельно, і їм обом стало здаватись, що й вони йтимуть отак поруч паралельно до безконечності. Зненацька обое, ніби змовившись, вийшли з колії і повернули на Пробитівку, вулицю, якою колись у давнину пробивалися з ворожого оточення козаки. Василь узяв Марійку під руку й тримав певно, не почуваччи ані страху, ані ніяковості. Принаймні так здавалося йому. А ще йому здавалося, будцім щось змінилось, перевернулося, поставило його на землю дужо й твердо. Це сталося тільки що... Біля бомби. Там ступив на того твердого пруга, якого шукав так давно. Так думав Василь. Адже ж і тоді, біля млина, його несла якась неврівноважена хвиля, яка щомиті могла палетити на хвильеріз і розбитися. А потім... та проклята ніч на станції, якій він не міг знайти виміру. І тільки сьогодні, тільки зараз... Так, він ішов у школу для Марійки, а разом і для себе, ішов, осягаючи всю міру небезпеки. Аби підірвати все, що потяглося од тої пекельної ночі на станції, аби знищити чорні хисткі тіні, які вставали перед ним.

А власне, що там було? Він викопав завдання. Виконав! Навіть Тиміш похвалив його. І тепер Василь мав право отак спокійно вести Марійку через цікаві погляди, через смуток і радість, через усмішки й посмішки. Поскринуючи чобітьми, тримав Марійку під руку. І чув, Марійці подобаються його впевненість, його твердість.

Відчайдушний спалах, який обійняв його біля школи, минувся не до кінця, Василь був аж освітлений зсередини: такий гарний, аж Марійка не могла одвести од нього очей. З-під лакованого козирка вибилась рудувата хмарка й впала на високе прояснене чоло, в широко розкритих очах грали спалахи, як зірничі, чітко прорізані губи тримали в куточках якусь таїну.

І Марійка непомітно для себе дужче обперлася об його руку. Вона чувала, що оця їхня прогулянка не зовсім звичайна, хоч намагалася думати про неї як про звичайну, необхідну, обумовлену останніми тижнями їхніх взаємин, що склалися незалежно від них. Вона й не здогадувалася, що їхнє тимчасове повернення до колишньої дружби, її

занепокоєння Василю долею, страх за нього, звичайний людський страх, сповнили свою волю. Їх уже немає, вони зникли, але вони лишили в душі порожнечу, в яку зараз просмоктувалось зовсім інше почуття. До цього, зовсім іншого Василя, вродливого, дорогого, уважного, але не нав'язливого.

Це була повинь, повинь піжності, жіночості, чогось неспізнано солодкого, щемкого, аж болісного. І такого м'якого, що його хотілось погладити душею. Незнаного й незвіданого. Вона діткалася кінчиками пам'яті свого колишнього почуття до Івана й відчувала, що то було щось інше. То була інша любов, інше кохання. Якесь суворе й високе, в насторогою і погордами, з болісним самолюбством, чисте, але й якесь, немов сталевий полиск. Іван прихилив її світлом своєї душі, своєю цільністю, захопив, владно й обережно повів за собою. Вона йшла, й іноді їй аж страшно ставало Івана. А тут у ній говорила ніжність, теплота. Вона почувалася вдячною Василеві, хоч сама не знала за що. А ще почувала, що він, Василь, хоч і отакий, ніби гордий і певний себе, але певний тільки біля неї, Марійки, вона потрібна йому, як дитині, бо він і лишився в душі нерозважною дитиною.

Зненацька за кілька кроків од них зблиснув під парканом вогник, і в небо злетіла сліпучо-біла ракета. Злетіла невисоко, прокреслила важку дугу і впала в городах, залишивши за собою димний слід. Поки Василь і Марійка провели поглядом ракету, ті, що її пустили, були вже далеко, лопотіли ногами в кінці вулички. В селі починалася друга війна, запекла війна дітлахів, і багатим поживком для неї були недогризені кості бойовища: гранати, міни, запалювачі до толових шашок, кулі-світюхи — все інше, спроможне приносити смерть.

Василь підійшов до паркана й підняв велику алюмінієву гільзу. Довго крутив у руках, показав Марійці на маленьку дірочку внизу, біля вінчика.

— Вони стріляють без ракетниці. Пробивають унизу гвіздком дірку й вставляють туди порохину. Можна, мабуть, і без порохини, просто сірником... — Він помовчав і додав: — А я й не додумався.

Тими словами зрушив оповідь, послухати яку і йшла Марійка, але якої тепер не вельми прагла. Вони вже брели левадою, широкою стежкою понад Білою Ольшанкою, небо попереду вже згасло, й позаду теж стояла темрява, облягла

їх з усіх боків, ще не холодна, але вже по-осінньому волога й імлиста.

— Я почув їх, коли вони були ще над Нежатином. І хотів показати, куди летіти. Підняв ракетницю: клац — осічка. Тоді заклав другу. Й з другою те ж саме. Й з третьою, четвертою. Вони всі лежали десь у сирому місці, а ми не здогадалися перевірити. А літаки вже наді мною, пішли на друге коло. Ну... Та що там казати, ти розумієш... Я, коли б міг, сам би загорівся. Я лежав у канаві — сінопункт нею обкопаний. На точку лишилося півтори скирти, німці не встигли вивезти. Я ще по дорозі до станції намислив це місце. Ну й... Там ще «універсал» лишився. За копанкою, знаєш? Біля нього бочка з соляркою. Я підкотив її до скирти, одіткнув чопок...

— Ми бачили, як щось зайнялося. Ударило вгору білим стовпом.

Вона знову переживала ту ніч. І побачила себе з Тимошем на дубі, і Василя, який божеволіс з розпуки, крутить віхті й кидає в солярку. І гудуть над головою літаки, чекають знаку...

— То вже як спалахнула скирта... Я тоді в канаві лежав, не підпускав тих. Сінопункт дротом колючим огорджений... Вони од станції лізли... А тоді... Тоді там пекло зчинилося. Мене дивом не зачепило. Я подався на Баньківщину. Бо в селі теж німці заворушилися. А в той бік — ти ж знаєш — тільки соснові лісочки. Йшов усю ніч. На день у посадці сховався, серед кучугур піщаних. Там мене й застав фронт. А потім наші знов відступили. І я з ними...

Він розказував про наступ, про бій під селом, про те, як він у обхід роту піхотинців...

Все це була правда. Опріч того, напочатку... В що він зараз теж майже вірив. Бо ж і справді виконав завдання. Хоч...

І вставала з дна душі холодна каламуть, і серце хололо в ній. Але хіба він винуватий, що так склалося? Хіба винуватий, що вся станція була забита військами? Що, пробираючись до сінопункту, він кілька разів наражався на німців, які спали в машинах і просто на землі, на обремках сіна. На ту путь він стратив надто багато сил. А основне, збагнув, що одна-єдина ракета перетне його життя. Одна-єдина ракета, й звідси він не вибереться нізачо в світі. Він ніколи не побачить Марійки. Яку любив усе життя. І яка останнім часом теж линула до нього душею.

Йому було байдуже власне життя. Але Марійка... Що вона робитиме без нього? Як житиме?

І в нього останнім часом щось змінилося в житті. Він ніби знайшов себе і тепер мав стратити все. Стратити власне життя.

Йому стало страшно. Він чув брязкіт зброї й гомін чужинців, він уявив, як над станцією зів'ється ракета й як усі, скільки тут є, німці, — а їх тут тисяча чи й тисячі, — кинуться сюди. Стрілити в небо — це те ж саме, що стрілити собі в скроню. Тільки ще страшніше. Та ще ж заліз аж он куди. Для чого? Можна було б пустити одну-дві ракети з поля. Ну, нехай трохи неточно...

Трохи неточно... І ті вирви чорніли б довго. І всі в селі казали б, що туди спрямував бомби Василь.

І тоді він наткнувся на бочку з соляркою.

Він зробив те для Марійки, тільки для Марійки, тільки для їхньої любові, яка мала жити, яку він неодмінно загасив би отим пострілом у небо.

Василь одіткнув чопок і покотив бочку понад канавкою для паса в глухий кут між двох скирт, цілої й надібраної. І коли в небі загули літаки, підніс сірника до чорного струмочка на дні канавки, а сам поповз з сінопункту. Виліз за дроти, пробіг трохи в поле; катований каяттям і розпачем, вернувся назад і заліз у канаві за дротом. Двома довгими чергами розрядив увесь сімдесятипатронний диск по німцях, що бігли до вогню, поклав їх на землю. А тоді втікав уже освітлений трьома лампадами згори, й німці стріляли по ньому.

Так, він виконав завдання. І то вже не важило, яким способом. То на вчинену ним пожежу літаки нависли ракети на парашуті. От тільки стриміли в пам'яті, не давали снокою Тимошеві слова, сказані ще тоді, в землянці: «Коли стане страшно, це ж легко — ракети в канаву»... Хоч сьогодні Тиміш сам похвалив його. Навіть назвав героєм. І коли Василь прийшов до наших та розповів про сінопункт, з частини дзвонили кудись на аеродром, й звідти потвердили, що з літаків помітили пожежу, й Василя довго розпитував про все кореспондент військової газети, він же потім розпитував про нього і в Тимоша й написав статтю. Мабуть, усім їм видавалося, що вчинити пожежу було важче, ніж просигналізувати ракетами.

Ті ракети... Василь вистріляв їх у кучугурах просто в пісок. Вони справді були підмоклі. З десяти ракет спалахнуло тільки три.

Але оті Тимошеві слова... Й оте чорне сум'яття, яке не дало вийняти ракетницю біля скирт. Ні, він підірвав його німецькою агітаційною бомбою. Знищив, спопелив. Він довів, що там, біля скирт, його вів не страх, а здоровий глузд.

Василь не розказав Тимошеві всієї правди, бо той міг би не зрозуміти. «А якби з літаків не здогадалися, що то знак для них»,— сказав би. Так, але все те, всю глибіню небезпеки можна відчутти тільки власною шкурою й осягнути її, як відчув її він,— побачив очима, уловив серцем, діткнувся до неї. Та й нащо те йому. Виконав завдання, й квит. А от Марійці... Тільки про неї думав, їй одній не хотів завдати горя. І не треба, щоб бодай якась хмарка чорніла над ними. Марійка зрозуміє...

Він здогадувався, що любов всеосяжна, вона прощає все.

— Знаєш...— сказав, проковтнувши давкий вогняний клубок,— з тих ракет... Я, коли їх поперестрілював...

— Не треба про те, — рішуче сказала Марійка. — Мені зяову стає страшно.

— Там... Розумієш... Я трохи не так розказав... Ні, ти не подумай... Станцію розбомбили по моєму знаку.

— Не хочу. Добре, що розбомбили. Не треба нічого згадувати. Раз і назавше.

Майже несамохіть він зрадів оцій її рішучості, котрою відтинала всі його вагання, ставила на минулім чорну крапку забуття. Марійка прагла одного — любові. І він здобув право на її любов.

Відчув, як з серця мовби сповзла холодна тінь, і йому стало спокійно й легко.

Марійка сама притиснулась до його плеча, і він легенько обняв її.

Вони вже верталися назад, село зустріло їх настороженими вогниками.

* * *

Іванові лишалося одне — лежати. Отако зціпити зуби й лежати, поклавшись на випадок. Вилізти зі сховку й побігти в поле — то певна смерть. Тут уже, мабуть, його не пропустив би й найплохіший солдат. Усі вони зараз налякані й злі. Ще могли б сприйняти за коригувальника — катувати, допитувати. Страшно чекати смерті з за'язаними очима. Навіть тоді, коли бачиш, як падає на

тебе літак, як відокремлюється з-під крил, немов кинута дужою рукою, чорна касета, як бомби розгортаються віялом, шукаючи тебе на широких грудях землі, все-таки хоч щось там та є від двобою, можна послати туди, вгору, якщо не кулю, то хоча б туго зсотану злість; розрахувати, куди впадуть бомби, перебігти, переповзти.

А тут він лежав, немов на заздалегідь приготованому вогнищі, щоб згоріти на ньому живцем. І якоесь аж гірко було, що може погинути од своїх. Він пам'ятав, як колись у розпалі бою їхню роту випадково накрили наші штурмовики на німецьких окопах. Бригада тричі атакувала лінію оборони, й тричі піхоту одрізали од танків. Тоді з КП покликали штурмову авіацію, вона запізнилась і накрила танки на окопах. І танкісти, однак, били кулаками в броню й гукали в небо, ніби там їх могли почути: «Давай, давай, смали!»

А тепер Іван нікого не кликав і не спонукав думкою. Він лежав у могилі, готовій могилі на колесах, а його думка, закривавлена й квола, волоклася по шпалах, назустріч іншій смерті. Якщо Івана не вб'є тут,— вбити в такому захистку могло тільки прямим попаданням бомби,— то пошкодить платформу, цю чи якусь іншу, й почнеться перевантаження, переформування ешелону. Мабуть, просто отут, у полі, розчеплять состав... Чи його протягнуть трохи вперед, на якийсь полустанок.

Але дужий і крутий вибух десь зовсім близько нагадав, що до того ще треба дожити. Застогнали рейки, десь під платформою забрязкотіло залізо, видовживши той брязкіт у однотонний зойк.

І враз на Івана впала якась дивна байдужість. Мабуть, то виповнилась міра, одведена кожній людині, не хотіла більше приймати ні краплини. Міра болю, мук... Він почував свою душу немов розтягнуеною на тисячі кілометрів, розчавленою на безмежних залізних гонах. І квола проплила в голові думка, що, може, вже й життя не варте тих мук.

Бо ж справді, воно важило дуже мало. Яка його цінність, яка вартість, коли стільки сил світу єдино прагли обірвати його. І там, під снарядами й кулями, і там, під палицями капо, воно майже не мало ваги. Все те, що здобуло людство на своїм довгім шляху: досвід віків, цінності духовні, мудрість світопізнання, технічні звершення,— вони не боролися за нього, навпаки, допомагали рушити. Борвся тільки інстинкт: хотілося жити. А що він мав

у далекому минулому? Чи могли зрівноважити оці муки радість колишніх весен? Либонь, не зрівноважувала.

І все ж... Скільки разів проривалася інша, народжена аж десь під серцем думка.... Хіба тільки ними жив? Хіба більше не було нічого? Неправда. Була любов. «Любиш — так скажи». І він таки любив, хоч і не зумів про це як слід сказати. Чи не знайшов слів, чи їх взагалі не було — тих, які б могли хоч наполовину передати те, що коїться в серці. Часом йому навіть здавалося: згине він — любов побреде по світу сама, ходитиме довіку по землі, болюча й печальна. І Марійка так ніколи й не довідається, якою безмірною вона була.

Ні, він таки не міг погинути, не виповівши всього Марійці! Марійка — це було все, що принесло йому життя. Дуже мало й дуже багато. Вже в армії, пройшовши сотні сіл і міст, побачив тисячі інших дівчат, серед них були, може, й краці вродою за Марійку, і все одно вони лишилися далекими дівчатами. Розумів, що в світі існує безліч інших пристрастей і кохань, але те ніскільки не пригашало й не применшувало його високої любові. Вона була одна, послана йому долею, і в ній замкнувся світ. Десь отако він думав раніше. Зараз же не думав нічого, тільки оті Марійчині слова спалахом зринули в голову. А далі знову гнітючість від приреченості, моторошне чекання удару.

...Наліт був потужний, але короткий. Двома бомбовими хвилями, а втретє літаки пройшли над самим ешеленом, чесонули з кулеметів. І одразу ж гуркіт обірвався, немов його одрізало ножем.

...За кілька хвилин поїзд рушив далі. Так що німці ледве встигли позлазити на платформу. А вже потім він довго стояв на якійсь станційці і то пхав вагони назад, то смикав уперед, і бігали вповдовж ешелону люди, й гиркали команди, і брязкотіло залізо. Що то було — одчіплювали якісь вагони, переформовували состав — Іван не знав. І хоч небезпека ходила поруч, він відчував її якось тупо, віддалено. Інший вогонь, інший жар спалював його. Спрага, яка морила останні два дні, враз спалахнула полум'ям. Чи просто її потроїв жаркий день. Іванові шерхло в горлі, потріскані, порепані губи бралися струп'ям, а в голові гуділо, і вже не знати, чи там гуготіло полум'я, чи в розжарений мозок вливалися примарні ріки. Ріки, озера, холодні струмки крижаної води, од якої заскімлює зуби й приємна вільгість розливається по всьому тілу. Все те

якесь примарне, і зовсім ясно — дерев'яне шатрище колодязя під яблуною на краю села. Колодязя над шляхом, для подорожніх, для натомлених працею, дорогою, спекою. Поросле мохом цямриння, дубовий, теж порослий мохом, цебер,— він пливе вгору, а важкі краплі зриваються й кльокають десь углибині. Цебер угорі перехрещений прибитими до клепок стальками обруча — аби не напували худоби, для того є коритчатко, Іванові то найбільший смак: припасти до прохолодного мокрого вінця й цідити крізь зуби чисту студену воду. Так пив, повертаючись з поля, надто після роботи біля трактора. Коли працював причіплювачем, а потім трактористом. Розпечене залізо, хижо оцирепе сонце, кіптява й мазут («полюбила чорнявого, та ще й тракториста, що хотіла, пила-іла, ще й ходила чиста»), — насмішкувато співали Марійці дівчата), розігріта майже до вибуху пилюка,— він таки спізнав спрагу. І хоч воду їм возили щодня, але вже за кілька годин бочка нагрівалася, вода втрачала смак і силу. Її не можна було питися. Хоч як вони впушкували барило соломою і зіллям, ховали в канавці під грушкою, а тоді пили, лежачи, просто з чошика, в якому була прокручена дірка, а в неї вправлена бузинова трубочка (Іванів винахід).

Ніщо так не гамувало спраги, як вода з криниці. Вона була за городами, в долині. Її називалась бездонною. Над нею стояв щільний дерев'яний зруб, в якому з одного боку була прорубана квадратна дірка,— в неї й вихлюпував швидкий потічок. Його ловили цеберками, відрами, чайниками. За кілька десятків кроків од криниці потічок розливався невеликим озерцем, а потім біг далі, в Білу Ольшанку. Поміж густих чебреців, попід гінки калини. Вода народжувалася десь углибині й виривалась на поверхню кількома струменями. Коли нахилитись над криницею, видно, як пульсують вони на дні, дихають, і від того дихає вся криниця, тихо схлипуючи об цямрини. Бездонна чистота й глибинність,— вода пахла вічністю, чебрецями й калинами. З неї брав воду весь куток, а під свята і все село. З неї пив Іванів батько, дід і прадід... Кажуть, що ті джерела тут били одвіку. Криниця впоїла кілька родів поліщуків, налила снагою їхні серця, м'язи. Вони ніби вставали з тої бездонної глибини, вона заповідала їм нести в жилах глибинну чистоту й неухильність плину.

Іван теж немов вийшов з тої криниці. З неї його тіло, м'язи, кров. І думка, й помисли.

Бездоння криниця пройшла з Іваном всю війну. Про неї

згадував, п'ючи з калюж, боліт, інших криниць, чашок, питунів і чарок. Йому здавалося, вона береже в своїй таємничій глибині його голос, і той голос ніхто не має права вибрати звідти, як і воду з криниці. Часто думаючи про неї, він відсторонював од себе смерть. Ні, не може він погинути, не може шезнути, доки пульсує вона. Хтось із їхнього роду мусить пити з неї. Тож, либонь, варто мучитись, щоб вернутись до неї.

Від криниці стежка на город. Криниця в ньому ніби в зеленому вінку. І той вінок — теж частка його душі. З городу котилися в маленькі Іванові долоні нові весни. Заплющить очі й бачить його од межі до межі. Он видибуляли понад стежку головаті соняхи. Скільки того насіння перелузав він, скільки в ньому й зараз отих золотих соняшників. Далі грядка маку. Латка жита... Він сам — цілий лан жита. Варто йому розпростертись, і на землі стане більше одним житнім ланом.

...Вода й далі вела його пам'ять. Стежкою від городу до чистої бистої річечки Білої Ольшанки, закутаної в верби та калини. Калини, що весною цвіли біло, цютливо, а восени сналахували червоно в соромі за парубків, які водили сюди дівчат, обривали тугі, ще не дозрілі ягоди й сипали дівчатам за пазухи, а потім норовили вибирати їх звідти. Куди й він таки привів Марійку, але не одважився нарвати червоних кетягів.

Іванова думка, одволожена споминами, блукала поміж минулих весен, біля чогось значущого й сумного. Це змушувало битися серце частіше, це тримало його самого. А ще його тримала міцна, в'язка, мов ковке залізо, сила. Іван не знав суєтності світу, суєтності думок, котрі тут, у чорнім рухомім склепі, могли роздавити або привести до бжевілля. Світ плинув на одній паралелі, він — на другій, і ніщо не могло доконечно вибити його з рішенця, із спокою.

На вечір трошки примеркла спека, ніби пригасла й справа. Але невдовзі повернулися з довгих блукань пімці й сіли вечеряти. Вони вечеряли молоком, українським молоком, розливаючи його в алюмінієві кухлі. Іван знав, що молоко тепле, що воно запашне й солодке.

— Ти чого не п'єш? — голосно плямкав Зігфрід. — Не крадене. Завойоване в чесній боротьбі з бабою.

— Не базікай, коли платив марками, — обізвався Курт.

— Я не люблю теплого молока, — відповів Генріх. — Нехай трохи постоїть.

— Ех ти, міський штопор, — засміявся Курт, — не знаєш, що таке молоко з-під корови.

— А я теж не дуже люблю тепле молоко, — обізвався Зігфрід. — Хоч у мого батька було вісім корів.

— Отож тому, що вісім...

Їхню суперечку перетяв короткий паровозний гудок. Паровоз смикнув, та так, що хтось на возі зойкнув, а тоді вилаявся круто. «...Все молоко на мундир вилив». А паровоз смикнув удруге, здавалось, ешелон приріс до рейок, поїзд не може зрушити його з місця. Іван теж боляче вдарився головою об підтоку, посунувся вбік, ближче до пак.

— Може, він таки зрозумів, що їдемо не туди, й повезе нас назад, — пожартував Зігфрід.

— Він завезе нас туди, звідки вивозять уперед ногами, — буркнув Генріх.

— Згорни в трубочку свій язик, — огризнувся Зігфрід, — він у тебе занадто чорний і довгий.

— То ще не лихо. От у тебе довгі ноги, — правив свої Генріх, — той, хто копатиме могилу, прокляне тебе до десятої кістки.

— Годі, — втрутився Курт, — у тебе, Генріху, справді паскудні жарти. Ще якби ти під час сьогоднішнього пал'ю-ту не забіг так далеко...

— Ти теж не на насипі сидів...

Поїзд поволік їхню суперечку по стрілках, розбиваючи на короткі уламки, пересипаючи металевим дзвоном.

Та й Іван не дослухався більше. Іванові снилось молоко, а може, й не снилося, може, то був не сон, а марення.

...Вузькою, порослою споришем вулицею з паші вертається череда. Корови йдуть швидко, поспішають. Важкі вим'я — рознерті молоком, на теплу дорогу, на траву порскають білі цівки. Вся вулиця, весь куток пропах молоком; яблуні, тини, тополі, жита на городах... То та, то інша корова зривається й біжить, помукуючи, до свого двору, до свого хліва, де в закуті тицяє мордою в вориння білолобе теля. І ось у м'якому присмерку вже туго б'ють у дійниці струмені молока, а за спинами в матерів стоять з питунами в руках білоголові Миколки та Галинки, а біля їхніх ніг попримощувались Мурчики та Лиськи, вимурликують свої порції.

А пастухи ще не йдуть до дворів, вони посідали на колодах і статечно розмірковують, куди завтра гнати череду, де напувати, як зробити, щоб Грекова Коза не тікала до

теляти. А основне, кому черга гнати завтра. Пастухи — то не тільки перваки чи третяки, а й старшокласники або й парубки та дівки, Іван знає, що Марійці (казала в школі) гнати завтра, а йому — через два дні, й він хоче помінятися з кимось чергою. Але, звичайно, так, щоб ніхто не здогадався. Якщо їхні череди пастимуться й далеко одна від одної, то напувати й тирлувати поженуть до Кукшиного болота. Там є й криниця, пастухи смакують холоднячком. Облягаються біля криниці, хтось один запурює ковшика на тичині.

...Іван нагинається, черпає ковшиком і п'є, п'є студену воду з присмаком глини. П'є й не може напиться. А сонце праяжить, а сонце пече немилосердно, й губи шерхнуть од спраги, а в роті сухо і терпко, немов там натерли віхтем болотяного сіва.

Видіння миготіли в голові, вони скидалися на «живі картинки» першого німого кіно. І як ті перші «живі картинки» часто обривалися, й Іван залишався в чорній пітьмі, сухій і бездонній.

Іван злякався, що це не просто спрага, що його палить хвороба, розплющив очі й сів. Відчув, як віз крутонувся довкола нього, а в очах застрибали іскри. Це було б найстрашніше — захворіти. Виснажений, змучений, без шматка хліба, без ковтка води протягне недовго.

«Невже я хворий? Невже це край?»

І знову: «А може, провокує пам'ять. Дав послабку нервам». Він струснув головою, одганяючи липкі видіння. «Добу. Ще одну добу... Протриматись... Вже Україна... Ближче до Дніпра... До фронту». Спробував проковтнути слину, і в горлі запекло, заболіло, неначе там стримів вогняний прут. Мацав руками розвору, холодні дошки, залізо болтів, кругле коло металевого підгайстера, прикладав долоні до чола. Тверді, шорсткі, одначе теплі, звичайні чутливі долоні до чола. Тільки були вони неприродно важкі, неначе налиті свинцем. І почував дивну більність у грудях, й ніби аж не стачало повітря. Зрозумів: його втомлює будь-який рух.

І тоді він ліг. І змусив себе заснути. Вчинив знову найбільше, на яке був здатен, насильство над собою: над думками, пам'яттю, видивами. Сон — це ніби його маленький привілей, та крихта, яку мав од долі, яка особливо стала в пригоді на фронті і в полоні. Він умів швидко засинати. Всілякі вагання, каяття залишав на день, вбивав,

знищував їх, накликав морок, глибокий морок і тишу. Тишу навіть у клетоті бою.

Так було й цього разу. Щільно закутався в чорне, одігнув усі видива, всі думки, всі спогади. Він гасив їх, мов сірники на вітрі, не давав їм розгорітися, силоміць падав у щось чорне, м'яке, оксамитове. Чорне й оксамитове, тільки воно могло наслати сон. Але, мабуть, не мав сил і на це. Бо думка вела кудись, підсовувала щось несподіване, болюче. Ні — геть... Тільки сон. Який наближає до волі, до домівки, до Марійки. Який не дає витікати силі... В який провалюються, немов у глибоку борозну, а зверху падають і падають чорні скиби землі, тиснуть на груди, ховають живцем. Ну й що ж... Нехай ховають. Так, мабуть, найкраще...

...Він пробудився, коли вже задніло. Сірйй заспаний ранок просовував у дірку біля заднього колеса тоненький хвостик. Іван нахилився — хвостик був холодний, колючий. Мерзлякувато повів плечима, майже несмаохіть загнув груди полою кітеля. Вгорі ворушилися німці. Іван подумав, що це для них надто рано, насторожився. Хтось із них виліз із будки, справив на ходу поїзда в кінці платформи малу потребу, вернувся назад.

— Буде дощ,— сказав, позіхаючи, й Іван ушізнав Зігфріда.— Сунемо просто в хмару.

— А я думаю, чого воно бік нахолов,— обізвався Генріх.

— Позащипайте роти, дайте поспать,— буркнув Курт. Але ті двоє вже розбалакались.

— Ось він зараз виміє з твоєї голови Ельзині стегна.

— Ще нам не вистачало дощу.

— Зате, може, не бомбитимуть.

— І швидше прикуримо до фронту? Ти чув, казали, що далі їхатимемо тільки вночі. Їхали б...

Колеса почали стукотіти лункіше, вибили з розмови чималу щербину. Потім знову затакали тихше.

— Мені вже капнуло на руку.

— Треба перебиратися у вагон.

— Ну й перебирайся, а я зостанусь тут. Нехай сфрейтор...— кінця фрази Іван не почув.— Брезент добрий, не протече. Зік, поможи спустити козирок.

Великі важкі краплі бомбардували фургон. Навіть тут, під розворою, Іван чув їхні гулки удари, й якесь лопотіння, й глухий шурхіт сіна. За мить бомбардування вщухло. А тоді розпочалося знову. І враз дощ заготовів, мов весе-

лий божевільний. І те божевілля передалося Іванові, він сидів і осміхався, й сам почував свою усмішку й своє божевілля. Од того, що принаймні якийсь час йому не загрожує небезпека, що поїзд іде і йде, що брезент гуде від дошових крапель і що тоненькі цівки вже збігають під віз. Він злизував їх з полудрабків, з тюків, ловив струмінці долонями, розкритим ротом, обличчям. Він потерпав, що не може вхопити всіх струмінців, поспішав, він боявся, що ось зараз дощ ущухне, а він ще тільки подратував спрагу. Йі тоді згадав про брезентове відро, не розгортаючи, просто сплющеним, угнутим всередину боком підставив його й, похлинаючись, спивав зібрану воду. В голові крутилося якесь райдужне колесо, в горлі ковкало, схлипувало, а поїзд гуркотів, а дощ гудів, і він не боявся, що його почують. Йому здавалося, ніби в грудях йому горить жарево, він ллє воду, а воно сичить, затухаючи. Ой же й добре йому почувалося! Так добре, що коли б зараз стріляли в потилицю, він би не одірвався од тугих струменів. Пив і пив, аж поки те райдужне колесо не закрутилося в зворотний бік, а потім зупинилося зовсім.

Мабуть, він сам випив цівхмари. Або й цілу хмару. А тоді, обважнілий, знесилений, упав на шорсткі дошки. Проте одразу ж знову звівся — дошки були мокрі, по них струменіла вода. Відшукав сухіше місце поміж задніми колесами, де верхня пака нависла над нижньою, скрутився калачиком, притиснувся спиною до теплого сіна.

Йому цокотіли зуби, тіло тремтіло, немов у лихоманці... Зігрітися не міг довго. А коли таки трохи зігрівся, відчув, який він кволий. Сили полишали його. Не мав снаги підвести руку, поворухнути пальцями. Десь у тілі ще жила остання грудочка її, вона живила думку, й нею він почував своє тіло, але, мабуть, вона була така маленька й крихка, що могла розсипатись і не дати зібрати себе до купи.

Час збігав тяжко й тягуче, в голові було порожньо, тільки тупо боліло в скронях. А в тій порожнечі починало щось химерити, починали снуватись якісь думки, які аж лякали його. Ці думки здебільшого дибубляли десь по воєнних дорогах. Жорстокості, через які пройшов, жахи й несправедливості, що ніби замикали собою якесь коло, змушували його розум зісковзувати зі звичної орбіти й шукати чогось, розтинати те, що донедавна здавалося цілим і неподільним.

Від тих думок міг утекти тільки в своє минуле. Але в такі хвилини й воно видавалось не зовсім ясним і не в усьому обумовленим. Йому здавалося, що й сам він жив не так. Що й тих буднів та свят, що минали в незмінній послідовності, не вмів цінувати. Йому здавалося, що й усе людство не цінує тих буднів.

Тепер, якщо йому вдасться вернутись на мирні оболоні, піде тихо й щасно. Піде так, щоб не збити жодної зайвої росинки, не потолочити жодної квітки.

Як саме, уявити не міг. Та й шлях до них був такий нелегкий, стільки небезпек ставало попереду, стільки перешкод — хіба ж його так просто пустять додому, добре, коли ще візьмуть до армії, коли все те, про що говорили між собою в полоні про повернення, — не все правда, аж жаркий вогонь підступав до серця.

Щоб не думати про те, почав знову, вже вкотре, уважно розглядати воза. Це заспокоювало, повертало думки в звичну колію. Великий, кований залізом віз — місточок, який єднав його з реальним життям. З тими возами, якими їздив у селі, які колись навіть робив сам.

Цього ось воза він би розібрав і склав, заплющивши очі. Він розбирав і складав його вже багато разів. Вигинав осі, викидав косину, звіряв задній хід з переднім, ошишовував, прослуховував на звук. Настроїти воза — то чи не найбільше ковальське мистецтво. Йому згадалося, як колись улітку, працюючи підручним у коваля, дядька Гордія, спробував скласти воза. Дядько Гордій на той час захворів і кілька днів не виходив на роботу. Й склав. І настроїв. Сам викував отеси. Сам ошишовував колеса. Залізо взагалі було слухняне йому. Відгадував його з удару, з вигляду — де воно ємке, а не глухе в роботі, де ковке, а де занекле. Отой хомут вигнутий неправильно, він зовсім не тримає розвори. Скільки разів за дорогу перековував його. Він би оце й зараз... І раптом з жахом відчув, що не здолав би його, що залізо чуже йому й неподатливе. Відчув, що втратив над ним владу, владу живої душі над металом, що не впорався б із ним. І це злякало найбільше. «Невже таки край?» — пропекла мозок думка.

Аби впевнити себе в протилежному, порвався підтягтись на руках до розвори, він випробовував себе на міць, він боявся долежати до того часу, коли вже не зможе звестися. Вивіряв тіло, як вивіряють розгартовану сталь, намагався виміряти, розгадати, скільки лишилося сили. Ли-

бонь, сила тепліла на денці. На денці серця й м'язів. Її вже ніщо не живило.

Ба ні! В ньому жили ще дві інші сили, які тримали й цю, третю, не давали їй шезнути, стати. Ті сили — ненависть і любов. Ненависть до тих, хто оддав незмірним тортурам його тіло, і любов, яка вела й кликала, для якої мучився, боровся, жив. «Любиш — так скажи», — незгасно палали в його пам'яті слова. Він прийде й скаже на всю силу свого серця. І він знову думав про Марійку, йшов у сині м'які вечори понад Білою Ольшанкою. Наполовину з'їдений голодом, людська подоба з шкіри й кісток, грав на чутливій скрипці ноктюрн Шопена й шепотів замріяно про дивну гармонію сузір'я Волосся Вероніки. Воно саме таке... Білою хвилию на білій подушці. Текуче й мрійливе, як безкінечність.

Іван лежав горілиць, втупивши погляд угору. Гойдалася платформа, гойдався чужинський віз, а з сірого мороку на нього дивилося Марійчине обличчя. Накреслений однією лінією ніжний овал, підпертий стисненим кулачком, уперто складені повні губи, які свідчили, що Марійка має характер. І текуча біла хвиля доокруж голови. І він у тій хвилі. Чи біля неї. То їхнє весільне фото. Яке він довго беріг і яке в нього одібрали аж після першої втечі. Іван суворий і чомусь напружений, з волоссям сторч, як дріття («Іван чорний — я русява», — співали на їхнім весіллі), з нахмареними бровами, у вузькому — парубоцький шик — шовковому, обмотаному круг ший, шарфі, Марійка усміхнена, замріяна, з виразними великими очима і поглядом, спрямованим кудись у далечінь, аж сюди, до Івана, в білій сорочці з маленькими синіми квітами, на які ніби спадала біла хвиля. Та хвиля сама просилася до нижніх чоловічих долонь. Розсипане по білій, шитій по куточках калиною подушці, по мармуровому плечі, волосся таїло в собі щось магічно чарівниче.

Він спогадав, як кинула його кудись у безодню ота білизна, ота округлість плеча в першу шлюбну ніч. Ніч, яка йому в пам'яті, але тільки уривками. Як сиділи вони удвох у кімнаті. Обое дикі й відчужені в ту мить. І як обом було соромно. І в обох ріс опір чомусь узаконеному, непотрібному, що тисло на них. Отим ротам, що чавкотіли весь вечір, що зараз хропли в дворі й попідтинню. І хотілося втекти в ліс, в якусь самотню хижу. І там знайти одне одного. Вони почували, як важка ніч розносить їх у боки на своїх крилах, віддаляє одне від одного. Вони сиділи й пили

вишневу наливку, сулія котрої стояла на вікні. Іван не знав, що говорити, почав розповідати недавно почутий анекдот, відчув його грубість і обірвав. І знову налив у склянки наливки, й обов пили, не дивлячись одне на одного.

«Солодка»,— сказав він.

«Гірка»,— сказала вона.

Вони посварилися. А потім йому стало смішно з такої дурниці, смішно по-справжньому, й він своєю щирістю, поступливістю підкорив її. Й вона засміялася теж...

Все те незрозуміле йому й досі. Там вони почували чи не найбільшу чужість одне одному.

Іван знав — їхня любов тільки росла, тільки розвивалася, вони ще не знайшли себе в ній, ще не подолали якусь напружену лншву, яка бриніла між ними. Прагли подолати обов, з щирою вірою одне в одного.

І його лякало, мучило всю війну, чи не згубила тієї віри вона, чи лишилося в неї те прагнення.

...Іван не помітив, коли стих дощ. Вода, холодна вільгість освіжила тіло, але й налила втому, холодною втомою гаряче тіло, й він не мав сили поворухнутися. На якусь часину відступили, забулися жахні думки про слабкість.

Він знову вертався на стежки свого села. Чомусь йому ніколи не думалось про армію, а бачились тільки знайомі луки, рідне село, рідна хата, й лише в ті часи, коли жив у ній разом з матір'ю, і сонце ходило доокруж їхнього подвір'я.

З тої мандрівки його виривали станції й полустанки, нечасті зупинки десь у полі, інші випадкові звуки. Це було друге життя, і, мабуть, воно не давало йому розслабитись до кінця, залишитись у тому, першому, й не вернутись з нього більше. Мозок його стояв на сторожі, змушував реагувати на все, рахувати час.

Так проминув день.

І ще ніч, і ще день. Іван лежав, і думки стояли в узголів'ї чорною хмарою. Це не було марення, але не була й реальність. Крізь його пам'ять летіли тіні, одібрані нею й поставлені в такій черговості, що замикали коло. Півколо минулого життя і півколо вимріяне, але вимріяне давно, в перші найщасливіші дні з Марійкою, він не сприймав, не хотів сприймати другої половини в її новій субстанції, не хотів знати, що вона поламана, потрощена, що коло вже ніколи не обернеться в тій своїй красі й гармонії. Ні, те не важило для нього, не він обертався в

колі, а коло доокруж нього, воно залежало тільки од нього, од його бажань, од його волі. А хто зможе порушити ту гармонію? Які сили світу?

Дедалі рідше й рідше приводили його до ясної, гострої реальності звуки життя. Він плив немов у густому тумані, поклавшись на долю та волю випадку. Глухішим стало гування нагорі, й брязкіт казанків, і розмови. Він не завжди міг сказати, довго вони простояли на цій станції чи зупинились тільки на коротку мить, швидко йде поїзд чи повільно, і не завжди міг відгадати, ніч зараз чи день. А одного разу він побачив, як у дірку-льоток потекли бджоли. Вони летіли довго, густою вервечкою, а тоді десь поділися, й лишилася одна, вона сіла на підтоку, поворушила лапками й почала танцювати. Танцювала так спритно, так химерно, аж Іванові почало рябіти в очах, і він прогнав її. А коли прогнав, помітив, що не спить. Що це не сон. І не міг зрозуміти, що ж то було.

Хоч засинав усе частіше й частіше. Іноді то був і не сон, а якась важка, болюча дрімота, яка затуманювала свідомість, тисла, що тяжко було ворухнути рукою чи ногою. Та раптом,— це було десь онолудні,— гостро запахло яблуками. Так гостро, що його ніби пройняло наскрізь. Й він розплющив очі.

Справді, нестерпно пахло яблуками. Німці натрусили їх десь у саду й тепер смачно хрумкотіли над самою Івановою головою. Вони сиділи на паках, біля воза, й одна пака в передку загрозливо погойдувалася. Вона ось-ось могла посунутись і впасти під воза. Але Івана чомусь те мало страхало. Його катував, мучив запах яблук. Пахло Україною, рідним селом, домівкою. Іван уже не почував голоду. Здавалося, там, всередині, все засохло, вмерло. Тільки тонкі вістря голочок, тільки короткі спалахи болю. Але той запах... Лише тепер Іван відчув, відчув страшно, як може пахнути Батьківщина. Як може пахнути любов. Який запах має щастя.

...Стояв під густим віттям, закоханий, вільний, а на нього сипались згори червонобокі яблука. Вже він по коліна в них, по пояс, по груди. І падали знайомі, теплі, чуті з дитинства слова, в'язалися в густі запапні вінки пісні. Журливої й ніжної, тихої й болючої.

Іван затулював долонями вуха, аби не чути стукоту коліс, аби тільки слухати пісню. Вона наростала, йому здавалося, ніби в нього вливається сила, ніби стає дужий, як колись.

Але колеса знову застукотіли гучно, били й били, поки не розбили пісню.

І він розтулив долоні й побачив себе в чорній ямі, й почув лінивий говір німців, які вже не гризли яблук — курили.

Минала восьма доба шалених Іванових мандрів на платформі військового ешелону. Його лету до білого пружка на горизонті, який манив ще там, у таборі, о вечірній порі, який з такою реальністю окреслився того фатального дня, коли вони в грозу пішли дорогою вгору. Іван почував, що далі він не може продовжувати цей лет, бо лишиться на місці назавжди. Широко розплющеними очима дивився на білу смужку біля заднього колеса, а бачив сіру крайку, яка то зникала, то знову виринала з чорної мли. І вже не знав, чи то день, чи все ще ніч. Ніч і день злилися для нього в одне чорне марево. Свідомість йому тьмарилась, а тіло було неслухняне, важке. Воно ніби приросло до помосту. Аби прояснити зір, заплющив очі й знову розплющив. І тоді... побачив постать під передком воза. Постаць підвела голову, й з-під чорної кротячої шапки глянули круглі, мовби нерухомі очі. Іван спочатку не повірив, придивився пильніше... Полотняна сорочка, сині, в широких леях штани, босі ноги... Й кротяча шапка. Та сама... Вже стільки літ. Її він не скидає і влітку. Каже, що без шапки йому не можна, що сонце згубно діє на контужену голову.

Іван не здивувався і не злякався батькової з'яви. Хоч рідко коли згадував його. І навіть погано пам'ятав батька. Тільки дві-три картинки, два-три спогади, й то чомусь химерні.

Він ніколи в круті хвилини не звертався пам'яттю до батька, не кликав його на поміч. І йому зараз хотілося в нього запитати, запитати зі злістю: «Чого прийшов? На мій похорон? Що хочеш сказати? Щоб ішов з тобою?»

Мовчить, не каже нічого. Дістає з кишені саморобний дерев'яний порттабак-довбанку, крутить цигарку й зовсім не дивиться на Івана. Але щось же він хоче сказати? Щось привело його сюди?

Батько дістає кресало — уламок плаского широкого терпуга, матер'яний трут у мідній трубочці. «Кресь, кресь», — б'є кресалом, й злітають цілі снопи іскор. Трут не займається, він поправляє його й починає кресати знову. Іван бачить, що батько кресле надто необережно, може загорітися сіно, й вони тут згорять живцем, хоче сказати й чомусь не може. Тоді спинається па руки, щоб забрати з

батькових рук кресало, та враз перед очима спалахує біле полум'я і так само раптово згасає. Коли темрява встає знову, Іван бачить, що під передком немає нікого. Хоч у нього й далі таке відчуття, що тут хтось був, хотів йому щось сказати й не сказав. Лишився навіть запах батькового поту — терпкий, густий запах поту, і поля, і їхнього двору.

Він знову ліг. Утома розломлювала його навпіл. Йому здавалося, що він кудись падає, падає невпинно. Хололи ноги, й Іван почував той холод, почував, як він піднімається все вище й вище, підступає до грудей. І хотілося чогось гарячого, хоча б один ковток, аби спинити оту крижанисть, аби зігрітись усередині. «Помираю», — подумав. Одначе свідомість більше не полишала його, він чув стукіт коліс і шарудіння вітру в соломі й зрозумів, що не помирає, а просто дійшов крайньої межі виснаження й що в нього починаються галюцинації. І чорно прозміїла думка: мабуть, перебрав межі й тепер чи зможе вибратись звідси.

Певний час ще лежав без руху, збираючи докупи ті іскри, які блукали по тілу, акумулюючи їх біля серця. Поїзд ішов повільно, немов боявся наптовхнутись на щось у чорній нічній пітьмі. А може, й справді боявся, адже йшов з погашеними вогнями. Пімці спали важким, п'яним сном. Зараз вони взагалі рідко коли бували тверезі. Отже, їх можна не боятися.

Іван став на коліно, намацав паку з розірваним шнуром. Навалився на неї грудьми, спробував посунути вперед. Але пака навіть не ворухнулася. Іван повернувся плечем, вперся лівою ногою в розвору, натиснув щосили. Та пака мовби приросла до сусідніх. Гарячково, вже поспішаючи, спробував посувати її на себе, а потім знову вперед, штовхав головою, плечима, грудьми... Марно. Його охопив відчай. Все. Він уже не вибереться звідси. В грудях метнувся зойк, і він аж зціпив зуби, аби не випустити його. І враз звідкись, з мороку, а може, то просто шелеснуло сіно, а може, то нова іскра галюцинації, впали йому тихі, але різні слова: «Любиш — так скажи». Він аж прислухався, намагаючись збагнути, були ті слова чи ні, вимовив він їх уголос чи тільки думкою. Так чи так, але ті слова мовби вдарили його, змусили міркувати розважливо. «Тільки не розброїти себе до кінця», — зломив відчай, що народжувався, залізною думкою.

Змусив себе знову лягти, розпластатись на холодних дошках, відпочити.

Думка бігла, шукаючи рятунку. Але вже бігла не панічно, а спокійно, діловито. Німці злазять з воза через передок. Вони весь час стають на паку, яка лежить поміж передніх коліс, розхитують її. Іван сам не раз з острахом бачив, як пака погойдувалася під їхніми ногами. Отже, треба спробувати пробити лаз там. Скласти всі сили водино. В один ривок.

Він вперся погами в колеса, спиною — в паку, натиснув рвучко, щосили. Пака посунулася, й Іван посунувся разом з нею. Перепочивши кілька хвилин, поліз у вузьку щілину. Груди йому боляче стисло — від напруги, а може, від струменів свіжого повітря, — в голові гуло, наче там горіло полум'я. Він виліз нагору, одплазував на край платформи, ліг на паках, але так, щоб його не було видно з землі. Лежав довго, розкинувши руки й ноги, по яких перекочувалась квола млість. Поїзд саме йшов по дузі, було видно ледь освітлену будку паровоза, снопи іскор над ним. А потім він вирівнявся в струну й пішов ще повільніше, якимось ривками, від чого платформа загойдалася, заходила ходуном.

На возі хтось закашлявся, прокинувся, почулося якесь вовтузіння, Іван подумав, що зараз котрийсь із німців вилізе, й поплазував у кінець платформи. Може, йому доведеться стрибати на ходу! Адже він не відсунув назад паки, той, хто вилазитиме, впаде, побудить інших. Але з фургона ніхто не виліз. А назустріч поїзду вже впливало село: чорні кучугури дерев, пришиклі горби хат. Поїзд стишував біг. Майнула будка стрілочника, пропливла велетенська гора пакгауза, за нею — чітка гостроверха будівля станційки, оточена такими ж гостроверхими службами. Іван думав, що вони проминуть станцію, але паровоз почав гальмувати різко, відтак ніби попустив й знову почав гальмувати. Поїзд зупинився на бічній колії, за станцією.

Ще тільки паровоз почав гальмувати перший раз, Іван приготувався до стрибка. Він поспішав, аби щезнути в пільмі, доки вповдовж колії не підуть вартові, обхідники чи ще там хтось. Вагони ще брязкотіли буферами, ще пітовхали один одного, а він уже випустив з рук борт платформи, стрибнув униз. Заточився й упав і вже на чотирьох поліз убік. Наштовхнувшись на куц, випростався, обійшов його, побрів уперед. Хоч ішов наосліп, за хвилину відчув під ногами твердь дороги. Він погано бачив, йому здавалося, що дивиться крізь брудну важку ряднину, й не одразу збагнув, куди вийшов. Чорні важкі силуети ліворуч і праворуч, а поміж них чи під ними легкі — сірі, жовтаво-білі.

Та це ж вулиця. Звичайна сільська вулиця — збагнув на-решті. Просто його мозок не міг так швидко зіставити, протягти лину від Німеччини, бараків, полону до України, до тихої сільської вулички, яка для Івана вже й існувала, здавалось, тільки в згадці. Й хоч линув до неї, рвався через десятки перешкод, мало вірив, що колись знову йтиме по ній.

Позаду щось брязкнуло, хтось когось покликав по-німецьки. Іван оглянувся й побачив синій вогник ліхтарика. Той вогник мовби опік Івана. Заточуючись, побіг уподовж вулиці. Хоч то йому тільки здавалося, що біжить, насправді він ледве переставляв ноги. А вулиця гойдалася, вона випорскувала з-під ніг, і він наштотхувався на тини, намагаючись втримати її під собою. Й почував, що не втримає, що вона рветься кудись убік, утікає. А чорне рядно то затуляло од нього світ зовсім, то розсотувалося, мовби попадав на протерте місце, й тоді починав бачити низенькі хатки, й хліви понад дорогою, й тини. Потухаючою іскрою зблиснула в голові думка: «Не впасти тут, посеред вулиці. Зайти в городи... Полежати». І тут він побачив праворуч прохилені дощані ворітчатка. Ступив у них і пішов через подвір'я в блідій просвіт між хлівом і хатою. Але подвір'я раптом почало перехилятися, зводитися круто, стіною, він вже йшов угору, вже ледве дряпався, викинув уперед руки, а перед очима замерехтіли червоні вогники й ураз полетіли кудись углибінь, тягнучи його за собою.

Стало тихо й гарно.

* * *

Хата баби Редьчихи — то єдине місце, де вони могли бачитись не покрадьки. Потаємності, з якої виростають плітки, не хотіли обоє. Отож вечорнична хата.

Гуде в хаті прядка, тихо погойдується баба, прислинює правою рукою куделю. Нудно, сіро біжить нитка, непотрібна на цій землі нікому, навіть бабі. То вже тільки звичка, одноманітність ритму раз і назавжди заведеного механізму. Василь і Марійка знали бабу ще з довоєнних часів. Та хто її не знав у селі? Й чи можна було її не знати, коли вона вроджувалась, де її не сіяли, стромляла свого носа туди, де його й прищемлювали.

Баба Редьчиха кривенька на ліву ногу, метка й хутка, як дівчина-недоліток. Кульги, кульги, — котиться баба ранковою вулицею, ні сіло ні впало завертає в якийсь двір

і йде в хату. І вже всідається на лаві, приглядається до того, що робить господиня.

— Чого це ти, Варко, аж три цибулини кидаєш у юшку? — підхоплюється раптом.

— Яке ваше, бабо, діло? — спалахує Варка.— Ви дивіться в свої горшки.

Редьчисі тільки цього й треба. Є зачіпка полаятись, є на кому погострити язика.

— Як-то яке діло... Та яка путня хазяйка кладе три цибулини на такий горщик...

А потім вона піде до когось іншого й зауважить, що полотно так не білять, ще з кимось зчепиться біля жлукта з золивом, і так добіжить день. Усі швидко забували за сварку з бабою, хоч таки одного разу вона когось допекла до кісток і з неї люто позбиткувалися. Хтось упіймав стару вночі, прив'язав їй до ніг камінь і затягнув у болото, та так, що вода сягала бабі до самого носа. Ані ворухнутись, ані гукнути на поміч. Баба таки вистояла ніч, а вже другого дня надвечір сама пішла по селу шукати своїх кривдників. І що не змогла в темені розпізнати їх, вимазаних сажею, то заходила в кожен двір, де був чоловік або парубок, і батожила всіх чорно.

Грицько — бабин син, коваль, піднімав над головою одразу по два плуги — в кожній руці по плугу, але матері боявся, як вогню. І от... Немає Грицька, немає колишньої баби Редьчихи. Рік тому Грицько, партизанський розвідник, вийшов на чавунку, там саме стояла німецька ремонтна дрезина з кулеметом, він підважив її плечем і таки скинув з рейок, але підвередився й помер у шпитальній землянці. А прудку, метку, язикату Редьчиху чорпа звістка в один день перемінила на маленьку, сухеньку бабусю, яка не вміла зв'язати двох слів, рідко коли виходила з хати й чомусь усього боялася. Вона й вечорниці пустила од страху перед темними кутками, німою покуттю й сліпими вікнами.

Повільно, сіро біжить нитка на бабиній прядці, а ще сіріше, ще нудніше волочиться гульня на вечорницях. Дівчат у запіллі та на двох лавах — як ластівок на дроті, і чотири темні, схожі на грачині, парубочі постаті на лавах. Та ще підпирає плечима одвірок Василь. Але він уже не їхній, дівчата те бачать, знають.

Василь з Марійкою ловлять одне одного очима, але ловлять потаємно, скрадливо, втікають, коли зауважують ще чий-небудь погляд. Вони тут ледве кого й бачать, ледве що

й чують, ці вечорниці, ця гулянка мають для них інший, утаємничений, зрозумілий тільки їм двом смисл, який вони, навіть вийшовши звідси, не викажуть нічим. Василь взагалі не знає, чи зможе, чи зуміє колись сказати Марійці те, що прикипіло до серця. Йому здається блюзнірським ось у такий час, серед такого горя говорити про свої почуття, свою радість, свою любов. За спинами в очих хлопців стоїть те, що забрало Івана, вони обпалені тим самим вогнем, який спопелив його. І хоч у нього піби повинь розливається в душі від Марійчиного погляду, але він лишається на крутому березі.

А на другому, такому ж крутому, Марійка. Вона ж почувала — повинь несе її нестримно, і весь світ обертається в очах, ряхтить барвами — чорними й білими, чорними й білими, і вона вже не має над собою влади, а мають тільки оті сірі очі під лакованим козирком кашкета.

У кутку біля судника сидить Василів сусід Петро, замість правої ноги в нього протез, і правий рукав гімнастерки заправлений за ремінь. Ще двос хлопців за столом на покуті, один мішає куксою карти, поруч другого з лівого боку саморобна милиця. По хаті метушиться тільки Канашка, памагається зорганізувати якусь вечорничну гру, гріє над каганцем бубон, струшує брязкальцями. І вчувається в тому брязкоті щось блюзнірське, та й не хочуть дівчата танцювати під один бубон, а гармонії нема, — власне, ще не наробили гармоній для одноруких. До війни ходив шаленим перебором по гудзиках трирядки Петро, але його трирядку мати тицхем оддала солдатам, аби не нагадувала про того, колишнього Петра, не ятрила обом душу. Спробували гуляти в «садочка», але «по садочку» треба ходити, а на чотирьох ходіїв — шість ніг, «в ягідки», але щоб «зірвати ягідку» — дівочий поцілунок, треба мати дві руки й обіпертися на плечі двом дужим парубкам. Хлопці посміялися гірко, котрась з дівчат нищечком витерла хусткою очі, й на тому, мабуть, скінчилися б залицяльпі грища, коли б не Канашка. Він бігав поміж дівчат, шепотів їм щось у вуха, виривав хусточки, вимагав за ті хусточки відплати поцілунками, — почувався, мов у райським квітнику. До війни Канашку ніхто не мав і за парубка: косий на одне око, кривоплечий, малий, — ані підтягтись на турніку (а в них половина парубків крутила «сонце», в кожного за значками не видно грудей), ні виляснути долонею по парубоцькій долоні, щоб гравець аж тицьнувся обличчям у шапку, ані підняти й закритити

довкола себе дівчину, щоб тополі повалилися на хати й розлетілися по обр'ю. Але війна обкрутила в своїм барабані і його, у нього на грудях дві медалі, червоненька стьожечка — знак поранення, й три, зняті з убитих німців, брелоки, а що брелоків ніхто в селі ніколи не бачив, то мали їх теж за медалі. Тепер ті медалі та стьожка, а надто густа зграя чорнових на село відкрили Кінашці шлях якщо не до дівочих сердець, то принаймні до пазух.

І ось він стоїть посеред хати в збитій на потилицю червоноверхій кубанці, поляскує долонями по зібганих гармошками халявах чобіт, гукає збуджено й владно:

— Кільце на лице!

У кутку під судником підвівся Петро. Чубатий, плечистий, колись не одна зітхала по тій буйній чуприні, по тих плечах, нині чомусь зсутулених. Розтиснув кулак, кинув у помийне відро п'ятнадцятикопійчну монету — «кільце», і вона глухо цокнула об дно. Кинув не сердито, не зле, а якось тужно й байдуже. Помацав біля себе на лаві рукою, взяв палицю й, скрипнувши протезом, ступив до дверей.

— Піду я, дівчата,— сказав так само байдуже.

— Чого? — зірвалося одразу кілька голосів.

Петро оглянувся по хаті, потиснув плечима.

— Ну, кому я такий потрібен? — гірко стріпнув чубом.

Це було сказано просто й страшно. Запала тиша, од якої злякано вмовк у запіллi цвіркун. І раптом ту тишу розколов ламкий голос:

— Мені!

Всі оглянулись на Надійку, Марійчину подругу, красиву, чорняву дівчину, з пишною, в дві руки завтовшки косою, її зареготали. Реготали дівчата, реготав Кінашка і інші хлопці, навіть Марійка посміхнулася, хоч вона одна знала, що Надійці до війни подобався Петро. Чекали, що засміється й Надійка, але вона стояла за столом, напружена, смертельно бліда, з суворо стисненими устами й блискучими очима.

— Мені! — ще раз мовила ледь чутним, з дна душі шепотом.

І сміх умер на устах у всіх. Його вбив Надійчин погляд. А Петрові враз ходором заходила рука, й він був змушений, аби не впасти, вхопитись за одвірок.

Ні Василь, ні Марійка не пам'ятали кінця вечірки, хоч ще деякий час залишалися там. Одним своїм відчайним, рішучим словом Надійка зрушила з їхніх душ заставки

і повернула їхні думки в одне річище, вільне од забобонів, умовностей, непідвладне будь-якій силі й волі. Навіть їхній власній.

Вони не обмовились про Надійку жодним словом. Вдавали, буцім забули про неї й Петра. А може, й справді забули, може, те, содіяне Надійкою, жило в них само по собі.

Йшли, обнявшись, левадою, стояли під вербами над Білою Ольшанкою, і світ вдруге народжувався для них. Це було нове небо, нові верби, нова Біла Ольшанка.

Василь зламав вербову гілочку, покусував її. Потім він цілував Марійку, жаско й ніжно, вона притискалася до нього й відчувала зелений присмак на своїх губах, присмак Білої Ольшанки, кохання й осені. Вона хилилася й не ламалася в його дужих руках, горіла й не згоряла на широких міцних грудях. Вони обоє прагли того вогню, обоє йшли в полум'я і зупинялися, огорнені ним. Так солодко, так терпко було горіти й не згоряти до кінця. Марійці було гарно й сумно водночас. Хотілося обіймів міцних, до болю, до гарячого вогню в грудях, і соромилась, бо їй здавалося, він відгадує це, й починала випрочуватись.

А Ольшанка співала, а небо повільно оберталося мільйонами зір.

І враз одна, велика, сліпучо-яскрава, зірвалася й шугнула вниз, спалахнула зеленим вогнем, аж стало боляче очам, і зірвалося щось у Марійчиній пам'яті, й вона аж похитнулася, вхопилась руками за вербу, аби не впасти. Чомусь зринули, так страшно, так несподівано впливли з білого мороку й стали мовлені Лоттою слова: «Згорів один, випрохуєш собі другого!» В цю мить Марійка була далеко від Василя. І що довшала мить, то далі відносила її. Звідки, чого прийшли ці слова? Злі, неправдиві слова. Адже тоді вона не випрохувала собі нікого. Вона нічого не знала.

«Хіба не знала?» — випрочувалась інша думка. І вже їй здавалося, що знала, що Лотта сказала правду. Вона рвонулася, хотіла побігти, але Василь легенько і, однак, впевнено притримав її за руку. В цьому впевненому й ніжному потиску був, як їй здалося, увесь Василь, новий, спокійний, просвітлений глибокою мудрістю й любов'ю. І вона скорилася тій мудрості й тому спокоєві. Почувала, що могла вирвати руку, й Василь би все зрозумів і, може, навіть відступився, але це було б несправедливо й тяжко для обох. На те не мала волі, не мала сили.

Її руки, її плечі дрібно тремтіли, Василь про щось здогадувався й не міг і не хотів здогадатися до кінця. Аби спинити те тремтіння, поклав її руку на плечі, обійняв легенько, мовби огорнув м'яким крилом, і повів понад Білою Ольшанкою. І від того ніжного, довірливого дотику лякливий біль осів на дно душі, й знову вернулося недавнє відчуття, й знову попливло в химернім коловороті небо.

...Воно не зупинилося ні другого, ні третього дня. Марійка ніби стратила голову, йшла назустріч своїй любові без застороги, без вагання, падала у любов, як у глибокий вир.

З тією любов'ю, сама того не помічаючи, відкривала світ. Ставала все ближче й ближче до нього. До оцих зір. До осені. До трав. Жила якимось тремким і тривожним життям разом з ними. Й над ними. Над усім світом. Любов ніби підняла її над чимось, дала можливість відчутти себе. З Іваном їй почувалось певно. Саме тому, що з Іваном, що за Іваном. А тут щось їй підказувало, що кохання веде і рятує їх обох. І надто Василя. Адже бачила — без неї йому й життя не життя. І це гасило останні вагання.

Другого дня увечері Василь прийшов до них. Бреп'якали вдвох на гітарі, грали в карти, й Марійка сміялася, бо весь час вигравала. Кликali й Наталку, але вона не обізвалася, дибала по хаті, торгала горшками під судником, а тоді підійшла й демонстративно поправила на стіні Іванову фотокартку в непофарбованій, уже потемнілій кленовій рамці. Іван сурмив густі брови, суворо стискував уста, але Марійка не прочитала ні осуду, ні гніву в його чорних очах. Проте щось повернулося їй у душі і гострим кінчиком діткнулося серця. А Василь підвівся, здійняв з цвяшка кашкета. За ним підвелася й Марійка.

— Куди ти? — вперше за вечір обізвалася Наталка.

— Піду проведу, — не опускаючи очей, одказала Марійка.

— Поможі мені передерти ячмінь, я сама не потягну каменя, — сказала Наталка, а подивилася на фотографію в кленовій рамці. Й забуркотіла щось собі під ніс, і до Василя долетіло єдине слово: «ганьбою».

— Ми, тітко, Іванової пам'яті не ганьбимо, — сказав Василь. — Хіба ж ми винуваті... Я люблю Марійку...

Тітка нічого не відказала, й вони пішли. Вийшла слідом за ними й поставила каганчик на примостку над жорнами, шкірнула важким каменем. Марійка причинила за собою

сінешні двері, але світло струменіло через малесеньке віконце вгорі, воно переслідувало їх аж у кінець вулиці.

У неділю справляли Надійчине й Петрове весілля. Петро йшов у прийоми — в нього ще троє менших — брат і сестри,— а в Надійчиній хаті згорів верх, її ремонтували, й Марійка запропонувала справити весілля в них. Три кімнати на помості, й широкий двір, і сад, та й близько ж, через дорогу од Надійки. Коли б був дома Чуйман, він би, мабуть, не пустив,— адже Марійка повитягає на весільні столи немало припасів із їхньої комори. Наварили й напекли, наставили на столи всього, що вдалося приховати од німців. Та мало хто споживав ті страви. Того дня під селом почали будувати аеродром, і всім загадали вийти ввечері (удень небезпечно, можуть бомбити) пасипати земляні бурти для захисту літаків, та ще впала на село звістка — оголошено вербовку на Донбас, і тільки трос чи четверо дівчат забігли на хвилинку привітати молодих. Зійшлися сусідки, вдови й літні солдатки. Випили по чарці-другій буряківки, а заспівали не весільної, а гіркої вдовиної, заспівали «трьох воропів», а потім «калини-малини». І стояв у хаті туск, і пливла у відчинені вікна пісня, чорна й печальна, як гайворонові крила:

Калина-малина
Ні сладка, ні горька;
Чого зажурилась,
Солдатська жонка?

Пісня летіла понад селом, а десь високо в чорній пільмі летіли бомбовози, гули погрозливо, вишукували на землі солдатські життя. Вони полетіли далі, а пісня вернулася, закружляла над хатою:

Чого ж заплакала,
Чого заридала?
Любила-кохала,
В солдати оддала!

Журно підперла руками голову Надійка, глибоко затагувався, сидячи на ганку, цигаркою Петро, думаючи свою нелегку думу.

А тоді хтось обірвав «калину» на півслові й затагнув «Горлицю», та так, що вона полетіла понад гострим пругом, де по один бік сміх, а по другий — ридання. Але ні сміх, ні ридання вже не були владні над Василем і Марійкою. Їх опанувала інша сила, така ж висока, така ж дужа

й така ж безмежна. Вони стояли, обнявшись, під клунею і слухали не пісню, а биття власних сердець, і гаряча все-владна хвиля знову перекочувалась по них, це вже була одна хвиля, один вогонь. І губи, наліті жагою життя й кохання, губи Марійки,— це вже були його губи, а міцні мозолясті руки Василя — це були її руки.

— Ходімо до мене,— сказав Василь тим самим голосом, що й тоді біля школи.

— До тебе,— ще не осягаючи, луною повторила Марійка.

— Назавжди,— твердо сказав він.

— Ходімо,— сказала вона тихо.— Зачекай хвильку... Я зараз... Накину хустку.

Марійка не знала, що Наталка стоїть у темній світлиці біля відчиненого вікна й слухає розмову. Марійка накинула на плечі чорну, червоного квіту хустку й пішла до дверей. І тут їй дорогу заступила тітка. Стояла, опустивши вздовж тіла чорні сухі руки, дивилася гострими, осудливими очима.

— А Іван? — запитала.

Марійка мовчала.

— Муж твій?! — знову запитала Наталка.

У хаті стало тихо, жінки урвали розмову, дивилися зосереджено й нильно. Всі вони були на тітчиному боці, всі заступали їй шлях, і, мабуть, це пайбільше збурило Марійку.

— Де він, де? — закричала вона.— Скажи? Чи скажіть ви, тітко Ганпо, ви, бабо Мокрино!

Це її звертання, цей крик вивів удів і солдаток з заціпеніння. Вони заговорили всі разом, замахали руками, розказували їй, як у сусідньому селі чоловік повернувся по двох чорнових, як уставали солдати, поховані живими свідками, як чекають вони самі, солдатські вдови, своїх мужів. Вони не осуджували її, не соромили, що йде отако, без вінця й без розпису, на чоловічий поклик, вони воскрешали їй надію, в яку, може, не вірили самі. Вони хотіли вірити в свої надії, в свої сподівання. А Марійка розбивала, хоронила їхні надії своєю любов'ю.

На ганку заскрипіли кроки, в хату вступив Василь. Він зрозумів усе.

— Тітко,— сказав, і голос йому затремтів,— одступіть. Зійдіть з дороги.

Тітка Наталка повернулася до нього, притисла до грудей стиснуті в кулаки руки.

— Не маєте права,— аж подалася вперед.

— Як-то не маємо? — скрикнув Василь.— Ми любимо. Я хочу взяти Марійку в жони.

— Не маєш права,— трималася свого Наталка, все дужче стискаючи кулаки.— Не маєш!

— Маю, маю, ми підемо з нею... Підемо. По всій землі... Не слухай її, Марійко. Ходи зі мною.

Він уже, мабуть, сам не пам'ятав, що казав. Хотів обійти Наталку, ступив крок до Марійки, але Наталка враз випросталась, широко, як птаха, розпростерла руки, закричала:

— Він живий. Він листа прислав!

І хоч це була неправда, очевидна всім, одначе своїм криком, своєю страшною вірою Наталка мовби вирвала на мить з невідомості Івана, поставила поруч себе.

І Василь відступив перед тією миттю. Він зблід, губи йому звела судом. Глибоко, на самі очі насунув кашкета й вийшов.

Його кроки простукотіли в глибокій тиші. На всіх знову мовби напало якесь заціпеніння. Жінки стояли здивовані тим, що сталося, здивовані самими собою, приголомшені, придавлені безмірним тягарем, який намагалися виважити своїм горем. І враз почулося тихе схлипування, Наталка прихилилася до одвірка й затулила долонею очі. І тоді заголосили всі вдови, всі солдатки, згорьовані й нещасні, і заплакала Марійка, згорьована не менше за них, бо навіть не знала, хто ж вона — вдова чи солдатка. Вони плакали за молодістю, за щастям, яке не збулося, плакали, обсівшись у кружок, вони мовби вибачалися своїми сльозами перед Марійкою і перед її любов'ю, а вона перед ними. Змивали слізьми чорну гіркоту з душ і не могли змити, топили в них лихо й не могли втопити; ридали так гірко, що в тому риданні плавилось залізо, тільки не плавилось горе.

І слухав із двору той плач Василь, не наважувався зайти більше. Потім підійшов до Петра, попросив закурити, але враз зіжмакав неприпалену цигарку, дістав з кишені недогризок олівця й, підклавши на лавочку під блідий снопок світла, котрий падав з вікна, газетну шматину, написав щось на білому чистому березі. Склав папірець учетверо й тицьнув Петрові в долоню:

— На, передай Марійці. Неодмінно.

Мовби холодний струмінь проплинув Іванові через мозок, і він опритомнів. Чи, мабуть, те йому тільки здалося, — повільно прийшла свідомість, і вже через неї холодний струмінь. Одначе прийшов не одразу, а ще довго випливав з блідої, безкровної сірості, пам'ять хаотично хапалася за якісь уламки, аж поки не з'єднала все в одну лінію. Згнічена десятками чорних лих, вона втримала його від будь-якого поруху. Іван навмисне не розплющував очей. Ліпше, подумав, коли довідається, де він і хто ці люди, перш ніж вони побачать, що він живий. Бо, ще борсаючись пам'яттю у в'язкій сірості, видираючись з неї, вловив якісь неясні, ніби гомоніли за стіною, голоси. Та враз вони залунали чітко, хоч розмова й велася пошепки.

— Може, покликати Галю? — скрипучий чоловічий, втертий на коловороті літ.

— Нащо? — жіночий, але теж трохи хрипкий, чи застуджений, чи затвердлий в нежіночому, нехатньому житті.

— А як і не очутиться?

— Ну... Не очутиться... Тоді вона теж не запоможе. Принесіть самогоцу... Розітремо.

Іван розкрив повіки. Він не побачив нічого, морок стояв щільний, Півтерак зрозумів, що лежить у хаті чи хліві.

— Не треба, — розімкнув уста. — Я вже... очутився. Це в мене... Од полону ослаб...

— Авжеж, — тільки й сказала жінка.

А тоді замкнулася мовчанка, яку Іван не зважувався відімкнути. Почував таку кволість, що, здавалось, візьми його тіло — воно складеться в грудочку, почував свою повну залежність од цих людей.

— Сховаємо його в засторонку, — порушила мовчанку жінка. Говорила про Івана, немов про якусь річ.

У відповідь почулося покректування, поскрипування затвердленими голосівками, здавалось, з криниці тягнуть цебер і не можуть витягти.

— А-а... Чи ж... Якби там було сіно або солома... Одна м'ялиця.

— Більше нікуди, — твердо сказала жінка. — Підсунемо діжку, терницю, присиплемо соломою.

— Може б, у городі, — непевно мовив старий. — У курудзі?

— Скільки там її — жменя. Та й не підійдеш туди вдень. Беріться вже. А я зараз принесу йому чогось поїсти.

Ліворуч од Івана зашаруділа солома, мигнула латка темно-синього неба. Й глухо кашлянуло біля віг, почулося неголосне шамрання. Іван здогадався, що старий підвівся теж.

— Скажіть, де це я? — нарешті зважився запитати Іван.

— Як де? — здивувався старий.— У Вишеньках.

— Це якої області?

— Чернігівської. Бобровиця за нами. А яким же це ти побитом, що не знаєш нічого?

— У поїзді, під сіном,— коротко пояснив Іван.

Старий зашарудів у кутку, лаштував Іванові сховок. Іван навіть не спинався на спробу допомогти йому — почувався зовсім кволим, та й не орієнтувався в чорних нетрях хліва.

Знову блиснула окрушка неба, в хлів увійшла жінка. Вона довгенько шамотіла поруч Івана, а тоді в руках у неї шкваркнула-тріснула сірка, застрибало полум'я сірника.

— Чш-ш. Ти... Загаси! Загаси! — старий аж втратив в переляку голос, заметляв руками, й так само заметляла чорними крилами розмита тінь за його спиною.

Жінка дмухнула на сірник.

— Я весною обмазала хлів, позамазувала всі діри,— мовби виправдовувалась вона.

— Не треба,— сказав Іван на догоду старому.

У короткім спалаху сірника він побачив кругле обличчя жінки, ще молоде, гарне, тільки змарніле. Сірник погас, а перед Івановим зором ще висіли дугасті брови й блискучі, мабуть, од тривоги очі.

— Іжте,— тицьнула вона Іванові, що сидів, прихилившись спиною до стіни, горщик і, знайшовши його руку, вклала в неї скибку хліба. М'якість житнього хліба пройшла через все Іванове тіло, дійшла до серця, голодні спазми стиснули горло, й він уже мало що пам'ятав. Спочатку з'їв хліб — не зглянувся, коли це й сталося,— а тоді припав до горщика й випив смачну, настояну юшку. Губи йому цокотіли об вінчик, юшка проливалася на груди, він це усвідомлював, шкодував — і не міг зупинитись. Гущу, яка лишилася на дні, вичерпав дерев'яною ложкою. Юшки було мало. Він скріб і скріб ложкою по глиняних боках і денці горщика, аж жінка зітхнула й тихо мовила:

— У нас є хліб. Тільки... не треба зразу. А ранком я збігаю до Галі й принесу молока.

Іван збагнув, що Галя — її родичка, може, сестра чи братова.

Те молоко... Великий жерстяний питун молока двічі на день. Кожна крапля вливалася в мускули, в кров, він спивав його, як зів'яла, спрагла бадиллина дощову повінь. Воно пахло знайомими одмалечку травами поліських луків, на котрих усе літо розкошує сонце, й гуляють тихі вітри, і шумлять грози. Те сонце, ті дощі, ті вітри ніби народжували його заново. А ще картопля, й пшоняна каша, й каша гарбузяна, з олією, й хліб, запашний житній хліб, в якому однаково смачні м'якушка і скоринка.

У засторонку Іван лежав тільки до ранку. А тоді прийшов старий, сів на присипану соломою бочку, пантруючи очима на двері, й вів балачку з Іваном. Звали старого Семеном Уласовичем, було йому літ під сімдесят. Ще міцний у плечах і здоровий на виду, тільки по всьому обличчю сіточка дрібненьких червонястих жилкок. Він розповів, що молодиця — то його невістка, Ліда, син десь у наших, «а може, в плєну, як оце ти».

— Воно, конешно, — мацулив густу коротку бороду. — Куди подінешся. Ми й напочатку, ще як тут окруженіє було, аж двох переховували. А якось і партизана передньовували. Родича. Прийшов за самогоном для лазарету, потягнув стаканяру та й звалився... Однак ж... усяке бувас. Як з Губихою.

— А партизани далеко? — запитав Іван, який мало що знав про партизанів і увлєння про них складав ще з давніх розповідей про громадянську війну.

— Хто ж їх знає, — поправив замицькану солдатську шапку старий, — вони не кажуть. Та ми й не интересуємось. Дуже то опасно. Поінтересуйся, а тоді... Як з Губихою.

Іван зрозумів, що Семен Уласович навертає його на запитання про Губиху.

— А що з нею?

— Що? Коцнули. Вона на нашому кутку жила, отам, — махнув рукою на стіну хліва. — Зайшла в розор з сусідкою, Улітою. А в Улиті на квартирі німці стояли. Загадали їй випрати шмаття. Та випрала, вивісила, а тоді ж тихцем зняла і вкинула сусідці в засторонок. Приміром, у таке місце, де оце ти лежиш. Думала, знайдуть німці,

всиплять Губисі шомполів. Зчинила крик, німці справді кинулись по сусідах і знайшли шмаття. Привели Губиху з поля — вона картоплю вибирала — й пристрелили на порозі хати. — Старий пожував шорсткими губами й додав: — Отак-от. Воно, якби знайшли на нічийному...

Розповідь про Губиху та Улигу жодним боком не тислася до Івана, але він збагнув усе. Тільки не знав, що йому робити, адже зараз уже ранок. Та й чи зможе він іти.

— Я вже добуду до ночі,— сказав.

— Ні, я не про те,— сполошився старий.— Ти не подумай... — Либонь, боявся невістки, боявся поголосу про себе.— Я себто кажу, якби й знайшли десь так... Можна б сказати: «Не бачили, сам заліз».

— Де? — вже прямо запитав Іван.

— Та отут же, під хлівом,— аж підхопився Семен Уласович.— Там такий сховок... Сояшничиння приставлене до хліва і маковиння... Ну, просто косарський курінь. А тут ось дверці,— радів своїй придумці, показував на доладно влаштовану ляду в стіні.— Ще як порося було й корова, а сюдою гній викидав просто в город. Щоб не пирияти через двір. Тепер корова є тільки в Галі, Лідної сестри. Та — лікарка, в неї не забрали. А в нас... — махнув рукою.— Ця дірка — прямо в курінь виходить. Ми б через неї їжу подавали.

— А коли туди можна перебраться?

— Та хоч і зараз. Через дірку ж. Тільки я прилаштую все.

Він пішов, а за хвилику прибїгла Ліда, — видно, старий не одважився звершити свій замір, не порадившись з нею,— сказала, щоб Іван і не думав перебиратись, але тепер на тому наполог він сам.

— Ну, добре,— погодилась і почервоніла винувано.— Свекор такий полохливий. А в хаті у нас справді не можна. Ми самогон гнали, тож поліція часто приходила. Тепер уже й не женемо, а вони все ходять. Та й дитяті моєму четвертий годок, ще вибалакає кому. Зараз я вам фуфайку принесу... І щось на тіло.

Вона розглядала його без жіночої соромливості, з материнською безпосередністю й жалістю. Іванові чомусь неприємна була та жалість, він махнув рукою:

— Ну, хіба старе щось...

Уласович справді влаштував дуже затишне кубло. Тільки ж облаштував так, щоб на сторонне околю виглядало,

буцім усе зробив сам Іван, залізши туди самоправно. Підіслав квасолиння — з городу, а що вельми тверде, насмикав із стіжка — теж у городі — просяної соломи. Спереду заставив соняшничинням і прикидав огудинням. Сховок надійний, ще й тим зручний, що звідси (хата й хлів на горбку) Іванові в щілини видно всю вуличку. Од крайньої, під цинк, хати з високим ганком, аж сюди, до подвір'я Уласовича. А його сховок одгороджений од вулиці тином і ще одним тином од двору (через ті тини злітали до Івана схожі до червоногрудих півнів ранки), підійти сюди просто так, знічев'я, ніхто не може. Хіба вже зумисне. Єдина реальна небезпека крилася в дітях. Ховаючись у піжмурки чи граючи у війну, вони іноді залазили й за чужі тини, в чужі обійстя, порушуючи оті свої заборони: «Цур, в чужому дворі не ховатися». Правда, обійстя діда Семена вони обминали, видно, вже були знайомі з замашною лозою, яку гнало в кінці городу біля копанки. Але одного разу двоє хлопчаків і справді забігли з городу й притаїлися під просяним стійком за кілька кроків од Івана. Двоє хлопців-білявців у військових шлотах на самі очі й непомірно великих, зав'язаних на щиколотках, зелених солдатських галіфе. Ті галіфе звисали на них порожніми лантухами. Хлопці весь час поглядали в цей бік, видно, їх манив такий затишний сховок. А десь за хатою, на вулиці, блукав топенький дівчачий голосок, раз по раз вигукуючи:

— Я не гуляю. Я знаю, де ви заховались, я не гуляю.

Видно, голосочок не відав, де вони заховались насправді, тільки намагався виманити їх таким робом, але хлопці не піддавались.

Іван і справді не знав, що йому робити, якщо хлопці надумаяться залізти сюди. Гримнути на них, просити, аби нікому не казали?

На щастя, оте хитро-провокаційне «я знаю» привернуло увагу Ліди, яка прала біля колодязя сорочки, й вона оглянувшись доокруж, побачила хлопців і гнала їх з несподіваною для них лютістю, аж менший заверещав з переляку.

Іванові навіть шкода стало його. А Ліда вернулася й знову заходила біля прання. Іван бачив її всю, од закасаной вище колін спідниці до розчервонілих рук. Миготіли в її руках білі сорочки й маленькі льолі, миготіли тугі литки, по яких грало сонце, перекочуючись по напруженій, схиленій униз поставі, а Іван тамував гучне гупання в скроні й відводив погляд. І знову думав про Марійку, вона

так само прала над Ольшанкою, тільки він тоді дивився здалеку й не бачив її постави, а тепер це ж стояла перед ним ніби вона. Іван подумав про те, що він і справді зовсім близько од рідних місць, зовсім близько од Марійки й що не буде залежуватись тут, а по кількох днях, тількино збереться ще трохи на силі, вирушить у дорогу. Пізніше вже досі визволили, Марійка, мабуть, чекає не дочекається звістки від нього. Бо ж туди вже, либонь, приходять листи з фронту.

Чи вдасться йому одразу побачити її? Чи пустять його хоч на день? А чи тільки надішле листа. Пустять. Пустять! Повинні пустити. Він скаже... Він розкаже...

І тут його навідліг, мов розтягнена й випущена з пальців туга гума, б'є важка думка.

Що скаже?

Що розкаже?

Хто йому повірить?

Ця думка була холодна, лячна, й що далі він розмотував її, то більше впевнявся, що вона не має кінця. Зрозумівши, що нічого втішного не виміркує, обірвав її. Для чого гнітити серце? Для чого наперед приміряти на вістряки, яких, може, й не буде. А будуть... То вже будуть.

І він став дивитись на вулицю, по якій саме проходила Улита. Іван уже впізнавав її. Огрядна, дебла жіпка, тільки накульгувала на ліву ногу. Іван ніколи не бачив, щоб вона заходила до когось із сусідів. Певно, правда, що нема їй ні до кого ходу. Її нема на землі такої канцелярії, в якій можна оскаржити свою дурість і своє горе. Знав чи вгадував уже й деяких інших сусідів. Обмірював їхнє усталене коло турбот, запам'ятовував поведенції. Звичайно, все те — щодо свого схрону. Особливо дослухався дитячих голосів. Правда, тепер і Уласович та Ліда майже весь час чергували в дворі чи в хаті біля причілкового вікна, звідки було видно хлів і підступи до нього, а також вулицю. Всю вулицю, аж до критої цинком, з високим ганком хати продавця сільської крамниці Зимухи. Правда, зараз у селі немає крамниці, але Зимуха іноді торгує в себе вдома дрібним крамом — сировими нитками, саморобними дюралюмінієвими гребінцями, які бере в майстрових у місті, теж саморобними запальничками та дюралюмінієвими сліпачками. А ще Зимуха стриже та голить сільських поліцаїв, колись, до крамарювання, був перукарем.

...Сьогодні субота, вечір, поліцаї вийшли цілим гуртом на Зимущин ганок. Мабуть, поголені, потирають щоки,

приножуються — Зимуха на флакончик води додає дві-три краплі одеколону та ложку самогону — тим еліксиром і спорскує клієнтів. Поліцаї збуджено вимахують руками. А може, то вони приножуються й не до Зимушиного одеколону? Зараз їм кортить самогону, хильнути по два-три гранчаки, а тоді вже відверто поговорити між собою, що ж воно буде далі, послухати, що порадять мудріші. Фронт накочується невблаганно, це навіть можна вичитати з «Новою українського слова», хоч правду там приховують. «Українське Полісся» перестало виходити зовсім.

Але мало хто тепер жене в селі самогон, а якщо й жене, то законспірувався так, що й досвідчені випиваки поліцаї втратили надію розкрити ту конспірацію. Десь у своїй гарчій заповзятості, виконуючи суворі німецькі приписи, рік тому вони побили та постріляли чимало самогонних кубів, поламали змійовики, і хоч потім шкодували, ремесло погано відживлювалося. Та й невігідно було гнати самогон. Хай поліцаї й не зачеплять куба, але прийде п'ятеро чи шестеро таких загартованих п'яків, вижлуктять вигонку двох чи трьох зарядів одразу.

Ліда з свекром гнали самогон на продаж, на зарібок. Города їм, окрім цього, присадибного, не дали, бо хоч Уласовичів син і не був партійний чи активіст, але перед військово круто посварився з Тишком, який тепер старостою в селі, ще й спустив того з високих сходів крамниці, де продавали на розлив, з відра, горілку, й тепер їм доводилось зле. Їх не чіпали, але й якийсь зажиток — вкрасти сніп чи в'язку з поля, привезти лісу — був заказаний.

— Поліцаї в Зимухи, — сказав од вікна Семен Уласович, і голос його затремтів. — Сюди показують.

— То вам увижається, — Ліда з малим Колькою на руках підійшла до вікна. Вона на той час забула, що затопила в печі, аби досушити кияхи.

Поліцаї йшли на димок.

— У мене в макітрі хміль на запару. Подумають, на брагу. Вплийте.

Але свекор не встиг вилити. Поліцаї вже обстукували ноги на ганку. Обстукували статечно (ополудні промрячив дощик), неначе ждані гості або добрі сусіди. Заходили в «добріднем», з миром воно краще п'ється й самогон смачніший. Тонкий довгоший помічник начальника поліції Калатай у зеленому мадярському офіцерському кітелі, при кобурі, в реміняччі навхрест, тухтій Цмулик з люшно-гвинтівкою за плечима, в чунях, ватяних штанях —

йшов на нічне чергування на переїзд, і ще двоє. Уласович розгубився, хотів заховати макітру з запарою, й те одразу впало в очі й призвело до недовіри, а відтак до обшуку.

— Ану потруси, може, в них оружжя є,— сказав Калатай.

Він сидів на лаві й барабанив по столу пальцями, Цмулик тупцяв у порозі — все ж сусід, а ті двоє шукали. Уласович стояв під образами й божкався, що горілки вони не гнали, а що думав зовсім не про те й нервово перебирав гудзики на зеленій цупкій сорочці з плащ-намету й микуляв очима, їм не йняли віри. Верещав переляканий Колька. І Калатай, а за ним і Цмулик, аби не слухати того вереску, вийшли з хати. Калатай обіперся плечима об старого, пофарбованого в зелене, підточеного ганковогого стовпа, закурив німецьку сигарету, Цмулик — самокрутку. Семен Уласович стояв у сінях, не наважуючись підійти до поліцаїв і взагалі не знаючи, куди йому податись.

— Подивися в хліві та з окіл,— неголосо наказав Калатай.— Зимуха казав, і вчора куріло.

Цмулик рушив до хліва, а Уласович незвично дрібним кроком за ним. Руки йому тремтіли, і всього його аж хилитало з боку на бік.

— А ти чого!? — гукнув Калатай.

— Я... Тобто... Щоб у хліві не загорілося. Цигарка ж...

— Цигарку ми викинемо,— загасив об підозву чуні великого недопалка Цмулик.

Уласович одійшов до погрібника й зіщулювся під нивенькою стріхою. З хати вийшла Ліда з Колькою на руках і стала біля свекра. Вона ще трималася, тицяла Кольці яблуко, показувала на Уласовича:

— А це — дід. Бачиш. Ну, чого ти. Це ж дід. Кольці дяді нічого не зроблять, вони зараз підуть. Цього дядю ти знаєш. Він живе оно-о де!

«Дядя» Цмулик вийшов з хліва й побрів довкола нього, штурляючи носачами в поприхилюване соняшничиння й кукурудзиння. Ось він нагнувся, одхилив рукою маковиння, заглянув у буду.

Ліда й свекор стояли немов розп'яті.

— Чекайте, стійте,— здобулась на мову Ліда й зрозуміла, що той її вигук нічого не важить. Колька, мабуть, відчувши материн страх, перестав кричати й притулювся до неї замурзаним личком.

— А кухвайка то чого? — сказав, розпростуючись, Цмулик. Не відсахнувся, не закричав, сказав спокійно, тільки трохи в докір — на таку безгосподарність.

— Кухвайка... то... кухвайка,— Уласович подумав, що Цмулик не виказує втікача. Мабуть, хоче мати хоч один добрий карб на той день, коли прийдуть наші. А може, грається отак страшно?

Майже несамохіть ступив кілька кроків, пригнувся й побачив, що в курені немає нікого, а на соломі валяється чорна, засмальцьована, ще синова фуфайка, яку Ліда дала Іванові. Уласовича ніби враз оживило щось, він потягнув фуфайку за рукав, заговорив радісно, аж крізь сльози:

— А я її шукаю, а я шукаю. Це ти, розбишако, затягнув,— тицьнув рукавом в обличчя Кольці.

— Не я-а-а,— заревів Колька.— Не я-а-а. То хлопці...

Поліцаї бачили, що нічого не знайдуть, і їм уже таки остобісів дитячий крик, погупотіли з двору.

* * *

— То що мені робити, Тимофію? — запитав Василь.— Порадь.

— Женись,— мовив Тиміш, не відводячи погляду од полупаної стіни.

Він сидів на лаві, поклавши на чорні дошки столу чудові кулаки і, як здавалося Василю, зовсім не слухав його. І Василь пошкодував, що прийшов до нього. Коли йшов, думав, що Тиміш розрає, розвіє хмари, які облягли душу. Йшов на сповідь, на вищу людську сповідь, на щирий і дружний суд, а зустрів байдужість, ба навіть, як здалося йому, ворожість. І незрозуміло йому, чому Тиміш не відгукнувся на його біль, чому такий нахмарений і нахмурений, як і взагалі незрозумілі всі останні Тимошеві вчинки. Не захотів лягати в госпіталь, не пішов у своє село, яке за вісімнадцять кілометрів, сидить у оцій порожній хижі, колишній хатці телятниць, майже зовсім не виходить на люди. Що він тут робить у самотині? Про що думає?

— Я боюся,— сказав Василь тепер уже більше собі, ніж Тимошеві.

— Чого? — запитав той, і далі не підводячи голови.

— Пам'яті,— мовив Василь тихо.

— Пам'яті? — Тиміш схитнувся, підвів голову. Й тільки тепер Василь побачив, що він п'яний. П'яний геть, хоч сидить майже рівно, й очі ясні, а в них якась незбагненна заглибленість. Таких дужих, спокійних людей горілка майже ніколи не зборює до кінця.

— Пам'яті? — ще раз перепитав Тиміш. Перепитав зов-

сім тихо, свистячим шепотом, аж Василеві стало страшно.— Ти теж боїшся пам'яті? Ти боїшся, що можеш вкрасти у когось щастя?

— Я себто...— спалахнув і злякано подивився на Тимоша. Йому захотілося в цю мить розповісти Тимошеві все: про оті ракети, про страх біля скирт, звільнити душу, й нехай тоді Тиміш думає, що хоче, адже справді ніякого лиха через нього, Василя, не сталося, але зрозумів, що Тиміш має на думці щось зовсім інше, своє, а сказав так, майже навмання, бо ж знав, що Василь збирається одружуватись з Марійкою, а в Марійки загинув Іван.

— А ти думаєш — ні?!

Це не було запитання, це було жорстоке ствердження.

І враз Василеві спалахнуло в голові, аж закололо в скроні, й він зрозумів усе. Чому Тиміш п'яний, чому не поїхав у своє село, про що зараз думає й чому так страшно сказав про щастя. Він ніколи не матиме не те що щастя, а спокою на землі. До останньої хвилини життя. Поки був у загоні, поки помщався, ризикував життям — його душа тримала якусь рівновагу, й ніхто, а може, й сам, не думав про тіні, які стояли за спиною, про муки, що чигали на душу. Він важив життям і кожного дня чекав, що воно обірветься, й тіні не мали прав на нього. Він сам ішов до них, прагнув стати однією з них, і вони прощали, бо вже мали за свого.

А чи мають вони справді право на Тимоша? Адже це не він, не він одібрав життя в двадцяти трьох! Василь був просто перекопаний, що ніякого права ті тіні на Тимоша не мають, одначе нізачо не захотів би опинитися на його місці. І зрадив, що не має за спиною якихось примар. Ну, нехай він злякався отам, на станції,— чи не вперше подумав отак оголено, самознищувально,— але все обійшлося, він не приніс нікому лиха. Хіба що собі... Й тепер карається. Й сумнівається в своєму праві на любов... Але ж яке це лихо, коли порівняти його з тим, котре впало на Тимоша!

Півтора року тому Тиміш прийшов у своє рідне село Талалаївку. Але пішов не додому, а до двоюрідної тітки, яка жила на краю села, й послав її по матір. Чи його вистежили з засідки, чи доніс хтось із сусідів,— поліцаї оточили хату, з ними були комендант та двоє німців. Тиміш вискочив у комірне вікно й напорівся просто на коменданта, що стояв за яблунею, тримаючи в руці повідок вівчарки. Партизан вистрілив першим, а тоді ще раз, у

вівчарку, яку, мабуть, на мить спаралізувала смерть господаря, бо розумів, що вона поженеться за ним. Йому вдалося прорватися на городи й втекти до лісу. Втекла й сховалася на хуторах і його мати з меншим Тимошевим братом. А вісім хат — увесь куток — німці спалили й постріляли людей. Життя коменданта і його пса рівноважили двадцятьма трьома життями.

Ніхто в загоні ніколи не згадував про це, та й чи могли про те пам'ятати, коли гинули ті, що поруч, чийх пліч торкалися ще вчора, і скільки тих смертей упало доокіл, були спалені цілі села, розстріляні тисячі й тисячі. Воно просто забулося, зітерлося, загубилося в гніві, вогні, голоді та небезпеці. Забулося для всіх, тільки не для Тимоша. Либонь, він весь час носив за плечима двадцять три тіні. Василеві й так удивовижу, як той міг триматися в спокої, ніколи й ніде не зірвався, не виказав себе. Мабуть, боявся вчинити нове лихо, пильнував, аби не підвести загін. Велика сила таїлася в цій душі, велике й горе поселилося там.

А тіні... Він таки не мав часу оглядатися на них, він ішов під кулі, й вони не встигали за ним. Адже мали надію, що ще обсядуться разом і поговорять ладком. І ось тепер... Уже немає попереду ворога, й настав час, коли він мусив оглянутись, коли вже не міг не стати з ними вічна-віч. Став... і захитався. Він нічого не міг сказати їм. Він кожному з них, коли ще була живою людиною, знав у обличчя: з тим орав поле, в того позичав косу чи сокиру, тому колись допомагав згромадити сіно. З усіма колись розмовляв і тепер не міг урвати розмови, яка розпочалася. І з тої миті зрозумів: піде по світу, й вони підуть поруч, і йтимуть все життя, й приходитимуть на свята, й лягатимуть спати, й гойдатимуть його дітей, якщо вони в нього колись будуть.

А чому? А за віщо?

Василь аж рвонувся душею, подумки відповідаючи за Тимоша, заступаючи його од них. І одразу ж зів'яв, похнюпився. Осягнув, що то не в його силі. І ні в чийй.

І ще раз подумав, що Тиміш — людина дуже високої душі, адже за весь цей час не перейшов нікому дороги, не поламав життя, ні навіть настрою, жив так, мовби й не думав ні про що, — тільки про загін, тільки про друзів. І стеріг їхню любов під вербами, й роздобував харчі, і різав на пеньку на махорку тютюнові корені кудим і гострим чоботарським ножиком.

Й пригасли на ту мить власні болі, й видався сам собі кудим і малим. І ще раз зрозумів, що нічим не допоможе.

— Хіба ти думав про те, коли стріляв,— зітхнув.

Тиміш не відповів, він не шукав розради.

— Загоїться рана на плечі, знову підеш на фронт,— сказав і зрозумів, що сказав щось не те, сів поруч Тимоша й обняв його за могутні плечі. А в горлі стояв давкий клубок, і боявся сказати слово, аби не заплакати. Йому стало невимовно шкода Тимоша, чомусь шкода й себе і трохи страшно. От прийшло до Тимоша те, чого боявся, що хотів забути, що мусило б лежати присипане попелом. І певно ж, тепер не відступиться. А чи то до всіх приходять у гостину чорне минуле? Що, як воно прийде й до нього? І чи довго їх навідуватиме війна? Рік, два? Все життя? Тимоша, либонь, усе життя. А його? Марійку?

Того не відав. Тільки вловлював у самих думках про прийдешне якусь засторогу, квапливо втікав од них. І не міг втекти до кінця. Од Тимоша вийшов з важким серцем і важкими думками.

...Василь лежав на ліжку одягнений, у чоботях, курив. І думав про Тимоша, який так і не сказав йому жодного слова, й про себе, й про Марійку. І все було так складно, так гірко, і такий лежав на душі тягар, аж лячно було ворухнутись. І однак в тій гіркості щось пекло й світилося, й те світло було хоч і болюче, але життєдайне, до нього тяглася думка, поривалось серце, ним трималося життя.

На табуретці біля нього дрібно покришена рубанка в консервній банці, в другій — купа недопалків. Лікар, який позавчора просвічував Василя рентгеном, сказав, щоб покинув палити зовсім.

«Потемніння верхівок легенів, молодий чоловіче. А при теперішніх харчах це може призвести до сухот».

Оглянувши ногу, хотів залишити Василя в госпіталі, а що той не погодився, виписав якоїсь мазі й сказав, що добре було б Василеві поїхати на грязі. На що Василь похмуро пожартував, що грязі в них скільки хочеш, ціле урочище так і називається — Твані. Останній тиждень погу справді пекло немилосердно, її він і їздив просвічувати у військовий госпіталь. Сімдесят кілометрів до Чернігова добирався поїздом чотири дні. Якби міг іти пішки, то добувся б удвічі швидше. Назад приїхав попутною військовою машиною. Нога непокоїла вельми, через неї не знав, що робити далі. Поки що, як і всі інші партизани, жив

визволенням, партизанським квитком, але збігали дні, міліла радість і вже почував під собою глеювате дно нічим не заповнених буднів, і стали частіше навідувати гіркі думки. Все суще довкола копошилося, крутилося — працювало. Йому теж треба було кудись прилаштувати свої руки. Кинути б усе, поїхати на південь, в тепло — до сестри на Кавказ чи куди інде. А Марійка? А мати? Хіба, може, покинути її? Та ще ось тут, у чужій хаті. Треба будувати хату, треба думати про якийсь харч на зиму.

Душа розчахувалась од тих думок, од непевності, в якій лишила остання стріча з Марійкою і одвідини Тимоша. Вони ніби одібрали в нього щось, повернули думки на шляхи важкі, трудні. І що далі йшов тими шляхами, то впевнявся, що йде по замкненому колу.

Він не почув, як торигнули сінешні двері. Тільки коли загупотіло в сінях, повернув голову. Проскрипіли хатні двері, й на порозі став Чуйман.

В першу хвилину Василь ледве ввізнав його. Зчорнілий, зарослий до самих очей бородою, якийсь песхожий на себе: пригнічений чи притлумлений. Василь немало подивувався такому візитові, щось неприємне, сполохане кльокнуло під серцем, замлоїло лихим передчуттям. «Розказала Наталка, прийшов сваритись. А що, власне, я зробив? Та яке він має право. Може, я весь вік мучуся». Та мислена відсіч підняла його з ліжка. Але поки що не виповідав нічого, чекав перших слів Сава Омеляновича. А той важко ступив у хату, сів без запрошення на лаву, і важкий, негнучкий, мовби кований із заліза плащ зашелестів металеву, зняв з голови шапку. Бгав її у руках, немов не знав, куди приткнути.

За напіввідчиненим вікном на кущі бузку галасували горобці,— те цвірінькання розсипалося по хаті, здавалося, воно заважає зав'язати розмову. Деякий час сиділи мовчки, слухали гороб'ячі сварки.

— Женися, Василю, на Марійці,— раптом зітхнув і опустил голову Сава Омелянович.

Коли б зараз Чуйман вийняв з-під поли обріз і спрямував Василеві в груди, той менше б подивувався, ніж цим словам. Навіть подумав, чи не глузує куркулистий мельник, гостро пройняв його поглядом, але той сидів обм'який, пригнічений — видно, йому не кортіли жарти.

— Женися, Василю,— провадив далі навпрошки Сава Омелянович,— і відверни її від вербовки.

Ці слова дещо просвітили Василеві, одначе не до кінця,

багато чого ще лишалося в сутіні. І зринув страх за Марійку, за її майбутнє, її і його, вельми неясне, чимось за́хмарене.

— Од якої вербовки? — запитав, почувваючи, як щось оповзає під серцем.

— Наче не знаєш? На Донбас. А вона ж у мене одна. Їздив у район, у Журавськ, а там кажуть... — махнув широкою, як лопата, долонею. — Вже вона в Журавську. Один ти можеш... Справили б партизанське весілля.

У цій пропозиції було щось образливе, навіть ганебне, образливе й ганебне для обох, мабуть, для Чуймана більше, ніж для нього, в кожному слові вловлювалося старанно приховане приниження й корчилось самолюбство, а над усім тим — покірنا примиреність. Було видно, зважив усе: повертав Марійку й купував воднораз зятя, може, й не такого, якого хотілося б (дещо шампапутного, безгосподарного, а тепер ще, може, й інваліда), але що вдієш. Видно, все ще пам'ятав Івана, котрого теж не любив, але поважав. І ось тепер... Та й де вже той вибір. Бо хоч і бачив, якими півнями ходили довкола Марійки два молоденькі розквартировані в них піхотні офіцери, хоч і гомонять у селі, що офіцери лишають атестати, але по них же пайчастіше й приходять похоронні.

Сава Омелянович ще б, може, повагався, але те, що впадо на нього в ці дні, вибило його з життєвого річища. І тепер він сидів у Василевій хаті принишклий і принижений, ще й прибитий можливою відмовою, а з нею невідворотністю Марійчиного від'їзду на шахти й сорому йому.

Василь здогадувався, що коїться в Чуймана на душі. Собі на подив, те йому було аж трохи приємно, але одразу ж перекинувся на інше, густа хурделиця думок закружляла в голові. Що робити? Куди податися? Чи не пізно? Чи послухають його?

— А Марійка? — сказав, і щось знову тенькнуло в душі.

— Це вже тобі краще знати, — блиснув з-під спалених сонцем рудуватих брів. І було видно, що йому відомо все.

Василь підвівся з прим'ятого ліжка. Йому до рук падало щастя, але падало якимось незвичним робом, якимось дивним викрутом. Та чи й падало? В районі можуть не послухати, можуть не зважити ні на що. Ну, тоді!.. Тоді він теж поїде на Донбас. Там теж люди, теж робота. Його, звичайно, може не прийняти по вербовці комісія, але поїхати не заборонить ніхто.

— Куди це треба?..— він уже підперізував ременем гімнастерку.

— У виконком, там і вербовщик сидить.— Сава Омелянович підвівся й собі.— Я ще не оддав конячку... Піду запряжу...

— Я вийду на шлях... Може, трапиться попутна машина... Все-таки швидше... А коли вже пі...

Йому чомусь не хотілося їхати з Чуйманом. І, на його щастя, таки трапилася машина. Правда, бензовоз, і місце в кабіні було зайняте, його добре натрясло на металевім містку цистерни, ще й замастив у солідол галіфе, зате доїхав швидко.

Перед дерев'яним, оббитим потемнілою од часу, нефарбованою шалівкою будиночком, у якому містився виконком, зупинився, обдумуючи, що скаже. Почував, що хвилюється, й не хотів, аби там бачили його хвилювання. Мусить тамувати свої почуття, мусить сказати вагомо, переконливо. Осмикнувши гімнастерку, поправивши ремінь, строгим, майже військовим кроком зайшов до дерев'яного будиночка.

Був уже пізній час, але виконком у ці перші післякупаційні тижні працював майже цілодобово. І голова був у себе, розмовляв з лисуватим, невизначених років дядьком. Василь присів збоку, чекаючи, коли вони скінчать розмову, розглядав голову виконкому. Це був ще не старий чоловік, з сухим аж зморщеним обличчям, з гострими острішками брів, у шкіряній пілотській куртці, очевидно, фронтовик, мабуть, ще й інвалід, хоч Василь і не бачив видимих слідів каліцтва. Сидів до Василя в профіль, і той профіль аж вривблювався чіткими чорними лініями в блискучу синяву вечірнього вікна. Лисуватий чоловік пішов, голова виконкому схилився над столом, щось швидко черкав олівцем на папірці, кинув діловито:

— Слухаю.

І таким сухим, таким робсчим було оте «слухаю», так воно не пасувало до Василевої справи, аж перші слова зашкерили Василеві в горлі. А тут ще задзвонив телефон, польовий армійський телефон, видно, в місті ще не діяла телефонна мережа, голова підняв трубку, притис її до вуха плечем і сидів отак, слухаючи телефон, Василя і щось черкаючи по паперу.

— Напишіть письмову заяву,— сказав Василеві, кладучи телефонну трубку.

І ті слова зірвали Василя.

— Яку заяву,— майже крикнув.— Яку? Що я її люблю! Та їх сьогодні відправляють.

— Справді, такої заяви не напишеш,— усміхнувся голова виконкому й повернувся обличчям до Василя. І тепер Василь побачив його інвалідну гандж — скляне ліве око. І чоловік обома руками провів од чола до потилиці, поморщився й, перемагаючи себе, знову всміхнувся.— Болить, клята, просто розламується. Пробачте. Давайте все спочатку. Ви звідки?

— З Пізнього. Жура моє прізвище.

— А, Жура,— сказав голова й простягнув через стіл руку.— Знаю. В газеті читав. Партизанів?

Василеві стало трохи незручно, що голова виконкому знає його, а він голову ні, й водночас зникла скованість, й стало легше розповідати.

— Химерна твоя справа,— сказав голова, вислухавши Василя,—але не безнадійна. Я ж не думаю,—помацав він своїм одним оком Василя,— що ти для мене склав байку.

— Ну, що ви...— кинувся Василь, але голова зупинив його помахом руки.

— Запросиш на весілля.— Повернувся до стіни й двічі грюкнув кулаком по тонкій перегородці.— Омельченко, нехай знайде мене Козачук.— І знову до Василя:— А в мене до тебе є справа.

А що Козачук зайшов одразу, він узяв папірця й подав його уповноваженому.

— Ця дівчина не поїде. Вона ось його,— порух у Василів бік,— дружина. А він партизан і голова сільради. Поклич її.

Уповноважений згорнув папірця й вийшов. А Василь здивовано, не розуміючи нічого, подивився на голову виконкому. Пожартував той чи для більшої вагомості вгадав про сільраду.

— Ну, ти зрозумів усе? — І погляд єдиного чорного рухливого свердельця під гострою бровою вперся Василеві в перенісся.— Вибори ми проведемо в неділю. Але вже зараз приймай справи. Тобто справ ніяких ще нема, входи, так сказати, в курс. Зайдеш до Василенка, мого заступника, він розкаже, з чого починати.

Все це було так несподівано й категорично, що Василь не знав, що йому робити. Певне, голова виконкому й не мислив відмови. А що Василеві на той час було однаково, ким його призначали («там побачимо»), не став одмагатися. І ще подумав: якщо почне зараз відмовлятися, голова

може завернути назад уповноваженого. Отож подякував, потиснув простягнену через стіл суху руку, вийшов.

До заступника поки що не пішов, вирішив обмислити все дома, побіг просто до Козачука.

— Де ти був раніше? — сказав опасистий крутолобий Козачук, невдоволено прискаливши чорне, трохи хитре око. — Сьогодні вночі відправляємо ешелон. Ну, та... — Пошукав сірники, припалив погаслу цигарку й заходився складати якісь папери. — Покурили на станцію.

На станцію поїхали райкомівською, списаною з армії чи й просто покинутою, ще довоєнною двоколкою. Власне, не на станцію, а на далекі колії біля «Заготзерна», де формувався ешелон.

Там стояв гамір, гук: дівчата сиділи в прочишених дверях пульманів, на високих рундуках гамазеїв, бродили по-під коліями, а поміж ними матері, батьки, брати, сестри. Чомусь особливо багато малечі. Всюди клумаки, мішки, дерев'яні валізи й поміж усього того голосне схлипування, й таємниче шепотіння, хрускіт осінніх яблук та лускіт насіння, п'яне витинання трофейного акордеона, й співи, і чийсь розважливі чоловічі напучування. Обіч, на високому насипі поруйнованої партизанами колії до нафтобази, гурт чорнопогонних солдатів, прийшли пожартувати чи позалицятися, але полишили свої заміри, стояли понурі, приголомшені.

Гріло не по-осінньому тепле сонце, галасували на гамазеях горобці, а далеко за коліями, над луками, крутили своє вічне колесо лелеки — лаштувались у далеку дорогу.

Василь лишився під тополями розваленої будівлі контори «Заготзерно», а Козачук пішов від вагона до вагона, вигукуючи Марійчине прізвище, а по дорозі од когось одгризався, на когось гримав, схилився над поданим йому папірцем, а потім розірвав того папірця й кинув під ноги білі метелики.

У Василя за спиною прогупотіли кроки, він оглянувся й побачив важку постать Чуймана в зеленім дощовику. Дощовик одстовбурчувався дзвоном, немов панцир, під зблискував Чуйманові на чолі, але дощовика він не скидав. Вони не сказали один одному жодного слова, стояли мовчки, аж поки до них не підбігла з клумаком за плечима Марійка. Зодягнута по-дорожньому, в ватяний піджак, лопітливу, міцнющу спідницю з плащ-намету, юхтові чоботи. Щоки її червоно палали, а в очах зблискувало щось

влинне, текуче. Кинулась до Василя, він теж ступив до неї, а тоді зупинилась, притишено одійшла до батька.

— Ходімо,— сказав Сава Омелянович і взяв з Марійчиних плечей клунок. Скрадливо оглянувся і знову заквапився.— Пішли!

На них справді дивилися дівчата з крайніх гуртів. І, упикаючи тих поглядів, вони рушили поза конторою «Заготзерно» в вузьку, закучерявлену садками вуличку, де, прикро прив'язаний до паркана, стояв запряжений у віз сірий мишастий коник.

Вони ступали одне за одним — попереду Сава Омелянович, за ним Марійка й позаду Василь, зв'язані однією думкою, одним настроєм; здавалося, втікали од хмари. Надто почувала ту хмару Марійка, їй навіть здавалося, що вона порушила щось, вчпила не зовсім добре, але й не могла здолати в собі щасливої хвили, що ось тепер вони знову разом...

За кілька кроків Марійка й Василь відстали й пішли поруч. Стежка похід парканом була вузька, й вони торкалися одне одного плечима, їхні ноги самі ступали ладком, і їхнього щастя не могло затьмарити ніщо. Збулося те, що зріло давно, що пастипало на них, чого прагли й від чого борошилися. І тут уже не їхня вина, скорше веління долі. Вони обом жили цією хвилиною, їхні думки не забігали наперед — до тих турбот, які мали обступити, до тих вузлів, які не мали розв'язувати.

В одному місці, де стежка огинала горбок, Марійка зупинилася й оглянулась назад, на станцію. Десь за станцією чулося гудіння, а над станцією гомін чи гул, і щось пробігло їй у пам'яті, змусило здригнутисть. Їй чомусь згадалися Василеві слова, сказані там, у полі, коли вони вперше зустрілися після тієї страхітливої ночі, в яку він пішов подавати сигнал нашим літакам: «Я тобі розповів не все так, як було... Там...» А що він хотів сказати... Яку таємницю відкрити?

Їй аж потьмарилось в очах, як ото буває літньої днини десь у полі, коли перебігає дорогу тінь від хмарки... Тінь попереду й тінь позаду... І вона між двох тіней... Між двох тіней...

Але, власне, які тіні? Вони вже тільки позаду. Й нема чого оглядатися на них. Вони відстануть. Мусять відстати. А вона піде, куди їй стелеться ось ця доріжка.

Підійшла до воза. Він був застелений рядниною, й щось горбилось у передку. Чуйман одгорнув на тому місці

солону, одкотив білу хустку, розв'язав чотири ріжки ска-
тертини, й вони побачили хліб, сало,— сире й печене,—
ковбасу та кілька заткнутих качанами пляшон.

— Треба б пригостити того,— сказав Сава Омелянович,
натякаючи на Козачука. Адже для того й привіз ці пляш-
ки...

Але Василь рішуче сів на воза:

— Ідьмо.

Сава Омелянович стьобнув коротким батіжком коника.
Віз зашипів колесами в піску, загуркотів по бруківці,—
переїхали на другий бік,— і знову під колесами зашелестів
пісок. Садки тут перехлюпували через частоколи, доводи-
лось пригинатися, щоб не зачепитись за гілля.

— Свайбу згуляємо в неділю,— сказав Чуйман і знову
стьобнув по мишастих круглих крижах копика. Коник за-
дріботів ногами, косуючи на батіжок, наліг на ліву голоб-
лю, аж віз поїхав у бік, і Сава Омелянович потягнув за
праву віжку.

— Не треба весілля,— обізвалася Марійка й звела на
Василя очі. Він хитнув головою.— Покличемо найближчих
родичів. Когось із дівчат.

— Це що ж виходить — злодійське весілля? Неначе я
за вік не настарав...

— Не к часові воно зараз,— перебив Чуймана Ва-
силь.— Війна.

— Он збирають на ранених, оддамо, що зайве,— рішуче
сказала Марійка.

— Зайва в попа жінка,— буркнув Сава Омелянович і,
поспішаючи, щоб вони знову не взяли його в шори, смик-
нув за ліву віжку, колеса загуркотіли по бруківці, перетя-
ли камінним грюкотом подальшу суперечку.

* * *

Другий тиждень блукав Іван у прифронтовій смузі. Від-
тоді, як побачив зі свого сховку в Уласовича поліцаїв на
ганкових сходах Зимухи, котрі показували пальцями на
подвір'я Уласовича, як перебіг у незатишний острівець
кукурудзи в кінці городу, а звідси плазом у сусідні городи
й далі, в ріденькі, занесені піщугою кущі шелюга понад
лінивою й мілкою річечкою. Він уже не вернувся назад.
Йшов лісами, луками, по яких бовваніли високі сірі стоги,
йшов здебільшого вночі, передньовуючи в копицях і поки-
нутих хижках біля лісових кошар. А вже під ноги слалися

знайомі луки й болота, ліси й переліски. Такі ж чи майже такі ж, як і в них біля Пізнього.

По городах ще можна було наламати кукурудзи, капустаних храп, накопати буряків, моркви, у лісі дозрівали горіхи й кислиці; одного разу в маленькій лісовій копанці,— жменька води, багно в дірках,— наловив в'юнів, копанка просто кипіла ними, в'юни були якісь смугасті, схожі на змії, та й не мав на чому засмажити їх, довелося викинути. На сірники розжився за два дні, кілька штук і шматочок терки дала бабуся в лісовому сільці. Він ледве втік з того сільця — туди в'їхала й зупинилася механізована німецька колона. Потім ще кілька днів блукав біля самого фронту. Іван сподівався, що фронт перекотиться через нього, чекав на нього, влаштувавши собі сховок у парні лісової ободні біля покинутого лісового хутора. Хутір, мабуть, знесли ще перед війною,— тоді позносили майже всі хутори,— невеликий садок уже здичавів, виродився, дворище заросло чагарями, а город, либонь, господарі приїздили порати з села. Одначе цього року вони тільки посадили, а збирати не збирали, чи щось завадило, чи тому, що й збирати було майже нічого — город згамзали дикі свині. Їх розвелосся за війну сила-силенна, й вони зовсім не боялися людей. Кілька разів свині приходили вночі на город, Іван спочатку полохав їх криком, але те не допомагало, й він почав закладати вхід до своєї землянки ворішням із колишньої огорожі. Сусідство було неприємне, надто коли якась тваринюка підходила близько,— вони ж, певно, чули людський дух і не боялися. Ще вони любили чухатись на вкопаних у землю, обкорованих і викруглених угорі по діаметру колеса дубових окоренках, на яких колись гнули кіньми розпарене обіддя. На шорсткій дубовій корі, на квадратних гранях, за які закладали кінці стесаних під ободи палюг,— жмути чорнорудої щетини, довкола купи наритої землі, порване коріння, послід.

Ліворуч, під лісом, стояв ряд розлогих колючих груш, і вся земля, а надто канава, яка колись відокремлювала дворище од лісу, була всіяна жовтими грушками-лісівками. Вони були смачні, але Іван остерігався їсти їх багато, бо вже й так мучився шлунком.

А взагалі це було дуже зручне місце для сховку: парня під самим лісом, ще й обросла деревою, на подвір'ї старий колодязь, вода, хоч трохи й гнилувата, підступала високо, Іван доставав її прив'язаним до тичини черепком, на

городі ще можна було накопати картоплі й буряків. Двічі чи тричі він навіть розпалював вогнище в парні — знадвору його було не видно та й Іван почув би будь-який звук. Пік картоплю, буряки, смажив кукурудзу.

У парні стояв міцний дух горілого, смалятини, зате парню обминало гадюччя, що шмигало в кущах колишнього дворища. Його тут розвелося гибіль.

Тут Іван прожив кілька днів і за цей час не бачив нікого, окрім віддалеки діда, що вів якось на налигачі корову, але не підійшов до нього, аби не виказати свого схрону. Та якось уранці, — Іван саме сидів на вкопанім у землю і вже наполовину струхлявілім окоренку, виточував на камені із шматочка обруча ножика, — за густою стіною дубів загули мотори, вони ніби розірвали густу зелену запону, й поплив лісом грізний рокіт, за кільканадцять хвилин біля хуторища зупинилося з десяток машин; Іван дивився на них уже з лісу, йому було видно, що зупинилися вони не на годину й не на дві, бо розверталися, здавали критими кузовами під груші, й Іванові довелося покинути таке затишне місце і піти в ліс, а той уже весь наповнився гулом, по всіх дорогах ревли машини, й брязкотіли бронетранспортери, й стояв гомін. Цей гомін, ці машини витисли Івана з лісу, фронт повільно покотився назад і покотив його поперед себе.

Це скидалося на те, як величезний залізний скребок котить поперед себе земляний вал, а на краю валу горошина, і їй усе не випадає ямки, в котру б могла запасти.

Іван йшов і йшов і скрізь натикався на небезпеку, його вже двічі обстріляли, раз у спаленому дотла селі, й добре, що це сталося на самій грані дня і ночі, вдруге — у маленькім березовім гаю, там його врятувало болото, в яке пімці не одважились чи не захотіли лізти. Він тоді знову йшов усю ніч, геть стратив сили, стратив настільки, що коли присів у полі на канаві, не зміг підвестися і вже сам собі сказав: ну, й нехай, отут і залишуся, не піду нікуди. Він повторював подумки ці слова, а коли розчумався, то побачив, що йде знову на схід, де лиже небо рожева заграва.

Він ніколи не думав, що так важко буде перейти фронт. Адже сподівався переховатись у якійсь ямі, якомусь погребі, десь у стозі або на горищі, але всі ті надії виявилися маршми. З наближенням фронту горища горіли, мов величезні кострища, стоги розтягували солдати, а погребі й ями вони переобладнували під бліндажі та спостережні

дункти. Прифронтова смуга була набита людьми так щільно, що годі було й думати знайти безпечний сховок. А може, важило ще й те, що Іван зовсім не знав конфігурації фронту, розташування військ, попадав на найбільш ущільнені ділянки, та й фронт на той час відкочувався надто повільно, німецькі війська відходили організовано, а тоді фронт зупинився зовсім і тільки вигинався на кілька кілометрів то в той, то в той бік.

Постійна напруга, зневіра, голод знову катували Івана. Він почувався, мов загнаний звір, почувався комашниною перед цим скупченням техніки, перед невідомістю, перед тисячами небезпек, які чатували на кожному кроці. Учора вночі кинувся павтьоки від сірої постаті, довго блукав по ріллі, й знову вийшов на дорогу, й наткнувся на ту саму постать, і тільки тоді побачив, що то обкорований стовп з двома дощечками та німецькими написами, один з яких цілвся вістрям на південь, а другий на захід. Тіпі оточили його щільним кільцем: кожен куц — то німецький автоматик, купа куців — автоманина або танк. То було пайстрапніше — втеча від тінсі, від примар, втеча від самого себе, від розпачу, якого не знав у найкрутіші хвилини. Той розпач посилювала близькість рятунку, страх упасти на останніх кілометрах, коли за спиною лишилися тисячі їх, упасти біля рідного дому, не досягнувши його. Марійка так і не дізнається, як він добувався в рідний край, які муки витерпів, які вогняні ріки перебрів. Йому б перейти ще одну, останню. Прибитись до рідного порога, простягнути Марійці руки й сказати... Чи й не сказати нічого. Вона зрозуміє все й так, вичитає ті слова з очей, вибере з серця любов.

«Ні, мабуть, не дійти вже мені до рідного порога, — тужно думав Іван. — То, мабуть, правда, що питка рветься наприкінці».

А серце не хотіло миритися з тим, летіло через огорнену полум'ям землю й не могло перелетіти, падало розтерзане й знесилене.

По кількох днях він дійшов утоми, яка межує з отупінням, коли розум, оглушений небезпеками, постійною насторогою, мовби притуплюється, поступається інстинктам, які вже тільки й керують людиною. Вона мовби пролітає вниз кілька епох, опускається трохи не до первісного стану, в ній з'являється щось примітивно-хитре, звірине. Найголовніша, а може, й єдина потреба — здобути їжу, та ще

відшукати якусь нору, якийсь сховок, де б її не могли знайти.

Краєм свідомості Іван осягав це й іноді намагався боротися. Тоді щось майстрував із дерева чи листя — ківшик на воду, шило з дротини, якое сплів личаки, але, не загничені парою й не замочені в воді, вони швидко розлізлися.

А над усім тим панувала втома й трохи байдужість до всього, тільки іноді ту хмарну сірість прорізувала кволим помахом крила думка про рідний дім, про Марійку, й оживав знову. Одного разу, поглянувши на своє відображення в лісовій копанці, зняв з себе одяг і добре вимився, вишмарував тіло піском, тоді здалося, мовби здер щось із душі, й вона забрунькувала бажаннями та прагненнями. Відтоді намагався хоч якое пильнувати охайності, не давав собі розслабитись доконечно.

Найгірше, що не міг знайти помочі в людях. Щоправда, їх мало залишилось у прифронтовій смузі, а ті, яким вдалося якое сховатися, усидіти в своїх домівках чи біля них, були насторожені й підозріливі. Він сам накликав на ту підозріливість своїм виглядом: не схожий ні на солдата, ні на партизана, а в те, що втік з полону, не йняли віри. Останні колони полонених прогнали півроку тому. Тільки одну ніч переснав у селі, в хаті-завалюсі, в старенької богомільної бабусі, яка ні про що його не розпитувала, для якої він був просто страждальцем на цій землі, але котра й сама майже нічого не мала і майже нічого не знала про світ, про мирські дороги, котрі могли б перевести Івана через фронт, знала тільки єдину дорогу — до бога, до тих країв, де немає ні голоду, ні страждань, а тільки вічний мир і спокій. Вона поклала йому в кишеню кілька картоплин і розказала, як вийти за околицю.

...День Іван вирішив перекуняти в полі, в чистому полі, в долині серед стерень. Долинку не косили, жито там вимокло чи вимерзло, поодинокі стебла заглушив пирій і тонконіг, а потім, мабуть, уже в середині літа погнало будяччя. Сховок був надійний і ненадійний водночас. Надійний, бо тут не могли зупинитися німці вже хоча б через загрозу повітряного нальоту, й ненадійний, бо поблизу пролягала широка польова дорога — рівна, як стіл, добре вкочена; навіть пилюка не втримується на таких дорогах, її здувають вітри; по ній снували німецькі обози й гнали на захід людей.

Іван лежав у борозні, виминав покляклі колоски й жував сухе, поморщене зерно. Зранку на сході знялася гур-

котнява, вона наростала, набирала сили, будила од сну осінній дрімотний день. Одначе відстані до фронту Іван встановити не міг — гвинтівочної й кулеметної стрілянини не було чути, вогонь могла вести й далекобійна артилерія, поставлена за кільканадцять кілометрів од передової. А може, за довгий полон він втратив здатність розпізнавати перипетії бою, може, пришерхли, притупилися в щоденній небезпеці, голоді й безсонні чуття.

Земля була порепана, тепла, як невичахла черінь, по ній повзали працьовиті мурашки, а в очах Іванові миготіли дрібні метелики, він відшукував новий колосок, а виминав його вже з заплющеними повіками, в теплій дрімоті. Так і заснув з колоском у руці, чи ще й не заснув, а тільки задрімав, враз той сон вибило з нього дужим ударом, розвіяло в порох. Земля здригнула, Іван кинувся, але вироблений втечею інстинкт виявився дужчим, не дав підхопитися, втримав у борозні. Іван підвів голову, й тої самої миті щось зашипіло, затріщало, а новий вибух двигонув землю, й неподалік на стерниці знявся чорний фонтан порохняви. Іван оглянувся доокруж і не побачив нікого. Дорогою до березового ліска добувалася німецька автоколона, вона вже втягувалась у лісок, але надто далеко від неї падали снаряди. Іван бачив, що стріляно не по ньому, і хоч земля здиблювалася ще кілька разів, він не вибіг з борозни. Обстріл припинився так само раптово, як і розпочався, й на поле знову впало безгоміння. Сюрчали в стернях коники, шелестів у траві вітер, але тепер Іван довго не міг заснути. Посувався на ліктях, виминав колоски. Вони були пересохлі, розсипалися, стебло ламалося од найменшого дотику. В одному місці під вітром метлявся кущик люпину, Іван розлущив кілька стручків, та люпин був гіркий, не кормовий — добривний.

Прострочив по дорозі мотоцикл, і знову тиша. Під тим кущиком люпину під тихе шарудіння сухого бадилля, сюрчання коників Іван і заснув.

Сон утікача нетривкий, порваний на кусники, Іван незабаром прокинувся, хвилину послухав, уже почав засинати знову, як до нього долинула якась тупотнява. А потім почулося пофоркування, Іван навіть подумав, що все те йде до нього зі сну, але підвів голову, потер кулаками очі й просто перед собою побачив два червонясті горби. Горби погойдувались, ось один переступив уперед, другий теж посунув за ним, і — знову фортання. У долинці паслися

два величезні кудохвости німецькі битюги. Пересилюючи страх, який пригинав його в розпругу, Іван виглянув з-за люпину,— адже десь поруч мав бути віз і ті, хто цими битюгами приїхали. Але воза не було. Іван роззирався на всі боки, звівся на коліна, йому здавалося, що він просто його не бачить, аж поки таки впевнився, що воза й справді нема. Битюги забрели самі. Були важкі, гладкі: поклади на крижі гарбуз — не скотиться, з кудими мичками хвостів, з потертими шиями. В одного на холці гноїлася рана, сіра сукровиця збігала по шиї, засихала струп'ям, по тому струп'ї повзали купи зелених осінніх мух. Може, і в другого битюга була якась гапдж, може, їх просто випрягли й пустили на всі чотири боки, але для Івана їхнє сусідство таїло загрозу. Адже, забачивши коней, з дороги сюди могли під'їхати німці. Під'їдуть напевне!

Спробував прогнати битюгів, кидав у них груддям, але вони одійшли трохи й зупинились по другий бік видолинка.

Що робити? Дорога пустельна, а на північ зеленіла широка смуга кущів. Та смуга вабила Івана зранку, одначе спокушав і цей видолинок. Тепер же, ще раз роззирнувшись на всі боки, він підвівся й швидко, пригинці, пішов на північ. Ішов стернями, далі облогом, раз по раз оглядаючись назад, пильно дослухаючись, щоб устигнути вчасно впасти.

...І ось він уже лежав у зеленій пасмузі. Тільки все виявилось не таким, як здавалося здалеку. Стерні справді добігали до кущів — дерези, бузипи, які тяглися вузькою смужкою вздовж горба, а далі починалася долина, болотиста долина без кінця-краю, поросла од цього боку рідкими вільхами, верхівки яких Іван і приймав за кущі, верболозами, рокитами, очеретами й осоками. Звичайне придеснянське гало, з ситими отавами й некошеними травами, які на осінь бронзовіли в шорсткий гарячий нежар. Десь на галі гуркотіли мотори, видно, війна вповзла і в ці віковічні, майже не займані людиною нетрі, де немає доріг, де рідкі, ржаві твані, де сіпо вивозять тільки взимку по льоду або ж підтягують копиці волоком до далеких доріг. Така дорога простяглася й попід порослим чагарями горбом, на якому лежав Іван. Осінь була суха, й дорога туга, схожа на оті польові, й добре в'їжджена. Видно, по ній теж котилися колеса війни. Обіч неї на сіро-зеленій скатертині луку чорніли довгі вирви, в яких на дні проступила вода,— нещодавно до фронту пройшла танкова колона. Що таки недавно — свідчили свіжі грудки багна на порох-

ці дороги, ще не розтопані колесами автомашин, а також танк, який стояв під горбом праворуч від Івана. Не на колії й не на дорозі, а в виярку, що врізався в горб, теж порослому дерезою, кропивою та іншим зіллям. Кілька товстих вільх схилилися над виярком, під їхнє гілля німці й загнали танк. Тут же, біля танка, стояла ремонтна літучка з високим кузовом і стрілою й товклися ремонтники і танкісти в чорних комбінезонах.

Через них Іван не міг перетнути дороги, сховатися в болотах. Він лежав, очікував, поки скінчиться ремонт,— з усього видно, йшлося до кінця,— і він перебіжить дорогу. Іван міг би переповзти ліворуч, але там кущі були рідші, а тут густе бадилля переплелось в один колючий клубок, який був захистком надійним, а oprіч того, Івана ніби щось прип'яло до цього місця. Міг одповзти трохи назад, в нижчі, але ще густіші чагарі, й залягти там, а він сидів та дивився на ремонтників і танк. Щоправда, звідси йому краще видно дорогу, й він не прогавить моменту, коли поїде танк, але хіба б він прогавив його звідтіля? Хіба б не почув реву мотора?

Виярк скидався на широко розтулену жменю, притінену згори, розкриту для Івана, посеред якої стояла чорна потвора. Це був важкий «Т-V», «пантера», схожий на нашу «тридцятьчотвірку». Схожий і зовнішнім виглядом, і розміщенням озброєння та агрегатів — довга, сімдесятип'ятиміліметрова гармата, опорні катки великого діаметра, — тільки трохи важчий: товща броня й не таклі повороткий. Там, на німецькому заводі, Іванові зрідка доводилося їх ремонтувати, хоч більше легкі та середні, двійки, трійки та чотвірки, що їх могутні гармати «тридцятьчотвірок» прошивали болванками мало не наскрізь. Це були дуже пошкоджені танки, просто таки погромлені, адже малий і середній ремонт робили десь там, якщо не біля самого фронту, то на пристосованих для цього заводах окупованих міст. А туди привозили сталеві черепахи з розверлутими черевами, баштами, перетрощеною ходовою й моторною частинами. В бортовій броні таких танків зяяли чорні діри й біліли десятки міток; іноді пущена в лоб болванка не подужувала товстенної вісімдесятиміліметрової броні й лишала глибоку конічну заглибину або й застрявала там. Сотка ж пробивала навіть лобову броню «пантер» і «тигрів». Іван не знав тієї гармати, вона прийшла на фронт уже після його полону, він бачив тільки її некельну роботу.

Спочатку, вилізши на такого танка, Іван почував якесь моторошне зацікавлення. Відгадував з пробоїни: поклато всіх танкістів чи хто вцілів, і хто саме, найчастіше приглядався до місця водія. Водії всіх танків на планеті були для нього ніби тим пластом, який не змішувався з іншими пластами. Часом бачив кров на приладах, на важелях управління, на сидінні та ящиках на інструменти. Сідав до важелів, торгав їх, випробував, довідувався, з якої швидкісної орбіти бою удар зірвав танк. Тоді йому здавалося, що й сам мчить у бою, ці хвилини виривали з полону, робили бійцем, солдатом.

Але з часом звикся з руйнаціями, дивився на ті діри байдуже. Вже майже не вірив, що колись йому доведеться натиснути кнопку пускового реле, відчуті у вухах громовий гуркіт, помчати по крутих хвилях бою.

І ось тепер, по довгім часі, знову бачив перед собою пошкоджений танк. І прослуховував поле бою. Він збагнув, відчув, що фронт поруч, що бій клекоче, можливо, досягнув апогею. Глухо гупали гармати, трохи попереду, праворуч, чувся важкий скрип, здавалося, хтось одчипяє й зачипяє на незмащених завісах дверей — били німецькі важкі міномети. Іноді десь там, праворуч, стрілянина спалахувала з особливою силою, й тоді Іванові вчувалося щось схоже на гомін, на приглушений стукіт кулеметів, хоч, либонь, те долетіти не могло.

Й верталось з усім тим давно очікуване, й зринали короткі, палахкотливі думки. Іван відчув щось схоже на лихоманку, дрож бив його короткими конвульсіями, затихав десь у ногах, мовби входив у землю. Іван усе ще не міг збагнути, що ж саме пошкоджено в танку. Танк стояв до нього правим бортом, а німці вовтузились біля лівого, певно, там і було пошкодження, адже той борт вразливий — там і водяний радіатор, і масляний бак, і трубопровід. А може, пошкодження було в моторній частині, бо невеличкий вертлявий водій часто залазив усередину, а потім висовувався у люк і гукав щось до ремонтників.

Та, певне, ремонт уже був закінчений, решта екіпажу сиділа в траві, ремонтники теж вкидали у кузов машини якесь колоддя та інструмент. Водій поліз усередину знову, й типу виярку струснуло ревіння дизеля. Танк пустив густу хмару диму, загудів на малих обертах, ревноу ще раз, а тоді плавно зрушив і поповз уперед, в глухий кут виярка. Зупинився і вже задки поповз до дороги, там розвернувся, перерізвавши дорогу надвоє, й знову ж задки

пішов у виарок. Ревнув мотором ще кілька разів, затих. Водій по броні скочив на землю.

— Як у Круппа,— сказав і поплескав високого худорлявого німця в насунутій на лоб пілотці. Дістав з кишені комбінезона сигарети й пригостив ремонтників. Закурили всі. Ремонтники, не докуривши сигарет, попрощалися й полізли в машину. Літучка загуділа, буксонула задніми колесами в траві, повихрила пилюкою по дорозі до фронту. А танкісти про щось погомоніли — Іван не міг дібрати їхніх слів, і всі разом пішли на луг, ліворуч од Івана. Вони пройшли так близько, що Іван почув густий запах мастила й тонкий, лоскітливий — сигаретного диму, струмінці якого заплутались у дерезі. Відтак один вернувся, скочив на броню «пантери», водій обернувся до нього й гукнув крикливим, півнячим голосом:

— Hol mal n'Stuck Geife ¹

Іван нічого не зрозумів з того окрику. За мить німець вискочив з рушником і милом у руці. Одначе Іван уже здогадався, куди йшли німці. Стягуючи на ходу комбінезони, прошкували до озерця, що зблискувало поміж очеретів метрів за двісті од горба. І хоч роздягалися на ходу, але було видно — не квапились, на передову не поспішали. Йому згадався хитрий Граб, водій одного з танків їхньої бригади. Він, було, все ремонтується, все не в бою...

Німець з рушником і милом долучився до інших. Він теж роздягнувся, але не купався. Не купалася й решта екіпажу. В озерці біля берега бовтався тільки водій,— відчайдушно одтирав трав'яним віхтем мастило з рук. Решта повлягалася в траву, попідкладавши під голови одяг.

Танк стояв порожній.

Івана знову почала бити лихоманка. І пекла мозок думка, яка виникла ще тоді, коли німці ремонтували танк, виникла, як нездійсненна мрія, зараз вона оберталася можливою реальністю й мчала, оббігала всі закутки, забігала наперед усім небезпекам. «Ну, не заведеться... Тихенько вилізу назад... Їм же звідти не видно зовсім. Можна не поспішати, перевірити все... А заведеться... Вони зроду не доженуть... Й ніхто з зустрічних німців не зверне уваги на свій танк, який іде на фронт. Бач, яка там кипить веремія... Тільки б доскочити... А тоді...»

Рішення ще не було. Хоч воно вже жило в Іванові, близьке, осягнене, просте й разом з тим лячне. Воно ще не

¹ Візьми мило! (Нім. розмовне.)

ввійшло в серце, в кров, мозок відмовлявся приймати його. Й водночас Іван знав, що коли пропустить таку нагоду — спопелить презирством себе. Справді, хто зупинить його до передової? Ці четверо захекаються на першому кілометрі. Дорога пустельна, нею ніхто не їде, й не чути ніякого гудіння, а тут, у долині, воно б долетіло до нього зоддалік. Позиції перетне — німці й не стямляться. Щоправда, можуть ударити свої. Але то вже буде близько від наших окопів. Та й він спробує відвести від себе вогонь своїх батарей. Ось зараз виламає палицю, прив'яже білу ганчірку...

Але чп заведеться танк? Чи впорається він із ним? Управління там майже таке, як у «тридцятьчотвірці»...

І все-таки він вагався. Сидів незручно, а навпроти нього сиділа на гілці чечітка, поводила в боки намистинами очей. Вільна птаха, вона не боялася його. Іванові чомусь захотілось, щоб вона полетіла, він легенько поворухнув рукою, й чечітка хуркнула в широке вікно куца. Іванова думка й далі працювала шалено, й гаряча коротка дрож знову була тіло. Він згадав усі останні дні блукань, втеч, небезпеки, згадав, як стріляли по ньому, немов по бездомному цесу, солдати, ще й тюкали, ще й реготали, й ядуча злість підступила до горла, він подумав, що більше не зможе тинятися отак, що сили, які оступили його, важкі й міцні, їх треба рвати, шматувати, доки вони не розшматували його.

Німці готіли, тепер вони терли один одному спину.

Іван поволі поповз праворуч. Спустився у виярок і, вже не криючись, — знав, тут його ніхто не бачить, — пішов до танка.

Броня була тепла, хоч танк і стояв у затінку, від одного дотику до неї Іванові по тілу побігли гарячі іскри. Відчув, що це громаддя мовби противажить йому, відчув його чужість і ворожість. І це відчуття розбудило інше — уперту певність. Рішуче ступив на гусеницю.

Біля самої башти жовтіла пляма мастила. Мабуть, при ремонті танка туди клали якісь шестерні, а потім мастило не витерли. Це була певна небезпека, адже мастило могло спалахнути від снарядів, які рикошетом зачеплять броню. Але завважив це тільки краєм свідомості.

Залізши в башту, ще мить повагався — зачиняти люк тепер чи коли заведеться мотор, й таки зачинив одразу. Тіло йому стало легким і чуття загострені. Йому здалося, він сам може вибухнути од найменшого дотику.

Швидко опустився на сидіння. Його опанував страх важелів, ручок, приладів, усієї потвори — а що, як не підкориться! — страх, подібний до того, з яким водії-початківці сідають за кермо. Знову затремтіло коліно, й він, поспішаючи зламати страх, витиснув і відпустив педаль головного фрикціона; педаль йшла туго, може, подумав, це тільки здається, адже витискав її майже босою ногою. Полоненські скарпи давно розпалися, й він підібрав на задвірках зношені шиті валянки без калош, йти в них було легко, але вони намокали від роси й за два дні теж розлізлися вцент. Другим порухом випробував важіль куліси, впевнившись, що він у нейтралці, натиснув кнопку батареї.

Далі виконував усі операції, як на навчанні, повторюючи сам собі одвічну мудрість всіх інструкторів водіння: «Не поспішай. Головне — послідовність; не поспішай». Тепер уся його увага була спрямована на управління танка, він забув чи майже забув за німців, за всі лиха й небезпеки.

Ця секунда, ця мить пройняла серце навиліт, здавалося, воно зупинилося, й зупинилася кров, зупинилася мисль. Ця мить нависла над усім його життям, вона була немов занесений над тонкою, туго натягнутою ливною ніж. Заведеться чи не заведеться танк? Пружиний натиск лівою рукою на кнопку стартера, правою ногою на педаль подачі пального. «Пантера» заревла, задвигтіла, скинулась, мов жива істота. Іван зрозумів, що подав надто багато пального, попустив педаль. («Вони вже почули, біжать»). Ручкою ручної подачі пального одразу ж встановив постійні оберти, витиснув педаль головного фрикціона, включив другу швидкість. Танк знову заревів, ривком рушив з місця. («Вони вже на півдорозі. Тільки б не заглух»).

У видовій щілині гойднулися сиві мички очеретів, поповзли назустріч, Іван подав правий важіль на себе, вивів танк на дорогу. Ще кілька важких, задушливих секунд, і ось уже «пантера» йде на третій швидкості, хистка червоною стрілочка на щитку приладів ковтає цифру за цифрою. («Пруть голяка. А чорта!» — злорадно, торжествуюче).

Танк ішов рівно. Мелькали обабіч кущі й дерева, бігла під сталеве черево сіра стрічка дороги, машина легко лягла на її викрути. Іван відчув її слухняність, відчув свою вправність, до нього враз вернулися певність і спокій. У вуха свердлилося різке металеве гудіння — їхав без шолома, тільки тепер згадав, що всі чотири так і лишилися на броні, де їх покладали танкісти, щось добрязкувало в бойовому відділенні, й той брязкіт моторошно відлунювався

в душі. Мабуть, тому, що почував порожнечу чотирьох інших місць і німу холодність зброї, з якої не міг скористатись. Тільки товща броні, тільки безпомилність, тільки невпевний рух уперед. («Вони вже відстали, дуріють з переляку»).

Пахло мастилом, очі пощипував їдкий синюватий димок, такий звичний і незвичний. Іван вів «пантеру» дорогою, а обіч бігли глибокі колії, прориті іншими танками, бігли, як грізна невідомість, як німа погроза. Скільки пройшло танків? Рота? Батальйон? Де вони зупинилися? Що буде, коли налетить на них? Вони розстріляють його, як учбову мішень. На мить у повній невідповідності до становища пригадав свій перший бій, власне, не бій, а бойовий виїзд, підхід до фронту. То була велична й грізна картина. Вони йшли в складі двох бригад, покрили на широкому-широкому полі всі дороги, йшли на одній лінії, зняли куряву, аж, мабуть, чхалося тим, на небі, чхалося й їм, танкістам, і стояла в грудях відвага та впевненість пекельна...

А тепер він один, беззбройний, у чужій машині, за чужою бронею.

І все ж почувався вже не беззахисною істотою, командною на широких лопі землі, яку будь-хто може розтоптати чоботом, а людиною сильною, здатною до опору, до бою, до удару.

Мигнула попереду синенька стрічечка ріки, дерев'яний, з неокорованими березовими поручнями місток через неї — танкові колії звертали вліво, на брід, місток не витримав би п'ятдесятитонної ваги. І майже водночас Іван побачив праворуч од містка машину з стрілою і високими бортами. Біля неї стрибали голі ремонтники, махали йому руками. Ці теж не поспішали до передової. В одну мить ці й ті, що осталися позаду, німці з'єдналися в Івановій думці в один стрій, пішли напереріз. «Вони добіжать сюди, — подумав про танкістів. — І цією машиною випередять мене». Рішення прийшло блискавично — Іван спрямував танк праворуч. Він ударив літучку правим бортом «пантери» й, не вирівнюючи танк, пустив його навкіс, через річку. Він знав, що розстроїв ремонтну машину, хоч і не бачив, як вона перекинулася й сповзла у воду.

Танк перелетів річечку з ходу — Івана гойднуло, кинуло, він щосили стиснув важелі, вчепився за них — танк гребонув гусеницями на крутоватому глеястому схилі, гребонув так, що його занесло праворуч, буксонув на місці, завиваючи, поповз угору. Він ревів так натужно, так

страшно, аж Іванові здалося, що сталеве серце машини ось-ось не витримає, зупиниться. Але «пантера» таки взяла підйом.

Іван відчув на чолі холодні краплі й несамохіть витер їх долонею. Адже долав річку на третій швидкості — не встиг, не мав часу чи й просто забув переключити на нижчу передачу — вся увага була спрямована на літучку, й танк міг заглохнути у воді й тоді вже забуксував би напевно. Річечка неширока, але з берегами крутими й заболоченими.

Але тепер танк знову йшов рівно. Іван витискував газ до кінця, червона стрілочка спідометра гойдалася на цифрі сорок п'ять. Останні п'ять поділок взяти не могла.

Тепер, на відстані сотні метрів, ліворуч біг сосновий ліс, праворуч — жовті стерні. Ліс видавався пустельним, але досвідчене око зразу б помітило, що він напханий військами. То тут, то там у нього звертали свіжопрориті колії, в одному місці сосонки купчилися неприродно густо, на деяких шпильки вже були прив'ялі. Але солдата Іван не побачив жодного, видно, наказ на маскування був дуже суворий.

Ось і танкові колії, що так непокоїли Івана, рвонулися до лісу, й зненацька, за півтора десятка метрів попереду, десь узявся, немов з-під землі, німецький солдат у касці та плямистім маскхалаті, показав прапорцем ліворуч. Танк мчав просто на нього, регулювальник ледве встиг відскочити вбік. Вибалушеними од страху очима подивився вслід і вихопив ракетницю. Зелена ракета викреслила в небі дугу, здиміла на дорозі за кілька десятків метрів поперед танка.

Іван не знав, чи це був знак йому, чи вже тим, у лісі. Якщо це був знак замаскованим військам, то теж невідомо: стоять у них там гармати чи ні, танки розташувалися на узліссі чи пішли в глиб бору. Вочевидь було одне: в лісі накопичувалися значні німецькі сили.

Зціпивши від напруги зуби, чекав зліва удару, гнав танк уперед. Ліс мовчав. А дорога бралася під гору, попереду, на горбі, то спливало у видовій щілині, то знову пропадало село. Над ним зводились стовпи диму, особливо багато курілося їх з того боку, й сплескувало полум'я, і низько, над самими димами, промчала трійка літаків.

Іван подумав, що на цій дорозі в селі може стояти чимало німецької техніки, а ще йому здалося, що передній край ближче до нього з правого боку, й вирішив проскочити

сілде там. Танк сковзнув з дороги й пішов праворуч ледь помітним на жовтілім тлі пастівника путівцем. Путівець брався вгору ще крутіше, але танк мав добрий розгін і легко долав підйом. Щоправда, швидкість потроху падала, й урешті, побачивши, що так, з ходу, підйом не взяти, Іван витиснув педаль і спробував перейти на нижчу передачу. Тицяв кулісою, але передача не включалася. А швидкість погасла враз, згарячу Іван знову ввігнав третю, мотор ревнув і заглух. Танк починав сповзати.

Холодний піт заструменів Іванові по спині. Ось зараз «пантера» посуветься, завалиться на гусеницю й перекинеться. «Чому не включається передача? Чи заведеться знову танк?.. А може, покинути машину й втікати». Одначе розумів: танк уже бачили з села. До крайніх хат метрів двісті-триста. І ззаду вже теж, мабуть, йде погоня. Вона ось-ось дожене. «Спокійно,— знову, як і спершу, наказав собі.— Не поспішай». Це вже був мовби жорстокий клин із себе. Бо спокою не було. Івана щодалі більше поривало покинути «пантеру» й вистрибнути в люк. Проте розумів, що то смерть.

Зараз він тримав танк пошним гальмом. Повільно, скільки вистачало сил, подав на себе важелі, вимкнув зчеплення. Натиснув кнопку стартера, мотор ревнув, запрацював знову. «Не поспішай. Головне...» То вже думка промовляла механічно. Бо вся увага, вся напруга була скерована на педалі, на важелі. Знову вмикав зчеплення, один за одним подав уперед важелі, відчув, як напружуються, дзвенять гусениці. Танк повільно зрушив з місця, зриваючи гусеницями трав'яне покриття, поповз угору.

Він швидко набрав розгін і вже на третій улетів у вузьку вуличку села. В селі була метушня, одначе не панічна, а клопітка, бойова: готували позиції мінометники, рили довгі запасні траншеї солдати, біля них вертівся офіцер, а за його спиною стояв мотоцикл з кулеметом і сидів у сідлі мотоцикліст, мабуть, зв'язківець. Усе це смугою повз танк, Іван не зачепив ні мінометників, ні офіцера, та ледве чи й розгледів їх.

Він би, мабуть, обминув і цю машину, що стояла на перехресті двох вузьких вуличок, коли б не побачив, як від неї з каністрою в руці відходить солдат у чорному мундирі. Двоє інших теж виставляли з кузова каністри й акуратно становили їх у рядок попід тилом. З крила машини керував солдатами офіцер, теж у чорному мундирі, з сигаретою в зубах.

Іван зрозумів, що ці солдати й офіцер — карателі, що вони готуються підпалити село. Вони були схожі на тих, теж чорномундирних, які пройшли по його плечах, які шматували тіло дротяними нагаями, які втоптували в землю й казали, що ти — ніщо, порох, попіл на цій землі.

Щось гірке, гаряче підступило до горла, пройняло від серця вгору, аж на мить затуманів світ, аж задзвеніло в голові. Всі минулі кривди, всі болі пробудилися враз, виповнили серце лютою зненавистю, бажанням помсти. Взяв на себе лівий важіль і з крутого розвороту налетів на машину. І все ж мимохіть заплющив очі, може, тому й не почув ні тріску, ні брязкоту, тільки струс «пантери» й власного тіла, й чомусь удар по лівій нозі, й кругий вихорець по танку, що мчав вузькою вуличкою далі. Гаряча хвиля відплинула, та лишилася холодна, майже крижана злість, яку він не хотів і не міг приборкати. Тепер йому було майже однаково, чи погине він, бо кремсав ворогів, бо відчув шал бою.

Він майже оглух від безугавного гудіння, в танку було жарко, пудотно-гарячий запах мастила перехоплював віддих. Але й цей запах тепер був запахом помсти, бою, життя, яке нехай і кінчається смертю, але смертю не тваринною, не німою.

Низькі хатки, кривулясті тинки, ворітця з лат — бідне, майже нужденне й таке дороге, таке знайоме з дитинства польське село. Береги, й лсади, й високі греблі, обабіч яких зелені, в рідкому розводді плес, порослі осокою і рогозою болота.

На довгій високій греблі чекала на нього найбільша перешкода. Упоперек неї застряв німецький артилерійський тягач з гарматою на причепі, хотів втягнути гармату по вузькій гребельці в двір, але не вистачало простору. Задні колеса гармати стояли на греблі, а передні, з станинами, повисли над водою. Гармата загородила дорогу не тільки йому, а й чималій німецькій автоколоні. Мабуть, вагородила давненько, водії повискакували з машин, видно, лаялись.

Іншого шляху Іванові не було. Він спочатку протаранив гармату, а тоді пустив танк лівим краєм греблі, скидаючи правим бортом «пантери» машини в болото. Тепер уже чув і удари, й тріск; останню, з чорним металевим кузовом, машину розвернув майже навпіл, і з неї поповзли в воду сині й зелені згортки. На похиленому, критому соломною ганку хати, в двір якої тягач волік гармату, стояв

німецький офіцер у розстебнутому мундирі й зіпав ротом, мов витягнена з води рибина.

Але того Іван не бачив. Як і згортків, і шоферів колони, що втікали через болото. Танк проминув ще кілька хат, пролетів пустирець, коротку, спалену вщент вуличку і вимчав на край широкого колгоспного подвір'я. І тут Іван зрозумів, що досягнув передової. Навіть у вузьку щілину видно, що земля поорана снарядами та бомбами, вона підступно випиналася горбиками, в кількох напрямках просто попереду по ній розбігались траншеї. Мов риси на долоні мертвого. Кілька товстих верб край дороги були посічені вщент, здавалось, їх гризли велетенські потвори. За десяток метрів перед Іваном, який на мить пригальмував, вибираючи, куди спрямувати танк, з вирви на краю дороги вперся в небо двома дулами крупнокаліберного кулемета розбитий німецький бронетранспортер, на самій дорозі теж чорніло якесь залізачтя. Повертаючи на вигинах дороги то в той, то в той бік, Іван устиг помітити праворуч кошари ряд дивовижних, майже конічних горбів, палаючий гамазей і якісь комори; ліворуч світили голими ребрами ще якісь будівлі.

Солдатів Іван не бачив, вони закопались у землю.

Праворуч — звідки саме, Іванові не було видно, — просвистіла димова ракета, мабуть, йому знову вказували сховок або напрямок атаки. Й одразу ж метрів за п'ятдесят вибухнув снаряд, і другий, уже трохи ближче.

Іван дав повний газ, спрямував танк поміж гамазеєм і коморою. Прохід був вузький, а може, Іван трохи не розрахував, бо зачепив бортом ріг комори й, розтягуючи охоплені вогнем плахи, вискочив на рівне. «Хоч би не спалахнуло мастило», — подумав.

Панорама, яка відкрилася крізь щілину, була вузька, але достатня, аби охопити поле бою. «Пантера» стояла на невисокім узвишші, що спадало донизу й вирівнювалось у широке поле, розділене навпіл невисоким грейдером. Грейдер, мабуть, був прокладений по давній дорозі, обабіч нього маячили старі покалічені верби. Вдалині видніло село, захищене од поля густими садами. Грейдер, очевидно, ділив поле бою навпіл, німецькі траншеї на схилі горба Іван бачив, своїх не бачив, та й не було коли дозиратись — в цю мить почув удар по лобовій броні, від гуркоту рвонуло у вухах, танк хитнуло, й Іван дав повний газ. Він ще встиг побачити на схилі горба ліворуч посадку й

спрямував машину туди, аби хоч трохи проїхати під її захистом. Але ще ближче від посадки помітив гармату. Вона була вкопана в землю й добре замаскована — стояла за зрубом колодязя, серед густої зелені. Диво, але тримався ще й звід, він стримів, мов велетенський обсмалений палець, зведений для застороги чи покари комусь, і навіть теліпався уламок тичини на короткім цепку. А довкола земля була переорана снарядами, глибокі вирви на землі жовтіли, як рвані рани.

Іван збагнув: ця гармата — його загибель. Гармаші навіть не чекали, коли він рвонеться вниз, щоб розстріляти з тилу, вони метушилися, розвертаючи гармату, вони вже звідкись знали, що ця «пантера» не їхня, й поспішали знищити її. Гармаші гарячково вовтузились, але позиція була вузька, вони не могли розвернути гармату, спочатку треба було витягти її з окопу, й вони тягли її, обліпивши станини, підштовхуючи за дуло. Але, побачивши, що не встигають розвернути, що «пантера» стрімко летить на них, побігли по городу. Іван бачив тільки одну постать — німець біг, зіщулюючись, втягнувши голову в плечі, розкинувши руки, — страх з'їдав його живцем. Було видно: він чекає удару в спину, — гусеницями, кулеметною чергою, вже копає, мчить не по цей, а по той бік межі. Тріпотів за спиною якийсь клапот, тріпотіло руде волосся, воно здавалося язичками полум'я, що охопило голову.

Але тієї ж миті німець випав Іванові з очей, «пантеру» перекособочило, заскреготіла, затріщала під нею гармата, — крупівська сталь під крупівською сталлю, — потім Івана кинуло в другий бік — він боляче вдарився об металевий пруг сидіння, танк уже пролетів гарматний окоп, перескочив з розгону, одначе це не був сліпий таран, бо наступної миті Іван устиг побачити перед собою глибоку бомбову вирву в широких бурті рудої землі, щосили натис на гальмову педаль. Од різкої зупинки танк загойдався з корми на ніс, і щось знову загриміло в бойовому відділенні, пролунав різкий брязкіт, Іван дав повні оберти, повів танк в обхід вирви. Тепер він весь був у полоні бою. Від того кипіла кров, а думка працювала шалено й точно, мов бритва, мов лікарський скальпель, — тримала на своїм вістрі життя. І все стало звичне, уже він був невіддільний од танка, од бою, невіддільний од минулого, від усього того, для чого його колись одягли в зелену гімнастерку, навчили дивитись у приціл і триплікс.

Відчув солоний присмак на губах — крові чи поту, почув пекельну спеку, — десь містилися вентилятори, але було не до них.

Танк трощив низенькі карякуваті деревця. Це була посадка шовковиць, шовкунів, як казали у їхньому селі; їх обчухрували на корм шовкопрядам од самого малечку, не даючи вирости. Поміж рядків шовкунів огірки або помідори, а тепер бур'яни, — в цій посадці, в цих бур'янах і маскувався німецький протитанковий заслон.

Другу гармату він переїхав по станині, хотів дати задній хід і нараз побачив червоний спалах у кущах попереду, ніби хто вимахнув закривавленою ганчіркою, рвонувся туди. То били по ньому, він відчув це гостро, інстинктивно, хоч не почув удару, поспішав випередити другий постріл і випередив його.

Він мало що бачив у зелених хащах саду, деревця були в рівень з танком, а деякі й трохи вище, але тримався одного напрямку, вгадував його по рядах, по сонцю, яке світило з лівого боку. Ще розчавив міномет і вже мчав з горба, витискав повний газ; з лівого флангу, з тієї ж таки посадки, біла гармата, й, похлинаючись у дикій люті, хльоскав кулеметним свинцем дот, який він щойно пропрашував, але так і не завалив. Танк летів шалено, як вихор, як пущений з праці камінь. Позаду громохнув один вибух, другий — спрацювали протитанкові міни, але вже тоді, коли «шантера» пролетіла по них, зняли хмари рудого піску, затуливши густою завісою танк од німецьких артилеристів. Івап сам не пам'ятав, коли взяв на себе правий важіль, летів уздовж німецької траншеї, прасуючи її. Суха земля засипала окопи, курілась порохом, він вів танк зигзагами, а шлейф піску і диму метлявся за ним, мов довгий хвіст. Танк гойдався, наче на велетенських хвилях, фонтани піску порскали з-під гусениць, знову брязнуло щось по броні, мабуть, хтось кинув гранату, цілив у гусеницю, не влучив, і ще один удар — важкий, скреготливий, здавалося, вдарило просто в мозок, під череп, він аж обмацав рукою голову, в ній дзвеніло, гуло; нудотно-гарячий запах забивав віддих, крізь затуманену свідомість, не збавляючи газу, розвернув машину й повів до своїх окопів. Піт заливав йому очі, струменів по спині, а в очах гойдалася чорно-червона райдуга чи то від напруги, чи від знесилля, й він ледве бачив широку смугу горизонту над жовто-зеленою піною садків далекого села. Однак йому спала пелена, коли попереду зринули темно-зелені коробки, й він швидше не

розумом, а чуттям військового відгадав, що то наші танки. А тоді побачив і піхоту, вона йшла густо, тиснучись до танків, припадаючи до землі. Маленькі дорогі фігурки тих самих піхотинців, тих самих десантників, яких стільки разів возив на броні, з якими жив тісним сімейством, де навпіл усе — харчі, махорка, небезпека, смерть. Йому здавило груди, здавило горло, чорні сльози побігли по щоках, холонучи в густій щетині давно неголеної бороди. Він па- тис на гальмо, розвернув «пантеру» й отак, плачучи, повів її знову на штурм висоти. Ніхто не бачив тих сліз, не чув його схлипів. А коли б і бачив, Іван, мабуть, не ховав би їх.

...Іван стояв посеред хати з низькою стелею та важким білим триямом, на якому чорнів випалений хрест, незрушним поглядом дивився через стіл. І таким самим незрушним поглядом, тільки значно суворіше, дивився на цього з божниці святий Георгій. Теж худий, і чорний, і зарослий густою чорною бородою.

Одяг на Іванові звисав шматтям, обличчя було прокинчене їй від того здавалося ще чорніше, ще худіше, схоже на обличчя мерця. Тільки в широко розкритих від напруження очах застигли дві світлі риски, вони свідчили, що за ними горить думка, б'ються якісь питання.

Цвів на підвіконні перчик, цвіли калачики, квіти поліщука, білась об шибку осіння муха-дзизуха. Тихо й мирно, як і десять, і двадцять років тому, одвічна божниця, одвічні калачики, живий дух печеного хліба й дітей.

Іван ледве стримувався, щоб не заплющити очі, так ясно ставало йому видіння — власна хата, мати біля печі, так бив йому в ніздрі запах житніх осушків, дитинства, миру, життя. Він ніби поринав кудись і знову виринав, вирваний власною волею й ледь чутними звуками, які зрідка долинали через причілкове вікно. Десять далеко-далеко гриміла канонада, й нижня шибка вікна жалібно подзенькувала.

За столом, під божницею, сидів генерал, розкурював цигарку. Збоку, на дерев'яному, збитому з боків саморобними перечками стільці примостився худорлявий полковник, мерзлякувато кутався в накинуту на плечі шинель, обципував червоний квіт перчика, кидав пелюстки на лутку вікна. Пальці його руки були тонкі, нервові, вони то застібали гаплик шинелі біля горла, котрий весь час розстібався, то знову брались до перчика.

Четвертий у хаті був тонкий у стані, з чорними, подівочому вигнутими бровами старший лейтенант, ад'ютант генерала, він стояв біля кухонного столика.

Генерал підвівся — був опасистий, важкий, з брезклим обличчям, з мішками під очима, — скрипнули під ним давно не фарбовані мостини, підійшов до Івана.

— Ти герой, солдате, — сказав утомленим, прокуреним голосом. — Ти заслужив нагороду. Ти нам дуже допоміг. Ми здогадалися одразу, що в тій «пантері» свій.

— Не треба нагороди, — сказав Іван.

— Як не треба? — здивувався генерал, і його широкі волохаті брови вигнулись дугами, зовсім як у полковників із старовинних українських гравюр; ті полковники майже всі суспіль з бровами-підковами.

— Пустіть додому. Провідати своїх... — Іван дивився просто в червоні від безсоння очі генерала. — Тут недалеко — шістдесят кілометрів по прямій. Я знаю дорогу через ліс.

Генерал мовчав, і Іван не знав, сердиться він чи обмірковує щось. Тому наважився ще раз:

— На два дні. На день, — безжально скоротив сам собі термін. Генералові брови все ще стояли дугами, але в очах засвітився якийсь здогад.

— Маруха? — запитав.

Куточки Іванових уст здригнули, але він подолав той порух.

— Так точно. Вгадали — Марійка. — І така чистота стояла в його очах, такий біль, що генералові щоки, які давно вже червоніли тільки від гніву, залляла барва сорому.

— Ти диви, — мовив аби приховати ніяковість. — І скільки ж ти з нею жив?

— Два тижні, — зітхнув Іван.

— Два тижні, — якомсь невиразно повторив генерал.

Іван розумів, що два тижні — строк нещадно непереконливий, що він жорстоко свідчить проти нього, а що брехати не вмів, сказав правду.

— Я любив її все життя, — додав тихо. І знову скинувся поглядом на генерала. — Мені туди й назад. Як кажуть, на одній нозі.

Іван говорив коротко, але не статутно. Не статутний був його голос і весь вигляд (непомітно для себе обм'як, послабив постать) селянського хлопця, наївного, щирого, який вірить у добро й не мислить відмови. Тільки очі,

запали, глибокі, чорні, вже були не наївні, селянські, а стомлені, жорстокі, прохальні очі солдата.

Генерал дивився в ті очі й мовчав. Про що він думав? Про те, що війна котиться нещадним колесом і так само нещадно розшеретує людей: одних загартовує, робить ще чутливішими, вчить цінувати мир, любов і щирість, душі інших перепалює, переплавлює в жорстокість, егоїзм, запеклість? І де ті терези, якими можна виважити те й те? Де ті трієри, якими можна буде розвіяти потім?

А чи згадав щось своє, пошкодував, засумував за чимось, що втратив чи чого й не мав?

Так чи так, але він мовчав довго.

Мовчав й Іван. У вухах йому дзвеніла тиша чи все ще відлунював бій, а може, то дзвеніло з напруги, з якою чекав на генералів рішенець. Він думав про те, що доля була милосердною до нього весь цей час і сподівався, майже вірив, що вона буде милосердною до кінця.

— Як же ти туди й назад? — усе далі й далі йшов у полон тих очей генерал.

— Танком,— сказав Іван і відчув, що голос його захрипає від хвилювання.— Я наздожену вас. Попереду Дніпро.

— Стратег,— вперше обізвався полковник і одщипнув цілу квітку.

Генерал повернув горщик квітом до шибки, подивився у вікно. За двоє гін на жовтих осінніх городах стояв танк з білим хрестом на броні. Довкола нього юрмилися солдати, рахували пробоїни, заглибини.

— Добре, їдь,— раптом підвів голову генерал.— Їдь і вертайся.

— Та він же втече, — переконано сказав полковник. Сказав так, буцім тут і не стояв Іван.

Генерал ще раз поглянув у вікно й сказав задумливо, але твердо, відтинаючи будь-які заперечення:

— Такі не тікають. Їдь, солдате.

І коли Іван, випаливши подяку, крутнувся на місці, вибіг з хати, генерал мовби отямився від задуми, гукнув ад'ютантові:

— Дожени його. Напиши папірця, щоб не затримали. Та обмундируйте...

— Слухаю, товаришу генерал,— радісно вигукнув ад'ютант і вихором вилетів з хати.

Канашка сидів на купі колод у Чуймановому дворі, — не прахом пішли Чуйманові клоноти за мишастого коника, — чекав, коли прокинуться молоді. Канашка виклопотав собі в районі місце секретаря сільради в Пізньому, червоноверху кубанку носив тепер не на потилиці, а зібгану в пірижок, статечно, рівно. Свої обов'язки сповняв ревно, учора ввечері їздив до Журавська вибивати печатку, — який то секретар без печатки, — вернувся з нею, але не встиг похвалитись перед головою. Голова спав у коморі з молодою дружиною. А саме на його документі Канашка поставив першого штемпеля — на свідоцтві про одруження, яке лежало в кишені шевйотової офіцерської гімнастерки.

А молоді все не виходили з рубленої, перекритої цього літа комори. Василь ще тільки починав будуватись і жив у тестя, котрий пропонував молодим кімнату і світличку, але Василь йти у прийми не хотів.

На тому приймацькому ґрунті мали з Чуйманом гостру розмову, од якої проміж них пробіг холодок неприязні. Тесть не захотів допомагати в будівництві, навіть відмовився позичити матеріал, якого в дворі та поза хлівами лежало на дві хати.

Двір у Чуймана довгий і вузький, комора — в самому його кінці, за клунею, звідси, од хати, її зовсім не видно.

Сава Омелянович носив з городу величезні волоські гарбузи — визнавав тільки такі, викладав їх двома рядами під коморою. Не клав, а кидав (хоч і шкода було гарбузів), гунав ними об комору на досаду зятеві. Що не визнавав його одвічної мудрості, не прийняв з вдячністю люб'язної пропозиції, не називав «папашею», ще й привів у доконечну непокору свою дружину, його, Омеляновичеву, дочку.

Наталка почистила й помила рибу, склала її в горщик, підвелася, спираючись на почви. Вже хотіла йти, як її увагу привернув голосний тупіт, вона приклала до чола долоню, приглядалася в далечінь. З поля мчав вершник, він уже влетів під густе віття садків, але не стихив бігу, а тільки пригнувся й далі молотив путом по ребрах гнідої кобили. То був сусідський хлопець, Мишко, він пас шкапи, які вдалося стягти колгоспові. Мишко ще здалеку побачив Наталку, загукав, збиваючи кобилу на ворота:

— Тітко Наталко, тітко Наталко, Іван їде!

Той голос почули всі. Коли б зараз із чистого неба пролунав грім, коли б сонце зірвалося й упало за обрій,

мабуть, струснуло ними менше, ніж тою звіткою. Вони так і застигли, де кого застала: Чуйман — з гарбузом у руках біля комори, Наталка, спираючись на ночви, біля воріт, Канашка на колодах.

— Який Іван? — запитав він.

— Їхній, — хлопець вказав на Наталку та Чуймана. — Марійчин. Півторак. Отамо він... Танком...

— Ти... того... — нахмурич брови Канашка. Хотів вилаяти хлопця й не знав, за що.

Ночви випали Наталці з рук, і вона, щоб не впасти, вхопилась за зруб. А Чуйман чомусь плюнув і хекнув гарбузом, аж він розлетівся на дрібне шмаття.

А в вулиці вже стояв залізний гуркіт. Він наростав і наростав, переходив у ревіння, в громовицю, од якої задзвеніли шибки й густо посипались ранети в саду. Над частоколом мелькнуло щось темне, заскреготів метал, і раптом затріщали ворота, величезна сіра потвора з невправно намальованими червоними зірками на броні підім'яла їх, влетіла на вузьке подвір'я.

Чуйман і Наталка не встигли й сахнутись, а Канашка спритно видряпався на купу колод, мов зляканий кіт.

Танк ревнув і враз замовк, немовби похлинувся димом, що його цілу хмару випустив з патрубків. Щось тихо цокнуло в ньому всередині, й з одчиненого люка виліз Іван. В шоломі, новенькій піхотинській гімнастерці без погонів, підперезаній брезентовим поясом. Він ступив на броню й скочив на землю. Уста його були стиснені, в очах горів вогонь рішучості. Найближче від нього був Канашка, — Наталку зовсім заступив танк, Чуйман стояв далеко, — й, мабуть, тому запитав саме в нього:

— Де вопа?

Канашка оглянувся в кінець двору, але там не було нікого, він чомусь захапався, поліз до кишені, витяг звідти невеликий гербований папірець, тримав навпроти грудей, немов хотів захиститись ним. Іван, нічого не розуміючи, дивився на Канашку. І в ту мить заголосила Наталка. Похилилася на тин і плакала, і ридала, і промовляла кризь схлипи:

— Ой Іване! Ой Іване!

Ті слова входили в Івана, мов тонкий довгий ніж. Входили повільно, ще не дійшли до серця, але він уже почував крижаний холодок, почував, як щось обірвалося в грудях й поплинуло кудись униз, забираючи з собою його волю, забираючи те, чим жив ці роки, з чим ішов кризь вогонь,

муки, смерть. Це було страшніше, ніж коли спливав кров'ю на білім снігу, ніж коли повільно конав під німецьким возом, ніж коли били об броню болванки.

Там, на пастівнику, хлопчакі сказали йому про Марійчине заміжжя. Але він сприйняв його як трагічну випадковість, як страшну помилку, коли дівчині вже однаково, за кого виходити, з ким жити. Він почував якусь свою жертвовність, а також жорстоку насолоду від почуття провини, від усвідомлення страшної помилки, каяття, з якими зустрінуть його Марійка і Василь, ніс у серці криваву муку й болюче прощення. Але тепер Наталчине ридання підказувало, що, окрім помилки, випадковості, було щось, чого він не міг назвати навіть у думці, в що боявся повірити. І — мусив. Сірий їдкий туманець поплив йому перед очима, а крізь той туманець таке знайоме і враз чуже подвір'я і дві схилені постаті. А в горлі щось запекло — гаряче, болюче, й гарячим, давким стало повітря, він ледве не похлинувся ним. Мабуть, тому й стояв так довго мовчки й скидався в своїй непорушності на спалене блискавицею, згоріле дерево.

— Ой Іване! — знову заголосила Наталка.

І, мабуть, від того крику Іван підвів голову. І враз губи йому повело вбік, немов скривило судомою, й повело плечі, він повернувся й важко, кособоко пішов до танка. Вхопився за скобу, зірвався, вхопився знову, врешті ступив на броню й повільно, тримаючись рукою за ліве плече, опустився вниз.

Віхола

РОМАН

Всю ніч над Чорними Плисками кружляли в небі журавлі, не могли сісти на свої правічні гніздовиська, всю ніч через болото йшло військо: гриміло колесами гармат, то-рохтіло кухнями, полдохало нічну щільну іржанням коней та хриплими командами. А коли настав світанок, потомлені журавлі піднялися високо-високо, натомість низько над колоцями закружляли чубаті степові чайки, викричані, вони ширяли мовчки, й це було особливо страшно. Всю ніч у Петровій Дівиці ніхто не спав, стояли в садках, під плотами, старі й малі, діди ховали в рукави цигарки, — слухали, як стугонить військо і як курличуть у небі журавлі. Опівдні журавлі відлетіли, й невідомо було, чи вернуть-ся колись.

1

— «Бої на Житомирському напрямку», це, Михайле... ну, щоб не було паніки. — Федір Дмитрович суворо стиснув вузькі безкровні вуста, змів з паперів цигарковий попіл. Шукав підходящого слова, — не знайшов, коротко вимахнув рукою... — Ну, Житомир наші здали два тижні тому. Німці вийшли на рубіж річки Ірпінь під Києвом. А може, вже просунулися ще далі. А в нашій місцевості... підійшли до Дніпра.

Михайло мимоволі подивився на карту, що висіла за спиною секретаря райкому. Але на ній навіть Дніпро — неначе малесенька синя жилочка, лише материки й океани, а в океанах повпиралися в острови і півострови товстими лобами кити, а на зелених луках Африки порозлягалися гривасті леви та завмерли тонконогі антилопи, та ще в кількох місцях Європейського та Американського континентів червоним олівцем, рішучою рукою самого Федора Дмитровича, намальовані червоні прапорці — вогнища боїв пролетаріату з світовим капіталом, які мали розгорітися у всесвітнє полум'я, та поки що не розгорілися.

Федір Дмитрович підвівся. Високий, сухий, з аскетичним, сірого кольору обличчям, лівий рукав шевйотової гім-

настерки заправлений за ремінь, на грудях орден Червоного Прапора. Усі, хто зібрався в цій кімнаті, були смертельно втомлені, заклопотані справами, про які ніколи раніше й не чули, а тепер думали повсякчас. Їх об'єднувала зараз не лише робота по евакуації і руйнуванню того, що надбали гуртом, а й передчуття страшної небезпеки, втрати чогось великого — самої світлої радості життя — якась особлива злютованість, в якій душі наближаються на мікронну дистанцію, горе стає на всіх, і смерть на всіх, й виникає спільна навістреність на небезпеку, яку можна подолати тільки разом. З цього силового поля виокремлювалася лише одна людина, одна думочка, один промінець, але поле було таке сильне, що й він не міг поки що відірватися далеко. Це вже потім цей чоловік відрине від цього, як йому видавалося, небезпечного силового поля, і полетить у порожнечу, і згорить, полишивши чорний слід. Але зараз навіть цей чоловік не знав про те й не підозрював, що таке може статися. Трохи поспішливіше, трохи нервовіше, ніж завжди, але однак «солідно» підтягнув галстук, поправив лацкан піджака. Підтягувати галстук — у нього звичка. Руки в нього красиві, і рухи теж, і сама та звичка викликає не посмішку, а повагу. Ще й тому, що господар галстука — дуже акуратний.

Михайло випадково зустрівся з ним поглядом, але не зрозумів нічого, для нього то був погляд давнього щасливого суперника, який у цю мить чомусь трошки зніяковів і відвів очі. Михайло підвівся. Допіру сидів на підвіконні (чого, звичайно, раніше собі не дозволив би) спиною до райкомівського саду, який тонує у серпневих померках. І зразу стало видно, що він на півголови нижчий за секретаря райкому і немає в нього стрункості, підтягнутості, які відповідали б його посаді — завідуючого військово-фізкультурного відділу райкому комсомолу, начальника районного відділення Тсоавіахіму — навіть зелене галіфе та такого ж кольору брезентові чоботи (сорочка була синя, цивільна, хоч і підперезана ремнем) не надавали йому вигляду людини військової, яка відслужила строкову службу в славетній Далекосхідній армії і без промаху поціляє з гвинтівки в чорний плечистий силует у касці на мішені, в саме «яблучко». Щоправда, і стріляв, і виконував військові вправи Михайло так, як раніше виконував у селі роботу — зосереджено, неспішливо. З вигляду він теж видавався неповоротким, трохи вайлуватим. А ще ж — кругле, м'яке обличчя, мичка зім'ятого льняного чубу,

широкі, майже білі брови (зараз стояв далеченько од світла й здавався зовсім безбровим). Очі — голубі, ледь примружені — виказували лагідність вдачі. Проте, пильно придивившись, можна було вловити в них і щось таке, що свідчило про постійне кепкування над собою, непоступливість, чіпкість, внутрішню впевненість, за що найбільше поважав і цінував Михайла Федір Дмитрович. Саме оцей трошки іронічний усміх, який жодним чином не стосується співрозмовника, а тільки самого Михайла і того способу, яким він добувається до правильного рішення, здебільшого самотужки, хоч і не завжди найкоротшим шляхом, але в злагоді з тим, з чим зжився одмалечку, оця Михайлова химерно, навіть трохи іронічно викруглена думка, впертість, з якою ніби й м'яко, але несхибно відстоював її будь перед ким, іноді дивували секретаря райкому, а в глибині душі — тишили.

Мабуть, сам Михайло не помічав своєї забарності, навпаки, часом видається собі надто поспішливим (й «скобку» зробить на турніку, і по колоді пробіжить з гвинтівкою, та й усю смугу перешкод долає на «дуже добре»), до того ж намагається в усьому бути схожим на Федора Дмитровича — навіть голову повертає так само — знизу вгору, й так само засовує за ремінь долоню. Бо і як не наслідувати секретаря — людину майже легендарну, яка жодного разу не поступилася собі ні на цятку, не піддалася ніяким звабам світу, міцно стоїть ногами на маленькому клаптику землі, що називається Петродівицьким районом, а душею розпросторилася в майбутнє усіх континентів.

І так само міцно стояв Михайло, відданими очима дивився на секретаря, тамуючи аж десь там, в притемненій синій глибині очей, справжню закоханість у Федора Дмитровича. Невідомо, чи знав про це Федір Дмитрович, адже ніколи не виказав власної приязні — жодним жестом, жодним словом. «Треба бути рівним до всіх». Але сьогодні для чогось залишив Михайла після наради. Для чого? Сказати те, чого не сказав при всіх — про Житомир? Далєбі, ні. Залишив, бо покладав на нього особливі надії? Так, покладав. А може, і якась потаємна думка чи передчуття володіли ним й хотілося сказати Михайлові щось особливе, тепле, рідне (у Федора Дмитровича немає нікого — всю родину: батька, матір, дружину, півторарічного сина порубали в картоплях біля хати махновці; вдруге він не одружився), й наче соромився чогось, і боявся дати собі по-

слабку, та ще в такий час. Так, не можна йому розслаблюватися, то більше при цьому хлопцеві, якому тільки починати важке бойове життя.

Через те непевно махнув правицею, потер нахмарене чоло:

— Про Житомир скажеш тільки тим... кому треба. Я не маю права. Дехто не поспішає з евакуацією...

В його очах спалахнули світлі вогники, і знову щось забриніло в серці. Либонь, саме отаким,— так-так — однолітки,— був би його Петько, і він, батько, мав би якусь велику тривогу і опору, ще одне осердя, яке мають всі люди і яке і є серцевиною світу; то не велика мудрість: «самому — легше», легше-то легше... але й до ката важко. Він намагався не допускати себе до таких думок і не допускав, але чомусь вони накопилися ось тепер, у такий невідповідний час. На нараді помітив, що, oprіч турботи про те велике, загальне, кожен непокоїться й чимось своїм, усі поспішають до дружин, батьків, дітей, разом переживатимуть, разом готуватимуться зустріти біду, а він прийде в квартиру-пустку й переглядатиме папери, кружлятиме по кімнаті, немов підстрелений птах по острівці, якщо вдасться заснути — засне, прокинеться серед ночі, щоб далі продовжувати цю прокляту — по знищенні того, що надбали — роботу, вглядатиметься в людей, прислухатиметься до себе, аналізуватиме знову й знову: чи все робить, як треба? Так, він у одвіті за всіх, але як би це було... Як би це було добре (подвійно тривожно і добре!) прийти і сказати хоч комусь оце страшне — про Житомир та Ірпінь — комусь близькому, дружині чи дорослому синові, не панікуючи, а щоб через них ще раз самому все досягнути й заспокоювати, вселяти в них віру, тоді легше, простіше вселяти її в себе, тоді й сам відчуваєш неабияку силу, бо на ній тримаються найближчі тобі люди, твій рід, частина твого народу — незнищенного, великого і вічного, і за цю незнищенність ти в одвіті і перед великою ідеєю, і перед державою, і перед усією світовою цивілізацією. В одвіті своїм живим серцем, до якого хочеться притиснути когось хоч на єдину мить, щоб воно защеміло і набралось сили. Люди не дарма вгадали Антея. Федору Дмитровичу хотілося обняти цього хлопця, який нестеменно його син... Ні, не син. Почував у серці любов, але не таку, не ту. Він уже й не знав, якою має бути батьківська любов, але здогадувався, що вона — інакша, вона, як дотик до розкритої рани, як єдина сльоза. Просто це дуже гарний хлопець,

такий гарний... що хочеться обняти і його, їм разом іти через чорні вихори, через моторошну тишу підпілля, стояти проти вогню, вижити, перемогти. І йому стало соромно хвилиної слабкості.

— Йди! — сказав стримано, майже сухо.

Михайло вловив у погляді і в голосі секретаря щось незвичайне, йому здавалося, коли б не послухався і залишився ще на якийсь час, Федір Дмитрович не розсердився б, може, навпаки, був би радий. Михайло подумав, що Федір Дмитрович навіть чекає від нього якогось слова, якогось несподіваного запитання, але яким має бути те слово, він не знав. Власне, знав, здогадувався, воно стояло десь близько, на гострій лінії суворої ніжності, але... першим його вповісти не міг. Боявся, що Федір Дмитрович сприйме його не так, подумає, що він розклеївся, розкис.

Та її думка та майнула в голові, мов далека зірниця. Був спрямований на щось велике, суворе, невідоме, його її осягнути до кінця не вдавалося.

Вузькими, з товстих дубових брусів, сходами прогунотів на перший поверх, вийшов на подвір'я. В душі — тривога, голова пухне від запитань, які й вимовити страшно. Хотів спитати Федора Дмитровича й не одважився. Здогадувався, що й він не зможе відповісти.

Піч була м'яка, тепла, імлиста. Ще м'яка, ще тепла й вже пронизана тривоگوю, як вістряч ножа. На Чорних Плисках було тихо. Десь за Гречаною Греблею сонно, без злості гавкав пес. Тиша й безшелесність, і м'яка темінь, жодного вогника в селі. Мабуть, від того зорі здавалися більшими, ніж завжди, жаркішими, недоступними. Колись, у дитинстві, Михайлові здавалося, що до них можна долізти по яворині. Тепер їх іноді плутали з ракетами в небі, й вони очужили.

На заході зрідка змигувала зірниця. А може, то була й не зірниця... Михайло приглянувся. Ні, таки зірниця,— тоненька тривожна вогняна брова, що накриває обрій. Навіть зірниця кресала в тому місці...

Десь далеко прогудів літак, сколихнув тишу по краю велетенського чорного плеса. Чий?

Відтак тишу почали розмелювати колеса воза чи безтарки на Чумацькому узвозі, десь проскрипів журавель, глухо ударила по сухому дереву сокира. Ще раз, ще. Село жило. Люди поралися в померках, звуки були невеселі й скрадливі. Кожному здавалося, буцім його можуть почути

аж звідтам, з-за Дніпра, або й з другого кінця землі. Тепер кожен звук мав інше значення, інший смисл. Іншого значення набули й кольори (особливо неба) та запахи. Проте матіоли пахли так само запаморочливо, як і колись (баба Ліпа кожного року сіяла їх під райкомом на тій самій грядці), й десь неподалік хтось хрумтів яблуком та стиха сміявся. Михайло аж стевувався: хіба можна сміятися в такий час! Прислухався. Сміялося двоє — хлопець і дівчина. Михайло здивувався й нахмарився: сміх мов ображав щось у ньому і довкола нього. Щоправда, сміх той був якийсь злинялий, несправжній. Неясна підозра майнула в душі, неначе нічниця — швидше побачиш тінь, ніж її. За райкомом, огорожений штахетом, ріс старий яблуневий сад, стежка вела через нього на шлях. У штахеті замість хвртки — важка хрестовина на залізному штирі, Михайло підійшов до неї, хотів повернути, але його зупинив сміх. Сміялися на стежці під яблунею.

— Ти пізно народився, — пролунав дівочий голос. — Тобі бути б проповідником.

— Я й проповідую... любов, — вдавано безжурно прогудів у відповідь чоловічий басок. — Проповідаю без усніху...

— Значить, поганий проповідник, чогось бракує, мабуть, віри, а її шукають тільки в собі.

— Ходімо до мене... — враз облишив жартівливий тон чоловічий голос.

Михайлові мовби зрушилося щось в грудях, заплеснуло жарке хвилювання. Підозра справдилася. Розмовляли Віталій і Віра, він упізнав їх з першої миті, тільки намагався обдурити себе. Та й хто інший міг прийти сюди цієї пори на пересміх? Вони вийшли з райкому трохи раніше за нього.

Михайло відчував, що не має права осуджувати цей сміх, цю легковажну (а може, й не легковажну) балачку, але щось у ньому осуджувало. За те, що вони добалакують недобалакане в такий час, коли горять жита, горить світ, обози йдуть вже через Чорні Плиски. Він не міг залишитися до кінця байдужим і з якоїсь іншої причини. Проте щось йому підказувало, що оті два вогні — знищення і любові — ніколи не можуть погасити один одного. Бо він сам... він сам у ці дні не раз думав про Віру. Чомусь думав.

Треба було б повернутися й піти, але ноги немов приросли до стежки.

— Мабуть, ти забув слова проповіді? Вона в тебе переписана на папірцях? І папірці пожовкли? Признайся, скільком ти читав її?

— Віро, не треба так... Ти ж знаєш, я тебе кохаю ще із школи і маю найсерйозніші наміри.

Михайло чомусь подумав, що Віталій у цю мить підтягує галетук. Пролунав дівочий сміх.

— Боже, які казенні слова. Де ти їх вичитав? Не ображайся, Віталію, але ти говориш про любов, пеначе про якийсь запланований захід. І твоя пропозиція піти до тебе... ну, це теж ніби культпохід. Або в комору по борошно.

— Віро... Я не дозволю...

Голос у Віталія — ображений і солідний.

— Хоч би раз не дозволив,— сказала Віра.— Чи навіть дав по пиці.

— Ну, бити дівчину... Комсомолку...

— От-от! — Тепер дівочий голос лунав сумовито-серйозно.— Може, воно й не до часу... Та такий хлопець... Я проти тебе — сіра куріпка. Ти ж — мов намальований... Скільки дівчат по тобі сохне... А я... Та мені не вистачає сили розійтися з тобою. Дурне самолюбство: найгарніший хлопець у районі упадає за мною...

Михайло подумав: тільки Віра може сказати таке.

— Не лише упадає,— з нотками самовдоволення і самоповаги зауважив Віталій.

— Зашнуруй мені лівий черевик! — враз владно наказала дівчина.

Якусь мить панувала тиша, далі почулося чоловіче зітхання. Михайла бив дроз. Він уявив, як присів у траві Віталій, як зашнуровує черевик, доторкається до Віриної ноги, і йому перехопило подих. Михайло пам'ятав ті черевички: жовті, зграбленькі, вони вельми пасували їй і так незалежно й гордовито вистукували по єдиній, викладеній квадратними плитками доріжці в Петровій Дівиці від клубу до технікуму... Він дуже рідко бачив Віру в спортивних тапочках і білих панчохах — лише на стрільбах і спортивних змаганнях, тоді як інші дівчата ходили в цій взувачці майже завжди. Михайло зі злою радістю подумав, що Віра й далі попихає Віталієм, але подумав і про те, що це не може тривати безконечно, що за такі кпини вимагають плати, дівчина знає про це і поспішає натішитись своєю недовговічною владою. А що вона кпить над Віталієм, бачив не раз. Чому б то? І чого так гостро розмовляє з

ним, Михайлом? Майже вороже. Вони сваряться за кожної стрічі.

Гаряча хвиля знову залила його. Мало б уже давно все перегоріти на попіл... Коли він думав про Віру, вона щоразу мовби роздвоювалася в його уяві: прилітала у спогадах одна й відлітала інша. Тут, у Петровій Дівиці, він зустрів її вже отаку: неприступну, холодну, як кажуть у них у селі — горду. Але він знав: така вона тільки до нього, її спокій, холодна усмішка — несправжні, її справдешню вдачу виказували очі: великі, зелено-карі, а погляд — то палючий, допитливий, то задивлений кудись, у якусь непроглядну глибіню, водночас сповнений зухвальства і захвату світом.

Проте він знав й іншу Віру — худе індічення з гострими лопатками, що випиралися з-під запряного ситцю, з довгими ногами в чунях на босоніж. Михайло жив на Стожарах, далекому кутку Перешілок, стежка до школи пролягала поміж двох болітець, а далі по межі городу. Вірина хата дивилася пічним віконцем на городи, і якось так виходило, що Віра майже завжди опинялася на стежці поперед нього й швиденько ляпотіла чорними, з червоними раптами чунями до школи. Іноді чуні ляпотіли позаду, але він чи й чув те ляпотіння і не помічав Віру. Йому тоді подобалася інша дівчина — кучерява Надя. Він би й не здогадався, чому так часто ляпотять поперед нього ті чуні, якби на це не звернули уваги дівчата з їхнього класу. Тоді він розсердився на чуні й почав ходити вулицею, хоч це було й значно далі. Мабуть, бідним чуням у той час було на стежці дуже самотньо. Це він зрозумів пізніше. У дев'ятому класі дівчині пошили зграбні ялові чобітки, він помітив їх, коли Віра стояла на сцені й співала «Продай, милий, сиві бички...» Заспівала несміливо — не була впевнена, що хтось заради неї продасть сиві бички, що хтось її покохас, отаку тонкошию і гостроплечу, а голосок лився, як перший струмок по тонкому льоду, і слухачі сиділи, наче зачаровані, і вона враз відчула впевненість, і в голосі з'явилися зумисне кокетливі нотки. Й вона притушнула стрункую, взутою в зграбний чобіток ніжкою і вдавано манірно розвела врізнобіч різки хустки. І тоді враз чимало хлопців здивувалися, чому досі не помічали цієї красивої дівчини. Віра приворожила їх своїм співом, чистим голосом, відданістю пісні, чаром очей, задивлених кудись туди, куди ніхто з них не міг заглянути, щирим усміхом.

Вона немов знайшла себе у тій пісні. І засвітилися в очах іскринки, і верхня губка, повна, красива, почала підводитися вгору владно й навіть трохи примхливо. І всі побачили, яка вона життєрадісна, хоч і тиха, як хвилювала хлопців. Проте якщо хтось надто нецеремонно простягав лапу, враз ставала строгою, неприступною, лице її біліло й очі холодно відтручували пахабу. Оці різкі її переміни вабили до неї хлопців ще дужче. А часом переміна в ній наставала й без причини, вона смутніла, й тоді розвеселити її було неможливо. Ось така вона особливо подобалася Михайлові. Але — лише подобалася. Може, той пломінець і розгорівся б у любов, та на той час вузьку стежку між болітець яловим чобіткам почали заступати блискучі хромові джими із закатами. Вони належали Віталію Соболю. Віталійв батько — воловник, зате мати — фельдшер-акушерка, у нього найкращі чоботи, й куплене в раймазі пальто з кролячим коміром, і жовта з білим коміром та довгими білими шпурками футболка, й перша в школі готовальня, і навіть шкіряний портфель.

І сам Віталій — високий, плечистий, довговидий, з темно-сірими очима й темно-русявим, що лягав на бік хвилями, чубом, серйозний і сповнений самоповаги. Навіть тепер Михайло розуміє, що він у своїх розбитих чоботях, перепитому з матиної свити пальті, білобровий і вайлуватий — не міг стати поруч Віталія. Й тоді, й тепер. І вже — на все життя.

А ще ж Віталій закінчив школу на «дуже добре», вчився у Чернігові в педінституті й кожної суботи приїздив додому, і тоді проводжав Віру. І Віра йшла поруч нього сміливо й посміхалася тихою глибокою усмішкою. Вона сама відчула в собі переміну і більше не торопіла перед ним. Виявляється, іноді людині треба зовсім небагато, щоб відчутти за плечима крила. Її політ розпочався з пісні. Вона враз, в один день перестала бути довгопогим індіченням і стала певною себе дівчиною. Вже не соромилася своїх довгих ніг. Зупинилася над водою, коли нікого не було поблизу, підняла спідничку й впевнилася, що вони стрункі й гарні.

Проводжаючи Віру, Віталій однією рукою торкався Віриного ліктя, другою вів новенький, з нікельованими обідками велосипед. Ніхто не наважувався заступити їм стежку, перебити розмову, коли стояли під в'язом біля Віриного двору, а в мрячну погоду під рубленим хлівцем, що нависав стріхою над самою стежкою. Їх ніхто ніколи

не бачив у берегах, куди парубки водили дівчат і дзвінкої літньої пори там лунав дівочий сміх, а то й плачі, але й до Віриної хати Віталій не заходив — Вірині батьки за щось ворогували з Соболями.

Надю Михайло теж уже не проводжав — вона ходила в парі з трактористом Володею і незабаром, просто з десятого класу, вийшла заміж, й те йому було байдуже. Мабуть, він би ще й тоді міг прихилити Віру до себе, якби був сміливіший, якби по-справжньому любив її. Надто йому запам'ятався такий випадок. Віра йшла стежкою повз двір в Сосни по білу глину, Харченкам теж була потрібна глина, він узяв мішок і пішов слідом. Вона оглянулася, посміхнулася, зачекала. Стежка була вузька, дуже вузька, з обох боків над нею повисли головаті соняхи («перепечі» — по-їхньому, по перепілківському), на яких дрімали волохаті джмелі, і він ледве встигав розводити в боки їхні квітучі голови, аби не били Віру по руках. Вони дотикалися плечима, раз чи два вона оступилася, й він підтримав її. А там, де нагородах росло жито, стежка була зовсім вузьенька, Віра йшла попереду, тонка станом, тендітна, перед ним гоїдалася її чорна, складена вдвоє коса, майоріло запряне голубеняке платтячко, миготіли смагливі літки з ніжними, як у джмеліків, золотими волосинками. Говорили про щось таке, чого він не запам'ятав, але стежка поміж соняшників врізалася в пам'ять. Однак тоді йому здавалося, що увечері вона цією стежкою з ним не піде. Може, тут важило щось схоже на почуття провини перед довгоногим індиченям у чорних чунях з червоними рантами, може, надто вже вона примелькалася всім, і йому теж, у парі з Віталієм, а може, то не було жагою кохання.

Потім вони вийшли на піскувату дорогу, увесь куток так і називався — Піски, він і далі чомусь ішов позаду, а Віра попереду, вона залишала чіткі сліди босих ніг, і він боявся наступати на ті сліди.

Так вони прийшли аж у кінець села, де на горбах росло кілька десятків миршавих, з жовтою глицею сосон, а внизу біліло велетенське старе-престаре гнилище. По білу глину сюди їздили навіть з сусіднього села, підкопувалися під горб, і дощової осінньої пори земля обвалювалася й сосни падали в глинище. Тільки тепер Михайло зауважив, що не взяв лопати, Віра теж не взяла — далеко нести, сподівалася позичити в когось, хто живе там поблизу. Михайло побіг по лопату, йому довелося довгенько поторигати хвіртками — люди вже пішли на роботу, а коли вернувся

до глинища, побачив, що печери, з якої збиралися з Вірою копати глину, немає, на тому місці громадяться брили землі, а з-під них виглядає краєчок Віриного кропив'яного мішка. Михайло й зараз пам'ятає, як обірвалося йому серце, обсіпало холодом плечі, як він закричав і кинувся копати. Повз глинище їхали в поле косарі, посхоплювалися з воза, назбігалося ще чимало люду, обвал був великий, а лопат не вистачало. І коли вони вже геть втратили надію, під кручу зійшла з горба з дитинчам на руках Віра: вона пішла на сусідню вулицю до далекої родички й там загулялася з дитям, хлопчик так уподобав молоду тьотю, що їй довелося взяти його на руки й прогулятися з ним до глинища.

Косарі ляглися, що згаяли час, жінки сміялися, а він дивився на Віру з дитям, і вперше в його серці ворухнувся світлий здогад про діву Марію з сином, яку бачив на багатьох іконах у селі. Синя яснота оповила йому душу — земна «діва» була не його, а білявець і поготів, Михайло ще не знав і не міг знати радості батьківства, але Віра й дитя були неначе одне, єдине, найсвітліше в світі, його думка пролетіла кудись далі, в сиву невідомість, і вернулася з якоюсь не званою до цього таїною, це було миттєве безгріховне одкровення, найтепліше й найщемніше з усіх одкровень, які будь-коли навідували його. Ще сам хлопчик, він уже немов охороняв інші життя і почувався безмірно щасливим. Світ у ту мить сконденсувався у Вірі з дитиною, це була його найвища сутність, вершина, більшої за яку людина не знає, для якої і творить, і важить життям. То була гарна мить, бо водночас бачилася йому Віра й зовсім інакше, він аж доторкнувся в думці до її плечей, до грудей. Вона подобалася йому не стільки сама по собі, як за їх майбутнє дитя.

Але та мить була дуже коротка. Він не зумів і не вельми прагнув повернути втрачене, не зумів привабити хлопчика — той не пішов до нього на руки, і Віра над тим кепувала.

— Боже, як мені хочеться такої ляльки, — сказала вона, і Михайло витріщився на неї. Але в її очах стояла така чистота, така сонячна ясність, що він одразу поєднав оці Вірині слова з думками, які допіру навідали його самого, і радісно зітхнув.

Вона повесла дитя до матері, а він з лопатою поліз у яму. А в неділю Віру знову проводжав до клубу Віталій.

Восени Михайла призвали до армії. Віра вступила до медичного технікуму — єдиного технікуму в Петровій Дівиці. Він написав їй три листи, але відповіді не одержав. В одному листі вислав їй кольорове фото — віддав за нього тримісячну солдатську платню, — сфотографувалися втрьох, стояли усміхнені й веселі, перейняті настроєм пісні «Три танкісти». Не отримавши від дівчини відповіді, більше фотокарток не посилав. Двоюрідний брат написав, що Віра й далі зустрічається з Віталієм, що незабаром вони одружаться. Після армії Михайла послали в маленьке сільце Кропивне в семирічну школу вчителем фізкультури.

У Кропивному Михайло квартирував у вдови Щиглихи, виробленої жінки з слідами колишньої сільської вроди, недовірливої і мовчазної. Мовчазна була і її дочка Проня. Покірна життя, покірна долі, освітлена в душі тихим спокоєм, вона освітила тим світлом і Михайлову душу. Він не пам'ятав, щоб Проня хоч раз заперчила матері («Добре, мамо», «Зараз, мамо, зроблю», «Не гнівайтесь, мамо»), чи йому, вже він і кепкував з неї, а вона лише усміхалася. Проня любила співати — але тихенько, замріяно — собі. Їй тоді здавалося, що вона за чимось сумує, але, мабуть, лише здавалося, бо була в злагоді з життям і долею. Їй було завжди добре, вона приймала все нове, але якимось надто спокійно, не захоплювалась нічим, думала про світ, як про щось незрушне, й так само почувалася сама, — спокійно й завжди однаково, в своїй природній тихості нагадувала вишеньку в затінку, яка цвіте довго-довго, хоч і непомітно. Найдужче вона подобалася Михайлові, коли відкладала шиття, клала пальчик на нижню губу і задумувалася. Йому кортіло довідатись, про що вона думає, він запитував, і вона ніяково посміхалася: «Так, ні про що», — або: «Про гарне».

Біля тої пісні, біля того пальчика на повній губі Михайло мовби одтанув, йому подобалося тихе життя матері й дочки, подобався черешневий садок, високі ружі, чисті рушники на стінах, вишиті Пронею. І така ж чиста була в Проні усмішка. Він не одразу зрозумів, що та усмішка — до нього, і спів теж, він прийняв їх як дарунок, від якого не можна відмовлятися. А втім... і відмовлятися було пізно. Одвісі паркої, задушливої ночі Проня сама прийшла до нього в комірку на сіно. Щиглиха бачила дочку за іншим — трактористом із сусідньої вулиці, але Проня вперше заперчила матері, тихо й спокійно; але так, що мати як розвела руки, щоб сплеснути в долоні, так вже й не звела їх.

«Мамо? Чим тобі не догодив Михайло? Якщо ж він тобі не до вподоби, то ми підемо». Щиглиха збиралася сказати дочці багато, але подивилася їй в очі — і не сказала. А як же їй хотілося сказати! Помітивши, що Проня поглядає на постояльця, вивідала все про Михайла і його рід. Ходила в Перепілки аж двічі, буцімто продавати полотно... Всі Харченки — затяті. Михайло, цей ще нічого. Але його покійний батько і брат... Михайлів батько був у партизанах. Комуніст. Але за щось не поладив з колишніми однополчанами, залишився в конюхах. Усі — той голова сільради, той завгосп, чи хоч завмлина, а він — конюх. Якби там усе було чисто, то мали б дати і йому якийсь, нехай хоч маленький, хоч потертий портфель. Бо ж партизан був запеклий, ще й якийсь командир. Немає таких, щоб воювали тільки за портфелі для інших. І Михайло — теж комуніст. А гомонять же — до війни йдеться, і хто зна, що воно буде. І те ще... Михайлового батька вбило громом. Ішов полем, налетіла хмарка, один тільки раз стрельнуло, й то, кажуть, негolosно, і влучило просто в нього. Чого б то? Та коли б тільки батька, а й батькового батька. Стояв під клунею, прогуркотіло раз... Навіть не повірила б, якби про це не знало все село. І чи ж не знак? Зачувши грім, Харченчиха загаяля дорослих сиців у погріб. Вони нехотя корилися. Тихін, старший за Михайла на цілих десять літ, хлопчиком носив батькові у ліс їсти. Порядкує на батьковому обійсті. За законом, батьківщину мав посісти менший, Михайло. Але видно з усього, що Михайло і пір'їни не понесе звідти. То з чого ж вони житимуть? З Михайлової куцої зарплатні? З її, Василючиного, городчика? В оцій хаті? То вона з вигляду справна, а нижні вінки зрубу попідгнивали, комора й геть струхлявіла. Комуніст, а не випросив собі ні прибуткової посади, ні справжнього чину. Такий і не випросить. Побігає з школярами по колоді, й вернеться в колгосп. А од роботи вже одвик... Але мусила мовчати, бо дочці до любові ота біла мичка і ота кругла усмішка, й не бачить вона в ній ні затятості, ні упертості. Ще побачить!

На початку Щиглисі здалося, що Михайло перейнявся її життєвим трибом. Навозив з лісу лози й соснини й виплів новий, хоч і не зовсім зграбний тин, полагодив і підсилав хлівець, одщипнув од хати комору, щоб поставити нову. Але обкорковане колоддя сохло, а він до комори не брався. Казав, що багато роботи в школі. А яка там робота? Понаставляв на шкільному подвір'ї всіляких сволоків,

до яких діти лазять по тичинах та мотузках, понакопували ям та понасипали в них тирси, вистріляв кібців на липі за мостом, ще й додому приносив ту шпокалку. Кажуть, навчав з неї стріляти не тільки хлопців, а й дівчат, і вони гуртом заробили в області якусь премію. Одначе зарплатні з того йому не добавилося й комора сама не будувалася. А на початку літа його призначили на службу в комсомол, і тепер щоранку й щовечора крутить педалі в Петрову Дівицю, а складене в кінці саду колоддя тріскається од сонця.

Од Крoпивного шляху до Петрової Дівиці — кілометрів п'ять. В'ється попід вербами, вигинається дугою понад старим шляхом тверда, втоптана босими п'ятами стежечка, ось по ній і котить Михайло. До Крoпивного можна добути і коротшою, польовою дорогою, але вона пролягла через піскувату гору. Михайлові проїхати велосипедом кілька кілометрів—завиграшки, отож їздить майже щодня.

У Петровій Дівиці Михайло часто зустрічається з Віталієм. Тепер уже з Віталієм Максимовичем, який після закінчення педінституту повернувся до Петрової Дівиці (мабуть, щоб бути ближче до Віри), і його життєва путь круто прослалася вгору. Завуч школи, інструктор райкому партії, а після того, як призвали до армії заворга, капітана запасу,— заворг Петродівицького райкому партії.

У райкомі комсомолу Михайло вперше після армії зустрівся з Вірою, секретарем комсомольської організації технікуму. Ця зустріч була не зовсім звичайною. Віра прийшла в райком у справі делікатній і тонкій — завагітніла одна студентка, комсомолка, а хлопець, теж студент, не хотів одружуватися, збирався покинути технікум. Віра, звичайно, прийшла не до Михайла — вона навіть не знала, що він працює в райкомі комсомолу, а до першого секретаря, а той послав її до Михайла, мабуть, вирішив, що Михайло розбереться краще за інших, бо вже сімсійний. Віра зайшла до маленького кабінету, в якому стояло три столи, чотири стільці й старий, продавлений до підлоги диван. Два столи були порожні, за третім сидів... Михайло. Розгубилися обоє. Зеленкуваті очі зблиснули, а голубі примружилися. А потім зеленкуваті прибрали заклопотаного вигляду і спокійно глянули в голубі. Михайлові щось шалено крутнулося в серці, перед очима постала стежка в соняшниках, глинище й усміхнена, тиха Віра з хлопчиком на руках. Те видиво було таке близьке, таке реальне,

аж вирвало його на мить з кабінету під хирляві сосонки, і він, здавалося, не до місця, і, мабуть, таки не до місця, сказав:

— Ти така ж, як і тоді, біля глинища.

Віра була така й не така. Коси вона одрізала, й від цього її маленьке продовгувате обличчя з гострим підборіддям мовби округлилося, він тільки тепер помітив, що у Віри великий рот, а брови вузькі й чорні, а водночас якась м'якість і дитинність, яка однак і не була м'якістю. Бистрий позирк, задуманість і нараз новий позирк, що стирав задуманість. Михайло чомусь розхвилювався, те далеке видиво наче вдруге відкрило йому цю дівчину, і стало страшно, що він втратив її.

Мабуть, і Вірі привиділося щось у ту мить, бо її погляд довго лишався зосередженим, може, пригадала чорні з червоними рантами покривджені чуні, яких не хотіли чекати ялові чобітки.

Ні, то було щось більше, ніж кривда. В її серці перемішалися любов і образа, спеклися в креміль. Була впевнена — той креміль уже не розтопить ніщо. І хоч з часом серце потроху відтало, все ж, коли помітила, що Михайло почав поглядати на неї й заступати шлях, не змогла примусити себе зробити йому назустріч хоч крок. І здавалося їй: вона подорослішала, а її кохання зменшилося й не видавалося вже таким терпким та болючим. Тепер вона вже могла жити без нього й втішатися своєю маленькою помстою. Та чи й була то помста? Хотілося походити з іншими хлопцями, почути не одне, а кілька зізнань. І тим винагородити себе.

Та винагорода коштувала дуже дорого. Не знати, як і що сколихнув у її душі той спомин. Сказала чи то найіво, чи щиро:

— Ми так давно не бачилися. І ти став такий...

— Який?

— Мужній. І неприступний.

Він не міг зрозуміти, кепкує вона з нього чи сказала так, розгубившись. Проте не схоже було, щоб вона розгубилася. Бо одразу поставила загорожу, без неї вони неодмінно мали б побрести споришем на рідні луки й глинища.

— У мене мало часу. Я тут у справі.

У першу мить Михайло погано тямив, що розповідав Віра. Він відчув, що з ним щось сталося, що його мов кинуло кудись, він летить, летить і не може зупинитися.

Вітер спогадів пронизував його наскрізь, в них увірвався жаль (це — неусвідомлено, як тінь, як марево) і радість, величезна радість, що бачить Віру, дев'ятикласницю Віру, яка стояла колись з білявим хлопчиком на руках, тонку, тендітну, хлопчик смикає її за косу,— мама і син, ні, ще не мама, а солодкий, щирий, трошки гріховний натяк на майбутню матір — тривожний, пекучий, як саме життя. Він зрозумів, що в його житті нараз щось перемінилося і вже без вороття. Ніколи раніше в ньому ніщо так швидко не мінялося, він приймав життя як сталість і непохитність. Але це було не бажання, а щось більше, й він не міг йому опиратися. Михайло розсердився на себе, навіть подумки нагримав і почав слухати Віру.

— Я знаю, він її любить. Але приревнував. Хтось йому вкинув підозру. Без усяких на те підстав.

— Якщо любить і ревнує, то вернеться. Нехай тільки не обрида йому.

— Наші тричі викликали його на комсомольське бюро. У нас це перший випадок. Раніше ми попереджали, щоб подібного не сталося.

Михайло усміхнувся. Хіба можна доганою примусити людину кохати! І хіба можна викликати на бюро за те, що хлопець не подобається дівчині, або навпаки, що він її обняв і поцілував.

— Треба з ним поговорити, тільки не на комсомольському бюро.

— Я теж такої думки. Але хто поговорить?

Він задумався, але по хвилі знову усміхнувся.

— Ти колись підказувала в школі, на уроках?

Її розсердила його усмішка. Запитання теж, але усмішка — особливо. Віра спалахнула, як порох, почервоніла і поклала дрібно списаний дівочою рукою, вирваний з шкільного зошита аркушик на стіл:

— Якщо ти такий розумний, то й поговори. Підкажи... по шпаргалці, як треба любити.

У цю хвилину вона його ненавиділа. Знайшовся мудрик! А вона його колись любила! І переживала за нього. Одного разу намалювали на нього в стінній газеті карикатуру, то вона трохи не плакала від образи. А ввечері одірвала той допис.

Їй здалося, що не лист покривдженої студентки, а саме той допис кинула вона йому на стіл, а сама рвійно підвелася з стільця й вийшла. Коли він прийшов до тям, то ледь повірив, що вона щойно була тут. Вертів у ру-

ках аркушик з заявою якоїсь наївної дівчини, яка хоче повернути любов через комсомольське бюро, і не знав, що йому робити. Та він і не думав про заяву. Та чужа, гірка, а може, й вичахла любов зараз йому була геть байдужа, щось інше стукало в серце, вертало на стежки дитинства, хвилювало. Він підхопився, закурив, заходив з кутка в куток кімнати. У відчинене вікно влетів стукіт підборів по дерев'яних сходах, відбився в серці радісною тривогою. Одначе Михайло одразу ж подумав, що радіти йому нема чого. І мовби чорна смуга пройшла крізь душу, він важко підійшов до вікна, загасив у вазоні цигарку. Навіть змусив себе не виглянути на вулицю.

Потім йому часто доводилося зустрічатися з Вірою. І не тільки в справі тієї дівчини. Там вони не могли допомогти й тільки сварилися самі. Уже ті хлопець та дівчина помирилися й одружилися, а вони й далі обстоювали кожне свої погляди на любов та дружбу, навіть провели в технікумі диспут на цю тему, пояснювали щось іншим, але не могли нічого пояснити собі. Віру обрали в члени райкому комсомолу, і тепер вони бачилися часто. Михайло не міг пояснити Вірипої неприязні, проте відчував, що тут не тільки неприязнь, а й ще щось. Одного разу, коли вони вийшли з райкому, стали на розі вулиці під старезною липою й доводили недоведене, він подивився їй в очі й враз зрозумів, що обом говорять не про те, про що б мали говорити, сваряться ні за що, усміхнувся й виказав усе своїм поглядом. Віра спалахнула, сказала йому щось гостре й швидко пішла, і тепер він розгубився по-справжньому: зрозумів, що несподівано й навіть прикро для себе закохався. Неждано перемінився довкола світ. І всі опці дні він живе у якомусь піднесенні, радості й тривозі, і робота горить у руках. І коли у Петрову Дівичю їде на велосипеді, аж вітер свистить у вухах. І все це — через неї. Чому? Адже вона — не його. І часом досада стисне груди... І все одно його життя набрало іншого змісту. Повищало небо, налились сонцем дні. Сам того не відаючи, він жив для неї. Для цієї чорнявої дівчини із струнким станом. Жив легко й радісно тому, що поруч жила вона. По якомусь часові він почав думати, що, мабуть, так воно й повинно бути і що вона, Віра, відвертається од нього — це навіть на краще. Колись він знехтував, просто не помітив любові цієї дівчини, і вона помщається йому за старе. А він не має права думати про неї, вона для нього — втрачена назавжди, він може мріяти про неї, як одинокий подорожній про

вогник, що світиться в пітьмі, але туди йому йти не можна. У нього своя путь, і йому судилося йти по ній до кінця. Та й Проня любить його віддано й щиро, він повинен поважати ту відданість та щирість. А серце чомусь тривожилося, раділо кожній новій зустрічі з Вірою, і з тим він не міг нічого вдіяти.

Його дивувало, що Віра не виходить за Віталія. А Віталій — це знали всі,— не раз пропонував їй одружитися. По ньому зітхає не одна студентка технікуму. Вийде він на трибуну, повільно відкине кучері, поправить галстук і почне говорити чи то про міжнародне становище, чи то про подвиги, місце для яких є у житті кожного. Та так складно, так розумно, впевнено та переконливо, що не слухати його просто не можна, і дівчата не тільки переймаються його думкою, а й музикою його слів і милуються ним самим. Все на ньому зграбне, все до ладу: галстук вдало підібраний по кольору, сорочка накрохмалена, штани напрасовані.

Михайло не раз ловив себе на тому, що приглядається до Віталія якось особливо, хоч і не збирався наслідувати його, та й бачив, що це просто неможливо. Неможливо і не потрібно. Йому не раз здавалося, що Віталій робить те не з природної охайності, а щоб похизуватися у чужих очах. І на трибуні він хизується, а якщо так, то й слова його... не до кінця щирі. Але може, це тільки здається Михайлові? Може, все це з ревнощів, із задрості? Якось він подумав, що на місці Віталія, на злість тій же Вірі, закрутив би з якоюсь студенткою легку й шалену любов. Звичайно, тільки на місці Віталія. Сам він ще й досі губився перед дівчатами (не допомагали й кпини над собою), не знав, про що з ними говорити: може, через те й одружився з Пронею, що прийшла вона до нього якось сама по собі, як весняна вода, як цвіт у саду.

Михайло сварився з Вірою не тільки в райкомі, але і в технікумі, де в нього було багато справ. Технікум — медичний, дівчат треба було навчати стрілецької справи, протихімічної оборони, однак Віра не записалася в жоден військовий гурток. Сварився, але якось не по-справжньому, бо й далі почував радісне піднесення.

Віра вдавала, що не помічає Михайла, але він бачив, що таки помічає, що в її очах спалахували зеленкуваті вогники, й це його бентежило неймовірно. Я тебе не бачу, прохось, казали її очі, але ж таки казали, не мовчали. Вони бентежили його, він носив їх у собі як величезну таємницю.

цю, що сповнювала його життя особливим змістом. Тепер він майже не розмовляв з нею, але йому потрібно було бачити її. Ловив себе на тому, що перетинає її стежки, гнівався на себе й не міг з собою нічого вдіяти. Ось вона йде по вулиці, тоненька, як лозинка, то рвійна, то задумана. Зупинилася, бо він заступив їй дорогу, дивиться на нього спокійно, наче й байдуже — далека, чужа, і оця її хвилинна строгість дивно не гармонує з дитинним виглядом обличчя, з припухлою ніжністю губів, ямочкою на лівій щоці. Так сердяться діти, коли їм не хочеться сердитися. Ось так і сталося одного разу. Вона зупинилася навпроти нього, на мить опустила погляд, а потім зблиснула темно-синім антрацитом очей і сказала:

— Я справді ще й досі пам'ятаю про тебе. Але ти... нічого не думай. То так — рудимент. Я борюся. Вже майже поборолася.

І пішла, не давши йому сказати жодного слова. А йому саме крутнулося на думці зле й дотепне: «То давай боритися разом».

Тепер, уявивши, як Віталій зашнуровує Вірі черевики, Михайло зітхнув глибоко, з похлипом і враз заспокоївся. Це був суворий, навіть злий спокій, він не ревнував Віру й не заздирив Віталієві, він таки осуджував їх. Горять за селом пшениці, чорнохресті літаки кидають бомби на біженські валки, а вони говорять нісенітниці й бавляться, мов діти. Якщо вже любитеся, то любіться трагічно й жертовно, як тільки й можна любитися в цей час. Він би кохав тільки так. Йому здавалося, що він мовби піднісся над ними, адже всі ці дні думав тільки про війну, готував себе до майбутнього подвигу (про який, звичайно, Віра довідається потім), з ранку до ночі метався по району, навчав «яструбків», випроводжав на схід гурти худоби, вистежував ворожих диверсантів (не вистежив ще жодного), різав паси на молотарках та закопував шестерні й форсунки млинових двигунів, а то й цілі трактори. Він неясно почував, неясно здогадувався, що серце має свою волю, що ніякі сили світу не можуть погасити вогонь, який горить у ньому, маленькому, смертному, всесильному, тільки ж треба не показувати того, треба бути суворими й не стелити прошвою по чорному полотну легковажний сміх. Неясно вловлював, що світ — це щось більше, аніж пшениці й бомби, і людина не може жити тільки ненавистю та страхом, адже і він сам, цілісінький день крутячись в тому суворому колі, яке йому окреслив Федір Дмитрович, думає

не тільки про молотарки та ворожих диверсантів, його катує страх, що вони розлучаться з Вірою і вже не побачаться ніколи. Здається, не думає про те, але ж таки думає. І все це дивовижно переплелось: ревіння чорнохрестих літаків, налякані біженські валки й тихий Вірин сміх. Донедавна Михайлові було все зрозуміле, доля сама визначала йому путь: кожна наступна стежка — нова, на ній щось осягав, у чомусь утверджувався. Він не пам'ятає, коли випустив з рук пастушівський батіжок і поклав руки на чепіги плуга, коли взяв у руки косу, і вже десь за рік перемістився в косарському ключі з останнього місця на отаманське. Він не прагнув того місця, це сталося само по собі, але йому було приємно, що дядьки гомонять з ним і радяться як з рівним, і він часом не погоджується з ними, але вони не ображаються. Отже, все — як і мало бути. Намагався жити просто, не пхався на високі горби, але й не давав зіпхнути себе у видолінки, хотів прожити життя чесно, як батько, як Федір Дмитрович. Проня — це теж мовби веління долі, так сталося, так мусило статися. І тільки тепер його зненацька застало питання: чому так сталося? І це вже теж визначено долею раз і назавжди? Мабуть, що так. Чому ж тоді, чуючи Пронин спів, він раптом починав згадувати, як вперше заспівала на сцені Віра, як вона хвилювалася? Чому його тривожить її доля? Може, він і до Проні прихилився, бо вона чимось схожа на Віру? Він неймовірно здивувався цій своїй думці, немов якомусь відкриттю. А думка летіла далі, далі. Ні, зовні вони різоче не схожі. Але в них обох якась невловима риса, ніби ледве помітна червона прошва по білому: ті ж ніжність, щирість, довірливість. Тільки Проня — мовчазна й наче приховує щось на дні серця, мабуть, і справді приховує, є в ній якась твердість, жодного разу не виказана, приспана добротою і лагідністю; а у Вірі такої твердості Михайло не помічав, Віра рвійна й вибухова, хоч теж щира...

Михайло засоромився цієї своєї думки, цього порівняння, хоч не міг подивуватися очевидності того, що бачив повсякчас, що носив у собі й про що не здогадувався. О, він таки багато чого не знав! І тепер про все треба було передумувати по-новому, а він не звик передумувати, бо хіба передумаєш про увесь світ! А таки — треба. Ось і війна не така, якою він уявляв її раніше, й він сам не такий. І не знає, чи Віра збирається евакуюватися, чи теж залишиться. Він не може, не має права запитати в неї про це, а Віталій, напевно, знає все. То чому б і собі не підійти і не

запитати? А як вона раптом скаже: «А що тобі до того? Просто хвилююся». Ну й хвилюйся на здоров'я. Так де ж його взяти того здоров'я, при такому хвилюванні. А може, все значно простіше, подумав з легкою самоіронією: гарна дівка, як засватана. Таж Віра заболіла мені, коли я побачив, що вона — з Віталієм. І відчув, що іронія не рятує. Що останні дні були сповнені думкою про неї, відчуттям того, що ось по цих вулицях ходить вона, дихає цим повітрям, і йому самому легко ходилося і дихалося.

Мав би осудити себе, й осуджував, і не міг осудити.

Ступаючи тихо, пішов до райкому. Вивів з дерев'яного коридорчика велосипед, на руль якого були понатягнуті гофровані трубки протигаза, а на вилці переднього колеса прикріплена динамка, та лампочка перегоріла, й він не діставав нової — вмикати світло заборонялося,— скочив у сідло. Їхав швидко, намагався збити холодним вітерцем жар з обличчя, розвіяти бентежні, неприємні думки. Біля Стратілатової ніколи почув у пільмі гомін, зупинився. Стратілатова (на прізвище першого директора) школа — початкова, маленька, всього на чотири класи, розміщена в колишній поповій хаті. Звечора там зупинилися червоноармійці.

Михайло прихилив велосипед до телефонного стовпа, зайшов на подвір'я. Там чувся жіночий лемент і гув суворий, командирський, ще майже хлопчачий басок. Галасувала тітка Батрачка. Бійці розібрали стіжок сіна на її лужку при городі й розіслали в класах. Молоденький лейтенант обіцяв тітці покарати винуватих, а бійці мовчки вносили сіно з класів. Побачивши на подвір'ї постать незнайомої людини, мабуть, представника місцевої влади, лейтенант додав у голос металу, а Михайло раптом уявив себе на місці котрогось із цих хлопців: ще вчора спали на вишитих подушках, стояли біля плотів з дівчатами,— і сказав Батрачці:

— Тітко Ганно, а може, це вони востаннє сплять на м'якому? — і владно кинув у пільму.— Відставить носити!

Лейтенант завагався, і Михайло сказав, щоб заспокоїти його:

— Завтра я сам привезу їй віз сіна.

Бійці заносили сіно назад, Михайло козирнув лейтенантові й пішов за ворота. Знову скрипів педалями в нічній тиші. Цеп — немащений, і скрип біжить попід плотами, ніби вірний, хоч і втомлений пес. Було глухо й тоскно. Село провалилося на дно каламутної ночі й марило у важ-

ких снах. Біля останньої хати зупинився, напився з кри-ициці. Тут зупинялися всі, коли верталися з базару чи з поля або коли їхали в поле. Напували з коритчаток коні, наливали в барильця смачної студеної води. Ця вода ви-поїла цілі покоління орачів і косарів.

Цебер тягнув здалеку, неначе з безвісті, в ньому гойда-лася одинока зірка.

Дзвінко кльокали в глибині краплі, поблискувала хре-стовина з обручів — щоб не напували худобу з цебра — вода була холодна, аж зуби заскімлювало і пахла вологою губкою. Над самою Михайловою головою пролетів кажан, майнув хрестатою тінню на білій стіні сонної хати, схо-вався за осокорами. Зорі падали в зарічанські стерні, на-встріч їм полетіла ракета й розсипалася на червоно-голубі бризки.

Десь закричала нічниця, глухо дзвякнув цепом пес. Сту-паючи до велосипеда, Михайло вийняв із задньої кишені штанів револьвер. Виважив на долоні, й у душі прокоти-лася незнайома хвилька. Він не вельми любив зброю. Па-м'ятає, як у десять-дванадцять років інші хлопці рвалися до пугачів, робили стрілячки із старих ключів, а він тя-гнувся до плуга та до коси і літньої пори ніколи не зали-шався вдома. Як же гарно вийти весною по стерні, скинути чоботи й піти за плугом. Земля м'яка, грудочки приємно лоскочуть босі ноги, в небі тягне безконечну срібну струну жайвір, а при долинці дигає чорногуз і косує на тебе круглою намистиною ока.

Влітку, коли докошують клин, у тій же долинці збира-ється стільки перепілок, що вечорами від їхнього підпа-дьямкання туманіє в голові.

Він пішов у восьмий клас, бо так захотів батько: «Хва-тить з нас двох конюхів». Повернувшись з армії, подуму-вав про сільськогосподарський технікум, але його викли-кали в райком комсомолу і послали в Кропивне. Навчав дітей того, чого сам навчився в школі, чого навчили в ар-мії, проте не полишав думки, що це — тимчасово, що ко-лись та повернеться на жовті стерні та зелені луки. І за-раз, перекладаючи з однієї кишені до іншої нагає, подумав, що тепер вернеться туди не скоро, а може, й зовсім не вернеться.

Його оповило почуття дивовижної самотності. Їхав до дружини, неподалік жили його мати та брат, а він почу-вався неначе вкинутим у темну безодню. Шкодував, що не

осмілювся заговорити з Федором Дмитровичем. І жодного разу не поговорив з Вірою.

Десь далеко на північному заході почулося глухе гудіння і зметнулися від землі два промені світла. Вони металися по небу, промацували його до чорної глибини, й нічого не знаходили. Метушилися судомно, сіяли в душу тривогу.

Коли приїхав у Кронівне, годинник показував другу. Проня сиділа на призьбі, чекала на нього. Вона завжди чекає його, й він здогадується, що вона сидить біля причілкового вікна аж до ранку, навіть коли не сподівається, що він приїде. За що вона його любить? Що він доброго зробив для неї?

Була у білій, вишитій дрібним квітом сорочці (він любив цю сорочку), накинутій на плечі хустці, при місячному світлі, при білій стіні вона видалася йому незнайомою. Михайлові стало шкода Проню, він обняв її, і вона припала до нього налитим спраглою жіночою силою тілом. Отако, мовчки, припадала завжди, покірпа, тиха, жадібна на ласку, але несмілива, чекаючи ласки від нього. Від самого його позирку мочки її вух рожевіли, а очі зтягувало млосним туманцем. Йй було достатньо його пестливого погляджування по плечу, щоб спалахнути, але йому весь час здавалося, що Проня чогось боїться й готова розімкнути обійми й тихо відступити. Вона й обіймала тихо, мовби винувато. Відчувала щось, вгадувала, що з ним коїться останнім часом. З чого? Йому здавалося, що обіймає її так само міцно, як у перші дні по одруженні, і так само мало їм для любовощів ночі, вона сама не раз казала, соромливо ховаючи в подушку обличчя, що втомилася від його невситимості.

Вона тамувала віддих, притискалася налитими міцними грудьми до його грудей, притискалася не хтиво, а з любов'ю і ніжністю, а йому її тепло текло просто в гарячу кров, хвилювало. Пахло картоплями та м'ятою. М'ята росла біля стежки, Михайло нагинався, одщипував листочки, розтирав їх і нюхав. Він любив запах м'яти. Сьогодні вона пахла якось особливо, гіркувато. Біля хати багато квітів. Хата й справді, неначе у віночку — стара, зі стріхою, що низько насунулася на вікна, із зеленими, різьбленими віконницями, важким сволоком, з сіньми та коморою на долину, за коморою сад, а ще далі город. Комору вони відщипнули, і хата зараз здавалася кумедною, кривобокою. А спали вони в рубленій комірчині з піддашком, який підтримували два дерев'яні стовпи, колись у тій комірчині господарі тримали

збіжжя, тепер там лежало сіно. Запашне, накошене в лугах, з ромашкою. Пам'ятав, як першої ночі йому щось муляло в боки, він засунув руку під рядно й витягнув будяк, поколовши при тому руки, і Проня задмухувала йому пальці.

По обох стовпах в'ється королевий цвіт, квіти в нього червоні, а восени із стріччя висипаються рябенькі квасолинки. Запах королевого цвіту ледь вловний, його забиває запах тютюну, що висить на шнурочку під дашком комірки, то Проня сушить тютюн для Михайла.

Потім вони знову лежали на засланому рябчаком ламкому, з бур'яном сіні, солодко мовчали. Проня втомлено сховала голову йому під пахву, часто вона й спала так. Але він раптом прийняв руку, сказав:

— Проню, тобі треба евакуюватися. У вівторок виїжджає військкоматівська машина. Мені обіцяли одне місце. Такої нагоди більше не трапиться.

Вона сіла на постелі. В п'ятні невизначно біліла її сорочка, зблискував разок намиста, яке Проня надівала для нього.

— Не сьогодні-завтра я піду в армію. Сюди можуть вступити німці...

— Неправда, неправда,— майже скрикнула вона. І в її словах забриніли сльози.— Ти обманюєш!

— Що неправда? — здивувався Михайло.

Він пікоти не обманював її і не обманював нікого, і йому стало прикро. І те, що сказав про армію, було і правдою і неправдою, й він повторив трохи роздратовано:

— Я тебе не обманюю.

— Обманюєш. Сьогодні заїжджав твій брат, він виїздить з колгоспом, просив, щоб ти навідав їх, так він каже... він каже: може статися, що ти залишишся. Мовляв, видно по всьому.

— По чому? Зоря провіщає чи кури напіли? — запитав Михайло, і подумав, якщо про це здогадується Тиміш, то можуть здогадатися й інші.

— Думаєш, я дурна? Я теж здогадуюсь. Ти недавно одслужив кадрову... Тебе давно б уже призвали,— вона вказувала свої власні здогади.— Ти мені нічого не кажеш... Неначе я якийсь пеньок. Неначе ми не одне. А я... я у вогні згорю разом з тобою... І коли щось, нехай нас уб'є однією кулею.

Проня заплакала. Він уловив у її словах, у її голосі болючу щирість, аж йому давкий клубок став у грудях і жалість потекла в серце. Він невимовно здивувався. У Про-

ниному голосі було море образи, гарячого любовного вогню, ще чогось, що аж злякало його. Ні, не злякало, а змусило трохи інакше подивитися на дружину: Проня ніколи не казала йому таких слів, вона взагалі не казала нічого, розповідала про все очима, руками, ніжними і цютливими, боялася дивитися йому в очі. Вона й прихилила його опією величавою, мовчазною вдячністю долі вже за те, що на світі існує він, Михайло, — любов'ю, м'яким світлом, за яким бився жаркий вогник, про що вона й не підозрювала, ховала від себе. І він розтривожився, обняв її, почав пестити, заспокоювати.

— Ну чого ти?.. Ну, не треба... Я хочу тобі добра. Ти ж розумієш, як тут може бути? Ну, я — в ліс, а ти?

— І я з тобою, — швидко сказала вона.

— Це неможливо. Там... вовки. — І одразу спохмурнів. — На це немає дозволу...

— Що нам чийсь дозволи!

— Тож не можна.

— Тоді я житиму тут. І ти приходитимеш.

— Думаєш, це так просто. Та й не в тому справа. Ти — дружина комуніста, працівника райкому комсомолу.

— Про це в нас у селі мало хто знає.

У неї на все була швидка, як у дитини, відповідь. Мабуть, думала-передумала.

— Хто й не знає — знатиме.

— Я переїду до тітки. Ні-ні, не проганяй мене, — Проня розридалася.

Він нічого не сказав їй. Гладив і гладив її плечі, й по трохи вона затихла. Скорилася його невмілій, грубуватій ніжності, його силі, його жазі. Ще пробувала трохи боротися, їй здавалося, що він кидає її у той безум, щоб утекти від серйозної розмови, одірвала од грудей його руку, але він знову міцно обняв її, і вона затремтіла в нього на грудях, втрачаючи волю, втрачаючи силу до опору, знову, як і завжди, втрачаючи саму себе. Потім вона плакатиме з сорому, а завтра боятиметься подивитися йому в очі і не здогадується, що це йому особливо подобається. А зараз тонула в його обіймах, вже ловила розпашілими вустами його вуста, і думка про розмову згасала десь у надрах свідомості, як одинока іскра, понесена вітром у поле.

Михайло прокинувся рано. Невмиване, зарюмане сонце ліниво викочувалося облущеним соняшником з-за Шамравового лісу. Тепер Михайло часто поглядав у той бік, хоч мали вони отаборитись не в Шамравовому лісі (цей ліс ма-

ленький, гектарів двісті), а далі, в Шатриці. Вийшов на заросле моріжком подвір'я, потягнувся, прислухаючись до далекого гарматного грому. В печі вже топилося, теща несла в пелені огірки, смішно дибуляла зарошеними тонкими ногами по міжряддю. Посеред двору греблася квочка, теща висипала на моріг огірки, вхопила за ноги квочку, вмочила її у бочку з водою, запахнула в жлукто.

— А бодай ти здохла. Людські ціле літо несуться...

Огірки були молоденькі, тугі, з бубками присохлого цвіту.

Гарматний гуркіт пролунав голосніше, Василина Карпівна, здавалося, його не чула, зайнята господарством. Він не чекав сніданку, сів на велосипед і поїхав у Перепілки. Під'їхав до батьківського двору, зупинився. Чомусь не поспішав заходити. Оглядався, неначе був тут уперше. В нього під ногами жовтіли грушки, й він нагнувся, підібрав одну, витер об штани. Грушка була смачна, хоча ще тверда. А оті дві груші-крем'янки восени переспіють на гнилиці, — таких гнилиць немає ні в кого в Перепілках, — тоді тут бігатимуть зграйки дівчорі, й сусіди трусять та зсипають на горища в полову. Груші — нічийні, бо за плотом. А колись вони стояли в дворі, але батько переніс пліт ближче до хати, й дерева опинилися на вулиці. Як і всі в селі, Михайло вважав батька нелюдою, він і справді був неговіркий, обзивався тільки до коней: «погу», «пріймись», «переступи», а на людей зиркав з-під рудих брів і мовчав. У хату теж заходив мовчки, вішав на цвяшок шапку, проводив великою, як праник, долонею по чубові, сідав до столу. Мати одразу подавала сніданок. Бувало, за весь день Михайло не почує од нього слова. Хлопцеві здавалося, батько завжди сердиться, не любить, коли хтось сміється, не любить, коли до нього приходять хлопці. Вони приходили до Харченків рідко, а їхні батьки й поготів. Батько й справді не любив гостей і не любив, якщо хтось заглядав через пліт або приходив за позичкою. На свята партизани збиралися біля трибуни, а батько залишався вдома і щось майстрував. Грабки, ослін чи бодай ключку — матері садити розсаду. В дворі у них все мало своє місце, і було гибіль граблів, топорів, дерев'яних вилок для сіна — лежали на полицях, стриміли в стрісі, деякі аж потемніли од часу. І хмиз порубаний та пов'язаний у в'язки, і подвір'я чисто заметене, й гній у компостах. З партизанськими ж, колишніми лісовими братчиками, в нього щось не склалося. Чомусь він з ними розійшовся, не ходив на їхні сходки, й вони, зрештою, не поновили йому партизанського стажу та не поміняли

партизанського квитка, хоч Михайло од когось чув, що батько пішов у ліс одним з перших. Батько по квиток не пішов. Один час Михайло болісно переживав за батька, але не одважився бодай щось запитати в нього. Батько й далі доглядав у колгоспі жеребців, і жеребці ті славилися на всю область. Був серед них один рисак, батько одержав за нього кілька призів у Полтаві та Чернігові. Коней він любив. А людей — ні.

Але чомусь же одступився плотом, залишив груші на вулиці? Про це зараз думав Михайло. Привозив йому батько з лісу в полотняній торбинці яблука-кислиці й горіхи або якісь лісові ягоди. Мовчки клав на лавочку на ганку, й Михайло забирав гостинці в кишеню.

Повз двір бігла сусідка, тітка Медяничиха, несла на плечах щось важке, аж вгиналася. Побачила Михайла, одвернула, але він зупинив її:

— Що це ви, тітко Орино, несете?

— Кользу.

— Звідки?

— З гамазею.

— На трудодні?

— Та ні,— Медяничиха й далі одвертала обличчя.— Люди беруть, то й я.

— Люди побіжать топитися...

— Таж німці не сьогодні-взавтра будуть тут,— вже з якоюсь злістю сказала тітка й побігла.

Поляпотіла по стежці босими ногами, а їй назустріч пхалася з вулиці інша, теж придавлена мішком постать. Так низько зігнута, що Михайло ледве впізнав сусіда — Герасима Мерщія. Щоправда, Герасимовій з'яві він не здивувався. Скільки пам'ятає сусіда — той завжди з мішком. Виходить з дому — згорнутий у трубочку мішок під рукою, вертається — мішок на горбі. А в ньому буряки, огудиння, мішанка чи бодай сухі соснові шпильки. Прізвище рішуче контрастує з Герасимовою вдачею, Мерщій — чоловік неспішливий, коли йде — човгає ногами і завжди дивиться в землю.

Він і зараз не підвів од стежки погляду, тільки ледь скосив очі й буркнув чи то «здраслуй», чи «не застуй» і мовчки посунув у двір. Два Герасимові сини — червоні командири, невістка — агроном, вже вони й просили Герасима за ті лантухи й пихтіри, й сварили, а той мовчав і знав своє. То була неначе хвороба, здавалося, старий затявся переносити у власне подвір'я весь світ. Бо й не був надто

жадібним, охоче давав позички сусідам і внуків не зобиджав. Мав хороший садок, надто кохався в яблуках, він посадив їх навіть на вулиці, попід тином, але прийнялася лише одна — біля самих воріт, вигналася вище хати й восени засипала вулицю червоними як жар яблуками. Їх, як і Харченкові груші, збирала дівтора з усього кутка.

Михайло зайшов на подвір'я. Все тут було, як і колись, при батькові: в'язки дров попід хлівом понад саму стріху, грабки та ціпилна і бабка в дровітні та молоток біля неї, коса на гілці яблуні — на ній крапочки землі й лезо ще в росі. Тільки колода для переваги на журавлі новенька, прикручена дротом. Михайлові аж защеміло в серці, йому здавалося, що ось зараз з хати вийде батько, візьме молоток і почне клепати косу. Виклепавши, кине на плечі й вузьенькою стежкою в спориші піде в сад. Зрозумів аж тепер: батько постав перед ним не із споглядання дровітні, коси, а стежки. Він пам'ятає її, скільки і його життя, її утоптали батько, батьків батько, батько батькового батька. Увесь рід.

У саду лунали глухі удари. Михайло пішов туди. За хатою росла яглиця, з неї весною варили борщ. Зараз вона велика й несмачна. Під шовковицею стояв глибокий віз, Тиміш гнув над полудрабками товсту, в півруки, верболозину. Тиміш — нестемений батько. Михайло теж вельми схожий на батька, але в Тимоша навіть родимі цятки на тілі такі самі, як у батька. І вдачі Тиміш мовчкуватої, і господар він запопадливий. Тільки припадає на ліву ногу: колись, ще хлопцем, покунався раною весною в ставку, то в'їлася в кістку хвороба, й потягло ногу. Через те його і до армії не взяли, і закінчив він лише п'ять класів, та й то з горем навпіл, бо провалявся по лікарнях цілих три роки. Ногу йому вилікували, але в душі в нього загніздилася якась гризота, він рідко коли сміявся й теж, як і батько, не любив гостини та гостей, неділь та свят. Одружився він років вісім тому, у нього дві доньки.

Тиміш схитнув на Михайлове вітання головою, догнув лозину, вправив у щілину, прихопив ремінною петлею за зарубку на кінці. Потому подав братові руку. Від нього пахло махоркою та кінським потом. Той дух знову ж асоціювався у Михайловій уяві з образом батька, котрий, повертаючись з конюшні, діставав із сінешнього кутка мідну ступку, виносив на ганок і товк у ній бакун. Бакун ріс за хатою на невеличкій ділянці, батько сам доглядав ту діляночку — підсипав, пасинкував тютюн, — а для хлопців то

була заборонена зона. Боже борони зрізати листок, Тиміш одважувався обсмикувати лише нижні, малесенькі, зжовклі чи од якоїсь хвороби, чи од браку світла. Махорка з них була, неначе з трави.

Вони сіли на погребі, Тиміш вийняв шкіряний кисет, скрутив товстенну, в палець завтовшки, цигарку. Михайло відтоді, як почав працювати в школі, курити майже покинув. Раніше курих «Біломор» і куцував для Проні в Петровій Дівичі цукерки в обгортках, за що викликав у теці мовчазний осуд. «Не хазяїн», промовляв її погляд, проте сама теж ласувала тими цукерками.

— Їдеш? — запитав Михайло, хоч бачив і так, що брат готується в дорогу.

— Мушу, — пахнув димом Тиміш. — Хоч і не знаю, чи треба їхати, чи треба виганяти всю скотину.

Михайло опустил голову. Він знав, що мати та брат насамперед виїжджають через нього: комуніст, і відчув себе мов у чомусь винуватим. І сказав поспішливо, вхопившись за останні Тимошеві слова:

— Як-то не виганяти?

— Якщо ми поїдемо всі й полишимо землю, що з нею буде? Це наша земля. Був у нас дід... Він увесь вік дивився в землю. Побачить патичок — підбере, гайку — теж. Все йому здавалося, щось знайде. Ну... батько вже щось знайшов...

— Ми не можемо залишити ворогові добро, — завчено сказав Михайло.

— Знаю, — погодився брат. — Але ми не можемо залишити й землю. — Я знаю, ти не їдеш, — сказав після мовчанки.

Михайло микульнух очима. Негарно казати братові неправду, але й правду сказати не мав права.

— Од жінки секретів у тебе не мусить бути. То дурні вигадали... Таїся од жони і брата. З тим далеко не забіжимо. А що ти залишаєшся — здогадався давно. Краще, якби ти був у армії.

— Чому? — спробував упіймати братів погляд.

— Побачиш... Запам'ятай одне: не озлобися. Людина в лісі неодмінно озлоблюється. На життя, на себе, на тих, що zostалися в хатах. «Бач, сидять у теплі. А ми пухпемо з голоду». І зі злості... до стінки. Шкура він чи залякана душа — однаково. Нам здається — шкура. Бо сидить на теплій черені. А в нього, може, душа маленька-маленька, і всю її поточив страх. Як шашіль дерево. Хіба він винуватий? Він хоче бути сміливим, але не може.

— Ти щось знаєш про батька? — почувавочи, як йому отерпас в грудях, запитав Михайло.

Тиміш підвів важку голову, подивився на нього.

— Ти подумав... не з того боку. Батько озлобився... на тих, що озлоблювалися, що почали хапати собі... все те, що завойовували на всіх.

Ніколи вони не говорили так про батька. Щось у Михайлові повстало проти братової невідь звідки взятої мудрості, але він не знав, що йому заперечити.

— Я озлоблюся проти ворога... — сказав по мовчанці.

Тиміш знизав плечима.

— Все мусить бути... по людських законах. Бо якщо хоч раз переступиш їх, захочеться переступити вдруге. І тоді вони взагалі втратять над тобою силу. Є такі, що й переступають.

— Щось ти сьогодні, брате, говориш замудро, — мовив Михайло.

— Сам напросився.

Михайло вергав у голові думки, як купи каменів. Дуже далеко забіг наперед Тиміш. Знову пригадав батька — не усміхненого, мовчазного — і мусив погодитись у чомусь із Тимошем. Його трохи образило, що Тиміш не сказав: ти ж бережи себе, подумав, було б не кепсько, якби вони залишилися разом.

— Може, ти теж не їдь? — натякнув обережно, бо його ніхто не уповноважував на таку розмову.

— Ні. Мені треба їхати з колгоспом. Кривий... Я й матір беру, хоч плаче вона, не хоче кидати хату. Зате тобі буде легше. Я хотів і Проню вмовити.

— Проня не поїде, — сказав Михайло. — Якось перебуде.

— Хтозна, — стенив плечима Тиміш, — скільки триватиме війна. Може, й десять літ.

— Десять літ! — не стільки жахнувся, скільки обурився Михайло. — Та німців, може, ще сюди й не допустять.

— Тут німець буде ось-ось, — впевнено сказав Тиміш. — Прогледіли ми щось. — Велика то сила... Якби не почувалися на силі, не пішли б на нас. Куці у нас поняття, щоб усе взяти у голову. Великі начальники, може, щось і бачать. Але ж і народ гомонить.

— Панікери чутки розпускають.

— Панікери... Гринів Іван прийшов з окопів, бачив німців — прорвалися вони за Житомир. Каже, техніки у них гибіль. І самі мордаті, шоколад жеруть. Та й гримить з усіх кінців. Боюся, чи й ми вихопимся. Але що там

нам... Он їм,— хитнув головою на захід, де, здавалося, хтось гукає величезним молотом.—Тобі теж... Не лізь у пекло, надто спочатку, поки не приглянешся.

Тиміш підвівся.

— Ходімо поснідаємо. Мати наварила крохмальної локшини. Ти ж любиш локшину? Усі в нашому роду її любили. А ще нашому батькові смакував борщ із часником та перцем. Такий, щоб аж горів у роті. Зате й робота горіла в нього в руках. А може... горіло і серце.— Тиміш подумав, величезним чоботом втоптав у землю цигарку.— Він був правильний. А не помирився з Кіпкою і Нечипоренком, бо почали вони обсаджувати своїми родичами всілякі должности, та й себе не забули. Кричали — наше право. А батько казав, що це право ми завоювали для всіх і треба правити гуртом, найперше — обирати розумних людей. В цьому і вся причина.

Тиміш почастував Михайла калганівкою, а потім їли товчену картоплю з салом і локшину. Мати поралася біля печі. І все дивилася, дивилася на Михайла, тривога вихлюпувала з її очей, і тремтіли руки — маленькі, сухенькі, у синіх жилах. І сама була сухенька, вироблена, Михайло аж здивувався, що в них така маленька мати. Мати щось передчувала, але цього разу її серце помилилося. Воно не знало, що їй самій доведеться ховати Тимопа, що палетять на валку німецькі літаки, валка зіб'ється на вузькій гребельці, всі розбіжаться, а він буде розтягувати вози, і його прострочить з кулемета, й помре він на возі через два дні. Не скоро про те довідається Михайло, і все життя шкодуватиме, що не попрощався з братом. Він сподівався провести брата та матір у дорогу, але його послали в Шатрище, і він повернувся, коли валка з села вже від'їхала. Вона змішалася з іншими валками, що збивали куряву за Петровою Дівцею, всі вони були різні й усі схожі одна на одну. Виморені коні, налякані корови, вони часто оглядалися назад і ревли на далекі пожежі, скрипучі вози з укритими брезентом або цератою халабудами, позаду тих халабуд теліпалися на довгих тичинах мішки, в яких одбивався сир, погойдувалися закіптюжені відра та громадилися рептухи з немолоченими пшеничними і вівсяними снопами. Люди були змучені, осмалені сонцем, похриплі од крику, з глибокими вирвами замість очей. Здавалося, весь світ знявся з своїх одвічних місць і в'южить під спаленим небом не знати куди. Траплялися окремі валки, де коні не виморені, де їздові вдавали надмірну заклопотаність і все

оглядалися. Ці не поспішали, ці воліли, аби їх наздогнав фронт, і тоді вони вернуться назад. Михайло чув, як скаржилися командирові зустрічної частини на старшого своєї валки дві жінки, мабуть, дружини активістів, командир наказав бородатому дядькові злізти з коня, і вже вийняв з кобури револьвер, проте жінки почали просити його, й капітан плюнув під ноги, руків'ям револьвера заїхав мармуватого дядька по пиці й пішов до своїх бійців.

Михайло намагався осягнути все, що бачив, і не міг.

Військові зведення, розмови в райкомі, побачене й почуте на шляху — все крутилося хаосом у голові, одна думка тягнула за собою іншу, й здавалося, що хтось один, хто мав би все це пояснити, чомусь не договорує, і всі інші теж або обманюють самі себе, або кажуть півправду. А йому терпко, до болю хотілося правди. Донедавна він жив, як жилося, а десь у глибині тріпотіла думочка, що живе ще для чогось, хоч і не знає, для чого. І ось тепер зрозумів, ще для чого жив, прискіп час звершити те, що судилося долею і він звершить його, але хотілося йти по цьому шляху з відкритими очима, бачити реальну небезпеку, якою б страхітливою вона не була.

2

— Доручаю тобі відповідальну справу, — сказав Михайлові Федір Дмитрович. — Поїдеш у Шамраїв ліс і подивися, де комарі товчуть ступу.

Михайло не сумнівався й на мить, що Федір Дмитрович жартує, проте не розумів жарту.

— А якщо не товчуть — примусити? — усміхнувся.

— Таке місце, де не товчуть, запам'ятай. То — сухе місце. Там закладемо продовольчу базу, запасну. Постарайся, щоб у лісі тебе ніхто не бачив. Звідти поїдеш у Замкове, там візьмете зброю для нашого загону.

Він пройшов до столу й зупинився біля Михайла.

— Як у тебе вдома? Сім'я виїхала?

— Брат і мати виїхали... дружина... лишилася. Вона... ну, вона живе в Кропивному.

Він затинався, бо дивився на вулицю, де саме йшла Віра з двома дівчатами. Вони були одягнені у напіввійськову форму, в руках несли чемоданчики. Михайлове серце стріпнулося, і він уже погано чув і себе, й секретаря райкому. Куди вона пішла? Чому з чемоданчиком? Виїжджає на фронт? Дивився за вікно, і вже не бачив нічого. Вирі-

шив, що, вийшовши з райкому, сяде на велосипед та дожене дівчат. Федір Дмитрович помітив його погляд, підійшов до вікна й собі.

— Мда-а,— протягнув він.— Падають просто на голови.

Дівчат на вулиці вже не було, серединою бруківки двоє червоноармійців вели людину, зодягнену у форму командира Червоної Армії. Полонений був білявий, довгоший, крутив головою, роззирався на всі боки. Крізь дірку на лівому плечі проглядало тіло, порожня кобура пістолета була розстебнута й з'їхала набік. Михайло вже знав, що «яструбки» впіймали десантника, справжнього десантника, бо ще раніше вони кілька разів приводили різних людей, але ті виявлялися радянськими чи партійними працівниками сусідніх районів. А це був фашист, ворог, і він не опускав голови, не присівся. То було дивно.

— Доповіси увечері,— сказав Федір Дмитрович, і Михайло пішов.

Швидко збіг по сходах, взяв велосипед. Біля дверей трох не налетів на Федота Короткого, помічника начальника районної міліції. Федот Короткий, всупереч своєму прізвищу, чоловік високий і довгоший. У нього довгі руки, довге обличчя з посом-кушкою, гострі очі. Федота в селіщі болять. Жартуючи, він може швидко, по-тюремному, закрутити назад руки, збити людину з ніг коротким ударом лівиці (бо лівша), а руку при вітанні потискує так, що той потиск мало хто витримує. Вони познайомилися на стрільбах, і Федот виявився компанійським хлопцем. Разом трусили групі на покипутому хутірці, купалися в ставку й плавали наввипередки. Федот його обігнав і кепкував з нього. Він любить кепкувати, проте сам жартів не розуміє і сердиться за них, посміхається широкою білозубою усмішкою, але очі в нього насторожені, недовірливі, досвідчені. Федот швендяв по всіх світах, багато набачився й начувся й міряє все якимись своїми, нікому не відомими мірками. У них уже зовсім було заходило на дружбу, та поїхали якомсь полуторкою по соломі для макетів, Федот сидів за рулем, трапився їм на дорозі рудий капловухий песик, Федот дав газу й таки наздогнав капловухого й переїхав заднім колесом. Михайло не встиг перешкодити Федотові, але запам'ятав його обличчя — збуджено-хиже, аж радісне.

Зараз помічник начальника міліції був чимось стурбований і навіть не привітався з Михайлом. Мовчки поклав на руль руку, потягнув до себе велосипед.

— Беру до вечора.

Він навіть у думці не припускав, що Михайло може не дати велосипед.

— Увечері я ляжу спати. А зараз маю їхати,— спокійно заперечив Михайло.

— В мене горить,— шарпнув до себе руля Федот, дивуючись, що Михайло йому опирається.

— У мене теж. У вас їх повен підвал,— Михайло знав, що кілька днів тому в Петровій Дівці конфісковано всі велосипеди.— Він рішуче одірвав Федотову руку.

— Вони всі поламані.

Михайлові чомусь пригадався капловухий песик, і він сказав:

— Ти й на двох управишся.

Короткий зціпив зуби, і його очі недобре засвітилися. Михайло витримав той погляд, рішуче сів на велосипед і двічі проїхав з кінця в кінець селища, але Віри з дівчатами не побачив. З важкими думками, з пригаслою душею повернув на вулицю, що виводила в поле. Відмітив про себе, як за одну добу одмінилося селище. Воно було і людне, і порожнє водночас. У кіоску, де раніше продавали морозиво — іскристу грудочку між двох кругленьких шкуринок, біля нього раніше завжди товпилися студентки медтехнікуму та вертілися хлопчачки — вибито всі вікна, біля фонтана — їх усього два в селищі — бійці заливають у радіатор заклучаної прив'язаним гіллям полуторки воду, за кладовищем зенітна гармата на платформі, теж замаскована в'язовим гіллям, крутиться на всі боки, а молоденький лейтенант хрипким голосом подає тренувальні команди: «По танках, броневійними... По літаках, трубка шість...» А людей у цивільному майже не видно, й хати стоять насторожені, невеселі. Раптом за вербами різонув жіночий крик, який перейшов у тонке голосіння. Десять кричала молодиця. Отримала похоронку? Помер хтось із рідні? Голосила так, що аж мурашки побігли по спині, й Михайло натиснув на педаль. Крик довго гнався за ним. Коли порівнявся з Стратілатовою школою, над його головою пролетів літак, і з Шамраїв ударили зенітки. А та, що в селі, чомусь мовчала. Здавалося, хтось кидає в небо жмути білої вовни, й вони повільно розправляються, стають схожими на білі шапки. Хоч зенітки й не влучили, але на душі стало веселіше. Отже, пильнують небо, бо останнім часом фашисти украй знахабніли, ледве димарі не збивають черевами літаків. Ранком, коли Михайло їхав з Кро-

пивного, один пролетів понад самою дорогою, й пілот подивився на нього. Михайло побачив його обличчя у шлемофоні, й від такої близькості ворога його охопило почуття незнані раніше моторошності й злості. Ворожий пілот почувався в повній безпеці, а Михайло залежав від його волі, він знав, що за самотніми цілями фашистські пілоти вже не полюють, а проте серце стислося від німого безсилля, майже відчаю. Десь за інших умов вони могли почуватися однаково, — ворогами, дужими чоловіками, а зараз один був коршаком, а другий комашкою. В одну мить Михайло спізнав невідоме раніше приниження, і йому аж крутнулася в очах дорога. Щось велике, грізне промелькнуло перед ним, він мовби на дотик відчув силу ворога й краєм свідомості осягнув, якою важкою буде його, власна путь. Літаки пролітали й великими групами — найчастіше дев'ятками, гули в надхмар'ї важко й натужно. Летіли рівно, впевнено, втискаючи все живе в землю своїм потужним гудінням: гу-гу-гу. Певно, крізь рване рам'я хмар пілоти бачили пожежі, розтерзану землю, довжелезні військові обози, вкутані султанами пілу біженські валки, і це наповнювало їх ще більшою впевненістю у своїй силі і жадобою крові. З такої висоти взагалі важко побачити окрему людину і поготів її горе, її муки, її смерть. Михайло бачив, як, зачувши цей гул, од валки одірвався білоголовий хлопчик років десяти й побіг у жито, а за ним бігла мати, й голосила, і кликала: «Ромцю, Ромцю». А тоді вела назад і скаржилася вголос: «Уб'ють, я й не знайду його в житі». Цей хлопчик потім прийде до Михайла в іншій подобі, а може, то буде не цей самий хлопчик, а згадуватиме його Михайло все життя.

Важкі бомбовози пролітали високо, а штурмовики літали понад самими людськими головами. Найчастіше такий літак, пролітаючи над біженською валкою, бомб не кидав, а прострочував її однією чергою. Він уже не повертався, а валка перекривала дорогу, а коли зрушувалася, обіч шляху залишалася вбита корова або телиця, потрошений віз, загублені клунки. Великі червоноармійські колони йшли густо, — грейдером, полівками, просто через поля, й навіть недосвідченому окові було видно, що йдуть вони в безладді, без якогось певного плану, — просто на схід. Проте не всі вони трималися одного напрямку. Певно, ніхто точно не знав, де ще можна пробитися, керувалися випадковими повідомленнями, чутками. Бійці здебільшого не дотримувалися строю, йшли гуртами, їх обганяли верхівці, гармати

на кінній тязі та обози. Гармати та вози червоноармійці спускали в яри, обліпивши їх з усіх боків, як мурашки, заклавши в колеса товсті обаполи. Машин майже не було, кілька їх стояло в Базилевій балці,— мабуть, скінчився бензин.

Михайло вперше бачив у війську хаос та відсутність порядку й подумав, що, мабуть-таки Тимошева правда — німці обійшли їх з двох боків.

Він обганяв валку за валкою, де їхав, а де доводилося йти пішки. Жита обабіч дороги були столочені, полукіпки порозбивані, в долині горіла скирта. Білий дим слався понад землею, а в ньому мелькали червоно-чорні крила — палаючі віхті. Чорний смуток прокотився йому по серцю, на душі стало хмарно й холодно.

Чомусь зрадив, що позавчора послухався дядька Сопота, не спалив зерно. Приїхав палити, а комірник не давав:

«Ми на трудовні ще не видавали. З чим люди залишаться?..» «А попаде в руки німців?» «Ти ніби не дурного батька син, а отаке балакаєш. Я сьогодні вночі роздам. Усім потроху». Оце «не дурного батька син» — зачепило найдужче. І озлило. Проте почав розмірковувати, і щось одвічне, селянське піднялося в ньому, й подивився на все очима хлібороба. Махнув рукою: «Роздай уночі», «Приїдеш звідти — перевіриш», — прискалив око Сопот.

А тепер стало в грудях щось гостре, він ніби йшов під гору, йшов важко, відчайно, але неухильно. Кожній людині судилося зійти на свій пагорб, кожна має в житті свою вищу точку, і Михайлові наче щось підказувало, що приспів його час, настала його крута пора, і він має не просто вижити, а зробити щось значне, важливе. Він знав, що в нього вистачить сили, в його душі завжди стояла холодна відвага. Він не počував себе одним з тих, що відступали. Може, через те, що в нього за спиною стояв Федір Дмитрович і вони залишалися на цій землі, на своїй рідній землі, вона сама мала їх боронити, а вони її.

Він перебрів поле, вистелене ворожими листівками, листівки ті безглузді, примітивні, неначе писали їх кретини.

Шамраїв ліс був забитий військами і перекопаний окопами. Гармати, машини, польові кухні, замасковані й незамасковані, вкопані в землю і просто під деревами — якби налетіла ворожа авіація, сталосся б пекло. Вона не налітала, їй це вже було не потрібно. Ліс стояв суворий, і

був наче не ліс: полишили його пташки і звірина, й перетворився він у об'єкт для маскуванню.

Закладати тут продовольчу базу годі було й думати. Повертаючись з лісу, Михайло заїхав додому, але матері та брата вже не застав. Сусіди сказали, що вони виїхали ранком. Михайла обійняв смуток, почувався мовби в чомусь винуватим, хоч, здавалося, випуватим не був, мати та брат збиралися виїжджати завтра (а може, подумав, брат сказав йому неправду, не хотів, щоб він їх проводжав), стояв серед двору, і все тут нагадувало похоронну жалобу. Вони залишили все, неначе виїжджали на кілька днів, заховали та віднесли до сусідів тільки одягу. Кукурікав на тину чорний, з зеленим хвостом і великим червоним гребенем когут — такого когута не було ні в кого з сусідів, мабуть, усю курячу челядь мати однесла до Ганни, своєї двоюрідної сестри, а півня не впіймала. Півень не підпускав до себе і його — не визнавав за господаря. Кукурікали півні на рушниках у хаті. І Михайлові знову потекли в голову думки — неначе перший ручай крізь кригу — про нетривкість людського життя і незахищеність самої людини. Михайло замкнув хату, ключ поклав на те місце, де він лежав завжди — під комору; сів на велосипед і поїхав у Замкове, а вже звідти у Петрову Дівичю. Розповів секретареві райкому про поїздку в ліс і Замкове: у Замковому видали троє сідел і чотири шаблі. І сказали, щоб забрали полуторку. — Не стримався й уїдливо пожартував: — Ще б поїзд нам дали.

Федір Дмитрович потер долонею чисто виголене підборіддя.

— А шаблі й сідла для чого? Сидить там якась макітра...

3

Проня горнулася до нього обережно, соромливо. Так вона горнулася од самого початку, а отже, вистачило сміливості прийти до нього в комору. Тоді ще рожево цвіли яблуні і дівчата співали на далекому кутку, приманюючи хлопців з інших кутків на свої колодки:

Не стой під дверима:
Моя мати Марина
У коморі почує,
Розговори почує.

Він заспокоїливо обійняв Проню, а у вухах йому ще стояло ревище худоби — цілий день на евакуації — і жіно-

чий плач, а в очах — червоні відсвіти, і дим, і кров забитої худоби, і дезертир чи не дезертир, а просто ошалілий від повітряних нальотів босць, який тікав житами. Мозок натомився від усього того, Михайло заснув під далеке гудіння гармат і пробудився від нього, але тепер те гудіння було якесь інше, набрало на силі. Він відзначив це одразу.

Гармати били не за Дніпром, а десь зовсім близько. Може, вперше подумав до кінця реально: німці прийдуть сюди. Мабуть, це таки справді оточення. Тоді, можливо, не встигнуть виїхати мати та Тиміш?

Йому згадалися останні відвідини домівки, присмучений близьким прощанням сніданок. Згадалася мати — маленька й сухенька, такою він її ніколи раніше не бачив. Коли почав думати про них, то помітив, що дуже погано знає свою матір та брата, й аж здивувався. Мабуть, і жили вони якось не так, але те залежало від нього найменше. Закрив ішов від батька. Михайло не пам'ятав, щоб мати хоч колись поцілувала їх, дітей, вона неначе боялася когось, і він аж тепер зрозумів — боялася їх самих. Мати торопіла перед ними так само, як і перед батьком. Михайло подумав: яке то щастя жити любов'ю; все людське життя суворе, а їхнє — суворе подвійно. Проте всі вони були зв'язані якимось обов'язком, він був у них і над ними, неначе вища сила, неначе сам триб життя. Михайло і тоді пішов би на смерть за кожного з них. Але щоб сісти ладком та поговорити, розказати про себе — таке й на думку не спало.

Диво, йому хотілося розказати про себе лише одній людині — Вірі. Розказати щось особливе, таке, з чого б вона здогадалася, що він думає про неї. І хотілося, щоб вона розказала про себе. Сам не вельми говіркий, на початку не раз намагався розговорити й Проню. Розповідав про Далекий Схід, про море, про армію, але Проню це не цікавило. Вона вдавала, що слухає (розуміла, що інакше він може розсердитися), але її очі мовби затягувало туманцем, крізь який він не міг проглянути в глибину душі. Якийсь час сподівався, що прогляне, а потім і надію втратив. Проня любила розповідати тільки про город, про квіти, і тоді немов оживала, могла змалювати кожну рослинку, кожну квіточку. І ніколи не розказувала, з ким дружила, що її цікавило в школі, хто з хлопців залицявся до неї. Він не знав про неї нічого. Спочатку це його сердило, йому кортіло довідатися про її минуле, але потім зрозумів, там немає якихось таємниць, і збайдужів.

І ось знову подумав про Віру. Виїхала вона чи залишилася? Якщо залишилася, то де? Мабуть, про це знає Віталій.

— Про кого ти зараз думаєш? — раптом запитала Проня. Михайло стрепенувся.

— Ні про кого.

— Неправда.

— Про матір та батька.

Проня притамовано зітхнула. І йому стало соромно.

Проня була наївна й багато чого не розуміла. Але раптом могла угадати наперед щось таке, що його збентежувало до краю. Так було й цього разу. «Ти про когось думаєш», — так часто кажуть жінки. Кажуть навмання. Але Проня сказала не навмання. Тут притаївся здогад.

Він мовчав. Він звик казати правду й казав її за будь-яких обставин. Але зараз мовчав. Підвівся й почав одягатися.

— Куди ти? — запитала Проня.

— В райком. Мені зараз треба бути там. Я й так... не мав права виїжджати далеко.

Проня давно не спала, вона теж зрозуміла, що гарматна канапада наблизилася, але не казала про це, щоб не тривожити Михайла. Тепер вона раптом злякалася, почала просити, аби не їхав, не залишав її саму, але він рішуче одірвав її руки.

— Коли щось — ховайтеся в окопі.

Окоп він викопав у кінці городу, накрив його трьома рядами соснини та землю. Але перш ніж їхати, взяв лопату, викопав у кінці городу тайничок. Він немов передчував щось, а може, просто був хазяйновитим чоловіком і хотів заховати військове начиння. Гранати, патрони — він назбирав їх на обочинах доріг — поклав у старий мішок і відніс у тайничок. Загорнув землю, ще й настягав картопляного бадилля.

Він мчав через ніч, а вона змінила свій вид, була тривожна й дихала небезпекою. З півдня її обпалювало пожежами, вогонь бурхав і десь на сході, то там, то там злітали в небо ракети, а земля була дзвінка, відлунювала всі звуки, їй на груди давила мільйонна орда, рвала її живе тіло, шматувала колесами гармат і танків. Михайло не почував страху, думав тільки про те, що гармати б'ють десь зовсім близько і йому треба швидше приїхати в райком.

При в'їзді в Петрову Дівицю його ніхто не зупинив, і це було дивно, бо ще увечері райцентр був набитий війсь-

ками, й скрізь стояли вартові та ходили патрулі. В райцентрі зупинився якийсь великий штаб. А зараз стояла тиша, навіть собаки мовчали. Мабуть, їх налякали незмовкаючий гуркіт і пожежі. Місяць був великий-великий, мідяно-червоний, повитий імлою, висів над садами на південному сході. Михайло їхав, а місяць лишався на місці, низько над землею, здавався впаєним у небо. Ніч була важка, насичена імлою, блідаво-синя, безшелесна. Все довкола спало а чи марило в хворобливому передчутті. Десь з боку Лохвиці гули літаки. Зненацька там щось зблиснуло, й повисли одразу дві білі лампади в три вогні кожпа — з літаків скинуто освітлювальні бомби. Лампади повільно осідали, Михайло подумав, що, мабуть, страшно опинитися під тим світлом. Він зайшов у оргвідділ, де в останні дні працівники райкому — ті, що жили на далеких околицях, влаштували гуртожиток. Вікна були затемнені, під одним просто на підлозі стояла лампа-дев'ятерик із вкрученим гнотом, вона освітлювала тільки правий від дверей куток, у якому висів чорний репродуктор. Під репродуктором сидів навпочіпки інструктор оргвідділу Шупта — маленький натоптуватий чоловік, у якого завжди був нежить. Він і зараз покашлював, покванливо вкладав щось у мішечки. Оглянувся на кроки, побачив Михайла, сказав:

— Де тебе носить? Ми думали, тебе вбило. Біжи на гору.

Михайло збіг по сходах на другий поверх. Двері до кабінету першого секретаря відчинені, й там — повно людей. Тут теж лампа блимала на підлозі й стояла напівтьма, а що люди були озброєні, то Михайло ледве упізнав їх. Працівники райкому, райвиконкому, районної міліції, районний прокурор, завідуючий районним відділом народної освіти і ще двоє чи троє, кого зовсім не знав. Засідання проводилось дуже поспішливо, вже закінчувалося, сизий дим хмарами плавав під стелею, на всіх обличчях — вираз суворой зосередженості і тривоги. Федір Дмитрович стояв біля столу й говорив, одкарбовуючи сказане помахом руки.

— Виступаємо зараз, у тому порядку, як я сказав. Все інше уточнимо на місці. Прошу залишитися Харченка і Соболя. — Він помітив Михайла одразу, щойно той увійшов, і Михайлові здалося, що у Федора Дмитровича навіть смикнулася ліва брова — вона в нього смикається завжди, коли він радіє або сердиться, — але зупинився на ньому очима лише тепер. Михайлові затепліло в грудях, надто

від того, що секретар райкому першим назвав його прізвище, але він одразу суворо стиснув уста.

Важкі черевики і чоботи загупотіли по сходах, Михайло та Віталій підійшли до столу.

Федір Дмитрович швидко, уважно глянув па Михайла, нічого не розпитував, сказав:

— Обстаповка перемінилася. Ми йдемо в Шатрище. Вам — особливе доручення: закопаєте архів.— Він показав правицею в куток, де стояло кілька металевих скриньок від кінострічок.— Закопайте під грушкою, що за конюшнею, від стовбура за три метри на північ. Потім доповісте. Архів ми заберемо пізніше та перевеземо в ліс. Знайдете нас у Шатрищі, за Рогатицею. Підете туди через Шамраєве, приїдете в Шатрище разом з лісником. Все. Дійте,— і легенько плеснув Михайла по плечу.

— Коли нам іти? — запитав Віталій.

— Одразу, як закопаєте архів.

Михайла здивувало Віталієве запитання, але він промовчав. Бо їй думав зовсім про інше. В ці дні він виконав чимало доручень Федора Дмитровича, може, й не складних, але відповідальних: одвіз кілька пакетів на села, декому повідомив, щоб увечері прийшли в хату до вчительки Лідії Степанівни на зустріч із секретарем райкому. То були особливі зустрічі, і вже те, що Михайло знав прізвища цих людей, накладало на нього величезну відповідальність. Він думав про те, що ті прізвища можна вирвати з нього тільки з життям. І здогадувався, що про це знає Федір Дмитрович, хоч нічого й не каже. Слова тут зайві.

Михайло і Віталій підійшли до ящиків. Їх було три. Михайло узяв два, Віталій — один, і вони зійшли вниз по сходах. Михайло поставив ящики біля райкомівських дверей і прошепотів Віталієві на вухо:

— Я візьму лопату і обійду довкруг, чи нікого немає.

— Лопата тут,— так само пошепки відповів Віталій, і Михайлові здавалося, що той квапить його.

— Я все одно обійду,— сказав Михайло.

Сад і подвір'я пливли в передранковім тумані, що накопився раптово й був теплий та липкий. Вже випала роса, й листя і трава були мокрі. Михайло пройшов попід садом, звідти повернув до сарайчика, хвилю постояв біля конюшні. В п'ятні виднілися поламані дробки, чорніли двері конюшні. Рішуче ступив у чорну проїму дверей, шваркнув сірником. Порожні стійла, порожні драбини, в кутку — купка трави, прикрита брезентом. На спалах сірника пи-

снула в гнізді ластівка. В стайні пахло перепрілим гноєм, дьогтем. Він загасив сірник.

Вони винесли ящики під грушку, Михайло присів на них, потягнув за руку Віталія — мовляв, присядь, послухаємо разом.

Десь рипіли підводи, їхній скрип супроводжувало глухе бурмотіння. Канопада на півдні втихла, але заграва гоїдалася. Шугонула ракета й розсипалася на сотні бризок.

— Та кому воно треба? — нервово, аж дратівливо прошепотів Віталій. — Усі поховалися по норах.

— А ракета? — запитав Михайло.

— Може, й правда, — легко здався Віталій. Чи не вперше втратив свою солідність, був стривожений і, здавалося, вслухався в щось, але не в скрип підвід і не в кроки на шляху. Водночас на його обличчі вигострився дивний вираз. Михайло подумав, що це, мабуть, гра тіней, либонь, у нього теж таке саме обличчя.

— Михайле, — раптом сказав Віталій, у його голосі брикнули ніяковість і прохання. — Ти той, починай, а я потім надійду. Розумієш... Я не встиг... Ну, мені треба... Треба позаріз... — І він підніс у темряві руку до горла. — Я — швидко. Туди й назад. Тут недалеко. А як раптом щось... — чекай мене на дорозі за болотом.

Він був тут за старшого, але, мабуть, боявся, що Михайло не погодиться, стихив голос до прохання:

— Будь другом. Так склалося. Нас усіх підняли годину тому. По тривозі. Я тобі віддячу.

— На тім світі вугольками, — сказав Михайло, бо не знав, що сказати. — Йди.

Здогадувався, куди йде Віталій — прощатися з Вірою. Щось ворухнулося під серцем, і зрипула гостра неприязнь. Хотів запитати, чому залишилася Віра — не одважився. Запитає потім, по дорозі — ніби між іншим, заведе розмову про технікум, чи ще якимось...

— Ну-от... — Віталій потис йому плече, що, мабуть, мало означати пробачення, а також прохання не казати нічого Федору Дмитровичу. Повернувся й щез у темряві.

Михайло одміряв три метри на північ од грушки, поплював за звичкою в долоні й натиснув на лопату. Лопата в землю не йшла. Натиснув удруге, втретє — лопата чиргала, немов по каменю: вдарив з розмаху, й земля задзвеніла, аж він зіщулився. Треба б лом, але де його взяти. Та й чи багато втнеш ломом і як потім зарівняєш грудомачи. Михайлові стало жарко. Відступив трохи вбік і спробував

копати там — те ж саме. Здавалося, землю під грушкою втрамбовували дорожними котками. Це був горб, найвищий у селі, після сухого літа глинозем стужавів і засох.

Думка заметалася, немов сполоханий дикий птах нічної пори між листям. Либопь, тут земля всюди, як камінь, що ж тепер робити? Тямив одне: ящики треба закопати. Тільки де? В конюшні? Але хто зна, що тут буде, коли в село увійдуть німці, може, в конюшню не вдасться про- братися або її спалять...

І враз йому пригадалося, що в кінці саду колись був погріб і його потім засипали.

Він подався в сад. Лопата легко вгрузла в землю. Михайло пішов у конюшню, взяв брезент... Обережно зняв дерен, відклав убік, землю кидав на розісланий брезент. Працював швидко, його підганяв світанок. Згадав про Віталія, вилаявся пошепки, але незабаром забув про нього. Поспішав Михайло, поспішав і ранок. Ще не розвиднілося, але досвіток уже плуганився десь за Шамраєвим лісом, небо враз піднялося, а з саду повіяло вологістю і холодом. Михайло працював у майці — піджак і сорочка валялися в траві. Десь далеко, за Одарівкою, прогула машина, а потім заторохтів віз. Хтось гнав коні гатала, вони хропли, клеко- тіли колеса, свистів у повітрі батіг. «Но, гаття, но!» Ще не влягся клекіт коліс, а на тій же Одарівці загуркотіло кіль- ка десятків пар віг, щось брязкотіло, подзвякувало, лунали приглушені голоси. Гриміло на півночі, кілька разів зніма- лася густа стрілянина на сході. Михайло вже зсовував землю в яму. Ще раз пройшов чобітьми, поклав дерен. При- пасовував брикет до брикета, пригладжував траву. Світало. З саду плив туман, скочувався в долину важкими валами. Здавалося, його стягує туди велетенська грабарка. З яб- лунь скрапувала роса, десь співали півні. Михайло гостро, неймовірно гостро відчув, як усе тут змінилося. Ще кіль- ка днів тому під яблунями пересміювалися Віталій та Віра. Всі сподівалися, що, може, ворог і не прийде...

Ще раз прискіпливо оглянув місце сховку, навіть пово- див по траві рукою, вишукував грудочки землі та кидав їх за пліт. Відійшов убік, подивився звіддалік — немовби ні- чого не видно. Знову подумав про Віталія, вже майже ві- злістю. Постояв під яблунею, глибоко, до самого дна про- слуховував вже посірілу ніч. Стояла тиша, а потім десь унизу почулося глухе «кахи», щось заскрипіло, й приглу- шений голос кинув: «За чуба тримай». Щось чиргнуло, й неголосний скрип розтанув у посірілій п'ятні. Михайло

зрозумів: хтось комусь наказував тримати мішок. Десь далі зринув гомін. Михайло прислухався й визначив, що долітає він від крамниць. Очевидно, грабують крамниці. Отже, не спав не тільки він.

Відчув спрагу. Зірвав кілька яблук, вони були ще зелені, солодко-гіркуваті. Чекати далі було небезпечно. Оглянувся на райком. Він видався йому чужим, незнайомим. Місяць стояв на тому самому місці, тільки поблід, обезкровів. Михайло спускався стежкою з горба, заходив у туман, неначе у воду — по пояс, по груди, по плечі — пірнув з головою. Ноги били чорнозем, ковзали, хапався руками за обшмудьгані кущі. Тут йому знайомий кожен викрут стежки, кожен кущик. Схил крутий і вигнутий, як велетенський совок, який внизу впирається в болото. Воно тягнеться ген по долині, руде, мертве, з рідкими кущиками ситнягу, поцятковане білими квіточками поміж іржавих ковбань. У ньому не гніздяться дикі качки й рідко сідають кулички. Тільки пролетять білою хмаркою криачки й зникнуть за горбом. Горби облягли болото з обох боків, біля них білють хати. Болото багато разів збиралося осушити (гнили бабла — майже в центрі селища!), був проєкт зробити з п'яого ставок, але не доходили руки. Надто велику треба насипати греблю й дуже глибокі копати канави. Над болотом навіть сонячної днини курів сизий туман, а вечорами гуди падали зорі, й було шкода, що гинуть у рудих баблах.

Попід болотом росли густі чагарі: верболіз, бузина, калина, стежка петляла поміж ними, знову повільно бралася вгору й виводила просто в поле. Він вибрів з туману враз, наче з каламутної ріки, в полі туман білів тільки по долинах і вярках. Ультрамарин на сході розтанув,— здавалося, хтось підливає туди молока,— і враз спалахнув — обрій підплив кров'ю. Коротка вереснева ніч впала з жита, вони стояли німі, безшелесні, п'янка світанкова млюсть хилила їх до землі. На важких, налитих колосках повклякали маленькі жучки-кузьки. З довгих вусів ячменю скрапувала роса, ранній одинокий кібчик плив понад самою землею. Михайло подумав, що треба було взяти велосипед, проте вертатися назад було пізно. Його теж хилило в сон, і він умився росою з куща — пошелестів у кущі руками й витер мокрими долонями обличчя. Це трохи збадьорило, й він пішов швидше. І мовби змив щось з душі, відчув себе спокійніше і впевненіше. Може, тому, що все-таки виконав перше бойове завдання Федора Дмитровича. Те-

пер тільки знайти його й доповісти. Доведеться розказати про Віталія, адже він так і не прийшов. Невже вирішили втікати вдвох з Вірою? Ні, в таке Михайло повірити не міг.

Непокоїла тиша, яка облягла обрій. Дивувала німотність поля та пустельність дороги. Всі ці дні по дорогах суспіль котилися вози, гарби, бідарки, йшли натовпи біженців, ревла худоба, гасала в полях, а тепер усе те разом щезло. Куди воно поділося? Всі вони вирвалися з кільця, а він залишився? Сам на все поле, на весь край?

Ні, він не сам, на нього чекають Федір Дмитрович і товариші.

Оглянувся назад. Віталія не було. Таки затримався у Віри... Гостро кольнуло в серце. А може, він і не у Віри, мало які клопти висять за плечима в людини, яка вирушає в дорогу? Проте вже мусив би наздогнати. Самотність гвітила душу. Глухо було в степу, глухо і в серці.

Ліворуч зеленіло конюшинище, конюшину вже скошено, й оддалік чорніє проти неба скирта, уже виросла отава, і молода конюшина стояла у сивій росі, немов у паморозі, до неї було лячно доторкнутися не тільки рукою, а й думкою, праворуч сивіло жито, — вже почало перестигати. І осиналося у Михайлімовій душі, й сива паморозь лягла на неї. Попад дорогою кущилися бур'яни — будяки, волошки — кострубаті, з блідими, спитими сонцем пелюстками.

Михайло йшов на схід, просто в червону пащечку сонця, яке вищербилося за смужкою лісу і залило червінню обрій. Сіра, м'яка порохня пахкала з-під його чобіт, і все придорожжя всипане наче сірим борошном. Жовта стерня згиналася до обрію, мов поранена лисиця, повітря загускло й змертво. Небо наливалося спекою, воно було сіре, в рудуватих плямах, неначе запрана з крові хустка. Запрана до безколірності.

Михайло зупинився тільки один раз — позчищав патичком глину з чобіт і витер їх віхтем соломи. Його дедалі дужче непокоїла тиша, що стояла довкруг. Учора скрізь по обрію гули гармати, літаки шугали над степом, він навіть спостерігав повітряний бій, щоправда — короткий, наших літаків було мало, й вони втекли за ліс, а дев'ятки німецьких бомбардувальників тяглися й тяглися кудись на схід, а тепер зникли й вони. А основне, кудись поділося військо і біженці. Вони не могли щезнути всі разом, але чому не йдуть, не ідуть? Йому щось підказувало, що вони десь тут, поряд, по ярках, долинках, він оглянувся на чорну скирту, приглянувся пильно й справді побачив щіль-

но підігнані під неї вози, але худоби не було, мабуть, паслася десь у долинці, на пирії або стерниці. Ледве пройшов півсотні кроків, зупинився знову. Просто перед ним у столоченому житі стояла зелена солдатська кухня, лежав убитий кінь і валялося нехитре кухарське начиння. Михайло не одразу втямив, що тут сталося, його лишень здивувало неприбране начиння, а тоді перечепився поглядом об горбочок землі, й болючий здогад кольнув мозок. Ступив уперед, узяв грудочку, розім'яв. Земля була свіжа, присохла лише зверху. Насипали горбочок, мабуть, учора. Михайло розглянувся й побачив у житі вирву. Німецький пілот скинув бомбу на кухню. Михайло зайшов у жито й нагледів солдатську шинелю, скручену в скатку, й гвинтівку. Підняв її і відвів затвор — патронник був порожній. Закинув гвинтівку за спину й пішов далі пошукати патронів. Перейшов на другий бік дороги, у конюшину, забредав далі й далі, щоразу натикаючись на всіляке армійське начиння, але патронів не знайшов. Забрів у конюшину далеченько, вже почали намокати чоботи, хотів повертати назад, та враз його немов щось ударило в груди. В долинці, у густому пирію лежав у ямці хлопчик літ десяти. Його очі широко розплющені, вони дивилися в небо, у божевільне небо, що вбило його. В руці затиснув дужку порожнього солдатського казанка, на якому густо зблискувала роса. Казанок — старий, мідний, ще часів першої імперіалістичної війни, — точнісінько такий був у них вдома, батько приніс з фронту.

Михайлові моторошно затерпла спина, важкий холод поповз по потилиці, крижаним обручем стиснув голову. Він стояв і дивився на хлопчика, а той дивився в небо, що вже наливалось теплом і синявою, наливалось для всіх, але не для нього. Він думав про те, що, може, це той самий хлопчик, що тікав від літака, а за ним бігла мати й гукала: «Ромцю, Ромцю!» Вона боялася, що не знайде його мертвого. Боялася й справді не знайшла. А може, це інший хлопчик. Тільки схожий на того. Як він опинився тут? Чому його не поховали червоноармійці? Мабуть, він відбився від валки або мати послала до кухні. Таки біг до кухні, куди сходилися червоноармійці, й фашист кинув туди бомбу. Червоноармійці нашвидку поховали бійців, а про хлопчика не знали або не знайшли його в конюшині. Але чому не знайшла мати?

Чи загинула й вона?

Невимовна туга стисла Михайлові серце. Пам'ятаючи,

що біля кухні повинна бути лопата, знайшов її і почав копати поряд з більшою могилою маленьку. Копав, а суха й пекуча земля дряпала йому в горлі, і не покидало якесь моторошне почуття. Він ще ніколи нікого не ховав і не знав, що це так просто й так важко, так просто і так страшно. Голова йому пашіла жаром, думка висохла й виморилася і мертво кружляла по колу, як сліпий кінь.

Він загорнув маленьке тіло в шинелю, поклав у могилу. Довго не зважувався кинути першу лопату землі. А тоді швидко, немов утікаючи од чогось, засипав яму, нагорнув горбок. Подумав, що треба залишити б якийсь знак — може, хлопчика таки хтось шукатиме, підняв виламану з колеса спицю, увіткнув у голови похованого. Вирвав з блокнота аркуш і синім хімічним олівцем написав: «Хлопчик років десяти з сірими очима». А потім подумав і дописав: «У синій, у білу смужку сорочечці». Тренчиком з шинелі прив'язав папірець до спиці, постояв якусь мить і пішов далі.

Ця смерть була першою на його шляху і вразила найдужче. Він довго оглядався, і білий папірець палив йому мозок. Смерть ще не вмщалася в його голові. В селі помирили тільки старі люди, їх несли на марах, йому рідко доводилося проводити покійників, та й тоді йшов десь у гурті, там говорили про те, як небіжчик відробив на землі, як прожив — уже прожив — які мав дивацтва. Ця смерть перевернула щось у ньому, обпекла вогнем душу. Це він почував, про це думав. Вона вимагала відплати.

І вже з якимось важким спокоєм проминув цілу валку обгорілих машин (мабуть, вийшов бензин, і машини спалили), потрошену гармату в яру і кілька возів. Думка, виплекана в повазі до кожної зернини, обіймала й не могла обійняти великого марнотратства світу, зловорожості, руйнівності, які живуть у людині, була не спроможна примиритися із стоптаним пшеничним ланом і десятками обгорілих машин. Михайло почував, як щось важко перевертається в його голові, здавалося, там впорожні оберталися два велетенських жорнових камені. Так і волік ту печальну думку, як довгу розмотану бинду. Зненацька її урвав якийсь скрегіт. Михайло майже інстинктивно затаївся в житі. Польовою дорогою, яка перехрещувалася з тією, що по ній він ішов і за якою починалося стернище, їхало три мотоцикли. Одразу три мотоцикли, це чомусь насторожило — наші бійці так не їздять. Коли вони наблизилися, Михайло більше насторогою, ніж зором, уловив, що то

німці. На двох мотоциклах — по троє, на одному — двоє, і постаті якісь важкі, й незвичної форми шоломи, й темно-зелена одіж. Вони проїхали, здійнявши хмару куряви, і вона довго не влягалася на стерниці.

Михайла вони побачити не могли, він приліг у долинці в густотрав'ї поміж рідких колосочків жита, високих хвощів і прижовклого, неначе обгорілого пирію. Коли вщух гуркіт мотоциклів, Михайло почув, що попереду щось поляскує. Здавалося, невправний ватаг учиться цьвохкати батогом. Потім зринув дужий гуркіт і вмовк, Михайло пройшов до кінця жита, зупинився. Його очам відкрилася широка долина, що спадала до річечки, геть всяїна полукипками. По той бік долини, за річечкою, теж сірили полукипки, а за ними темнів Шамраїв ліс — сосновий бір, оточений молодими посадками. З цього краю за хвойником росли високі гінкі сосни, Михайлові чомусь згадалося: на їхньому верховітті гніздилися кібці, й хлопчаком він приходив по сірі в червонястих накрапах яйця. До масиву старих сосон прилягав масив молодших, далі — два березових, вперемішку з осикою, масиви мішаного лісу (восени там брали опеньки), за ними знову бір. Поміж сосновим і березовим масивами хата лісника. Туди він і поспішав.

Праворуч за річкою зринуло гудіння, Михайло побачив одразу п'ять танків. Вони вивозали з долини і йшли прямо на полукипки. Розгорнулися, немов на маневрах, правий — на місці, розірвав гусеницями стерню — було видно аж звідси, як здійнялася пилюка, лівий — викреслив чимале коло, й всі разом зрушили з місця. Ось той, що був найближче до Михайла, підім'яв під себе полукипнок, підповз до другого, звідти виметнулося дві зелені постаті, кинулися до лісу. Почулося коротке дудоніння, й одна постать впала, а друга сховалася за полукипком. З-за сусідніх полукипків теж вискакували червоноармійці, й кулемети розстрілювали їх. Кожен танк зайняв два ряди, один дав гусеницями, другий прострілював з кулеметів. Кілька полукипків спалахнуло, й тоді зелені постаті почали викочуватися рясно й котилися до лісу. Коротко били кулемети, кілька разів стрельнула гармата. Йшла пекельна косовиця, пекельні жнива — люди і хліб гинули разом.

Михайлові напружилосся тіло, стиснулись кулаки, а серце било лунко, й кров гупала в скроні. Безсилля якось дивно сковувало тіло, ноги стали немов чавунні, мов угрузли в землю, пекуча ненависть перехопила горло. Він нічого не міг зробити, нічим не міг допомогти червоноармійцям.

Він навіть не до кінця розумів, що тут робиться, дарма, що три роки служив у армії. Там він з повною викладкою проповзав під колючим дротом, перестрибував через дерев'яні бар'єри, колов багнетом солом'яні опудала. А тут не солома, а ще не обмолочене стебло — лежало в тугих снопах, в полукіпках, у звичайних полукіпках по тридцять снопів: двадцять вісім розкладені на чотири сторони, один у підклад на спід і один розкучманий, — шапка, їх, живих, разом з людськими життями втопували в землю. Ще недавно люди, які зараз ховаються за полукіпками, жали пшеницю і в'язали її в снопи, вони берегли кожний сніп, кожне стебельце, коли починали возити — обережно клали на застелені ряденцем вози: обережно — гривка до гривки, гузир до гузиря, й не вельми вдавливали рублем, і обережно подавали на скирту, яку клали діди-скиртоправи, вони покладали надію на ці колосочки, у яких — безперервність самого життя. А тепер за снопами ховалися червоноармійці, снопи горіли, їх переміщували з землею гусениці танків. Стояло важке гудіння, воно повисло над долиною, над лісом, раз по раз лунали кулеметні черги.

Михайло чипів по краю поля. Він нічого не міг зрозуміти, це важке гудіння просвердлювало його наскрізь, і був він мовби неживий. Щось руйнувалося в ньому, а щось проростало, але до нових жнив було так далеко, що він не міг і помислити про них.

Він не знав і не міг знати, що в ці дні на цих полях завершується одна з найбільших трагедій цієї війни: в оточенні опинилися сотні тисяч людей, і неподалік, в одному з байраків, схожому на той, який зеленів перед ним, німці оточили штаб Південно-Західного фронту з його командуючим Кирпоносом і ще безліч менших штабів, і що сивоголові генерали ходять там в люті атаки з багнетами напереваги й підривають гранатами ворожі танки, а поранений командуючий лежить у сутінній припаді на дні байрака біля струмка, перечитує листи трьох доньок, перечитує, рве, й клапті пускає за вітром, щоб ворог не міг поглумитися над його батьківською любов'ю, а міну, яка в польоті наштовхнеться на гілку над його головою, і її осколки вразять генерала на смерть, згинці несуть у ящику до міномета двоє німецьких солдатів — і на бігу жують напелешкані на хуторі яблука.

Потім, до воєнних жнив, військові історики спробують пояснити всю битву, всю трагедію, але оскільки людські імпульси, людські спонуки до кінця зрозуміти не

можна, ту битву вони опишуть і пояснять по-різному. Одні звинуватять командуючого в нерішучості, в чиновницькій покірності, з якою він вислуховував накази Сталіна й не одважився заперечити їх, хоч не лише йому, а навіть молодшому командирові з одного погляду на карту було зрозуміло, що трагедія неминуча. І саме так Кирпонос телеграфував у Ставку й кілька разів вів переговори по телефону: «Товаришу Сталін, подивіться на карту, зрозуміла кожному трагедія — справа двох тижнів. Ми ледве стримуємо фронт, а з тилу нас оточують дві армії». Сталін відповів коротко: наказую розгромити ті армії. Інші — напишуть так: оскільки командуючого звинуватять за всіх обставин, то треба було вивести з «мішка» військо, а самому застрелитися і врятувати десятки дивізій та бригад, бо після того погрому Ставці доведеться збирати всі, які тільки є, резерви й ставити їх заслоном замість фронту, що загинув. Проте дехто з істориків доводитиме, що своїми діями Південно-Західний фронт вирішив долю всієї війни. Так чи так, але у безприкладному героїзмі бійців і командирів фронту, зокрема його командуючого, не сумніватиметься ніхто. А також у тому, що полки і дивізії трималися стійко, завдали ворогові великих втрат, зірвали його підступні, маячні плани. Танкові армії Гудеріана, замість того, щоб іти на Москву, остерігаючись удару з правого флангу, будуть змушені повернути на південь, втрачаючи на далеких дорогах Білорусії та Брянщини не тільки наступальний запал, а й людей і техніку, що виходила з ладу на довгих переходах. Замість того, щоб вести прямим маршем свої війська на Кавказ, був змушений повернути на північ і Клейст.

Дві фашистські армії замкнули велетенські кліщі, розімкнути які було не під силу оточеним. І поки кліщі сти скалися, поки броня трощила броню, з Далекого Сходу на допомогу Москві йшли ешелони з бійцями Далекосхідної, а дороги під Москвою розгасли і німецькі танки грузли на них по самі башти.

Біля Києва опинилося в оточенні п'ятсот тисяч бійців і командирів, багато біженських валок, партизанських загонів, що приготувалися до боротьби в підпіллі. В цьому вселенському морі, в цій скаженій молотьбі котилися тисячі зерен, і серед них — маленька зернинка — Михайло. Із зернинок складаються колоски, снопи, копи, скирти...

Він не думав про це, не міг думати так — просто робив те, що було на нього покладено.

Михайло твердо пам'ятав про завдання — зв'язатися з лісником, одначе розумів, що зараз зробити це не можна.

Проте ще кілька разів намагався пробратися до лісу, але ліс було щільно оточено, скрізь стояли кулемети, кружляли по дорогах мотоциклісти. З лісу не стріляли. І піхто звідти не виходив. Зате німці стріляли часто, й одного разу з канавки підхопився червоноармієць, мабуть, хотів пробратися в поле поповзки: побіг назад. Його не вцілили.

Михайло зрозумів, що ліс густо напакований військом. Але то вже й не військо, бо без танків, без гармат, без плану, мети і надії.

Переконавшись у марності своїх спроб, обійшов ліс і пішов на схід. Тепер він пробирався до Шатрища, де сподівався знайти своїх. Там їх буде відшукати не просто, проте Шатрищанський ліс не вельми великий, якимсь знайде.

Скрадався виярками, брів житами, проглядаючи наперед шлях. А він знову був, як розмотана кривава бинда. У чорних вирвах, руїнах і згарищах. Бродило багато худоби, налякана, покинута, вона моторошно ревла, розбивала копи. Воли і крові, табуни лошаків-стригунців, гурти телят і овечок, ніким не доглянуті, нікому не потрібні. В корів порозпирало вим'я, — лоша́та, овечки ще трималися гурту, а корови розбрелися по полях і садках, стояли попід дворами, чекаючи на господинь, щоб подоїли їх. Чимало їх, великих, як гори, лежало при дорозі — наїлися мокрої конюшини або були вбиті. Траплялися й доглянуті гурти, їх стерегли пастухи, здебільшого жінки, валки ховалися під скиртами або по байраках. Михайло підійшов до одного табору напиться, та й просто захотілося поговорити з людьми чи, бодай, подивитися в живі людські очі.

Йому дали молока — стояло під кущами більше десяти повних бідонів, і пишнотіла, висока білява молодиця сказала, що це — вечірне, вранішнє вилили на землю, дівати його нікуди, тільки німці взяли два відра — їхали по дорозі на машинах і завернули до них. Усі спочатку дуже злякалися, але німці їм нічого не зробили ще й чогось реготалися, а один навіть ляснув їй нижче спини, зовсім як їхні сільські парубки. Тільки які це парубки, скільки наших хлопців побили, а скільки пообкладали по ярах і

лісах, прирекли на смерть або полон. Виходу звідси немає, місцеві казали, що останню дірку — під Лохвицею — німці заткнули два дні тому. А що, кажуть, там коїлося — просто жах. На молодицю суворо grimнув синий міцний дід — чого, мовляв, розп'ялася з незнайомим чоловіком, піди заверни корови, й вона пішла до корів, а Михайло трошив стерню поруч неї. У молодиці стало терпцю на півсотні кроків, а тоді вона просто, по-сільському, запитала:

— А ви хто ж будете? — й дивилася на нього карими очима приязно, навіть, як здавалося Михайлові, і заклично, йому це було й не дивно. Проте жінка й соромилася його. Опустить очі, а тоді знову зиркне, обпече вогнем з-під темної хустки. Пустельне поле, стерні, попід ярами та по лісах бродить смерть, все рушиться, все гине, може, й твоя погибель он за тим кущем, і терпне серце, гостро почуває минуність світу, і насамперед власну, й не хоче миритися з тим.

— Не боєць? Не кадровик? — так само стріляв очима молодиця. — Видно, що не кадровик. Кадровики — ті стрижені, їм — найгірше. Просто біда. Люди говорять, вилуплюють їх німці. А сховатися пікуди, пересодягайся не пересодягайся — голова стрижена. А у вас — волосся. Якпійсь начальник маленький? Маленький, бо молодий, — осміхнулася.

— Старший, куди пошлють.

— Посильний при сільраді?

У кінці гонів попрощався з молодицею, пішов. Але за кілька кроків вернувся, бо од шляху, де куріла пилюка, густо йшли німці, від валки відокремилася підвода і їхала в їхній бік. Михайло вернувся — біля корів можна видати себе за пастуха, за гонщика. А рука стискала в кишені руків'я нагана, й він ще не вирішив, викине його в стерню чи стрілятиме. Але німці не під'їхали. Зупинилися на кользовищі, де росла густа трава й кольза стояла, як витріпані віники, та почали ловити коней. Либонь, збиралися перепрягти свою паровицю. Вони ловили двох найкращих, — гнідого і вороного жеребців, а ті не давалися, круто вигинаючи шиї, гасали по полю, проте не втікали далеко від табуна. Михайло подумав, що німецькі їздові мало тямлять у конях — жеребці вигуляні, не впрацьовані, далеко на них не заїдеш.

Його знову опанувала моторошна відвага од близькості

ворога. Мабуть, жінка помітила щось у його очах, бо сказала:

— Заспокойтеся. А ще вам треба перемінити одяг. Він у вас ніби й не військовий, а ніби й військовий. У мене є у вузлі чоловікове. Тіко зараз я не можу, там свекор. Сердитий... чоловік... Ще й духу вовчого.— Вона почервоніла.— Лишилися ми тут через нього. Плелися, наче попутані. По три дні стояли в ярках. Все дньовки та дньовки. Тепер вернемося.

— Я десь перевдягнуся,— суворо сказав Михайло, бо надто йому самому хотілося прихилитися до якоїсь валки, пересидіти лихо.

Німці ввіймали одного жеребця — гнідого, підпрягли до свого коня й поїхали доганяти обоз. А свого кудохвостого огиря залишили серед чужого поля. Він високо задер голову, навіть був рушив навздогін, та невдовзі зупинився. Михайло стояв у долинці серед скошеного жатками (ще видно сліди від коліс і кінських копит) поля, й стерня жовтіла впереміжку з травою та бур'яном, і сіріла попереду дорога, й по ній даленів віз, а худий битюг гріб у кользі копитом, оглулено та здивовано дивився вслід військовому повезу. До нього, бокаса, схропуючи, наближався вороний жеребець, а тоді й собі витріщився, неначе на диво, гребонув копитом землю. На краю табуна сполохано іржала молода ворона коблиця.

Михайло ще раз попрощався з молодницею і пішов.

Наступного дня (ніч Михайло переспав у скирті) пробирався він долинною, глибокою борозною, прокладеною по давно заораній осушувальній канавці, пробирався сторожко,— вже кілька разів наривався на незнайомців, здебільшого переодягнених у цивільне бійців, воліли розійтися мовчки, не довіряли одне одному, вже не довіряли,— в кінці канавки зупинився. Тут болото перемогло, взяло своє — вигнало кілька кущиків лози та гривку очерету, в куцах і чипів Михайло, оглядаючи полукіпки поперед себе. Стояла мрячна погода, й далеко проглянути не міг. Зранку в тому напрямку, куди йшов, пролетіло кілька німецьких літаків, притиснуті хмарами, вони літали низько, Михайлові здавалося, що пілоти оглядаються на нього. А може, вони й справді оглядалися на малесеньку постать у морі сірих хлібів, як оглядається мисливець на дрібну звірину, не варту його пострілу.

Літаки пролетіли, Михайло хотів рушити далі, але його

увагу прикувало якесь шамотіння. Він присів, прислухався, приглянувся. Полукіпки бігли рівними рядами, деякі були порозбивані й майже всі без шапок: позносило негодою, постягувала худоба. В імлістім переддощів'ї копи стояли зчорнілі, сумні. Спочатку подумав, що то шелестить якесь звіря. Але шелестіло настирно. Нарешті він визначив, звідки лунає те шамотіння. З третього полукіпка в праву од нього руку чорніла людська спина, вона ледь погойдувалася. Михайло вийняв з кишені наган, але гачок поки що не зводив. Чекав. І раптом з-за верхнього снопа вигулькнула голова, роззирнулася заячим позирком. З-під синього кашкета майнуло руде вигоріле волосся, стало видно заросле обличчя, сторчкі, неначе обрубані вуха. Михайло аж не одразу повірив; хіба мало в світі рудих людей із сторчкими вухами. Чоловік задер голову, висипав щось у рот, і знову сховався за полукіпком, а Михайлова уява ще раз намалювала його обличчя. Так, це був завідувач Петродівицького райвно Семен Михайлович Жученко, він виминав колосся і жував сиру пшеницю. У всій його постаті, квапливості, з якою закидав голову і пив з долоні зерно, було щось жалюгідне, гідне співчуття, але Михайло чомусь розсердився, і стрибнув йому в грудях чортик і вже йшов до Жученка не так, як збирався підійти спочатку. Стунав повільно, не ламаючи стерні, й руку з наганом тримав при боці.

— То хто це краде німецьку пшеницю?! — Це був жарт, яким хотів підбадьорити Жученка, а трохи й себе, це була радість від того, що зустрів знайому людину, однодумця, з яким підуть далі, а вдвох, зрозуміло, легше боронитися, легше впильнувати сон, удвох вже можна боротися проти ворога. Проте злодійкуватість, з якою Жученко пив зерно, викликала й роздратування.

Мабуть, до такого скрику Жученко підготувався давно, думав про таке багато разів, бо хоч і кинувся, немов від удару, але не підхопився, навіть не оглянувся, а тільки випростався й блискавично підніс угору руки.

— Steht auf¹, — сказав Михайло (учив у школі німецьку мову, пам'ятав кілька фраз), сказав тому, що, попри радість, у ньому спалахнуло презирство до цього здорового, але такого зляканого, готового здатися будь-кому чоловіка. — І хліб-сіль.

¹ Встати (нім.).

Жученко обережно оглянувся, повільно опустив руки. Він підвівся, подивився на Михайла чорними, затуманеними очима, та раптом по його неголеному обличчю пройшла судомо, й він хрипко, зі злістю сказав:

— Ти цю пукавку викинь. Досить. Полякали горобців. Придумали пукавки. У них он танки. Три дні грейдером пруть.

— Куди пруть? — запитав Михайло. Він усе ще не вловлював інтонацій Жученкового голосу, не бачив, як той відштовхує його поглядом.

— Куди! На Москву. Танки, і машини, і пушки на залізних колесах або й на гусеницях. Хотів перейти дорогу — так де там. Як плав пливе. Три дні й три ночі... А ми хотіли... шапками. Погоріли шапки... Клямка. Вісімнадцять гвинтівок, один автомат, а то дробовики...

— Ви йшли з Федором Дмитровичем? — вже про щось здогадуючись, приступив ближче Михайло.

— Ішов. Дурнем був,— великий брудний борлак спазматично здіймався на торлі Жученка, той уже майже кричав. Ще хвилину, й почнеться істерика.— З тулками проти танків! Дробом їх! Дробом!— Його голова смикнулася й безсило впала на груди. Й не сталося істерики, навпаки, Жученко сказав тихо й страшно: — Всіх перебили.

Саме оце — майже пошепки вимовлені слова, найдужче переконали Михайла.

— Всіх? — мовив вражено.

— Може, хто й вирвався, та наврояд,— оповідав Жученко.— Ще ми приклеїлись до якоїсь частини. Рот дві... Одна гармата, один броньовик — та і його покинули, щось там поламалося. Загнали нас німці у яр, Ключенський називається. Ну й... Федора Дмитровича — на самому початку снарядом. Я в бурчаковій вимоїні лежав... Пронесло. Далі почали по тому ліску смалити. Майже добу. Бо не здались дурні з самого початку. Ну й... перемішав німець із землею...

— Вас, бачу, ні,— проймаючись дедалі більшою ворожістю, сказав Михайло. А самого пекла думка про Федора Дмитровича, про загін, обірвалося щось останнє, на що сподівався.

— А ти б хотів... Побував би в таких бувальцях.

— Ще, може, побуваю,— крізь зуби пообіцяв Михайло.— Ви ж самі як вирвалися?

— Увечері в полі скирта загорілася. Дим у наш бік

понесло...— Жученко вмовк, бо зрозумів, що виказав себе — покинув своїх увечері, а вони трималися ще цілу ніч.

Проте Михайло більше нічого не розпитував. Лише зацікавився, куди той тримає путь.

— Куди очі,— гребонув брудною рукою Жученко.— Але, очевидно, сказав неправду, недарма хотів перейти грейдер. Вже намітив десь теплий куточок. Він підозріливо, майже вороже дивився на Михайла, мабуть, драгували Михайлів спокій і впевненість, вселяв острах наган, що його Михайло засунув до кишені штанів.

— У кожного тепер своя путь.— Жученко кашлянув і докінчив, немов собі у виправдання.— За місяць німці будуть у Москві. А до зими — за Уралом. Сила солому ломить.

— Еге ж, солому ломить,— мовив Михайло, а думав про інше. Його моторошно приголомшила звістка про смерть першого секретаря та загибель загону. Може, й не повірив би Жученкові, але щось змушувало вірити, та й чи можна було сподіватися на інше — німці обложили увесь край, усі гайочки та ярочки, загонів справді нікуди було подітися.

— Але ж ви не бачили... чи всі погинули? — все-таки запитав.

Жученко похнюпив голову.

— Чув. Я був недалеко... Звісно, мо', хто й вирвався, перебрався на той бік.

— На який бік?

— Ну, за фронт. У нас іще в путі розмови пішли... Щоб не в ліс — а на той бік. У такому лісі не всидиш.— Він помовчав і повторив ще раз: — Мо', хто й вирвався. Додому вернувся чи деінде сховався. У кожного тепер своя путь.

І мовби на підтвердження цих слів рушив у долинку, звідки щойно вийшов Михайло. Він ішов обережно, все-таки боявся Михайла. А Михайлові щось і далі стискало груди, а в голові було порожньо, наче там усе випекло вогнем. Попелище пам'яті, попелище споминів, попелище надій. І на тому попелищі єдина жива цятка — погляд Федора Дмитровича. Погляд незвичайний, теплий, батьківський. Що він хотів йому сказати? Щось дружнє, хороше, і не сказав. А він — теж, хоч і носив ті слова під самим серцем, не виповів їх.

Михайло так дійшов до Клеченського яру. Найдужче його вразили на цій путі не перекинуті, потрощені

машини на узбіччі, не постріляні тонконогі, тонкошії коні однієї, вороної, масті, навіть не німецький літак, що увігнався мотором у землю і з його розбитого черева висипалися листівки,— найдужче його вразила на степовому хуторі білизна на шворці, неначе зграя зляканих птахів, і серед неї прострілена кулею дитяча льоля. Він знову згадав хлопчика, що втікав у жито, вбитого хлопчика, і подумав, що фашисти стріляють в саму серцевину світу.

У Клечанському яру він знайшов лише вирви, купи гілз, розбиту гарматку — сорокоп'ятку, він зрозумів, що загиблих поховали в іншому місці. Хто поховав — свої, німці, й де, було невідомо. Спробував і собі перейти грейдер, аби розпитати в сусідньому селі про бій, послухати, може, хто залишився живий. Приблизився до гурту біженців, здалеку спостерігав, як повзли на схід важкі німецькі колони. Поперед нього сиділи на високому, викладеному клунками возі дід і хлопець-підпарубійко, цахлили, аби проскочити грейдер. Гули тягачі, ревіли машини, і конячина щоразу перово перебирала ногами.

— Ох і сила, ох і сила,— раз по раз повторював хлопець. Дід сидів мовчки, а тоді враз повернувся і вперіцив хлопця по плечах лозиною. Він не сказав нічого, промовчав і хлопець. А потім проїхала колона танків, німці сиділи та лежали на броні в трусах, загоряли. Долітало тирликання губної гармошки, сміх. На останньому танку четверо німецьких вояків грали в карти. Михайло пішов від грейдера. Його чомусь особливо вразило і надовго закарбувалось у пам'яті — німці грають на теплій броні в карти. Неначе немає нічого страшного попереду, неначе вже виграли війну, як партію в карти, коли масть сама йде до рук.

З Клечанського лісу спостерігав колону полонених. Їх вели дорогою на захід. Охорони було небагато, пімці йшли з боків та позаду, засмагли, веселі, з позакачуваними до ліктів рукавами, з автоматами на шиях, за спинами хляпотіли якісь круглі коробки. Серед них було чимало дрібних, миршавих, але від одного погляду на них у Михайла стискалося серце й щось туго натягувалося в грудях. Здавалося, котрийсь оглянеться на кущі, в яких він сидить, і покиває пальцем: «А йди-но сюди». Один пройшов зовсім близько від Михайла. На ньому був новий припорошений мундир і каска в зеленій маскувальній сіточці. В руді тримав велику обчищену морквину. І все ж найдужче його приголомшили полонені. Брели понуро, приречено й

були наче викупані в отруйній воді,— на всіх обличчях один і той же важкий карб, одна й та ж похмура задума і розгубленість. Дехто — без ременів, кілька чоловік — босі.

Колона пройшла, а Михайло ще довго лежав у кущах, і думка безспло плуганила по дорозі. Була не в колоні, але й не на волі.

5

Дві доби добирався Михайло додому. Проня зустріла його усмішкою, що пробилася крізь сльози. І, знай, повторювала одні й ті ж слова:

— Я так тебе чекала. Якби ти знав, як я тебе чекала.

Вона, мабуть, хотіла його розпитати, де він блукав і що з ним сталося, але він поклав долоню їй на плече, легенько потис, і вона замовкла. Їй було достатньо того, що він живий, з нею. Якщо захоче — розповідь, а не захоче — й так буде. Проня ще до одруження скорилася Михайлові, їй приємно коритися, гарно до нього прихилитися, знайти захисток. Любила слухати Михайлову мову, наївно вірила у всі його розповіді, навіть якщо він химерував вочевидь, розказував щось таке, як у тій баснці про свиню, яка виводила курчата, а потім сміявся, тоді сміялася й вона, ловила лише звучання його слів і не вельми задумувалася над ними. Йому це часом подобалося, а часом дратувало.

Вона заходилася готувати обід, але він ледве скинув чоботи, повалився на заслане рябеньким рядном ліжко й заснув. І проспав півтори доби.

Коли пробудився, побачив замість Проні тещу. Василина Карпівна топила в печі. Крутила з соломи крутні й кидала в піч, і вогонь грав на її пласкому обличчі. Невисока (як і Проня) на зріст і теж міцно збита, але змарніла на обличчі, худі, неначе в риб'ячій лусці, ноги були тонкі та чорні, на них повипиналися сині вени. Взувалася вона лише пізно восени, перед снігом, а ціле літо, весну та осінь місила грязюку босоніж. Міцна, жилага, тримала на своїх плечах господарство, й тримала міцно. Хата, і хлів, і комора на каменях, і гарний садок по схилу горба, і гарний низинний город. Не була ні доброю, ні злою, придивлялася своїй Проні іншого зятя, тракториста Прохора, а коли Проня одружилася з Михайлом, удала, що змирилася. Проте затаїлася у вічній обороні.

У ці дні теща не спочивала. Бідацькою інтуїцією вловила, що на них чекає попереду велика скрута, й сутужила, скільки могла. Правда, сименталку в двір не привела (хто зна, чия вона, ще об'явиться хазяїн), але в хліві бекало четверо овечок (раніше овечок не мала), й принесла звідкілясь клунок солдатської білизни та дві шинелі, а тепер возила з поля возиком збіжжя. Пірила возика попід в'язами на гору, а од воріт возик найжджав дшпелем на неї — двір був трохи похилий. Між погрібником і садом вже стояла сіра скирточка пшениці. Тепер посила постількою горох, сьогодні ранком послала в поле Проню.

— Пшениця не умолотна, повисипалася геть, — сказала Михайлові. — З копи — пуд чи й намолотиш. Так що треба сутужить і сутужить, зима довга, й хто знає, що буде по ній.

І Михайло почав сутужити. Й сутужив кілька днів. Він на якийсь час мовби втік у роботу — все ж клопіт, і цей клопіт неначе виправдовував його буття. «Треба ж їм жити». «Їм» — бо навіть у думку не клав залишатися тут. Ці снопи не були схожі на справденні, в них не розібрати, де колосся, де гузир, а умолоту й справді, як кіт наплакав. Село гарячково жнивувало. Кожне — собі. Скрізь по полю серед сірої пшениці виднілися зігнуті постаті, але не було чути жодного згуку. Коси та серпи підтипали стебло німо, без посвисту. І жінці не перегукувалися, а пригиналися низько, що їх ледве видно було. Всі поспішали, розуміли, що не сьогодні-завтра це жнивування спинять.

А потім він косив по стернищу траву для корови. І конюшину на Дикому, додому приходив тільки на ніч, бо Дике — кілометрів за шість від села. Над степом летіло бабине літо, воно чіплялося за кісся, за голі, в бронзовому полиску, Михайлові плечі, плутало з стернею мичку волосся на голові й впліталось в неї. Стерні були геть білі, й конюшинище теж. І біла Проня гребла білу конюшину у валки. Вони любили сидіти на тих валках, слухати, як шелестить у стернях осінь, як дзвенить синій, у жовтих смугах обрій і як сюрчать коники. Проні здавалося, що війна вже скінчилася, бо он і лелеки по-давньому крутять вічне колесо, ще й таке велетенське, якого вона ніколи не бачила. Лелек зібралося близько півсотні (спробувала полічити — збилася), й вони мовчазно, без клекоту ширяли в повітрі, вивертаючи колесо на південний схід.

Проня дивилася на лелек, щось сказала, але Михайло не почув, бо думав про інше, думав суворо та сумно. Проня

прочитала ту суворість й злякалася її, замовкла, затаїлася, намагаючись і собі проглянути кудись уперед. Як би їй хотілося стерти з його чола оті дві зморшки й забрати з-перед його пам'яті те, про що думає. Сиділа притихла й печальна, і сонце цілувало її засмаглі, поколоті стернею ноги. Там, на валках, їх і сполохала Василина Карпівна. Вона прибігла захекана, й біленька, в чорний горошок хустка повисла в неї на шиї, майоріла за спиною.

— Приходили по тебе... Питали... Шукали в хліві,— вона важко дихала й витиралася рукавом.— Троє. І староста. Сказали, чого не зареєструвався. Був указ — усім комуністам... зареєструватися. Ще сказали, щоб прийшов. Мабуть, тра йти? — Вона подивилася на Проню, немов та була в чомусь винувата.

А може, Василина Карпівна й справді вважала дочку винуватою? Вийшла заміж за комуніста, і ось тепер маєш халепу...

Проня зрозуміла материн погляд. Але не знітилася, не зніяковіла.

— Ви, мамо, скажете!.. Нікуди він не піде.

— Еге ж, спідницею накрисш... Якби був безпартійний... Колгосп он розібрали... Приніс би якийсь рало... Підсачин Грицько бугая привів.

— Тепер я знаю, чого од вас батько пішов! — крикнула Проня.— Так вам і треба. А я не оддам, не оддам! — заголосила на все поле.

— Не треба, Проню,— заспокоїв її Михайло,— і ви, мамо, заспокойтеся... Поступлю ось на службу до німців...

— Та ти що? — сахнулася Проня.

— Ось бачите, мамо, яку дочку виховали.

Теща ображено підтисла губи, Проня всміхнулася крізь сльози.

— Я, Проню, навідуватимуся, знак подаватиму. Поки що перебуду тут, у скирті.— Й до Василини Карпівни: — Хто приходив, ваші, сільські?

— Двоє наших, хай вони покажуться,— зітхнула,— і один з району. Він колись у міліції служив.

— Ось бачиш, Проню, а ти не повірила, що мене приймають у поліцію,— скрушно пожартував Михайло.

— А старостою знаєш хто у нас? — сказала Проня.

— Хто?

— Никодим.

— Який Никодим?

— «Легко на серце од песні весьолой».

— Де взявся?

— З тюрми.

Він знав Никодима Терпила. Не багатий, не підкуркульник, просто — злодій, та ще й придурок. Напився, надів хомут і заспівав пісню, яка чи не найчастіше лунала з репродуктора, що висів на осокорі біля сільради.

— Такий став запопадливий,— розповідала Проня.— Вже відкрили в Кущиковій хаті церкву. Хрест прибили на воротах...

— Добре діло зробили,— втрутилася Карпівна.

Проня її не слухала.

— ...Поїхав у район і привіз оповіщення на податок — по дев'ятсот літрів молока з корови...

— Так що я оце кошу на німців,— посміхнувся Михайло.

Обидві жінки промовчали.

Кілька днів жив на Дикому. Вискуб у немолоченій скирті пшениці дірку й влаштував собі кубло. Проня принесла фуфайку та стару кирею. Кожного дня вона приносила їсти — чавунчик картоплі або й борщу, загорнувши у ганчірки, щоб страва не вичахла.

Михайло іноді проходив покіс-другий, але вже тільки так, знічев'я. Гнітила самотність, гнітила невідомість, гнітили важкі думки, гнітив пустельний степ. Він неухильно котився в осінь, в зиму, од нього віяло порожнечою та безнадією. Вже не бродили по ньому корови і коні — частину поприпинали запопадливі господарі, частину зігнали в кошари німці, осипалося на землю зерно, чорніло, ламалося стебло, вилягало від негоди. Люди вже не косили, а просто згрібали його у валки, але того, що в скиртах і копах — не чіпали, такий був наказ старостату. Михайло назвав поле помідорів, вони горіли в сухому бадиллі, наче маленькі сонця, їх теж ніхто не збирав.

Одного разу, пізно увечері, скирту обсіли якісь птахи, але коли він прокинувся ранком, птахів не було. Тільки тепер Михайло довідався, що скирта — теж жива, в ній завжди щось шелестіло, шурхотіло, здавалося, вона й сама зітхає та стогне вві сні. Він знав, що то стогне врожай — влягаються снопи, осипається зерно, і бігають миші. «Я сам незабаром стану мишею»,— якось пожартував невесело. І степ був живий. І одкрився він йому по-новому. І побачив його інакше. І степ, і небо, і буслів, і колюче переко-типоле. Як і кожен хлібороб, колись він їх бачив і не бачив. Бачив лише з практичного боку: небо — на годину

чи на негоду, перекотиполе — чи може згоріти в багатті, а тепер все те постало перед ним по-іншому, діткнулося його душі, натисло на якісь невидимі струни в ній. На струни, про які навіть не підозрював. Він тільки тепер збагнув, що сам од народження входить у це коло, таке дивне і прекрасне, тривожне і віще, і обертається те коло вічно. Й обертатиметься, і якщо він випаде з нього, воно того й не помітить.

І не хотілося йому випадати з нього, і терпко відчув свою присутність отут на землі, й збагнув, як то нелегко виважити в собі, в своєму живому, тлінному серці оці дві сутності: власне життя в ім'я високих принципів і оцю вічну круговерть.

Двічі в скирті ночували якісь люди, але Михайло не обізвався до них, після зустрічі з Жученком став обережніший, та й розумів, що вони теж ховаються, не відгукнуться на його поклик. Вечорами, перед сном, сів біля свого сховку й дивився, як згасав день, як займаються над степом зорі. Першою займалася вечорова зоря, але йому чомусь здавалося, що спалахув вона не там, де завжди, де звук її бачити. Вдома вона горіла над вишнею лутовкою, у Проні—над коморою, де вони спали, але завжди на сході, а тут йому здавалося, вона яріла на півдні. Там, де вона сходила, стояла серед стерні одинока верба, і на неї вночі сів пугач. Пугикав всеньку ніч, як у бочку, що розсохлася. Михайло навіть хотів піти та підстрелити — пугач кричав, неначе над його душею.

А безсонна ніч довга, як безвість, думка кудіша за неї, рветься, плутається; давить на плечі огромом скирта, а з нею — увесь світ. Вночі по стернях бродили тіні. Михайло знав, що то переливається місячне сяйво, що то хитаються тіні від бур'янів, і однаково вони були схожі на людські. Бродили й бродили, неначе грішні душі. А потім їх покривала тінь скирти. Місяць опускався нижче, й тінь від скирти видовжувалася, наповзала на стерні.

Іноді до скирти навідувався заєць. Наближався обережно, робив кілька скоків, сів, водив вухатою головою. І знову — кілька скоків.

Найважче було увечері. Так уже повелося од віку, що увечері людина поспішає додому — до тепла, до затишку, до рідних голосів, і нині Михайлова душа сама по собі зривалася й мчала через стерні до отчого обійстя, туди, де тиша, де спокій, вона не слухалася думки, що того всього вже немає, воно згинуло навіки, щось у Михайлові не

погоджувалося з тим, йому кортіло бодай подивитися на батьківську хату в місячному сьйві, бодай постояти на межі в кінці городу, й він несподівано зірвався й пішов через стерні. Ще сонце стояло на дві долоні над обрієм, ще могли перестріти його дозорні поліцаї, а він ламав і ламав сірі стерні, торуючи шлях до отчого порогу. Може, сподівався, що повернулися брат і мати? Не сподівався, вони б самі дали знати Проні. Стояв під шовковицею й вихекував довгу путь, дивувався й не дивувався самому собі. Чого йшов? Чого шукав? Якийсь щем упав на душу, шкода стало чогось — того життя, яке вже не вернеться, бо воно не тільки минуло, воно ще й умерло по тому, — його спалила війна, і туга скрутила серце колючим дротом.

Приступив ближче, при повнім місяці побачив хату й не впізнав її: димаря немає, біла стіна, що виходила у двір, чорніла вирвами, чорніли й вікна. Зненацька помітив, що в одному світиться нижня шибочка. Не одсвічує місячним сьйвом, а світиться зсередини рожевуватим світлом, Михайлові стрепенулося серце, і душа провалилася в порожнечу. Він не швидко здогадався, що вікна позабивані фанерою або дошками, що лишилася тільки одна шибка, і це викликало здивування і відчуття безмежної втрати. В ту мить хата уявилася живою, тільки якась важка зловорожа сила викинула з неї тепло і той дух, що жив у ній.

Йому почало здаватися, що тут одмінилося ще щось, приглянувшись пильніше, побачив не чотири, а лише дві груші, та й ті якісь обтіпані, і не побачив хати Герасима Мерщія. А вона стояла на горбочку, її завжди було видно здалеку, їхні хати для Михайла ходили в парі од віку, і зір не мислив однієї без іншої. Йому стало моторошно. Він подумав, що залишатися тут небезпечно, але страшенно кортіло довідатися, хто ж світить вогник у його хаті.

Зненацька позаду шелеснув бур'янець, Михайло оглянувся й побачив на протоптаній по межі стежці маленьку постать. Хтось біг городами до хати. Намагаючись не злякати пізнього маандрівника, покликав його майже пошепки, але таки злякав. Маленька постать присіла до землі, з її плечей упав на стежку сірий клунок. Хлопчак — було видно по короткому чубові — порачкував по межі назад, і Михайло зупинив його суворим окликом:

— Ану йди сюди!

Хлопчак ще хвилину чипів на стежці, підвівся, човгаючи ногами, наблизився до Михайла.

— Ти чий? — так само вдавано суворо запитав Михайло.

— Мерщій.

— Колька?

— Колька.

— Тоді мерщій іди до мене. Виріс ти, парубче, дуже, — а сам пригадував і не міг пригадати, скільки ж це Кольці — сім чи вісім.

— Ага, — погодився хлопець. — Злякався я трохи, — зізнався він. — Буряки ось несуть, набрав у бурті. — Переступив з ноги на ногу, почав збирати буряки.

Михайло допомагав Кольці.

— Ти мене хоч упізнаєш?

— Авжеж, — пмигнув носом Колька. — Тільки я думав, що ти там, — махнув рукою у східну сторону.

— Як бачиш, я тут. Сподіваюся, ти хлопець розумний і не скажеш нікому, що бачив мене.

— Поліцаї запитували в матері, чи ви не заявлялися, — повідомив Колька.

— В чиєї матері?

— В моєї. Ми ж у вашій хаті живемо, — сказав Колька якось винувато. — А нашу — розбомбило. Неначе підняло, а тоді кинуло, і тільки курява. Я сам бачив, сидів на краю окопа й бачив. Тут на всіх городах вирви бомбові. Я окоп в'язовим гіллям накрив, а зверху присипав землею, так та земля ходила ходуном. І груші ваші бомбою поламало, і нашу яблуню. І діда Герасима убило... Об яблуню. Ми аж надвечір його знайшли.

— Діда Герасима вбило?

— Ага. Він усе з мішком ходив. Снопи, картоплю носив з поля, сіль і мило з крамниці. Бомби й снаряди падають, а він ходить, мовби й не про нього. Мати просили, плакали, і сусіди йому казали. Ворожка Шаталиха йому наворожила, що житиме до дев'яноста трьох років, і він вірив і не боявся. А тут три дні таке стояло... Німці з-за річки стріляють по тутешніх садах, яблука і груші осипаються, наші на той бік снаряди кидають... Але ті стріляли частіше й дужче. І діда — об яблуню.

Михайла здивувало, що хлопець так легко пережив смерть свого діда і так спокійно розповідає про це. Навіть захотілося присоромити, гримнути, проте промовчав, слухав Кольку і думав про діда Герасима, якого вбило вибуховою хвилею, кинувши на яблуню, що її сам же і посадив. Яблуня родила червоні-червоні яблука, дід вгощав

ними дітей. Він не був жадібний, хоч і проходив увесь вік з мішком та носив у двір все, що міг запхати в той міх.

— Димар на вашій хаті знесло бомбою, якою підняло нашу хату, а цю стіну... Ну, її побито через мене,— знову мовив винувано.

— Як через тебе?

— Ми ж у окопі сиділи, а наш колодязь землею засипало,— пояснював Колька, наче саме по собі зрозуміле.— Ну, а мати захворіли, жар у неї, і Ольга з Галькою плачуть, води просять. Я й пішов до вашої криниці. А воно раптом — д-р-р, я спочатку не зрозумів, що то таке, хоч і впав з ляку, а тоді поглянув угору і бачу — шибок немає. А потім знову — д-р-р, — вже по стіні, і там вирви чорні. Німець з кулемета. Я — назад. А мати так тяжко дишуть. І дівчата ревуть. Малі ж бо. Я знову з відром попід хатою. Вже рачки. Відро за дужку в зубах держу. А він знову як гаркне.... Аж за четвертим разом удалося пролізти. Набрив води, а тільки на денці приніс — німець відро продірявив кулями. Довелось мені ще раз лізти, вже з чайником. Ото він і поколунав так вашу стіну через мене.

— Після війни залатасм.

Топкий гарячий обруч стиснув Михайлове серце, і він пошкодував на саму свою думку про те, що Колька так спокійно розповідав про смерть діда. І щось крутилося в голові, болюче й неохватне: що ми важимо всі на землі? Що означаємо? Ніщо. Мішені, маленькі вогники, які можна вмить загасити дев'ятьма грамами свинцю. Але насупроти випрочувалося й щось інше, про той-таки вогник, який заради інших вогників чотири рази тріпотів під кулями. Він і сам незчувся, як його долоня опинилася на білявій голівці, і та голівка на мить принишкла, а тоді випрочувалася. Кольці була приємна ласка, але він соромився її. І Михайло теж трохи засоромився й не знав, що казати далі.

— Ви, здається, збиралися евакуюватися? — нараз пригадав він.

— Виїжджали. По шляху йшло військо, так ми повернули на Дику греблю і застряли в Півневій Рудці. Там у нас вісь зламалася, вернулися назад. Ото і вся наша евакуація,— сказав по-дорослому.— А дід і не рушав.

Михайло чомусь зітхнув, для чогось підважив рукою мішок з буряками. Було їх кілограмів з десять.

— Ну що ж, Колька, неси буряки. Та дивись не падаєся.

— Я ще малий, мені нічого не буде,— по-дорослому пояснив Колька.

— Хтозна. І спасибі тобі...

— За що спасибі?

— За інформацію. І так... за все.

— Це тобі спасибі. Ми в твоїй хаті живемо.

— Мені тепер хата не потрібна.

— Ти партизан? Живеш у лісі?

Це було перше по-справжньому дитяче запитання. Михайло подумав, як же швидко він став дорослим, цей Колька. І хоч почувався дещо незручно перед Колькою — який він ще партизан — сказав:

— Партизан. Все одно наша візьме. Вір, Колько, і батько твій вернеться, і дядько Митрофан, і збудують нову хату, і житимемо ми ще по-людськи, як і колись жили.— Хвилину помовчав і додав: — Матері про те, що бачив мене, не кажи: жінки, вони... не так уміють тримати таємниці, як ми. Бувай здоров.

Він стиснув у своїй широкій долоні маленьку Кольчину руку, й стиснулося щось у нього в серці; шарпнулося кудись, і так захотілося поцілувати цього дорослого малюка, аж зацеміло в грудях — стримався, бо розумів: у Кольчиних очах це буде не по-чоловічому, не по-партизанськи, а йому ще довго жити в чужій хаті, довго і важко, й пішов. Хата лишилася позаду. Він розхвилювався й знову не міг дати собі відповіді, що його вело в цій мандрівці — який спогад, яка зачасна думка. Просто він не міг ступити далі, не поглянувши на те місце, з якого розпочався сам, розпочався його рід, без якого він ніхто й ніщо і яке має якись дивом продовжити його, якщо його навіть не стане.

Спогадом про рідну хату, про Кольку він жив усі наступні дні.

Якось ранком, коли Михайло снідав (гречана каша в чавунчику і кисле молоко в гладущику, Проня вставала рано і бралася в степ разом з туманами), вона сказала:

— Учора забрали Хрипка і Микитченка. Обоє комуністи. І ще двох — Воликову Ніну, вчительку молодших класів, і Крисиного Миколу. Цих так і зовсім хтозна за що.

Вона сказала це, коли Михайло вже поснідав. Сиділи під скиртою і дивилися, як осідав до землі туман, як вставало у колючих стернях сонце, як починався ще один безрадінний день.

Проня спочатку хотіла приховати грізну новину від Михайла, а потім вирішила сказати. Проте, коли б знала, як

вона струсне Михайлом, певно, не сказала б. Чомусь його особливо стривожило й занепокоїло, що німці заарештували Ніну і Миколу. Він розпитував, хто їх арештував і що вони робили до війни, як жили, де працювали, тобто все, що знала про них. Він здогадався, що Ніна і Микола залишилися для підпільної роботи, й тепер німці довідалися про це. Проня теж почала про щось здогадуватися. Обняла його за плечі, притиснулася до грудей головою, їй хотілося втримати його біля себе, якось захистити, заховати, але розуміла, яка вона маленька проти світу зла, вогню і сталі, й скорботно мовчала. За короткий час їхнього подружнього життя вона звикла в усьому покладатися на чоловіка, їй так гарно, так затишно було слухати його, і тепер геть розгубилася.

— У мене в Прилуках є тітка,— раптом скипулася.— Може, ходімо до неї?

Михайло, здавалося, не чув її.

— Ти завтра не приходь,— склав у вузлик чавунець, гладуцик і хліб.— І позавтра теж. Я сам подам тобі знак...— На його чоло лягли дві зморшки.— На грушевому пеньку в кінці городу лежатиме грудочка або камінчик. Значить, наступної опівночі жди мене в кінці саду.

— А ти ж куди?

— Проню,— обняв він її, ще й погладив по голові, як маленьку,— не розпитуй мене більше ні про що. Що менше людина знає, то менше в неї голова болить. Ну, це я так... Просто, так буде ліпше для тебе. Й легше мені. Розумієш? Мало там чого. Я не для того залишився, щоб сидіти в скирті.

У Проні по щоках потекли сльози. Він знову пригорнув її до себе, йому захотілося втішити її і втішитися трохи самому, але знав, що це неможливо. Йому хотілося розповісти Проні все: що стали вони перед страшною правдою, яка надто страшна невідомістю, що йому самому важко в цьому розібратися й що всі ці дні він летів, немов комашка на нитці бабиного літа, але й цьому тепер настає край, бо й комашці колись треба ухопитися за бадилінку, хай якою хисткою вона буде.

Аби про щось довідатися, йому треба йти до людей, когось шукати, комусь допомагати, в когось просити допомоги. Може, він і справді ще стане комусь у пригоді!

Але сказав зовсім інше. Чого й не сподівався сказати, навіть не знав, що воно в ньому є. Він сказав, що вони прожили разом багато гарних днів, що вона, Проня, дуже

хороша жінка, як тихе літо, й що не його вина, що їм доводиться розлучатися. Він приходите до неї, подаватиме про себе звістки, але нехай вона вже тепер лає і кляне його перед сусідками та по всьому селу, мовляв, він їй ніякий не чоловік, зайда, приймак, що не прижився до двору, бо й не хотів приживатися, мовляв, не шанував тещу, а її, Проню, бив і зраджував, де тільки міг. І вона вигнала його, мати взагалі відмовляла її виходити за комуніста, а вона не послушалася й занастила собі життя, бо комуністи й любити не вміють, і хазяйства не тримаються, й люди вони кляті. Він сам не знав, де бралися в нього такі слова, звідки прийшла така мудрість, така прозорливість, проте розумів, що це єдиний шлях для порятунку Проні та її матері. Останнім часом багато думав про себе та Проню. Либонь, на початку його одруження й справді було помилкою. Михайло вже розумів, що, не кохаючи або кохаючи не глибоко, люди одружуються з різних причин. Невборимо заявляє про себе природа, приходить час, коли це стає просто нестерпним і чоловік добирає собі пару, при тому добирає так, щоб дівчина все-таки подобалася, була по серцю; дехто шукає господиню в дім. Проня прихилила його серце покірлістю, світлістю душі, якоюсь величавістю, взяла тим його в полон, у особливий тихий полон, він мовби лікувався там від іншої любові — і якийсь час той сховок був надійний. Поки знову не побачив Віру. Мабуть, він у чомусь винуватий. Мабуть, то не справжня любов — до Проні. Але він вдячний їй і ніколи її не зрадить, якщо не зрадить, не розлюбить його вона. На іншу любов він не має права, про інше кохання не може думати. А те, що не може прогнати з думок Віру, від нього не залежить.

Але Проня була така щира й наївна, така вдячна минулому, що не могла припуститися думки, аби проклясти його навіть про людське око. Вона злякалася, а тоді аж щось запідозрила й почала допитуватися, чи він не зраджував їй.

— Проню, о цій лихій годині це, мабуть, вже й не мало б значення, але я клянуся тобі, що в мене не було нікого.— Він аж почервонів від ніяковості, бо чомусь подумав про біляву молодичку в стернях.— Ти в мене перша, як і я в тебе. Ти це знаєш. Але неправда — єдиний рятунок для тебе. Що дужче ти мене ганитимеш, що більшою проявою видаватимеш, то буде ліпше. А може, я трохи такий і є,— осміхнувся він, щоб підбадьорити Проню.

Він подумав, що Проня, мабуть, не зможе проклинати його, але сподівався, що це зробить її мати, попросив, аби Проня розказала про це їй. Проня пообіцяла. Вона здалася йому якоюсь беззахисною — та так воно й було насправді, — і йому стало шкода її. Якби можна було, не покинув би її нізащо. Якби можна було сховатися (від усього й від думок про Віру теж), то він би сховався й, мабуть, прожив з Пронею щасливе життя. Він навіть бачив такий куточок. Те місце запам'яталося навіть крізь дим пожежі. На схилі глибокого байраку стояло покинуте хуторище — хуторянам перед війною наказали переселитись у міста і села, — чиясь глупота, як вже тепер бачив Михайло, — вишневий та яблуневий сад і тополі по горбі, а по дну зеленого байраку річечка у вербах та дві саджалки. Омріяне для кохання місце, для діток, щоб виростали здоровими і вільнолюбними. Така думка тільки раз і вироїлася в його голові, й вироїлася через те, що бачив кругом пожежі та смерть, а серце прагло тиші та затишку. Але він нічого не сказав Проні, аби не рвати їй ще дужче серця. А ще глибоко-глибоко жевріла думка про те, що, окрім інших людей, має потурбуватися долею і члена бюро райкому Віри Северин. Він ще не знав, піде до неї чи не піде, але думав про те.

6

Михайло вирушив у Петрову Дівичю увечері, коли на стерні впали сутінки. Вони впали рано: крайнеба облягала туга хмара, вона була лілова, повзла повільно, поперед неї звисали розтріпані мички, хмара мов підгортала їх під себе, з лівого краю вона була оранжева, й від неї до землі простяглися скісні лінії — там періщив дощ. Утихли в стернях коники, прудко втікала сорока, сухо шелестів бур'ян. Михайло подумав: чи не вернутися назад? Та враз знявся вітер, попхав хмару праворуч, до Дніпра, незабаром небо вияснилося, густо виспнали зорі, і в тому холодному мертвому сляві хати та садки селища стояли принишклі й мов незнайомі. Садки ще не скинули листя, тільки вишняки потемніли, руде, мовби обпалене листя сухо шелестіло на вітрі. По хатах блимали вогники, але чимало вікон було затулено віконницями та матами знадвору — хоч раніше затуляли вікна тільки посеред зими.

Михайло брів стежкою в берегах, а тоді вибрався на глуху вулицю — Крупеники — й попрямував до центру. Сту-

пав обережно, тримався тинів і парканів. У селищі поскрипували журавлі, десь лунав жіночий голос: «Прийми, прийми, бодай тобі...» Десь цюкала сокира. Хтось поночі рубав дрова — не нарубав за дня. Все таке знайоме і все якесь інакше. Михайло здивувався, йому здавалося, що селище має втопитися в тиші й темряві. Йому аж ворухнулася злість на людей.

Ще раніше намітив кілька адрес. Найперше вирішив навідати Кузьму Вареника, комсорга засолзаводу, тихого хлопця, сліпого на одне око. Михайло сам передавав йому виклик-запрошення до Федора Дмитровича. Але несподівано помітив, що йде не до Вареника, а до вдови Яремихи Цимбалючки, у якої квартирувала Віра Северин. Спочатку здивувався, а потім подумав, що звідси справді найближче до Цимбалючки, чи то пак до Северин, а далі піде до Вареника. Якщо, звичайно, Віра ще квартирує в Яремихи.

Михайло прочинив дощату, на кривих, розхитаних завісах хвіртку й зайшов у двір. У всіх трьох вікнах, що дивилися на подвір'я, світилося. Десь у глибині свідомості ворухнулася думка: одинока вдова й так не економить гас, але одразу й згубилася. Двері були не замкнені, й Михайло з сіней вступив до кухоньки. Це була його помилка. Спершу треба було постукати у вікно. В кухоньку виходило ще двоє дверей, Цимбалюк колись був заможним сільським непманом, проте вчасно продав олійницю і поступив на клінкерний завод. Цимбалюки мали багато дітей, але ті повіростали, роз'їхалися, а старий Ярема два роки тому помер.

Михайло увійшов до кухні, і водночас з лівих дверей з чашкою в руці вступив немолодий, білявий, лисуватий, тілистий чоловік у спідній сорочці, підтяжках і штаях-галіфе. Спочатку Михайло нічого не зрозумів, але в наступну мить його погляд упав на незнайомого кольору галіфе, і його мовби приском обсіпало, а десь під лівою лопаткою застряв кілочок, не давав ворухнутися, метнутися вбік, назад. Перед Михайлом стояв німець. Він теж здивувався, теж оторопів, але не так, як Михайло. Він не тікав, не хався за зброю, а тільки дивився на прибульця широко розплющеними булькатими очима, й це трохи заспокоїло Михайла. Німець чомусь-таки впустив чашку, вона задзвеніла, розкололася на друзки. Вони разом подивились на них. На дзвякіт вийшла Яремиха. Жінка метка, розумна, вона

вмить все збагнула, викруглила в удавано-радісній усмішці губи, сплеснула руками:

— Михайле! Михайле Прокоповичу! (по батькові не знала, одразу вигадала). О, який гість! — Й до німця. — Свій, карош чоловік, сусід. Проходь. — Вона відступила вбік, спиритно підбрала друзки й далі щось торохтіла, але Михайло вже пройшов новз неї до світлички. Він ішов неначе по крижинах, що пливають по річці, й стулав не до берега, а від берега. Почував спиною небезпеку й гарячково роздумував, що робити далі. А очі в одну мить оббігли маленьку, в одне завішане сірою хусткою вікно, кімнату. Під вікном притулився невеликий столик, а трохи ближче — ослін, просто перед Михайлом стояла фанерна, пофарбована в коричневий колір етажерка з книжками, і за нею — металеве ліжко. На ліжку лежала Віра. Це була та сама кімната, в якій вона квартирувала раніше, і її етажерка з книжками, але на ослоні лежала ще одна постіль, мабуть, Цимбалюччина, під ослоном всіляке начиння, на жердці одяг, а далі Михайло не розглядався, він бачив тільки великі-великі на змарнілому тонкому обличчі очі й білі руки поверх байкової ковдри, і серце йому притихло, і вмить він забув усе. Вірині очі виплескували страх, далі сяйнули тихою радістю й пригасли. Невелике, гостре її обличчя було таке змарніле, таке бліде, аж він жахнувся. Зламаними крилами чорніли на ньому брови. У Віри були дуже красиві брови, не довгі, не густі, з шовковистим полиском, такі брови називають оксамитовими, і по них завше хочеться провести пальцем. Біле обличчя і чорні брови — більше він не бачив нічого.

Біль і співчуття виповнили Михайлове серце, витіснили тривогу. Але увійшла Цимбалючка й нагадала про небезпеку.

— Чогось денщики сьогодні довго не несуть їм їсти, — сказала. — От вони й товчуться. А поїдять — і на весь вечір у свій клуб.

— Хто вони? — запитав Михайло.

— Німці. Охвіцери, — пояснила вдова. — Загнали нас з Вірою в оцю кімнату... Але нічого. Один по-нашому трохи вміє. Каже, то фронтовики стріляють, бо налякані й злі.

— А чого вони в селі? — запитав Цимбалючку Михайло.

— Трохвейна команда. Солдати збирають всіляке оружжя і ввозять у емтеєсівську майстерню. Там у них склад. А ці наглядають, але більше шнапс п'ють. Навіть... — і затнулася. Підозріливо подивилася на Михайла: — Ти, хлоп-

че, не ходив би поночі. Тепер за це строго... Стріляють, де стрінуть. А що прийшов провідать у таке врем'я — молодець. Сідай отам у кутку. Погомоніть. А мені ще треба на завтра дров у піч накласти, щоб підсохли... Бо охвіцери вимагають, аби уранці вода в чавунці стояла гаряча і в хаті було тепло. Воно ще зараз тепло й так...

Цимбалючка пішла на кухню, залишивши їх удвох.

— Я думав, ти виїхала, — сказав Михайло, підсовуючи ближче до ліжка старого стільця з гнутими ніжками та фанерним сидінням. — Що це з тобою?

— Запалення легенів. Крупозне, — сказала Віра. Її голос знову сколихнув його. У Віри був тихий, глибокий голос, але тепер, надточений хворобою, він стихився майже до шепоту.

— Було дуже погано. Але вже минулося.

— Температура висока? — Він тільки й знав про цю хворобу, що при ній буває висока температура.

— Була висока. Тиждень тому.

Йому здавалося — вона не хоче розмовляти. Й стало прикро і навіть трохи соромно, й треба було якось пояснити свої відвідини. Він одразу згадав привід, яким збирався пояснити Вірі свій прихід.

— Значить, вже тиждень. Увечері двадцять третього Соболь до тебе не приходив? — Поглянувши у її здивовані очі й поспішив пояснити своє запитання: — Ми мали зустрітись. А він не прийшов.

Віра ледь приплющила повіки.

— Заходив удень. Він сказав, що ми вже одрізані з усіх боків. Що німці вже під Петровою Дівницею. Радив мені сховатися. Обіцяв навідати увечері. Може, ти щось знаєш про нього?

— Не знаю, — мовив Михайло. — Німців тоді ще не було. Він не прийшов в умовлене місце.

Михайло подумав, що Віталій у той вечір вже знав, що вони оточені. Чому ж не сказав? Ні мені, ні секретареві райкому? Боявся, що не повіримо? Матимемо за панікера? Можливо. Вважав, що всьому край? Тому й не прийшов? Падлюка.

Ядуча, але й чомусь радісна хвиля піднялася в грудях. Він не хотів тієї радості, аж засоромився її, але погасити не міг. Віталій не прийшов навіть до Віри. Хоч знав, що вона хвора. А може, й справді його перестріла смертельна небезпека? Ні, тоді ще не було такої небезпеки, і він мав прийти.

Михайло не сказав Вірі про свої згоди.

— Кажуть, декого заарештували? — обережно запитав.

— Не декого, а всіх. Всіх, кого могли. Активістів, комсомольців...

— Ти думаєш, хтось видав?

— Мабуть. Усі, хто зміг, пішли до фронту. А хто лишився — винищать.

Його здивувало таке її визначення. Тверезе, жахливе. Справді, ця війна — па винищення. Про це читав у газетах, але до кінця збагнув тільки тепер. У краю, де зібралось стільки війська, де замкнулося кільце, крізь яке намагалися пробитися тисячі й тисячі людей, щоб вирватися на схід, аби продовжити боротьбу, аби врятуватися, німці вчинили тотальні арешти. Забирали всіх підряд. Якщо хтось і залишився, то оці акції вкинуть кожного в панічний страх, примусять надовго затаїтися. Та хто там залишився!

Михайло сидів, опустивши руки, дивився в підлогу, й думка волоклася по колу, як кінь па кіраті. Вперше почував себе маленьким і безсилим, вперше не мав у голові жодного плану. Віра бачила це, але їй хотілося пояснити все до кінця, можливо, в чомусь застерегти Михайла, а в чомусь і запитати поради. Й вона розповіла, що сюди вже двічі приходив Федот Короткий. Так-так, колишній заступник начальника міліції, тепер — начальник районної поліційної управи. Запропонував свої послуги німцям сам, вирішив у такий спосіб врятувати шкуру. Рятує. Такі — небезпечні особливо. Запопадливий перед фашистами, нещадний і злий. Жорстоким був завжди, даремно його тримали в міліції. За другим приходом хотів забрати Віру. Але тітка Яремиха почала кричати, сказала, що покличе німців, і він пішов.

Певна річ: Короткий прийде знову. Холодною змієюкою поповз страх — страх за Віру. Вона не сказала, що Федот залицявся до неї і навіть натякав їй на якийсь можливий рятунок, мовляв, усе залежатиме від неї: він її заарештує, допитає і випустить.

За вікном зашелестіло, й Михайло рвучко підвівся, потягся рукою до кишені піджака.

Вірині брови ледь здригнулися, підвелися, й вона вперше за вечір усміхнулася.

— Не вцілиш. Горобці під стріхою.

Заглянула до кімнати Яремиха. Подивилася на нього, здавалося, хотіла щось сказати, та враз насторожилася.

Стояла на одній позі, неначе налякана болотяна пхата, поки затихли кроки на вулиці.

Михайло зрозумів, що в цій кімнаті прописаний ще один мешканець — страх. Він заглядає у двері, шумить віттям за вікном, тупотить підборами на вулиці — забирає сон, спокій, життя. Він і по ньому пройшов бридкою хвилиною, але Михайло одразу скинув його, як лишку сорочку.

Знову важко вергав думку, дивився в підлогу й мовчав. А коли підвів голову, зустрівся очима з Вірою, і йому стислося серце. Вона була зовсім не схожа на ту дівчину, яку знав раніше. Схожа й не схожа. В ній і тоді була якась особлива рисочка, якийсь пружок — тихого присмутку, зажури, які пробивалися крізь веселість, про таких дівчат і жінок кажуть: повісь перед її очима тисячу червоних хусток і одну чорну — вона одразу зверне увагу на чорну; але те в неї було напливами, як темна хмарка на овиді. А тепер захмарило хтозна на скільки. Щось глибоке, темне вступило в її обличчя, а в очах зачалася безнадія, яку хотіла приховати. Вона не могла втікати, та й не бачила в цьому сенсу. Звичайно, вона не скориться Короткому, але це буде її останній протест. Вона й на Михайла дивилася немов здалеку, здавалося, вже побувала десь там і знає щось таке, що невідоме йому. Вона жодним чином не пов'язувала його прихід з можливістю порятунку. Дивно, що він прочитав усе це по її очах і аж розсердився. Несамохіть нахилився, щоб узяти її за руку, але вона забрала її. А він хотів тільки заспокоїти дівчину. Чому вона відсмикнула руку? Бойться, що зайде господиня? Не вірить йому? Повсталала у ній давня образа? Але це просто смішно. Хіба про те їм зараз думати? Він прийшов до неї як товариш по справі, хотів сказати їй це, але натомість сказав інше:

— Тобі не можна залишатися тут... Ми й так втратили майже всіх людей. Я йшов до тебе, бо більше не знаю, до кого йти. У нас у селі теж забрали всіх. Ще хочу піти до Вареника...

У Віриних очах пролетіли дві білі птаці. Відтак її очі знову пригасли. Все тут складніше, значно складніше, ніж думає Михайло, а може, навіть ніж думає вона сама. Намагалася не допустити себе до чорної пасмуги, в яку само по собі летить серце. Вона жила радістю, жила піснею, а на дні серця притаївся маленький чорний магнітик і час від часу нагадував про себе. В шістнадцять років вона зненацька занедужала на хворобу, яку нині в селі називають пороком серця. Стрибнула в сінях з драбини, й раптом

пронизало лівий бік гострим ножем. Два місяці пролежала в лікарні, на півроку її забрала до себе тітка. Лікарі сказали, що відбулася деяка компенсація. Але Віра знала, що магнітик на дні серця залишився. Він і далі іноді нагадував про себе. А вона намагалася про нього забути. Й забувала. І жила спрагло та радісно. Хоч перебувала в чорному силовому полі. Від того магнітика меланхолійні пасмуги її настрою.

Тепер вона не знає, як поведе себе серце після хвороби, після того, як вона стане на ноги. Вона не знає, скільки зможе пройти і взагалі як далеко прослалася її дорога. Вона не боїться про це думати, і хочеться їй пройти по ній чесно, правдиво. У цих боріннях і здригається її душа. Але вона нікому не скаже про це. Надто зараз.

— По нього приходили теж. Він утік, мабуть, подався за фронтом.

— Ну ось... — сказав Михайло. — Я ще не знаю, де ти переховався, поки одужавш остаточно. Зараз щось придумаємо.

Почував себе в одвіті за цю дівчину й навіть відчував владу над нею, — владу минущу, тимчасову, владу сильною над слабким, чоловіка над жінкою, яка над усе потребує зараз цього захисту. Ця його сила і впевненість, на мить передалися їй, взяли в полон, і вона подивилася на нього з надією. А він думав, гарячково думав про притулок для Віри. Все виявилось не таким, як уявляв раніше. У нього в райцентрі було не вельми багато знайомих. Та й то — одні самі під підозрою, на інших не можна покласти. Трохи довше затримався думкою на тітці Липі, материній двоюрідній сестрі, — завжди, коли приїздили в Петрову Дівицю на ярмарок, зупинялися в неї... Але в тітки Липи — двоє шибеників, вони не вбережуть таємниці. Та й тітка хоч і прийме Віру (прийме напевне), зболіється душею зі страху.

Михайло повів плечима, немов з холоду. Поспішив заспокоїти дівчину, а насправді не знав, до кого податися. Війна пролетіла чорним крилом, і все перемінилося в одну мить.

Можна б пошукати прихистку по селах, але туди Віра не дійде. І він знову мчав думкою по вулицях, забігав у двори, заглядав у хати й, не затримуючись, поспішав далі. Кинувши погляд на Віру, побачив, як пригасли її очі. Вона розуміла все. Зненацька йому пригадався ще один чоловік. Він пробіг подумки повз його подвір'я кілька разів,

але спочатку й гадки не мав завернути до нього. Семен Писанка — химерний чоловік, котрий майже в усіх викликав насміх, а в деякого настороженість і підозру. Бо хоч ніколи не зобидив мухи, але був не схожий на інших, не такий, як усі. Побував на минулій війні, десь одразу на її початку попав у австрійський полон, вернувся в село перед самою революцією, у вісімнадцятому році переховувався в лісі, бо не сплатив контрибуції, латав партизанам одяг та варив їсти. Коли німці розгромили партизанський загін, йому знову вдалося втекти, цього разу забіг аж у Київ. Там найнявся на роботу до хазяїна-кравця, мив підлогу, рубав дрова, топив грубки й трохи навчився кравецтва, коли повернувся в двадцятому році додому, став кравцем. Одружився пізно на колишній наймичці з економії, білявій красуні Христі, гаряче взявся господарювати. Та приїхав у село уповноважений у шкірянці, став до нього на квартиру, постоїв два місяці, а коли поїхав, з ним поїхала й Христя. Сказала чоловікові, мабуть, навчена уповноваженим, що тепер — свобода, отже, й любов теж вільна. Уповноважений був по колективізації, саме через те Писанка не захотів вступати до колгоспу й виїхав з села. Вдруге він не женився, але з того часу почав цуратися людей (може, через їхній насміх), купив біблію, вечорами зачинався в хаті. Читав й інші книги, перечитав дуже багато, про те, що в них розумів, що з них вичитував, не розповідав нікому. Люди в селі почали казати, що Семенові «вдарила в голову грамота». Не належав до тих сільських мудрагелів, які, прочитавши щось, тичуть вичитане до місця й не до місця, свою освіченість ніколи не показував. Прийде в сільську бібліотеку, перестоїть усіх і аж тоді підійде до столика, попросить обміняти книгу.

Петроху кравцював, але знав лише один крій, той, якого навчився в революцію в Києві і по якому шив при непіміщаночкам, і незабаром майже втратив замовників, бо дівчата почали носити кофти з короткими рукавами і короткі спідниці. У Семена Писанки — м'яке, наче попечене обличчя, ходить швиденько, квапливо, голову тримає трохи набік — і всім усміхається; одягається чисто, охайно й взагалі не терпить бруду. Побачить посеред вулиці пожмакану газету — підніме, помітить відчахнуту гілку — прив'яже очкуриком.

Якось Михайло підвозив глабцями Писанку з Перепілок до Петрової Дівиці, й розмовляв з ним, і не побачив, щоб той був причмелений. Коли Михайло опізнався, чийого

роду, Писанка сказав, що знав його батька, мовляв, гарний чоловік, разом втікали після німецького погрому до Києва, і він найнявся до кравця, а Харченко — Михайлів батько, конюхом до хазяїна, що тримав виїзди. На коневі з того виїзду Харченко поїхав з червоними кавалеристами. Вдома Михайло розповів батькові про Писанку і запитав, що то за чоловік. Батько, як завжди, відповів коротко:

— Чоловік як чоловік. Дурне про нього балакають. Жисть його вдарила, загнала розум у глиб.

Яку «глиб» мав на увазі — не пояснив. А потім сталася причина, трохи смішна, а трохи серйозна, яка, однак, ледве не скрутилася Писанці бідою і в якій Михайло відіграв певну роль. Перший секретар райкому комсомолу купив собі на костюм синього шевйоту, а що тоді серед частини районних керівників пішла мода на військову форму, то захотів костюм військового крою. Хтось йому порадив кравця Семена Писанку. Той виконав замовлення. По кількох днях комсомольського секретаря зустрів голова райвиконкому й запитав, з якого дива той вирядився в форму петлорівського офіцера. Секретар прибіг у райком блідий, як крейда, а що був швидкий на рішення, гукнув Михайлові:

— Харченко, підеш зі мною, заарештуємо одну контру.

Поверх френча і галіфе він накинув плащ. Налетів на Писанку, як буря на одинокий полукіпок у полі.

— Що ти мені пошив?! Ти знаєш, що ти мені пошив?! — розмахував величезними кістлявими кулачницькими перед сумирним носом дядька Семена. А той розвів руками й покійно сказав:

— А я іншого не вмю. Таке шили в кравця у Києві.

Михайло чомусь одразу повірив, що іншого дядько Семен шити і справді не вміє і скроїв цей костюм не зі злого умислу. І хоч був лише інструктором, заступився за Писанку, не дав потягти в міліцію. На секретаря райкому справила враження Михайлова заява, що Писанка — колишній червоний партизан і «втратив життєву орієнтацію у важкому бою з німецькими окупантами». До того ж Михайло підлякав секретаря: «А чим доведеш, що не сам замовив такий костюм! І взагалі посієш підозру щодо своєї особи».

Писанка не заперечив Михайлові, тільки подивився на нього чи то співчутливо, чи то сумно й провів їх за ворота.

На цьому чоловікові й зупинився тепер Михайло мисленим зором. Далєбі, можна було розсміятися: збирається

прохати допомоги в людини, яку саму обікрав і покривдив нещадно світ, в самітника, а може, й людиноненависника. Проте щось підказувало Михайлові: якщо не знайде в Писанки допомоги, то знайде якусь пораду.

До кімнати зайшла Цимбалючка.

— Пішли наші потурмаки. Тепер причвалають опівночі, якщо втраплять.— Вона мить помовчала, щось зважуючи.— Спочатку як побачили Віру в гарячці, хотіли вибратися. А в неї крузозне запалення легенів.— Вона знову задумалася.

І не доказала чогось. Чого — не важко було догадатися. Поки Віра хвора, вона в безпеці. А одужає... Побачать гарну на вроду дівчину, можуть повестися зовсім по-іншому.

Михайло рішуче підвівся.

— Я незабаром повернуся.

— Не ходив би ти,— попрохала Цимбалючка.— Й собі в угрозі, і на нас біду наведеш.

— Не наведу.

Писанка жив на Телячому. Воно виходило в степ, і колись там були кошари гуртовиків, що переганяли худобу. У Телячому зеленіли рясні садки й скрізь по рівеньких вуличках росли тополі. Якщо дивитися на них з горба од райкому, то воно скидалося на зелену шахівницю, де замість фігур виблискували пофарбованою в червоне бляхою, цинком та черепицею дахи чепурненьких будиночків. Там селилися у неп, і, певна річ, ті, що мали гроші. Писанка відкупив собі третину будиночка, але вихід мав окремий, і навіть не на ту вуличку, на яку дивилися ворота сусіда, що мешкав опостінь. У дворі — вимощена цеглою стежка — щоб не нести в хату бруду у негоду, і ще одна — до дров'яного хлівця, погребя та маленького омшаника — Писанка мав невелику пасіку, яка стояла у власному садку, і тільки під осінь вивозив її на гречки. Охайністю, чепурністю у всьому Семен Писанка не схожий на багатьох вдівців, що опускають руки, живуть у бруді, або спиваються й доруйнують господарство.

7

Михайло зійшов на високий ганок, натиснув клямку. Двері відчинилися — люди ще не привчилися замикатися на ніч. У сінях пахло товченою картоплею і грушами-гнилицями. Хотів прочинити хатні двері, але нараз почув за

ними голос. Тихенько вернувся на ганок. Голос гудів рівно, монотонно. І тоді Михайло просто з ганку ступив на високу, міцну, яку підпирали вкопані в землю дубові стовпці, призьбу, тримаючись за дошки ганку, пройшов до вікна. Воно було заставлене знадвору лядою-віконницею, але зверху лишився пружок, і в ту щілину Михайло побачив стіл у кутку кімнати, а за ним схилену над товстою книжкою лису голову. Писанка читав уголос. Михайло вернувся в сіни, тихенько постукав у хатні двері.

— Не замкнено.

Михайло зайшов у кухоньку, що тонула в померках, а далі в хату. Там було тепло, аж жарко, мабуть, господар нещодавно витопив на ніч лежанку, і якимось особливо затишно, пахло вишкварками, живицею (мабуть, лежали під пічю соснові дрова) і ще чимось знайомим з дитинства.

— Добрий вечір, — привітався Михайло. — Чому це ви не замикаєтеся?

— А для чого замикатися? — підвів голову господар. — Від доброго замикатися нема чого, від лихого замок не вбереже.

— Від трошки лихого вбереже! Ви самі?.. А я почув у снігах голос...

— Сідай, — Писанка вказав на стілець. — Я не сам. — Його лису голову осявало світло, а кругле, в м'яких зморшках обличчя тонуло в тіні, Михайлові чомусь здалося, що Писанка усміхається, кепкує з нього. — Хіба ми знаємо, коли ми самі? Мені здається, зараз я був не сам.

Михайло подумав, що кравець таки трохи причмелений і що прийшов він до нього даремно. Хоч і здогадався, на якого співбесідника той натякає. Розумів, що зачіпати цю тему не треба, особливо зараз, але його вже почав дратувати оцей затишок, мирні домашні запахи — наче й немає війни, наче не впустив її Писанка до своєї хати й не збирався впускати. І Михайло посміхнувся, іронічно скосивши очі на грубу книжку на столі в товстій палітурці.

— І ви впевнені, що він тут?

— Якби я не був упевнений, не казав би так. І він через те тут, що я впевнений. Буває, хочу, щоб прийшов, а не йде, щось заважає. Найчастіше невдача криється у нас самих. Тільки ми іноді цього не розуміємо.

— Це лише в казці — забажав і полетів.

Писанка осміхнувся, дрібненькі зморшки розсипалися по його обличчю.

— Ти не розумієш. Звичайно, є речі, які навіть не дають

нам жити. Але я кажу не про те... Про світ у нас. І ту його частину, якою можемо володіти. Чи яка потрібна нам. Виділити її, увібрати в себе. А все інше — відокремити. Виокремитись самому.

— Не розумію,— сказав Михайло.

— Звичайно,— погодився Писанка.— Як ти можеш зрозуміти? Ти по-іншому живеш і по-інакшому думаєш. Ми носимо в собі і наші болі, і наші невдачі.

— Вони самі падають на нас. Або хтось підставляє ніжку.

— Ми можемо помічати їх, а можемо не помічати. Я міг би... і тебе не помітити.

— А якби я... заподіяв кривду?

— Все одно. Ти й так прийшов з якоюсь гризотою. Я... вислухаю її. Такий у мене зараз стрій душі. Хоч нині я можу настроїтись на всяке.

— Як це?

— Ну... душа вже понад усім сущим. І її легко можна настроїти на будь-який лад. А з нею й тіло.

— Однак не розумію.

— Спробую показати... Посидь хвильку мовчки, а я приготуюся.

Михайло думав про те, що заходить ніч, що треба поспішати — можуть вернутися пімці, а він сидить і слухає цього несповна розуму чоловіка.

А той занімів, а тоді розслабився, тісно склав на колінах руки, опустил униз погляд, якийсь час сидів непорушно. Михайло не міг відгадати, думає він про щось, молиться чи просто придурюється, насміхається з нього. Минуло хвилин дві. Михайлові хотілося кашлянути, але стримався. І весь цей час думав про Віру, про те, що йому робити далі. Раптом Писанка підвів голову, подивився на нього.

— Ось і все,— сказав тихо.— Тепер я можу... Тепер я можу багато. Я тобі покажу тільки таке.— Він розмовляв з Михайлом, буцім нічого не змінилося, проте його обличчя було зосереджене і якесь нерухоме. Писанка взяв на підвіконні подушечку з голками, виїняв одну по одній три голки,— меншу, більшу й величезну — циганку, позастромлював собі в щоку. Потім розкрив рот і повитягував їх зсередини та знову повстромлював у подушечку. На його щоді не виступило жодної краплини крові, а обличчя й далі було спокійне.

— Це не боляче,— сказав він.— Я нічого не почуваю. Михайло сидів сторопілий і здивований.

— Це не фокус. Я тобі показав, щоб ти зрозумів, що ні- ні я нічого не боюся.

Врешті Михайло знайшов для себе якесь пояснення: Се- мен Писанка був такий давно, але таївся, адже кругом без- вірники, а тепер знайшов потрібну собі волю й розкрився.

— Розумієш, я не відчув би болю, якби мені навіть при- кладали гаряче залізо.

Михайло здригнувся. Останнім часом він про таке ду- мав часто. Думав у сутіні ночей, лежачи в пшеничній скир- ті, переносив себе думкою за ґрати. Він змусив себе пройт- и в уяві все до кінця. Од початку й до кінця. Те було страшно. І зараз він аж позаздрив Писанці. До чого той го- тував себе? Михайло собі вимірковував якоїсь трути, аби у важку мить вислизнути з рук катів. Десь глибоко в ду- ші розумів, що то — найкрутіший, найважчий пруг, і не кожна людина знає, як перейде його, Михайлові здавало- ся — перейде, а страх холодними пальцями стискав серце. І він ще раз позаздрив Писанці.

Писанка немов угадав його думки.

— Це тільки приклад,— мовив.— І лише для тебе. Не розкажуй про це нікому. То більше, втекти зовсім від світу не можна. А це помічати його — можна. Молитва — вона на добро, а не на зло, для правди, а не для злоби. Ми мо- жемо відійти від зла, якщо воно само не вчепиться. У на- шу пору молитва захищає нас од кривд світу і од його зваб. Вони, зваби, мучать нас дужче, ніж кривди. Еге ж?

— Мучать,— удавано погодився Михайло.

— Мені багато чого хотілося колись, а я можу так ма- ло,— сказав Писанка і вийшов з-за столу. Він був невисо- кий на зріст, натоптуваний, неквапливий у рухах, хоч ча- сто водив руками, здавалося, щось вивершував, заокруглю- вав, припасовував. Може, Михайло й не повірив би в його щирість, але надто спокійний, надто примирливий, без жа- доби похизуватися і повчити був Писанка.

— І я одгородився од усього, упевнився, що все це мені непотрібне. А що серед людей багато поганих, і ти ніколи не вгадаєш, коли людина погана, а коли хороша, бо часом вона сама не знає, яка вона, то я відтрусився й від людей. Я не сам. Я — з богом. Я — з зорями. Знаєш, що таке зорі? О, ти не знаєш, що таке зорі. Треба спочатку побачити одну зірку. Стати увечері... Знайти її. Облетіти думкою. Яка вона? Що там, на ній? То дурні вигадали, що бог хо- че нашої темноти. Вчена думка — світла думка. І нехай ти про ту зірку нічого не знаєш... Через те й стане спочатку

страшно, а тоді — хороше. Відчуєш свою малість. І печаль свою зрозумієш. А немає зірок — ляж у траві й дивися. На билиночку. І думай, чого вона тут виросла? І чого по ній бігає ота комашка? Вона не така, як інші. Я можу дивитися на одну бджілку цілий день. То для сліпця одна комашка не відрізняється від іншої. Через те вона для нас — ніщо. А ще через те, що вона в нашій владі. Дмухнув — і нема її. І ми теж у владі... Тих же зірок. Пролетить — і спалить усе. Але про таке не треба думати. Думай про добре. Отоді й житиметься легше. Тобі зараз важко жити, я знаю. Знайди себе в чомусь. Не в земній суєті...

Аж тепер Михайло трохи дотумкав, що означає оцей довгий монолог дядька Семена. То — лекція, засторога, повчання, як йому зараз матися, щоб вижити в цьому світі, ні в що не втручаючись, обминаючи розставлені життям сіті. Своєю балачкою Писанка й справді на якийсь час одірвав його од чогось реального — од сповненої небезпек ночі, од Віри, і Михайло подумав, що донині дуже мало знав людей і те, яким химерним, покрученим або, навпаки, впоко-реним і простим буває людський світ.

Ніч м'яко терлася об шибки Писанчиного вікна, і тихо слалася господарева мова, який намагався вивести Михайла на невідомі, чисті, як на його думку, займища.

Раніше Михайлові здавалося, що всі люди в чомусь однакові, ну, не зовсім однакові: одні хитріші, інші щиріші, одні правдиві, у інших правда примащена лжею, одні працюють ревно, щиро, інші хочуть прожити легко чужим копитом, але всі вони плинуть в одному потоці — навіть, коли насупроти одне одному, — а тут він зіткнувся з тим, чому не міг знайти пояснення.

— Ну, це коли про зорі, про бджоли, — Михайло вдав, буцім переймається Семеновими сентенціями. — Але ж у світі не тільки комашки і бджоли. А там ви з ким?

— Я ні з ким. Я хочу бути з собою. Наскільки це можливо в цьому світі. Якби він був таким, яким... ну, хоче бачити його творець... — Писанка раптом швидко поглянув на Михайла, немов хотів переконатися, чи той не сміється. — Якийсь творець. Тобі б він став світом любові, правди, совісті. Світ загине од нас самих. Од нашого зла. Зло супроти зла, людина супроти людини...

— А ви її знали, любов? — несподівано для себе запитав Михайло. Але, здається, несподівано й для Писанки одним ударом вибив його з кола, яке той викруглював магичними рухами довкола себе, вибив на терен людських

страждань, терпінь, борінь. Відповідати треба було тільки правду, це Писанка розумів.

— Гадаю, знав,— і знітився.

— Це було давно,— жорстоко йшов напрямці Михайло.

— У світі є всяка любов. До рідних, до дітей. Просто до людей. Потім я боявся про це думати,— признався Писанка,— і боявся її. Вона теж має кінець. Вона минула...

— Але ж ви самі сказали, що світ тримається на любові. І що це стверджує святе писання. І якби всі почали втікати... То й світ закінчився б. Ви не шукали її, любові.

Писанка мовчав.

Михайлові мовби попустило в грудях, мовби відволожило. Тепер, здавалося, міг виказати те, з чим прийшов, але залишався необійденим ще один лан, і лан дуже важливий, а може, й основний. І він вирішив іти далі, вірив, що цей чоловік не буде крутістьувати, це йому ні до чого, та й, як уже пересвідчився, не забув добро. Хоч і закрадав сумнів: адже неспроста Писанка отако, з одрубуб, повів мову про свою непричетність до світу. Здогадується, з чим прийшов Михайло, і страхується наперед, ставить поміж ними міцну загорожу.

— А що ви думаете про оцю перемену?

Писанка дивився в підлогу.

— Кажуть, усе в світі має кінець. Скінчиться й німець.

— Коли? — Він запитував так, немов Писанка й справді міг порадитися з кимось в надчасових сферах і скласти точну відповідь.

— Може, й не швидко.

Михайло знову подумав, що Писанка не зовсім такий, яким уявлявся йому раніше, що це чоловік розумний, і йому захотілося поговорити з ним про те, в чому сам не міг визначитися. Єдине, що тримало його самого, це віра, велика віра в незнищенність того, чому присвятив життя, але кожна віра мусить акумулювати звідкілясь енергію, йому ж доводилось акумулювати її тільки з самого себе. Бійці, яких випадково здибував у ці дні і які називали себе оточенцями, самі не знали нічого, боялися його, незнайомого, місцевого чоловіка, а більше вістей нізвідки не було. Світ оглух, осліп, і оглух та осліп сам Михайло, тився думкою в усі боки, але прорватися кудись далеко не вдавалося. Перебирав у пам'яті війни, які знав з підручників: шведську, з французами, але тепер все було інакше. Йому здавалося, він знав усе, що було до нього, пройшов думкою увесь світ, — але це було щось зовсім

інше, він стояв немов перед глухим муром. Бився й бився об нього думкою і не міг проглянути на той бік.

— Німець видихається, а якщо навіть і здолає Червону Армію, то теж довго не продержиться. Про таке розказує біблія. І вся людська історія тому свідок. Навіть найвищі влади — Македонського, Наполеона розвалилися, бо один народ підім'яв під себе інші, дуже багато інших народів, а хто багато ковтає, той швидко старіє, а то й просто помира од переситу.

Таке пояснення Михайла не вдовольняло, та й вважав, що Писанку повело кудись не туди. А от про місцеві новини він може знати більше.

— А що робиться тут, у нас? Пробачте, я був далеко, оце вертаюся й нічого не знаю. Які тут власті?

— Німецька комендатура. Бургомістр. Поліція з наших. І бургомістр теж з наших, колишній головбух з клінкерного.

— Та ну? — здивувався Михайло. — А що там, у Києві, не чули?

— Уже почала виходити газета. Я читав одне число. Самі заборони та накази. Понищить нас німець, — сказав Писанка. І одразу ж суворо заперечив сам собі. — Не понищить. Не можна знищити те, що ще не вибуяло. Народи, государства, вони — як і всякая інша сутність. Одні народи себе ізживають, як он Римська імперія і всілякі східні, інші приходять в життя і мусять показати себе, аж поки не звершать, що їм положено богом. Наш народ ще молодий і ще не проявив своїх можливостей. Винищать німці багато люду. Але прийде час...

— Німців розіб'ють зі сходу...

— Може, й зі сходу, — погодився Писанка. — Там теж наші люди. — Він укрутив лампу, сів. — Кажеш, що йдеш здалеку...

Запала мовчанка.

Михайло подивився господареві в очі.

— Семене... пробачте, не знаю як вас по батькові. — Дядьку Семене... Я не сам. Зі мною — товариш. Він не може йти далі. От ви говорили про любов, про спочутливість...

— Цього не чіпай, — сказав Писанка.

Сидів насторожено, але дивився не вбік, а на Михайла.

— Не може йти... Значить, він поранений? А він сам нікого не вбив?

— Він нікого не вбив. І не поранений. Цей товариш — дівчина. Запалення легенів у неї, крупозне. Їй би треба десь перележати кілька днів.

— Жінка, — мовби про себе мовив Писанка.

— Тільки кілька днів. І вона піде. Ви її, мабуть, знаєте, вона учителька з технікуму (чомусь сказав учителька, а не студентка). Якщо ви боїтеся... Тоді скажіть.

Писанка довго мовчав. Дивився в підлогу, його м'яке зморшкувате обличчя ховалося в тіні.

— Звичайно, боюся, — нарешті мовив він. — Одначе приводь її сюди.

— Якщо дуже боїтеся...

— Тепер це для мене не має значення. Більше важить інше... Колись парубком я не заступився за одного чоловіка... Злякався і втік. Його побили парубки, хулігани... Одбили печінки... І все життя... Все життя мене мучить совість. Я не можу вважати себе людиною... яка стане з чистою душею перед творцем. І перед собою... То якби я оце відмовив... Потім переживатиму.

— Утямив, — сказав Михайло. — Найкраще було б, якби я її до вас не приводив. Але їй нікуди подітися.

— Ти вже про це казав. Я покладу її на піч. У мене є мед і всілякі трави. До мене ніхто не ходить.

— Спасибі, — подякував Михайло. — Ми прийдемо через півгодини. — Якщо сказати правду, я й сам трохи боюся, — усміхнувся він.

Йому довго довелося вмовляти Віру.

А потім вони пробиралися принишклими темними вуличками.

Холодно одсвічували калюжі. Важкі холодні краплі падали з дерев.

— Слухай, — нараз сказала вона, — а чого ти мною так опікуєшся? Якщо це з любові... — Передихнула й докінчила: — Хоч правда, хіба можна любити мене таку...

— Правильно, ти поступаєш під мою команду.

Вони пішли далі.

Віра ледве переставляла ноги. Враз ламкий біль пронизав її від лопатки до плеча. Вона зціпила зуби, вхопилася за паркан, за ним ураз задзвенів ланцюг і глухо загавкав пес. Михайло нічого не зрозумів, тільки бачив, як зашпортулася Віра. Підхопив її на руки й поніс. Він не відчував її ваги чи тому, що була така худа, чи від нервової напруги, і взагалі не відчував нічого, він увесь був наструнений

на ніч, на небезпеку, готовий вихопити револьвер і захищатися до останнього. Але вони щасливо добулися до Писанчиного двору.

Семен уже приготував для Віри постіль на печі, ні про що не розпитував і не виказав ніякого здивування, проте було видно, що теж наструнений. Кілька разів черкнув по Вірі і Михайлові поглядом, і той погляд був гострий, як здалося Михайлові, навіть сердитий, і не пасував доброму Писанці, щось він вивіряв, додумував якусь думку.

Михайло тривожно, але майже зловтішно подумав, що ось тепер, коли справжня небезпека пересягла поріг, Писанка не може настроїтися на отой свій святенницький лад, і хто зна, хто нині з них дужчий. Сказав заспокоїливо:

— Вона буде у вас днів п'ять. А тоді я заберу її.

У Віри вистачило сили посміхнутися й сказати:

— Ти так, неначе про кочергу або праску. Я, мабуть, і справді схожа на кочергу.

Віра сиділа на лежанці й була схожа на маленьку вимучену далеким перельотом пташку. Красива голівка на довгій шиї, вигострене личко, й водила очима, вони в неї не пташині, а великі, притемнені віями. Вона дякувала Михайлові, але їй таїла в них якийсь смуток, якийсь печальне знання і була зараз особливо гарна, гарна якоюсь аж не земною вродою.

— Тут тебе не шукатимуть, — знову сказав Михайло. — Все буде добре.

— Як вас звати? — запитала у Писанки Віра.

— Називай дядьком Семеном.

Віра підвела голову, її очі зблиснули.

— Дядьку Семене, якщо ви думаєте, що я йому кимось доводжуся... Ну там полюбовницею...

Михайло трохи не плюнув з досади. А потім усміхнувся:

— Я дядькові Семену правду сказав: ти підірвала три німецьких танки і бронепоїзд...

Віра подивилася на нього знищуюче, а він знизав плечима.

Далі йому в цій хаті робити було нічого, він лише заважав, попрощався й пішов.

Вийшов у ніч і якийсь час стояв, притулившись спиною до паркана, не знаючи, що робити далі. Подумав, що треба чекати остаточного одужання Віри. А поки що вернеться в Кропивне. Але спочатку подивиться на центр селища. Ішов вуличками, і йому здавалося, що мандрує по мор-

ському дву. Так усе одмінила, химерно вималювала власна уява. Він не знав точно, що саме одмінилося, звідки можна чекати небезпеки, але почувався неначе в далекому, не знаному раніше краї. Та сама земля, ті самі хати, дерева, але колись вони були його, за нього, а тепер стояли німі, чорні, чужі. Йому хотілося знати, що воно таке комендатура, поліція, старостат і де вони розміщуються. Задвірками, понад річечкою, яка о цій порі майже висохла, вийшов до сільбуду. Будинок стояв темний, пімий. А колись тут дзвенів сміх і рипіла гармошка, а на пустирі за будинком бігала дівтора. Михайло рушив уздовж низеньких, підрізаних кущиків акації. Ішов тихо, швидко, ступаючи на всю підошву. Він умів ходити тихо, власне, завжди ходив так, сам не знав, звідки в нього така хода: з дитячих грищ у верболозах, від важкого взуття, але у інших вона була не така, й оце відразу помітили в армії і на маневрах найчастіше посилали в розвідку саме його. Михайло не раз сміявся, коли, бувало, сахалась Проня, це йому подобалося, хоч вона лякалася насправжки, і він уже навмисне підходив до неї скрадливо. «Я колись помру від розриву серця,— казала вона.— Ти це робиш наторошне? (У них у селі казали «наторошне»)». Вона сміялася, але трохи й сердилася.

Михайло ще раз, зоддалік, подивився на темній будинок, а уява враз вернула йому Вірині обличчя, на якому застиг вираз пташньої настороженості. Саме так вона дивилася на нього з лежанки.

Він і далі бачив покладене на кулак гостреньке підборіддя, темне крило волосся, все — неначе на якійсь сумній картині. Защеміло серце, той щем злякав його. Він відчув жаль до Віри, але в ту мить її образ щез — на вулиці пролунали кроки, і він повернув на стежку до річечки. Тут скрізь по кожній межі протоптана стежка. Перестояв, поки затихли кроки, й вернувся. Зупинився біля паркану, що відгороджував райком від сусідніх приватних садяб, і одразу побачив поверх паркану кілька ниток колючого дроту. Він здивувався, надто швидко самозвані хазяї обснувалися дротом. Горішні вікна будинку були освітлені, з крайнього правого боку — колишньої лекторської кімнати — долітали звуки гітари. Хтось бренькав ліниво й не зовсім до ладу. Вартового Михайло не бачив, але відчував, що він десь тут. Може, біля конюшні, а може, в коридорчику, дивиться в шибочку маленького вікна. Михайло подумав, що все ж, коли буде потрібно, він сюди легко добудеться. А йому на

це подвір'я ще треба буде пробиратися. Аж тепер зрозумів, що прийшов сюди, аби пересвідчитись: шлях цей здоланий, і його сховок не викрито. Він би побачив розриту землю.

8

До Кривого вертався не грейдером, а полями, глухими польовими дорогами, що пролягли між ланами, кварталами. «Просо посіємо в четвертому кварталі, за Копняками».

З полів віяло сумом. Ще недавно тут дзвеніли коси, і хлопчачі обідньої пори мчали наввипередки до водопою на конях, й молодичі перегукувалися в буряках, а тепер половина буряків була викопана й забуртована, друга половина чорніла гичкою, що поросла, неначе лопухи. Біля бурячища виполохав зайця, він утікав лінивим скоком — не боявся. Зайці вночі не такі полохливі, як удень.

Михайло вирішив перебути кілька днів у Кривому, в окопі, який викопав для сховку Проні та її матері. Окоп — у кінці городу, звідти легко перебраться в кукурудзу, яка вже почала всихати, але її ще не рубали. В окопі лежала солома, він приніс на ряднині (щоб не натрусити по городу) оберемок свіжого сіна й влаштував собі лігвисько. Він не будив Проню, а тільки поклав на пеньок грудочку землі. Довгу ніч і день пролежав у в'язкій, густій, проїнятій запахом прілості, тиші. Нагорі над усією землею світило сонце, а тут йому в очі в'їдався морок, і тільки там, де лаз, неначе хтось поставив світлий стовп. Нагорі ходили люди, клопоталися, тягнули щось до своїх нірок, — земля вже хилилася в зимовий сон, і вони поспішали зібрати все, що вона виплодила за літо, — а йому було не вільно появи́ти свій вид, і не бралися до серця клопоти про зимові запаси, одна думка вкладалася в голову і лежала незрушно, як камінь. Думка про те, що робити далі.

На другу ніч у сад вийшла Проня. Вийшла потайки од матері. Винесла гладушик сметани, печеної картоплі і холодної пшоняної каші — грудкою. Він любив таку кашу, зварену на молоці. Михайло їв на пеньку, а Проня сиділа на в'язці хмизу, яку взяла під хлівом, мовчала, і її зігнута спина вказувала на співчуття і покору. Хустка сповзла з плечей, і волосся вилискувало проти зір. У Проні м'яке довге волосся, світле й текуче, як вода, в ньому заплутуються місячні промені, і воно одсвічує золотом. Йому

подобалося її волосся. Якось він сам про себе відмітив, що йому завжди подобалися світловолосі дівчата, можливо, через те, що й сам був білявець. А от Віра — чорнява...

Проня не розпитувала, де він блукав, і за це Михайло був вдячний їй. Він подумав, що Проня, мабуть, пішла б за ним на дно морське, але тільки за ним, ніщо в світі її не обходило й не цікавило. Може, не стільки не обходило, скільки звикла триматися за цей клаптик землі, бо не сподівалася собі від світу нічого. Й нічого від нього не вимагала, їй було добре й на цьому клаптику, якби тільки Михайло лишився на ньому, нікуди не поривався та нічого не прагнув. Це почалося одразу після їхнього одруження — німе перетягування невидимої ливни. Вона це робила несвідомо, мабуть, навіть не підозрювала, яка послідовна й уперта у своїх намірах, але десь глибоко в душі вірила, що так мусить статися, врешті, він перейде на цей бік кладки і не буде зазирати на далекі царини. То не для них, то — лихо. Вона знала, як було з її батьком. Його звабив світ, він так і не пристав до якогось берега, а блукав увесь вік — то працював провідником на залізниці, то завівся аж у Караганду на шахти, то в Молдавію, до них тільки іноді долітали випадкові чутки про нього. А тоді й вони запали. І вона мимоволі хотіла втримати біля себе чоловіка. Мають хату, мають садок на горбі — справді райське містечко, з якого видно поле і ліс, а далі заглядати нічого. А він намагався вирвати її з цього клаптика, возив у селище в кіно та на вистави, двічі брав у відрядження в область, але там вона пудьгувала й оживала тільки під своїми вишнями.

Михайло їв сметану і думав, скільки йому сидіти в цій темній дірці й де шукати тієї опори, яка виведе на правильний шлях. Не готувався він до такого, сподівався виконувати накази Федора Дмитровича й тепер блукав думками в п'їтмі. Він умів виконувати накази, особливо, коли був певний, що вони правильні. Йому хотілося поговорити про все це, але з ким? Оце б товариша, — ні, не для того, щоб сховатися за нього, перекласти на нього відповідальність, а тільки щоб звірити свої думки. Згадка про Федора Дмитровича різонула бритвою по серцю, він кришив у руці хліб і не помічав того. Сказати Проні? Та вона думає про те, аби він нікуди не йшов, пересидів біля неї лиху годину, неначе він може її пересидіти.

Дивне запитання зринуло йому в голову: правильно зро-

бив, що одружився на Проні, чи ні? А як одружуються інші?

Навкіс розходяться їхні думки, але вона його любить і людина вона непогана. Добра, тиха, лагідна. Чи досить цього? І тужно стиснулося серце, й інший образ вплив з п'ятьми, і він не міг його прогнати з-перед своїх очей. В грудях розлилася непрохана ніжність, в наступну мить він аж засоромився й пояснив собі: тривожиться за Віру, бо їй загрожує небезпека. Тільки тривожиться.

Зблиснула над яблунею зірка, майнула в листі, зникла, перетяла його думку.

— Наше життя, — як ота зірка, — раптом сказала Проня.

Михайло аж перестав їсти, так його здивувала ця вічна, відома всім нехитра сентенція у Прониних вустах. Сентенція навіть примітивна, але не сподівався, що Проня може помислити про таке.

— Їх зараз згоряють тисячі, не долетівши до землі, — відказав у лад.

— Хіба твоя в тому вина?

— Але ж і не їхня?

— Ти їх звідси не заступиш.

— А вони мене звідти заступають!

— Михайле, — сказала вона, і в голосі забриніли сльози. А ім'я вимовила ласкаво. Так вимовляють тільки улюблене ім'я. — Ну чого тобі перебирати на себе клопоти всього світу? Давай поїдемо до тітки. Поступиш на якусь роботу.

— Проню, — поставив він до ніг у холодну траву гладушик. — Ти хочеш, щоб я приходив сюди? Більше такої розмови не починай. Мені й без цього дуже важко.

— Хіба зараз люди живуть гірше, ніж раніше?

— Якщо вважати людьми Терпила й Короткого, тоді так.

Потім знову лежав у глибокій ямі, неначе в могилі. Особливо важко було лежати вдень. Дивитись у темряву не міг — чомусь боліли очі, перед ними зринали якісь сірі, дивовижні кола, такі сірі, що гасили будь-яку надію. А він таки жив нею. Йому хотілося добутися розумом до того, чому так сталося, що німці дійшли аж сюди, й чорна хвиля попливла далі, накривши і його в оцій ямі. Причина в раптовості нападу? Але звідки раптовість? Погано готувалися? Німець приготувався ліпше? Тоді чому погано? І ворог це знав. Через те й пішов так нахабно. Ще й кидав знущальні

листівки: «Льотчики — відважні, а самольоти бумажні». Мабуть, правди не знає ніхто. Стало страшно. Стало моторошно. Притьма втік від цієї думки, але навалилися інші. Прожив на світі не багато й не міг обійняти своїм досвідом масштаби всесвітнього зла. Ще донедавна все було просто: настав новий, справедливий світ, нова епоха для трудящої людини, всі старі епохи несправедливі (так вчили в школі), справжнє світло розлилося тепер. Йому іноді аж шкода було всіх тих людей — усіх разом — адже вони прожили свої життя в мороці й тумані, жодного разу не побачивши світла. І він й інші його товариші вивищувалися над усіма епохами, і їхній шлях — тільки вгору, прямий-прямісінький, що губився в світлій безконечності. Само по собі все, що рухалося на цьому шляху, було міцніше за крицю, й ставати йому на путі було чистим самогубством і безглуздям. Проте знайшлися такі, що стали.

У цій точці Михайлова думка спинялася.

«Твої масштаби кінчаються за Шамраєвим лісом», — скрушно висміяв сам себе.

Надто тяжкими були ночі, часом з жахними снами, чого не знав раніше. Прокидався, й лежав, і слухав, як важко тисне на нього земля, у яку сховався, й здавався собі маленьким та геть безпомічним. Може, вийти нагору, повернутися до праці на землі й чекати, чим усе скінчиться?

Знав, що цього не зробить. Якийсь болючий горбик у душі — той горбик називався совістю — не допуслав до того.

Наступного вечора Михайло виліз зі сховку дуже рано, тільки-но посутеніло. Швидко перейшов город і став у вишняку, й уже тут розминав, розпростував руки, вихекував з легенів прілий дух соснини та соломи. Вишняк був густий і старий, деякі дерева повсихали у верховітті, їхні стовбури обросли зеленими, схожими на гудзики, лишаями, а поміж старих вишень гнало нову поросль, яку ніхто не розчищав, і тому вишняк перетворився в чагарі. Зненацька йому пригадався інший день, щасливий день у цьому вишняку, Василина Кирилівна послала Проню по вишні для вареників, але ледве вони зайшли у вишняк, як розпочався дощ. Вони сховалися у критому соломою погрібничкові, посідали на ляді й дивилися, як літня тепла злива шмагає картоплі, що не одцвіли, ляпотить по широкому гарбузовому листі, й жовті чашечки гарбузів наповнюються водою, стьобає, мисє червоно-гарячі вишні, аж

водняний пилок летить увсібіч. Волохатий джміль теж сховався в погрібник, принишк на латі, слухав зливу. Скисні струмені дощу і червоні вишні в них, це було неймовірно красиво. І веселі, спілі, блискучі Пронині очі в півтемряві погрібника. Тоді він щиро вірив, що любить Проню. Цяпкали під погрібником курчата, шуміла злива, а їм було так хороше в сухій солом'яній тиші, аж мліло серце. А потім вони стрибали босі в траві й рвали в полумисок вишні, і важкі краплі падали на них, він ще й навмисне зачіпав гілки, і рубінові краплі падали їм на голови рясно-рясно.

Звідси, з вишняка, він почув, як гримнули сінешні двері, і простуджений чоловічий голос сказав:

— Не сумнівайтесь.

Зачавкали кроки, зарипіла хвртка. За хвилину в сутіні над тином з'явилася голова, вона мовби котилася понад тином. Михайло сам не знав, чому рвонувся до ганку. Він пам'ятав усіх сусідів, а це був незнайомий чоловік і йшов у бік поля, в ніч.

— Проню, хто це був?

— Окруженець, — знизала дружина плечима.

— А в чому ти не маєш сумніватися?

— У тому, що повернуться наші. Він якийсь дивний, цей чоловік. Нічого не боїться...

Михайло вже не слухав Проню. Вибіг на вулицю й подався навздогін за оточенцем. Їхня хата — передостання од поля, за нею — городи, в кінці їх він і наздог^{яз} оточенця.

— Зачекайте, я свій, — гукнув ще здалеку, боявся, що оточенець кине^тся тікати, але той лише відступив з дороги в картоплю.

— Я чув, як ви сказали моїй жінці, щоб не сумнівалася, — важко вихекував Михайло. — Я хотів запитати. Ви не дивуйтеся...

Мабуть, це було пайвно і необережно, обережності ще не навчило життя, кропива підозри не приглушила щирець довіри, що виросла з одного слова незнайомого чоловіка й змусила розкритися. Цей чоловік не боїться, і він щось знає, а йому, Михайлові, зараз найбільше не вистачало цього знання,

— Хто ви? — запитав він і поспішив відкритися сам: — Ми організували загін... Але всі погинули. Ви, мабуть, знаєте, що тут сталося. Чому це сталося? Що буде далі? І чому ви не боїтеся?

Чоловік стояв непорушно. Чорна борода, що нею заросло обличчя, розтікалася в ніч, зливалася з нею. І очей Михайло не бачив. Вони тьмяно полискували в сяйві зір.

— А що буде, якщо всі почнемо боятися? — У чоловіка голос був хрипкий і низький. — Повинні ж ми казати людям правду. А вона така, що її не переїдеш танками. Хоч у німців дуже багато танків і гармат. А в нас мало. Але наробимо. Там, за Уралом, — чоловік помовчав і казав далі вже спокійніше, проте з тією ж певністю. — Це дуже погано, що сталося тут. І ще, мабуть, не кінець. Може, й Москву віддамо. Але переможемо. Інакше б ні для чого було жити.

— Хто ви? — тихо запитав Михайло.

— Полковий комісар. Іду до фронту. Дійду. І буду бити німців.

— Я теж... теж не здався, — сказав Михайло. — Але я — сам.

— Поки що сам. Шукай. Вони є — наші люди. Вони майже всі напі. Тільки приголошнені, ще не отямилися.

— Я хочу... з вами, — сказав Михайло неначе малий, і аж засоромився. — Я теж хочу на фронт, — поправився він. — Я — снайперський стрілець...

Комісар мовчав. Він щось обмислював.

Не молодий віком, з бородою, він скидався на гонщика худоби, на старого чоловіка, що відстав од валки. А Михайло зненацька подумав про Федора Дмитровича, про його наказ боротися в тилу, і майнула думка про Віру, яку залишив на кілька днів, про те, що має перевести її кудись. І він випередив комісара.

— Люди є й тут... Декого — знаю. Це я так, зопалу. У мене є завдання.

— От і виконуй. Радий, що зустрів... такого хлопця. — Він засміявся. — Признаюся, трохи похолело в грудях, коли почув тупіт. Ти тупотів, неначе ескадрон біг кіньми. То й борися за ескадрон. Але не кидайся навстріч будь-кому.

— Правда. Та сили немає сидіти в ямі. Злість душить.

— Вір. Вір і роби, що велить серце.

Він міцно потиснув Михайлові руку. Постояв хвилину, повернувся й пішов. Його постать немов убуравлювалася в темряву. По хвилі темрява за нею зімкнулась.

А Михайло стояв посеред дороги розтривожений, радісний. Пошкодував, що не роздивився цього чоловіка. Тільки запам'ятав блиск очей, і потиск правиці, й крок — не

втікача, а втомленої людини, що сподівається дійти до мети. Мовби нічого особливого й не сказав комісар, усе це Михайло знав і раніше, а от бурхало в ньому полум'я, гріло зсередини, й почував силу та міць.

Лежачи вночі на втрамбованому снізі, пересіваючи в пам'яті події останніх днів, раптом спіткнувся на словах, які аж вистрелили в пам'яті.

Він страшенно здивувався, що вони були загубилися й вернулися аж тепер. Трофейна команда! Солдати збирають всіляку зброю і завозять у емтеєсівську майстерню. Там у них склад.

Ця думка запанувала над усіма іншими.

«Не з лиха здогаду. Озброїти якусь частину. І поліцаїв теж». «Там, мабуть, сторожа. Може, вона не дуже пильна? Біля поліції я не бачив варті». «МТС — на прилуцькій дорозі, за поворотом. Там ще стояла соснова арка. А майстерня — в кінці двору, праворуч. За майстернею колишнє галицьке кладовище... Могили вже всі позападали. Там вчорами гуляли хлопці з дівчатами. Мабуть, і Віталій з Вірою ходили туди. Найкраще підходити од кладовища...» «Зброю вивезуть. Якщо ще не вивезли. Парком можна підійти до самого паркана. Паркан зветшав. Од вулиці поставили новий...» «Комісар казав: борися за ескадрон! А я й за одного не борюся».

«Мабуть, я чогось не бачу і не розумію. Інший на моєму місці давно б склав план якихось дій... А я потроху звикаю... Проня їсти носить справно...»

Він знову думав про Проню. Йому здалося, що він живе з нею давно-давно, що навіть відчуває від цього якусь утому, знає все, що вона скаже йому, і вже наперед прожив усе їхнє життя.

«В чомусь я несправедливий до неї. Починаю сердитись — вона плаче. А я знову... І враз червоною голочкою пролетіла крізь мозок думка, що, може, він і сердився, що не всім серцем любить Проню, що йому щось заважає жити для неї. Йому стало прикро: світ розколовся навпіл, а він гойдається на два боки на своїй малесенькій кладочці, хить — туди, хить — сюди, немов у чомусь винуватий.

«Неправда, до чого тут кладочка... І взагалі всі оці думки — неначе гарбузове огудиння, вступи — не виплутаєшся. До дідька все. Світ горить, щось зрушилося, щось валиться і чи швидко зупиниться й де зупиниться, на якому рубежі і якою силою...»

Ще ніколи він не думав так багато і так тяжко, та ще про себе самого: так чи не так живе, кохає... Він навіть не вмів і не знав, як то сказати щось ласкаве коханій людині, і, думаючи про це, відчував сором і скутість.

Увійшов у Петрову Дівичю десь о восьмій годині. Сіялася мжичка. Михайло змерз, і в ньому зринула важка злість невідомо на кого й навіть жалість до себе, хотілося троштити все довкола, струснути вибухом тишу, розбурхати це сонне болото. А йому й далі доводилося скрадатися, ступати тихо, дослухатися до кожного шелесту. Дірок у мокрому паркані було багато — трактористи і механіки ходили навпрошки — Михайло йшов бур'янами, наступав на заліззяччя, разів два щось глухо дзвякнуло, й він зупинився, прислуховував глуху мокру ніч. Минув майстерню — довгу, схожу на барак будівлю з великими вікнами з маленьких квадратних шибок, — пройшов далі, до воріт. Там чорніла маленька сторожка, в ній світилося; спочатку Михайло хотів підійти до неї та заглянути у віконце, проте не одважився. Варта мала пильнувати все подвір'я — там стояло кілька гармат і броньовиків — він пробирався поміж ними, обмацуючи холодну мокру сталь. Тут не міг нічого зробити, вернувся до майстерні. Двері до майстерні були замкнуті звичайним замком, яким у селі замикають гамазеї та клупі.

Михайло пішов попід стіною за ріг. Обмацував мокрі шибки, вони торохтіли, замазка давно повідлітала, в планках стирчали маленькі цвяшки. Він легко вийняв два цвяшки, виколупав шибку. Просунув руку до середини, повідкидав заціпки, одчинив вікно й вліз до майстерні. Там стояла чорна темінь, пропахла машинним мастилом. Ступив крок, одразу щось загриміло, аж рвонувся назад до вікна. Послухав якусь мить, довкола німувала тиша. Обережно посував погчи по цементовій підлозі, поки не вперся в перепону. Нагнувся, помацав — гвинтівки. Посунув ліворуч, чаткнувся на стіну, біля неї теж густо стояли гвинтівки. Скільки ж тут зброї? І що він з нею робитиме?

Тільки тепер зрозумів, що не готовий до диверсії. Найперше, в нього немає світла, промінця, яким би міг непомітно й швидко промацати майстерню. Сірники світити не можна. Потрібний ліхтарик. У нього вдома є електричний ліхтарик, дуже старий — рефлектор — п'ятьма листками, але батарейка давно сіла. Як же він не здогадався взяти десь на дорогах, біля покинутих автомашин ліхта-

рика! Заховав кілька автоматів, гвинтівок, два ящики ручних гранат, а про ліхтарик не подумав.

З гвинтівок можна повиймати затвори і винести їх у мішку до ставка та повкидати в воду. Робота довга й важка, та й затвори повставляють нові. Отже, треба робити щось інше. Просто позгинати дула, найменша деформація каналу ствола виводить гвинтівку з ладу. Але знову ж потрібні якісь лещата, якась міцна металева опора. Чи є вона тут?

Михайло розумів, що мусить зробити все за одну ніч. Ліпше нічого сьогодні не чіпати, а прийти завтра.

Він вибрався надвір, зачинив вікно, вставив шибку. Зупинився за парканом, під дубом, з якого скапувала вода.

Ніч сповила село. Покрила чорною мокрою повстю і мовби закушкала в неї людей з їхніми клопатами, надіями та сльозами. Михайло серцем почував: вони десь тут, поруч, гойдають дітей, страждають, сподіваються. І над усім цим одна панівна думка — не зачепило б. І думки про чоловіків та синів, які десь там, де й гарматний гуркіт запав. «Якщо не вернуться, то вже вічна ніч». І окремішні думки-думочки: чи дадуть землю, як воно тепер хазайнуватиметься? І звичайні буденні клопоти. І любов, яка тільки почалася, — в шістнадцять літ — її не спинить навіть вогонь. І зради — вільні й не вільні.

Усе те занурилося в ніч, як у глевку глину. За вербами в хатині крізь ряднину пробивалося світло: там потай збиралися вечорниці. І горіли червоно — від повикручених каганців — вікна в Стодоли — районного старости, справляв іменини дочки, Інки — їй двадцять. Вчилася в технікумі, на одному курсі з Вірою. На подвір'ї сновигають тіні — носять з погребя холодець, сметану, квашенню.

Знову подивився в бік хати, де збиралися на вечорниці.

«Не зачепило б», — майнуло в його голові, і в грудях пробилось щось клеїтливе, зле, відчув тугу — від безсилля, самотності, аж заплакати схотілося. Повіяло гірким димком — топлять соломою лежанки, і їм байдуже, що німці наскладали стільки зброї, що з цих гвинтівок стрілятимуть у їхніх батьків і братів, гріються біля вогню і печуть у жару картоплю.

Михайлові знову згадалася братова засторога. Якимось внутрішнім чуттям осягнув, що то розумні слова, брат знав щось більше, ніж знає він. Де вони тепер, брат і мати? Вже далеко, в безпеці. Від цієї думки трохи полегшало. Але самотність і далі стискала серце. І треба було

десь роздобувати ліхтарик. Він знав: там, куди йде, ліхтарика немає, це тільки привід, зачіпка, в ту хату можна заглянути без будь-якого приводу — просто прийти провідати знайому дівчину. Він відповідає за Віру, адже сам привів її туди... Вловив у собі якесь вагання й здивування. Либонь, не знав себе? Або щось у ньому одмінилось. Стояв самотній під дощем, душа двоїлася, і мовби щось текло з серця в глевку ніч. Був невдоволений собою і мав за обов'язок вернутися наступної ночі в майстерню. Але йому хотілося бодай з кимось перекинутися словом,— байдуже з ким. (Знав, що обдурює себе). В душі чомусь зрипула радість, радість і тривога, з якою скрадався попід майстернею. Хоча чого йому радіти? Побачить байдужі очі, байдужі саме до нього... Так-так, він винуватий, не розгадав, знехтував, і був знехтуваний, і тепер блукає в пільмі, так само блукає в пільмі його серце, і тоскно щемить, і радіє, обдурюючи саме себе. Було дитинство, була юність, багато всіляких малюнків намалював час, та й до того ж чорною фарбою, чорнішою за цю ніч. На тім полотні — вже інші постаті, іншою фарбою, і насамперед — Віталія. Що в них було з Вірою? І що в неї було з Анатолієм, художнім керівником районного хору, гармоністом і хвальком? Він теж проводжав Віру. І навіть вихвалявся...

Михайлові стало душно. Він здивувався, що все те має якесь значення. Що воно не зникло, не розтануло в пільмі цієї ночі. Анатолій на фронті, Віталій хтосьна-де. Може, їх обох уже немає на світі...

«Живі... Того одразу записали до воєнного ансамблю, а цей сховався у якоїсь родички...» А він залишився... Щоб захистити її од цього мороку, врятувати од смерті, і йому не потрібно нічого. Навіть Віриної вдячності. Врятує її для них. Облудність цієї думки викликала посмішку. Відчув, як щоки залляв рум'янець. «Тьху!» — вилаявся і обірвав думки.

Писанка довгенько потримав його на ганку, чомусь не міг упізнати по голосу. Михайло увійшов і справді наптовхнувся на байдуже звернений до нього погляд, Вірині очі ще закінчували розмову з Писанкою, якусь вельми цікаву для обох розмову, й соромилися його, й чекали, коли він піде геть. Принаймні так витлумачив її погляд і те, що по хвилі запитала Писанку, ув'язуючи це питання з якимось попереднім:

— Що ж це за світ, коли так? Чому він таке допускає?

Тут уже й Писанка махнув рукою, немов і не було нічого: війни, небезпеки; здавалося, Віра — Писанчина племінниця, що приїхала з міста, з інституту, на канікули до дядька й гріється на печі, розчервонілася, розпашіла, голову поклала на подушку, ще й кулачки підставила під гостреньке точене підборіддя.

— Він — осуджує, але терпить,— заперечив Вірі Писанка. Сидів на ослоні, зшивав докупи два шматки грубого шинельного сукна.— Є ж такі, які супроти нього, він і їх терпить.— Писанка посміхнувся.— Його це не обходить, вірите ви чи ні. Вірять для себе. Кожного разу ти повинен почувати, що на тебе хтось дивиться, хтось боліє за тебе серцем. Нехай бог тобі буде... ну, як найщиріший і найясніший приятель. Ось ти щось робиш і думаєш: а що скаже потім про це твій товариш? Тільки так і можна творити добро. А ми живемо, щоб творити добро.

Віра усміхнулася Писанці, і це чомусь не сподобалося Михайлові. Вони не запрошували його до своєї розмови. Писанка й далі гнув свою святенницьку лінію, але якщо першого разу це трохи зацікавило Михайла, то зараз, надто після коротких, але важких мандрів до майстерні, викликало роздратування. Чисте божевілля: в селі фашисти, кругом морок і страх, штабелями зброя, а чоловік плете лико про добро. І дівчина, яку ти порятував, поглядає на тебе непривітно.

Михайло посміхнувся. Ёдко. Саркастично.

— Твори вогонь! Такого бога зараз ще можна прийняти.

— Якби він хоч раз покликав до того, зникло б усе.

— Чому ж, вогонь — в ім'я добра.

— Вогонь не розбирає, він спалює все підряд.

— Розбираємо ми,— твердо сказав Михайло.

Писанка перекусив нитку, подивився на нього поверх окулярів.

— Е, голубе, це тільки так здається. Найважче — це розгледіти людину. Увійти в її душу. Але так, щоб не принизити її жалістю. Такі, як ти, сприймають усе тільки з переконань своєї віри, себто безвір'я. Ні-ні, я нічого проти тебе не маю. І проти таких, як ти. Чесних. У цьому теж є своя чесність, щоб тільки один колір. Думати, що ти присвятив себе чомусь одному — це гарно, але переводити те в один колір — ні. Така людина гадає, що вона завжди права. Вона, звичайно, в цьому не винувата. Але почувати скрізь і в усьому свою правоту... Це небезпечно. Бо

ніхто й не підправить. Всіляка інша думка — од лукавого, од неправого.

— Спасибі, дядьку...

— Ні-ні, я не хотів тебе образити...

— А мене й не можна образити. Бо все, що я роблю, узгоджую з совістю...

— Якщо так... А то ж буває: наказ начальника...

— У пімців саме так.

— Ми говорили не про це, — перебила Віра. — Про людину ідеї. А як ви вважаєте, — тихо примружила вона очі, — людина, віддана ідеї, може покохати? Щиро, безоглядно. Покохати саме тоді, коли служить ідеї?

Писанка розгубився.

— Звідки ж я знаю? — розвів він руками. — Якби був молодший — ще спробував би збагнути. А так... Покохати, мабуть, може, а от бути щасливою...

Михайла здивувало Вірине запитання. Він не знав, що воно має означати, щойно думав про неї і, собі на подив, відповідно до Писанчиних сентенцій. Він рятував Віру, робив добро... для неї, для її рідних, ще для когось... Можливо, для того ж Віталія, якому чомусь не хотів добра. Мабуть, це Вірине запитання здивувало і Писанку, бо по хвилі підвів голову, й скельця його окулярів тьмяно зблиснули:

— А чого ти про таке запитала, дочко?

— Про всяк випадок. Щоб хтось часом не наплутав чогось. — Вона посмутніла. — Тільки тепер починаю розуміти, що всі втратили. Що втратила я сама. Ми не знали, що таке життя і як треба жити. Як же дорого коштує всяке справжнє знання.

— Ти все одно не знаєш. Ми всі не знаємо. Пройде час, і все видасться інакшим.

— Ви теж не знаєте? — запитала Віра.

Писанка задумався. А Михайло аж зуби стиснув, щоб не розсміятися. Таким усе йому видалося неприродним, дивним, навіть диким. Над світом кружляє кривавий вихор, смерть чалацає темними вуличками селища, а двоє людей — здитинілий старий і хвора дівчина — вирішують щось за увесь світ. Він знав Віру іншою — рвійною, гострою, й через те не міг повірити, що вона веде розмову всерйоз. Може, вдає? Ні, надто зосереджений, надто серйозний у неї погляд. Так її перемінили страх і хвороба? І враз пригадав, що й самому тисячі всіляких запитань б'ють у мозок. Б'ють зусібіч, і що дужче він усамітнюєть-

ся, то найнесподіванішими вони стають. Про що він тільки не передумав у окопі за ці кілька днів! У які тільки химерії не впадав!

А розмова тривала далі.

— Я — трохи інша справа, — мовив спроквола Писанка.

— Чому?

— Я — давно поза світом. Поза кривдами і радістю.

Він зняв окуляри, і його порите глибокими зморшками обличчя дивно освітілося. Це не було обличчя «макоцвіт-пого», яким його вважали в селі, хоч, може, і сам сприяв цьому і завдяки цьому й вижив. — Мене не можна ні возвеличити, ні зобидити. Я — ніхто. Писанка, та й годі.

— Самі ж казали — зобиджали.

— Зобиджали, але я не зобидився. Не обізлився. Зобиджають люди дрібні. Великі — ні.

— Великі — карають, — сказала Віра.

Писанка здивовано скосив на неї очі. Мабуть, не сподівався почути таке од Віри.

— Карають — малі. Бо самі сердиті, злі, з глєвтяками замість серця.

Вона випростала з-під ряденця ноги, сіла на лежанці. І мовби засвітилася вся. — Господи, як хочеться простору, пісні... Радості. Невже їх ніколи не буде?

Щось казав Писанка, але Михайло погано слухав його. Писанчині слова дряпали вуха, з дна душі підіймався протест, і Михайло здавався сам собі мізерним та жалюгідним. Добре старому отако при печі розмузикувати про велике, а самому не витикати з хати носа!

Він, Михайло, повинен зламати цю тишу, повинен показати їм усім, отим коротким і кудим, що боротьба продовжується, що ця тиша тимчасова, Він повинен довести собі — собі! — що сидить тут недаремно, що він саме такий, яким бачив його Федір Дмитрович. Ця думка освітіла його всього, закликала до дії, — зараз, цієї ж миті, бо потім буде пізно, потім він уже не віритиме собі так, як вірить зараз.

— У вас немає ліхтарика? — запитав Писанку.

Той здивувався.

— Електричного? Немає. А такий десь валяється. Внести?

— Внесіть.

Йому здавалося, якщо зараз відмовиться, все піде наперекосяк. Ліхтарик був маленький, іржавий, брудні скельця приліплені до жерсті замазкою, яка місцями повідска-

кувала, такий ліхтарик вітер одразу загасив би. Всередині стояв маленький каламарчик з гнотом. Михайло сам налив у нього гасу з круглої банки, яку вніс господар. Писанка ні про що не розпитував, Михайло взяв ліхтарик і попрощався, а в хаті залишилися тривога й відчуття, що він або присутній тут, або стоїть десь близенько.

— Як ви думаєте, для чого йому ліхтарик? — запитала Віра.

— Присвічувати...

— Ну, це зрозуміло. Не дорогу ж висвічувати він його узяв.

— Мабуть, не дорогу, щось інше.— Писанка помовчав, пожував великими безкровними губами.— Я чогось думаю, що цей хлопець не буде присвічувати для чорного діла.

— Як-то? — не зрозуміла Віра.

— Ну, не на грабунок він його взяв. Хлопець він такий... Під гарні мислі.

— Під які мислі? — знову перепитала Віра.

— Під гарні. Тобто, під мислі гарних людей. Бо сам він... хлопець з душею благословенною.

— Чоловік.

— Нехай чоловік. Може й він помилиться, але помилка його буде щира.

— Хіба ви його так добре знаєте?..

— Я лжу всім своїм существом чую. І правду теж. Такому хлопцю я довірив би...

— Нипьки не можна довіряти нікому. Самі казали.

— І так, і ні, без довіри в світі не проживеш. Без довіри живуть сутяжники, хитруни, злодії. Ти ж йому довірилася.

— А куди мені було подітися!

— Е, ні, це ти, як ото кажуть, поза лугом... У нього чесні очі. В дечому він таки помиляється...

— Ось, уже й очі чесні. Просто очі як очі. Мені вони один час здавалися хитрими.

Віра заперечувала Писанці, їй чомусь було трошки соромно і трошки присмно саме від того, що Писанка не погоджується з нею. Їй хотілося виповісти про Михайла щось зле, щось таке, що вкпіло в серце давно, і вона не могла його одірвати й не могла забути, хоч часом їй здавалося, що забула, але й Писанчині слова втішали її.

— Ходить він своїми путями, якщо взагалі людина сама ходить ними. Боюся тільки, аби зопалу не зайшов ку-

дись, звідки й виходу немає, і ліхтариком назад дорогу не висвітлює. Він наче хлопець з оглядкою...

Віра злякалася.

— Не можна висвітлювати назад? Ви щось знаєте?

— Ні, це я так, навроді б притчі.

Віра замовкла. Вона думала про Михайла. Намагалася думати про нього як про колишнього земляка, товариша, що, як і вона, опинився в біді, але до тієї думки домішувалася якась інша. Коли вона спробувала помислити, що це таке, чи воно не схоже на те, колишнє, її дитяче захоплення, то спочатку подумала, що схоже, й злякалася, а потім їй здалося, що воно трохи не схоже. Схоже — не схоже, так і пробалансувала якийсь час. По тому трошки розсердилася й наказала собі з усією нещадністю та рішучістю осудити його. Тоді, в дитинстві, вона була в полоні... В полоні чого? Вона не могла сказати. Адже був не красень, не володів якимись талантами, не тягнув міхи гармонії, як Чижів Вадик, за яким мліли всі дівчата: сіра кубанка збита набакир, з-під неї чуб вороновим крилом, очі ліниві, красиві. Михайло ж!.. І чуб у нього, як віхоть соломи, і не декламував на сцені, не крутив на турніку сонце... Хоч, пам'ятала, бачила його в школі на спортивному майданчику... Він і там мовби виконував якусь роботу. Доцільну роботу. За інше не брався. Й не був бешкетником, хоч хлопці остерігалися зачіпати його. З ним хотіли водити дружбу, це вона розуміла, це бачила... Й сама хотіла з ним дружити. Смішне, жовте гусеня бігало за гусачком-підлітком. У його очах завжди таїлась якась думка, якесь знання про світ і трошки іронії... Мичка льняного чуба, білі брови — і все обличчя, ніби вийшов з льону чи пшениці, спокій і простакуватість, але то тільки на перший взір, бо має якісь свої мітки, за це хвалили його вчителі і її мати (ага, ось згадала аж тепер, одне літо він працював їздовим на тютюновій плантації, де порядкувала Вірина мати, катав на возі і Віру. З цього й почалася її смішна любов. Смішна? Аякже). Вона думає про Михайла спокійно, саме так їй і належить думати про нього й знати все про нього. Він уже тоді впевнено почувався на землі, на їхньому полі, і, мабуть, у житті — про це здогадувалася — щось було в ньому од роду-прароду, давнього і міцного, воно й народжувало певність, а ця певність і притягувала. Невже вона тоді могла розгледіти все це? Дівчатка закохуються у спритних, балакучих,

веселих. А він не спритний, не балакучий... І не красивий. Хіба не красивий?

Не могла навіть отак, спокійно розмірковуючи, не бачити, наскільки красивіший, джентлюристіший Віталій. За що він її кохає? Стільки дівчат пасуть його очима. Признатися, це їй і подобається, і не подобається. Де він зараз? Невже з ним щось сталося?

Вона злякалася, що не дуже переживає за Віталія, що це з її боку негарно, нечесно, й почала думати про нього. Чому він не зайшов до неї? Куди подівся? Звичайно, з Віталієм хороше пройти по районному містечку. Мабуть, з ним хороше пройти і в столиці. Проте справжньої радості не відчувала й тоді, коли вже заприятлилася з Віталієм, думка її за чимось сумувала. Щось її іноді пригнічувало, тривожили якісь передчуття. Вона то підносилася душою, то падала в безодню. Кудись поривалася... Куди? За чим? Доконечно того не знала. А Михайло на той час немовби відступив кудись, сховався в тумані, його заступив якийсь інший образ. То не був Віталій ані хтось інший з хлопців, котрі залицялися до неї. Вона не знала, хто то такий, і від цього їй бувало й солодко, і тривожно, й чомусь трохи сумно. Зараз ті колишні думки здавалися химерною вигадкою. Але й на думці про Віталія зосередитися не могла.

Довго докоряла собі, помалу заспокоїлася. Про це зараз і згадувати не треба. Війна перемішала все, присипала чорним попелом. Вже їй ніколи ні з ким не ходити. Може, це й добре, що доля перехрестила її дорогу з Михайловою. Тут вона певна себе, вони — земляки, давні знайомі, знають одне одного і можуть довіритися одне одному на цій, що стала враз не своєю, землі. Вона буде боротися (якщо пощастить врятуватися) хоч і не знає, як. Мабуть, їй допоможе Михайло.

І все ж мимоволі не могла не відзначити, що в останні дні її життя, оце її страшне безрадісне існування, раптом наповнилося чимось, якоюсь значимістю, якимось змістом. «У мене є товариш» — рішуче і трохи злякано подумала вона.

Тепер вона чекала Михайла. Чекала в страхові й надії, і цей її страх був подвійним — за своє життя, за Писанку, і якийсь інший, хоч і не могла його пояснити. Писанка погасив каганчик, і за хвилину почулося його сошіння. Перед тим, як погасити, він відчинив віконниці покутного вікна. Старий робить так завжди. Чи для того, щоб не за-

блукати в пітьмі, чи боїться чогось. А їй навпаки чомусь стало лячно. І страх той був такий, як у дитинстві, коли темінь сама стає примарою, а з неї виглядають інші примари, і всі вони туляться до шибок, заглядають у хату. Лячною стає темінь і в запіллі, і в підпіччі, і здається, ніби щось шкрябає на горищі (там і справді часом гризе миша), і від того стискається серце. Віра натягла на голову ковдру, міцно склепила повіки, стиснула кулачки. «А як же Михайло?» — враз майнула в її голові думка. І розправились кулачки, і вона стягнула з голови ковдру, бо всі намислені страхи відлетіли, лишився один — чіткий і реальний — страх за Михайла.

9

Виходячи з хати, Михайло встиг помітити, як настожено і злякано подивилася на нього Віра, очевидно, хотіла запитати, куди йде, і не наважилася. Її погляд провів його в ніч. Потім він подумав, що, можливо, завдяки цьому його супроводжувала удача. Тільки мить стояв заціпеніло: зі світла в темінь, здалося, що ось ступне і провалиться в яму. Ногою намацав дорогу. Очі швидко звикли до темряви. Знайомою стежкою — котячим лязом — пробрався в майстерню, в кутку, на підлозі, засвітив ліхтарик, прикривши його плащем, заставив листом жерсті, й світло падало на підлогу вузьким промінцем. Аж тоді розглянувся, його враз струснув дроз, губи пошерхли, обличчя палало. Донедавна йому здавалося, що все буде дуже просто, а тепер у душу вступив страх. Він аж розсердився на себе, змусив не думати про небезпеку. В приміщенні стояв морок, маленький промінчик не пробивав його до глибини, тільки трохи розріджував, але Михайлові його вистачило. Відшукав млинове колесо з металевою втулкою всередині, у втулку вставляв дулами гвинтівки й згинав їх. Налягав грудьми, натискав руками, знову налягав грудьми. Зброя було до ката — гвинтівки стояли попід усіма стінами й штабелями лежали на підлозі, і з десятків ручняків, і кілька станкачів, з дул ручняків він повигвинчував вогнегасники й теж позгинав стволи, — працював запекло, до лютої знемоги, й коли оглянувся в передсвітанковій млі, то побачив на підлозі купи гнutoго залізячтя. З станкачів повиймав замки й забрав із собою. Ще раз подивився на те, що содіяв, відчув злу втіху, і щось радісне розлилося в грудях, і на будку

вартових подивився з посмішкою. Вартові, звичайно, спали, в селищі, де загинули або були арештовані всі активісти, ніякої диверсії не сподівалися.

Михайло ледве встиг затемна вийти за околицю.

Два дні він жив тим погромом і якимись надіями на щось, що ось-ось відкриється йому. Але не було нічого, тільки прілий морок ями й важкі думки. Та ще ласкавий Пронин шепіт, мовляв, треба все забути, треба якось жити, треба рятуватися самим.

Вона швидко говорила, а він голився перед уламком дзеркала зробленою із скіска бритвою. То була дуже гарна бритва, ще Прониного діда. Він розпитував Проню про село, але вона, мабуть, навмисне, аби не тривожити його, казала, що нічого не знає. Люди копають картоплю, запасають на зиму соломі та дрова... Збувають зайві корови та колять кабанчиків — оголошено великі податки. Картоплюю, м'ясом, молоком, яйцями. Яєць загадано здати з кожної курки більше, ніж вона може знести. Хтось намалював на воротах школи — теперішньої поліції — курку з простягнутою лапою, — жебрас яйця. Вивішено оголошення про заборону ходити після десятої години. Люди жепуть самогон — буряки в буртах пропадають, але вийшла заборона і на самогон і на буряки. Проте цукровий завод німці запустити не можуть, двічі ладналися, але обидва рази щось там ламалося. Гомонять, хтось ламає навмисне.

Останнє — про завод, та ще курку, вельми зацікавило Михайла. Отже, є люди, які не скорилися окупантам. Вони-то є, але як їх знайти?

У ямі — темно, й навіть думки ніби пахнуть цвіллю. Все суттєве, що було в житті, перебрано й перевіряно по кілька разів. Тепер перебирав дрібний мотлох, все, що випадково траплялося під мислений зір... Одного літа жив у дядька в місті, побився з міськими хлопцями. Іншого разу поранив плугом ногу. Його везли на дροжках, дрожки страшенно трясли, і він вистрибнув на дорогу. У восьмому класі закохався у вчительку, а вона здогадалася, але не сердилася, а посміхалася, тільки чомусь сумно, була дуже молода, — щойно закінчила педучилище (тепер йому було соромно за своє кохання). З ближчого чомусь пригадувалося одруження з Пронею, весілля й перші дні після нього. Михайлова мати була проти того, щоб він одружувався з Пронею: невістка не то штунда, не то без'язика, мов-

чазна і пририта, не пара синові, і просто не могла примиритися з тим, що її сина відбере якась інша жінка, але не сказала жодного слова, зате Пронині тітки, а їх у неї чотири, вар'ювали вже на весіллі, надто Пріська, суха, як черниця, з вузькими, неначе щілини, очима і тонкими губами. Пріську розкуркулювали в тридцятому році такі, як Михайло, з тим не могла примиритися.

Коли дружки заспівали про «чужу сторононьку», пророчо хитала головою. Вона не примирилася з Прониним одруженням і до цього часу, а її дочка, Пронина двоюрідна, намагалася відраяти ту перед самим весіллям. Лише одна тітка, та, що живе в місті й до якої зараз і кликала Проня, прихилилася до Михайла душею і в один вечір прихилила свого сина Кольку, якого Михайло павчив стріляти з малокаліберної гвинтівки. А Пріська й потім ніколи не назвала Михайлову матір по імені, а тільки — «та», а Михайла — «він». Проня здавалася їй беззахисною, трохи не відданою турчинові, вона часто шепотілася з Василювою Карпівною, а та теж пісно складала губи та хитала головою. Не зла за вдачею, Василюва погоджувалася, що дочка занастила життя.

Казна-що бралосся до голови. А може, й не казна-що, а він тепер по-іншому передумував усіх людей, приглядався до них з усіх боків — хто вони, можуть виказати його чи не викажуть, можна їм довіритися чи ні? Вважав, що одруження — це не тільки спілка двох душ, це вічна підмога й вічна боротьба, це піби два потоки, з яких один може влитися в інший, а можуть і плинути, й клекотіти поряд усе життя. А Проня чогось не розуміє. Спілка... Йому подумалося, коли б поруч була Віра, він би важився на будь-який ризик. Михайло уявляв: іде він у ніч, а Віра проводить його, і її очі сповнені страху за нього, й ще чогось... що ні вона, ні він не можуть висловити. Йому важлива її думка про все, що він робить, її схвалення, захоплення, од якогось часу все, що він робить, чує, думає — не тільки його, але й її. Мовчакуватий од природи, Михайло розкрив їй своє найпотемніше, таке можна розкрити тільки найближчій людині, і отже... В цій точці його думка зупинялася, й він мерщій переключався на щось інше.

Він думав над тим, що робитиме далі. Не сидіти ж у окопі всю зиму! Проня пропонувала переробити оцей окоп у землянку або викопати землянку під колодами, що їх навозили для комори. Але він не хотів. Від однієї думки про

таке кротяче життя зморщувалася душа. Наче щось штовхало її в темні шпаринки, в чорні петрі. А колись уявляв себе на війні зовсім інакше... Кінь з розметаною гривною, постріли, шалене виття вітру... І ось він — у чорній смердючій ямі. Проня хоче зачинити його в пій, як поросля на відгодівлю. Носить йому картопляники, пампушки з часником і салом... Теща з дому зійшла. Довідалася, що він у окопі, й пішла до другої дочки на інший край села. Послалася на те, що там двоє онуків. Може, й до онуків пішла. Але Михайло не вірив. Страх поймав її. Він ходить по селу, зазирає через плоти — в хати, в засторонки, на вишки з сіном. Поліцаї проштрикують сіно довгими, загостреними на кінцях залізними палицями. В селі живе чимало оточенців, приймаків. Приймаками називають усіх, хоч не всі й приймаки, а робітники за харч і одягу. Федорови поставали Федоренками, Дубови — Дубенками, узбек Шарипов — Шарпенком. Вони не ховаються, живуть на видноті, ходять на роботу до общинного двору та на толоки до поліцаїв, як і всі інші сільські чоловіки. Поліцаї тепер часто оголошують толоки — на молотьбу, косовицю, копати картоплю, деякі заходилися будуватись. Оточенці, які працюють у общині, поки що не тікають. І живе в баби Ступки єврейка Тамара з двома хлопчиками. Чорна-пречорна, з великими темними очима, пестерпно красива, особливо у великій бабиній хустці, яку напинає по-сільському, по-баб'ячому, аж на лоба. Повісила на шию великого алюмінієвого хреста, вбралася в плисову корсетку. Хлопчики бігають у чунях на босоніж. Тамара все допитується у баби, чи вона схожа на єврейку. А баба знизує плечима, їй і справді здається, що не схожа. Бра-ла до хати, не питала, хто вона, байдуже було б те їй і тепер, якби не нагнала страху Соломидиха. Але ж не вижене стара з хати людей проти зими! Всі на кутку знають, що в неї живе єврейська сім'я. І заспокоюють, як можуть, і допомагають потроху. От тільки Соломидиха шепоче й шепоче бабі у вухо:

«Ту Тамару з дітьми треба б кудись перепровадити. Туди, де не знають, хто вона».

Те ж саме порадив і Михайло.

— Хто ж її візьме? — сказала Проня.

— А твоя тітка в Прилуках? Ти ж казала, що там безпечно. На околиці, над річкою... Ніхто туди не ходить. Скаже, що це приїхала ти. Даси їй свою метрику.

— Як так, свою метрику? — злякалася Проня. — А що без метрики робитиму я?

— Тебе тут усі знають. А то, Проня, життя... І не одне, а трое.

Проня задумалася і весь вечір мовчала. Вони сиділи в погрібнику, аби прослуховувати всю вулицю. Сиділи, як колись, під дощ. Тоді, коли рвали черешні. Тільки тепер доводилося весь час бути насторожі. Й вечір вже був холодний, Проня винесла козушка й накинула на плечі. В хліві вовтузилися кури, кіркав півень: він і в п'ятні перестрибує з сідала на сідало, порядкує серед своєї челяді. Дея тихо співали дівчата.

Наступного дня Проня оддала свою метрику Тамарі.

...Цього разу він стукав у Писанчині вікна ще довше, ніж у минулий прихід.

— Ви накликаєте на себе підозру, — сказав у хаті. — До вас небезпечно приходити.

— Тоді не приходь, — буркнув Писанка.

Він був якийсь не такий, як раніше. Навіть якось змалів ростом, і ще дужче зморщилося його збрескле обличчя.

На Михайлів голос з-за коминка виглянула Віра. В її очах світилася настороженість.

— Ти... обережно? Тебе ніхто не бачив?

— Ви що, лючманіли зі страху? — спробував розбити кригу Михайло.

— Тут очманієш, — вже трохи інакше мовив Писанка. — Два дні село перетрушують. Ось-ось до нас доберуться. Хтось оружжя в майстерні погнув. Чисто все. І забувся ліхтарик. — Писанка пильпо й промовисто подивився на Михайла. — Тепер посять ліхтарик по селу, допитують — чий?

— Я хотіла піти ще вчора — не пускають. — Віра сказала це по-дитячому, пеначе скаржилася на Писанку й одночасно дякувала йому.

— Мда-а, — протягнув Михайло. — Залишатися тут далі не можна. Віро, збирайся! — Він не радився з нею, а просто наказував. Сказав зумисне бадьорим голосом, аби не лякати,

— Куди ж ми?.. — вона дивилася на нього пильно й довірливо.

— Є хороший сховок. Поки що — таємниця.

— Від мене? — понуро буркнув Писанка.

— Від усіх. Треба буде трохи пройти.. Ти вже зможеш йти?

— Зможу.

— Ви йдїть як біженці,— порадив Писанка.— Як чоловік і жінка. Тепер таких багато блукає, вертаються додому, а в кого погоріло або хату бомбою розбило, просяться до людей.

Михайло почервонів і не осмілився підвести на Віру очі.

Писанка збирав їх у дорогу обачно. Мабуть, у душі радів, що спекується таких гостей.

— Біженці мусять бути з речами — з клушом. Та й ночі вже прохолодні, на зиму кладеться. Оце я пошив одній жінці валянки, вона не забрала... Кажу ж, почі стають холодні. І фуфайку візьми. Тобі простуджуватись не можна. А це ось паляниця, десяток яєць, грудка масла... Їсти треба добре, поки зовсім одужаєш... Мед ще не загус, ми його в літрову пляшку.

Вони легковажно відмовлялися від фуфайки, валянків, масла і меду. Але Писанка змусив їх усе те взяти. Одяг зв'язав у вузол, харчі поклав у мішок. Тричі перехрестив Віру. Поцілував. Боги дивилися на те прощання суворо. Стояли на полиці вповодж усієї покутньої стіни. Михайлові подав руку. Щось думав.

— Коли... перегорить, перешумить... заходь. Може, чимось допоможе.

Вони вийшли за ворота. Стали. Прислухалися. Їм треба було ліворуч, у глуху вуличку, але там чулися голоси. Спалахнув вогник, зашипів у темряві. Віра сахнулася, Михайло міцно притримав її за лікоть. Вогник погас, залишилися тільки дві жарини — цигарки. Треба б вернутися у двір — хто тепер бубонітиме посеред вулиці з цигаркою у зубах, тільки поліцай або хтось з управи,— але Михайлові дуже того не хотілося. Ним володів якийсь забобон чи лихе передчуття. Потягнув Віру за руку, пішли в бік базару. Йому заважали клунки — з одежею — за плечима, з їжею — попереду. Цей, що спереду, був важчий, тягнув плечі вниз, але Михайло не зважувався поміяти їх місцями. Перейшов у праву, од Віри, руку, переклав з бічної кишені піджака до кишені плаща револьвер.

Вийшли на базар — три ряди прилавків під дашками, рядок крамничок і яток, вибите кіньми тирло. У крайній ятці до війни продавали ситро. А на возах — груші і вишні відрами. Якось продавали й вони з батьком.

Нині це було найнебезпечніше місце. Добре, що ніч — як дьоготь. Тільки верхом, деревами, глухий шум. Йшли на білу пляму церкви. Її зруйнували перед самою війною,

лишилася одна стіна, — з руйновища довбали цеглу й скла-дали печі. Колишній церковний дякон плювався у бік димів із тих печей і казав, що то сатанинський вогонь. Попід руїнами, поміж камінних плит вибралися до став-ка. Стара липа накрила їх густою тінню, була дуплиста й могла сховати кілька чоловік. Михайло знову тримав Віру за лікоть. Не боявся за себе, тільки за неї. Холодна відва-га налила його серце силою. З пошматованого рам'я хмар вплив окраєць місяця, освітив усе довкола блідуватим світлом. Перед ними мрів ставок, переливався у місячному сяйві, у берегах було темно, з усіх боків його облягли чорні тіні кущів; гра темряви і світла була моторошною. Знову насунули хмари, місяць загойдався між них, нена-че кавунова шкуринка між хвиль, поринув на дно.

Стежкою попід ставком вийшли на крайню од поля ву-личку, вибралися в поле. Михайло вибрав дорогу на пів-ніч. Не мав певного плану, не знав, де кінець подорожі. Коли Віра запитала, куди вони йдуть, сказав:

— Нам треба вийти за межі Петродівицького району. Тут нас усі знають, важко видати себе за біженців.

Йшли всю ніч. Довгу-предовгу ніч, розп'яту на осінніх стернях. Дорогу Михайло знав добре. Полями колгоспу імені Калініна, піщаними кучугурами поміж маленькими, минулорічними посадками, далі — на Зрубине, на Тимо-шівку, Вовчки. То — глухі села, й дорога глуха поміж полів, болітець і лугів, молодих хвойників (майже всі піски перед війною позасаджували хвойником) та перелісків. Колись він возив цією дорогою колгоспні бджоли на дале-кі гречки. Бджоли вивозили вночі, запакувавши мохом льотки і всі щілини, й вони, однак, вилазили й повзали на возі, залазили під сорочку. Доводилося терпіти, — не при-веди придавити бджолу. Везти бджоли — то розкіш, таке доручали наче в нагороду, вранці зварять біля гречки кашу, а пасічник виріже молодий пахучий стільник...

Михайло розповідав Вірі про те, як возив уночі вули-ки, і як одного разу на одному возі бджоли перелізли по голоблях на коня, й кінь поніс, і яка то була веремія та морока потім.

— Ти ще можеш іти? — запитував він від часу.

— Я зовсім не втомилася, — відказувала дівчина, але дихала важко. На дні серця поколювала тонюсінька-то-нюсінька голочка.

Біля Вовчка дорога проходила попід самими хатами, й вони обминали село лугом. У лузі пофоркував кінь, стри-

бав передніми ногами, переступав задніми. Дзвеніло путо. В колгоспі таких пут не було, хтось тримав у коморі, вірив, що згодиться. Співали півні. Хуторні півні горласті — вгодовані дармовою пшеницею, виспівані на степових вітрах. Щось майнуло в сухій траві — неначе клубок диму, вигулькнуло на горбу — пробігла принаджена півничим криком лисиця. Сіла, слухала. Надто її дратували молоді півники — молодий голос, молода кров, молоде м'ясо.

Людські постаті хилиталися в долиниці, лисиця зірвалася й подалася в бур'яни. Михайло глянув на зорі, вони вигорали. Великий віз перехнябився до землі — бралосся на світанок. Коли вийшли на дорогу, Михайло змусив Віру зняти мокрі черевики і взути валянки з чунями.

Знову почав розказувати Вірі про давню нічну мандрівку по цій дорозі, — хотів її заспокоїти, відволікти увагу, впевнити, що знає, куди йде. Розказував, як тихо топає в теплій нічній імлі кінь, як приглушено гудуть у вулицю бджоли.

— Коли я була мала, — відгукнулася на його балачку Віра, — то любила бігати через леваду до баби. В баби була примовка: чисто, як у вулицю. А я ще не знала, що таке вулик. І уявляла собі його й ту чистоту... Ну, нестемпо, як у бабуні. Вікна в одне перехрестя... А сволок дубовий, товстий, немазаний. За сволоком усіляке зілля. Пахуще-запахуще. І долівка пахуща, чисто вимазана. Баба одна на все село сіяла просо на віники. Ти пам'ятаєш? — Ні...

Він тоді нічого не знав про Віру й знати не хотів. Це вона ляпотіла чунями по стежці навздогін за ним. А він утікав від того ляпотіння.

— Бабуня — Северинка.

— Це там, де Браки? — здогадався він.

— Ага.

Браками (вибракувана земля) називали кучугури в кінці села над глинищем. Хлопці гралися там у війну.

— Я любила ходити до діда в млин. Для нього млин — увесь світ. Там і днював, і ночував. Баба посилала віднести дідові їсти... І сама любила носити. Вив'яже вузлика, візьме мене за руку... Вони ніколи не сварилися з дідом. Жили, як гарні діти. Діда довго немає з млина — баба вже переживає... «Ану, Вірко, вийди послухай, у тебе вухо молоде, чутке — чи скрипить вітряк». Сусіди прознали про це і часто лякали її: «Векло, перекинув вітер твого Панаса

з вітряком». І вона вірила, зривалася бігти, а вони реготали: «Та ж вітру немає».

— Ц-с-с,— неначе щось торохтить попереду,— зупинив він її.

За всенюку ніч зустріли одну-єдину підводу. Хтось крався з лісу чи з поля. Віз деревину або снопи. Вони не бачили воза, бо відійшли в стерню і присіли в долинці. Важко стугоніли колеса, скрипіли ручиці, з суворою скрадливістю спонукували коней: «Но, но, чалій». Михайло подумав про крадія. Там збоку в колоді стримить напихваті сокира, або й виглядає з-під кинутої на дубину фуфайки приклад гвинтівки. На їхньому кутку таким був одноокий Сидір. Рвав з-під землі. Вже завалив дубиною садок, а горище — снопами з поля. «Я це врем'я ждав увесь вік». Не приведи з ним здибатися вночі на глухій дорозі. Віз у нього з особливим цокотом, навіть поліцаї, зачувши той цокіт, сходять з дороги й самі себе обсміюють: «Дурної кулі не хочу. Та й нехай возить, він тіко власть укрпляє».

Поминули ще якийсь хутірець. Михайло не знав, що це за хутірець, та вони й не бачили його, тільки чули, як у передсвітанні голосить коса. Клепали дзвінко, важкими ударами з довгими паузами,— невміло. Клепав або приймак, або жінка, що пізно снохопилася, не забезпечилася вчасно сіном. Михайло подумав, що важко цій косі буде тяти траву. Вона тепер тверда, присохла або зовсім побронзовіла під вітрами та сонцем — нежар. І згадав, як клепали по весні коси в селі. Дружно, весело, наче перегукувалися молотками. А тоді хтось й підійде до сусідських воріт, гукне через пліт: «А глянь-но, Матхею, яке жало витягнув». Або: «Дай своєї бабки, бо моя косу рве. Лопотуху ось зробив».

...Михайло вдивлявся в димну просинь, з якої викочувався червоний клубок сонця.

Над полем висів туман, вітер рвав його на шмаття, розвіював по долинах. Сонце золотило туман, здавалося, на дорогу сіється біло-рожевий порошок. Віра жадібно розглядалася довкола. Це вперше після хвороби вона вийшла під високе небо і мовби наново впізнавала світ. Вдихнула на повні груди грибний дух, який ішов від старої сосни, задивилася на дві вишеньки при дорозі, листя на них потемніло і почало облітати. А тополі ліворуч од дороги стояли зелені, й над ними вихрило вороння.

Вона раділа барвам і згукам життя, та ізнагла скипав у серці страх, і зір її гаснув. А тоді знову погляд чіплявся за щось — вишневу гілку, кущ буркуну, і знову щось збурювалося в ній. Зрештою почав утомлюватись і зір. Віра вже ледве переставляла ноги. Михайло давно придивлявся, шукав місце для відпочинку. Йшли вже не по битій дорозі, а по глухій полівці, де з одного боку жовтіла стерня, а з другого стояв пекошений ячмінь. Чи й вже не стояв — він не вдався, ледве піднявся од землі колосом і так і вкляк, його забило дощами, спалило спекою, він поламався і повилягав. Тільки подекуди стриміли вгору колючі вусяки. За ячменем жовтіли куці — вгадувався ярк, а трохи ближче щось зеленіло. Туман розвіявся, Михайло приклав руку дашком, приглядався.

— Баштан. А оно й курінь. Кращого місця не знайти.

Вони побрели через ячмінь, через баштан, де бур'яни заїли кавунове огудиння, вигналися буйні, рослі. Лобода — в пояс, осот, і пирій, і навіть буркун, та заячий холодок.

Курінь стояв у дуже зручному місці — біля кущів, під високою, але густою грушкою, листя на якій вже вдарила осішня ржа, але воно ще не почало осипатися. З куреня випурхнула плиска і з писком, пизько стелячись понад землею, полетіла понад баштаном. Михайло обійшов довкола куреня. Шокрівля в багатьох місцях попровалувалася, зате в середині було багато соломи та сіна.

Віра одразу повалилася на сіно. Хотіла зняти хустку, але він не дав.

— Простудишся. Ти розігрілася... Ось зараз поснідаємо й заснемо.

— Я не хочу їсти, — сказала Віра.

— Я теж, — признався Михайло. — Лягай у курінь. Тільки зодягни фуфайку.

— Так жарко ж.

Справді, сонце прогрівало повітря до самої землі. Але він таки накрив її фуфайкою. Потягнувся рукою, щоб поправити фуфайку, йому хотілося вкutatи Віру, й боявся до неї доторкнутися. Ніжно й болісно защеміло в серці, він відвів погляд.

— Ти спи, а я постережу.

— Навіщо? — сказала вона. — Все одно, якщо хтось їхатиме сюди, ми не втечемо. Та й ми не збираємося ховатися. Хіба ще не вийшли з нашого району?

— Не знаю. Здається, вийшли.

Він нагрів соломи, що валялася довкола, й теж ліг під куренем.

Його розбудило сонце. Було жарко, неначе в літі. Скинув плащ, кашкет і піджак, п'ятірнею розчесав волосся. Просто перед ним на землі валялися маленькі жовті грушки, підняв одну, обтер об штапи, поклав у рот. Була терпка й давка, ледве проковтнув. Тихенько підвівся, заглянув у курінь: Віра спала. Він роззирався довкола. Попереду слалися поля, за кущами темнів яроч, по дну якого текла річечка — вгадувалася по гривці осок. Стояла теплінь, неначе знову повернулося бабине літо. Навіть білий метелик сів на бур'янину, ледь ворухив крильцями. Михайло побрів по баштану. Кавуни давно вибрали, вже пасли худобу. Він довго і вперто роздирав буркун та заячий холодок і таки знайшов два кавунці — один, завбільшки, як два складені докупи кулаки, другий, як м'яч для гилки. З тим здобутком причовгав до куреня.

Віра все ще спала. Лежала головою до входу, її сонце освітило її обличчя. Над верхньою напіврозкритою губою виступили дрібненькі крапельки роси. Вона усміхалася. Скинув фуфайку. Під снівою кофтиною гостро здіймалися груди. Раптом, певідь-чому Михайло подумав, що міг би померти за цю дівчину. В цю мить вона нахмурила брови, зімкнула уста. Він подумав, що вона пробудилася й помітила його. Але по хвилі її густі, серпасті брови розправилися, підвелися крилами — вона осміхалася знову. Підвела руку, провела по гострому, точеному підборідді й опустила її. Поворухила пальчиками. Рука висунулася далеко з рукава, й було видно жилочку. Неначе струмочок під травами. Й знову Віра нахмурила брівки. Й знову чіткі, рожеві уста склалися в тверду складку. Й він подумав, що останнім часом тільки такою і бачив її. А зір фіксував ніжну лінію шиї і скручене в кілечко пасмо волосся біля вуха. І знову він подумав, що оце зараз, у цю мить, міг би померти за ці уста і цю жилку. Міг би померти, і може, й помре, і Віра ніколи ні про що не дізнається.

Він злякався цієї думки. Пружно підвівся. Віра прокинулася.

— Ой!

«Ой» — глибоке, грудне, ніби разом з ним покочено круглий камінчик.

— Це я.

Вона повернулася на бік, підставила під підборіддя руку. Він подумав, що це її улюблена поза. В кутиках її очей ще блукали дрімки, й губи всміхалися припухло, тихо. Його знепокоїла ваблива глибина її очей. Вони були — неначе прозорі кринички, у яких спочиває на дні сонце; багато світла, але вдивитися неможливо, й не відомо, яка то глибина.

Він одвів очі.

— Ти хмурилася вві сні. Снилось щось погане?

Вона посміхнулася.

— Гарне. Тепер — гарне. А тоді — погане.

— Коли тоді?

— Колись.

— Що ж саме?

Вона осміхнулася знову, своєму сну, своєму сновидінню.

— Мама мене сварила... Строго-престрого. Вона сварила мене часто...

— За віщо?

— Так, ні за що. У мене ж — вітчим. І ось інші діти — його та мамині. А я — її. І вона не любила мене. Вітчим не гримав піколи. Престо не помічав. А вона сварила. Хоч я їй так годила! Одного разу, висваривши, проклявши сто разів, послала по берізку. Я тоді ходила в перший клас. Забрела я з мішком у гречку... І так мені стало... Лягла в розпругу, а в цвіті бджоли і джмелі. Гудуть. І пахне-пахне. А я лежу й думаю: «Нащо я живу». І так мені захотілося вмерти. — Віра знову осміхнулася своєму видиву. — І оце знову наснилася мама. Сидить на лаві й мовчить. Неначе німа чи нежива. А я так хочу — в сні — так хочу, щоб вона мене сварила, так кручусь перед нею. А вона — мовчить. «Я піду по берізку».

Щось щемке, болісне пронизало йому серце. Жаль стояв у грудях, але Михайло не знав, як те висловити.

— Ти так хмурилася. То осміхалася, то хмурилася.

— А ти стояв і дивився?

Тінь задуми знову впала на її обличчя.

— Одійди, я встану, — наказала. Саме так — не попросила, а наказала, й цьому наказові не можна було не скоритися. І подумав: йому приємно коритися їй.

За хвилину вона вийшла з куреня. Сонце освітло її маленьку, доладну постать у синій кофтині, сірій сукні, в незграбних чорних валянках з чунями.

— Треба було розбудити раніше...

Він не розумів, чого вона сердиться. Вона немов ставила перед ним якусь перепону,— поглядом, словами, всім своїм виглядом. Віра сердилася на себе за хвилиenne розчулення, за розповідь-скаргу. А ще — мовби боялася чогось. Він теж почав зосереджено вовтузитися біля мішка. Обоє удавали заклопотаність і суворість.

— Умитися б.

— Немає в чому принести води. Оно в ярку струмок чи річечка.

— Я зараз уміюся.

Вона побігла по сірому схилу. Смішно дибуюляла погами в чорних валянках, вимахувала лівою рукою. Він пахилився до мішка, та враз почув її скрик. Злякано підвів голову й побачив, що Віра стоїть на схилі, а перед нею тріпоче в повітрі зграя важких, нагуляних по стернях осінніх куріпок. Він розпізнав їх одразу — колись полював на куріпок з малокаліберною гвинтівкою.

Підбіг до Віри, разом спустилися вниз. З-під ніг вилітали рудаво-зелені коники і падали в траву. Маленька річечка петляла поміж зелених, з бронзовими верхівками осок, на яких сиділи тендітні сині бабки.

— Одійди! — знову наказала вона.

Він пішов угору по течії. Вода була чиста, при його з'яві кидалися врозтіч зграї малесеньких рибок. Велика руда п'явка, кумедно хитаючись, перетнула плеско, що лежало перед ним. Він повернувся до куреня. Коли підійшла Віра, вже порізав хліб і сало, намазав маслом і медом велику скибку, подав їй. Віра їла тільки хліб з маслом та медом. Михайло перекраєв обидва кавунці, більший був зелений, а менший ярів червоним соком. Він підсунув до неї обидві половинки меншого кавунця, вона взяла одну половинку, а другу посунула по соломі назад, при тому швидко глянула на нього. Він так і не розібрав, що це мало означати: вдячність чи знову невдоволення. Говорили про те, що робитимуть далі. Михайло розвивав план, який вклався в його голові ще вчора. Казатимуть усім: біженці з Волині, з Камінь-Каширського району. Служив з ним у армії звідти хлопець, район — дуже далекий, глухий, серед боліт, можна не боятися, що зустрінуть когось звідти. Їх послано туди на роботу, її — вчителькою, його — учителем фізкультури. Документи розбомбило. Вони придуть у якесь село і наймуться до господаря. Вона подивилася на нього прямим відкритим поглядом.

— Гадаєш, ми схожі на подружжя?

— А що в нас є такого... несхожого?

Вона помовчала, а потім враз розсміялася. Він зиркнув на неї.

— З якого дива?

— Ти — неначе турок. Або татарин.

Він знизав плечима, адже був зовсім не схожий на азіата. Вона показала на його схрещені під собою ноги. Таку мав звичку змалку, навіть коли сідав вчити уроки — підгинав під себе ліву ногу і праву ставив на стілець стійма. Мати довго одучувала його од цієї звички.

— Ні, в тобі справді є щось од кочівника. І їси з ножа.

— Всі пастухи їдять з ножа.

— Тепер ти схожий на їжака.

Казали йому й це. Майже квадратне обличчя, трохи кирпатий ніс. Він ніколи не ображався на ті кпини й тим обеззброював. Проте зараз не усміхнувся.

— Наш рід з діда-прадіда — землероби, — сказав він. — І увесь вік працювали на своїх землях не на себе. Тепер ось знову... Нам завжди доводиться захищатися. То кочівники, то шляхта, то ще хтось. Нав'язують свою волю, свої порядки, свої звичаї... Я тільки тепер зрозумів, як важко не перемішнитися, залишитися тим, ким був. А всі чомусь хочуть переінакшити тебе. І фашист, мабуть, теж дурний. Ми ніколи не станемо німцями. І під чужинцем не залишимося. А от же лиха принесуть гибіль. І отак потроху всі приносять лихо, і все на нашу голову. І як тій голові втриматися...

Віра здивувалася такому повороту його думки. Мабуть, він думав над цим давно. І все ж його думка лишилася не викінченою, вона це розуміла, як і те, що ні йому, ні їй не викінчити її.

— Ми підемо вдень. Але тобі треба викинути револьвер. Обшукають — одразу розстріляють, — сказала вона й підвелася.

Йому страшенно не хотілося розлучатися зі зброєю. Проте мусив погодитися.

— Я його заховаю десь тут. Вертатимуся назад — заберу.

В її очах стріпнули сполохані крильця.

— А коли ти вертатимешся?

— Ну... станеш на роботу, й піду. Мені треба в селище.

— Сюди попаски йде череда, — повідомила тихо.

Михайло підвівся теж. Справді, з стернища до баштану наближалася череда.

— Ходімо яром,— сказав він.

— Чому ж, — не погодилася Віра. — Пастухи... Розпитаємо про дорогу.

Знову мусив погодитися.

Череду обігнало двоє пастушків, кинулися наввипередки до куреня — мабуть, це було їхнє облюбване місце. Помітили чужих, зупинилися на півдорозі.

— Ходіть сюди,— покликкала Віра.— Не бійтеся.

Пастушки трохи повагалися, рушили до куреня. Попереду йшов хлопчик років дванадцяти-тринадцяти, в голубих, городських, вже обтріпаних штанах і в лопітливій, з чортової шкіри, курточці, за ним волокла по землі фужайку дівчинка років восьми.

— Ми біженці, заблудилися,— сказала Віра.— А тут дуже хороше місце. Це ваше місце?

— Наше,— радо погодилася дівчинка. Хлопець дивився недовірливо.— Він теж біженець, живе в нас у селі в баби Тюльки,— показала на хлопчика.

— Не твоє діло,— кинув у її бік косяка хлопець. Мабуть, він не любив язикату синицю, котру нав'язали в підпасичі, а ще ревнував до Михайла Віру. В такому віці хлопці ревнують до молодих тіток усіх молодих дядьків та парубків. Щось гаряче, невідоме, збурливе цуртує кров і ставить такого хлопчика на крайній рубіж відваги і впертості.

Віра, мабуть, відчула це, а може, хотіла привернути на свій бік пастушка-біженця, почала розпитувати, звідки череда, куди ведуть телефонні стовпи по той бік яру, чи наймають у цих краях на роботу людей. Хлопець відповідав стримано. Вони — з Церковища, стовпи ведуть в Озерне, але там він ніколи не був. На роботу стати важко, дуже багато ходить таких, як вони.

— Окруженців і хто втік або кого відпускали з полону. У баби Христі — аж двоє,— впала в його мову дівчинка, але хлопець обірвав її:

— Піди заверни Сороку, знов на село дивиться.

Дівчинка неохоче побрела бур'янами. Віра і Михайло погмоніли з надто дорослим, як на свої роки, пастушком, зібрали клунки, попрощалися й пішли.

Револьвер Михайло заховав у пні спіяної верби по той бік яру.

Озерне минули без пригод. Навіть підвезли їм клумаки — сухий високий дід правував чалою конячкою, віз з далекого поля городину: жовті кормові буряки, гарбузи, а також огудиння. Буряки та гарбузи лежали поверх огудиння, туди дід дозволив закинути й клумаки, сідати не пропонував, бо слабосила конячка й так важко тягла воза, в піску ступала то й зовсім дрібно, ставила копита руба, й тоді дід налягав на ручицю. Михайло — на другу. В'їхали на сірий горб, і Михайло, що йшов праворуч від воза, побачив обіч дороги три горбочки землі, а на них три березові хрестики. На двох висіли рогаті каски. Михайло зрозумів, що то поховані німці. Оглянувся — наче й бою тут не було — рівне поле, горбок, на якому колись стояла будочка, виднілися спилані стовпці — перед війною поставили такі будочки по всіх дорогах — і три хрести. Одну каску вже хтось скинув.

Віра йшла по той бік воза і могил не бачила.

Михайло думав, що добре було б їхати так з кимось із місцевих. Але дід повернув у вуличку, а вони пішли далі. Центр села залишився ліворуч. А потім були Стояни — довге село, однією вулицею вподовж дороги, від неї відходило в боки кілька коротких вуличок та завулків. Вулиця-дорога — у вербах. Круто вигиналася в центрі села, пролягала по долині між двох невисоких пагорбів. Праворуч на пагорбі стояла нова школа, за нею чорніла пожежна каланча та біліло ще кілька більших будівель, мабуть, сільрада, медамбулаторія, ліворуч, поміж критих соломою і бляхою хат, височіла цегляна, із червоної цегли, крамниця з високим дерев'яним рундуком. Біля рундука стояв на високих колесах запряжений парокішно віз, на якому сиділо двоє у зеленій військовій формі. Один тримав на колінах карабін. Ще один у чорному галіфе і чорній сорочці, підперезаний широким поясом з пістолетом стояв на рундуку крамниці. На лівій руді в нього вище ліктя щось біліло. Михайлові насамперед впали в око чорна сорочка та чорне галіфе. В нього щось гоїднулося в серці, неприємний холодок побіг поміж лопаток по спині. Поглянув на Віру, вопа теж ступала рівно, спокійно й намагалася не дивитися ліворуч. Але їх покликали. Вони підійшли до рундука, і вже тут Михайло роздивився, що військова форма на тому, що носив поліцейську пов'язку, була не-

зграбна, певно, пошита місцевим кравцем. Чомусь згадався Писанка й пошитий ним секретареві райкому комсомолу кітель, і Михайло навіть усміхнувся і вже потому привітався. Це була його перша зустріч з ворогом віч-на-віч. Чомусь перехопило подих. Мала б з'явитися злість, але її не було. Щось заважало. Либонь, думка про Віру та про те, що треба вестися розважливо. В грудях розлилось щось гідке, драглисте, холодило серце.

Віра несамохіть притислася до нього плечем. Тепер вони й справді були схожі на подружжя. Вона — витіпана хворобою дружина, він — чоловік, що дезертирував, аби не залишити її.

Йому ніхто не відповів, той, що з пов'язкою, дивився суворо, пропікав його жовтими буравчиками очей. Був немолодим, з худим, побитим віспою обличчям, довгою худюю шиєю і довгими руками. Двоє інших — молоді хлопці, теж дивилися на них.

— Куди і звідки, хто ви? — поставив одразу трое запитань поліцай з пов'язкою.

Віра спробувала посміхнутися до нього.

— Біженці, вчителювали в Західній Україні, а самі з Донбасу...

— Помовч,— обірвав її різко і подивився на Михайла.

Не опускаючи очей, Михайло переповів вигадану одіссею.

— А чого не в армії? — Дивився на них згори, вони стояли на рівні його колін, і здавався ще вищим, ніж був насправді.

— Катар у мене... І її не захотів залишати. Переховався...

— Ті, що з катаром, Москву минають. Біжать без огляду. Документи!

Кров ударила Михайлові в голову. Відчув, що блідне, що хочеться йому потягнути за ноги чорномундирника. Потягнути — що б там не було! Розумів, що це глупство, несусвітне безглуздя,— ковтнув повітря, стиснув зуби. Але очі лишилися вузькі, й зіниці були, як дробини.

Знову почав оповідати. Як налетіли на валку німецькі літаки, як просто у віз влучила бомба, все розкидало, розметало,— та й не до того їм було, аби збирати розкидані папірці.

— Брехня — нижче точки замерзання,— констатував старший поліцай.

Парубчаки-поліцаї засміялися.

— Пощупать? — підхопився з воза молодий, білявий, в чубом-полькою з-під сірого кашкета. І подивився на Віру. Михайло стиснув кулаки.

— Не треба. Тобі б тільки щупать... Ще молоко на губах...

— І самогон,— блиснув білими зубами поліцай.

— Не я твій батько, видав би я тобі самогону,— кинув коням під копита недопалок «Біломора» старший поліцай.— Одведи на обцинний двір.

Віра весь час думала про те, що в неї у внутрішній кишені пальта лежить метрика та студентський квиток Петродівницького медтехнікуму. Вона взяла їх, коли йшла від Яремихи. Тепер їх почнуть обшукувати, знайдуть документи. Яка ж вона нерозважлива, яка перозумпа! Це вона підвела Михайла...

Про те, що вони зовсім не знають ворога, що самі далися в руки поліцаям, думав і Михайло. Він довірився Прониним розповідям, що по селах живе багато біженців і ніхто їх не чіпає, що чимало червоноармійців жінки викупили з полону за горілку та сало, за кишенькові годинники і золоті та срібні каблучки, що декого пімці відпустили самі...

Його трохи заспокоїло те, що поліцейський начальник наказав припровадити їх на обцинний двір.

— Дядьку Герасиме, далеко ж,— заскиглив білявий поліцай.— Хоч би коні... Ніч на діжурстві...

— Паняй,— сказав старший поліцай.

Поліцай наказав їм сісти в задку, спинами до копей. Сіли на прив'ялу, з квіточками — зацвіла після першого укусу — конюшину. Їхали через греблю, попід якою в чорній, каламутній — вже майже один глей — воді плавало біле пір'я, далі знову шляхом, з лівого боку хати вже скінчилися, а з правого ще стояли — добрі хати з коморами і клунями, з грушевими і яблуневими садками — заможне село на межі полісся і степу. Родюча земля і ліс в.

Майже в кінці села поліцай повернув праворуч, зупинив коні, побіг відчиняти ворота. У Михайловій голові майнула зваблива думка вхопити віжки та вдарити по конях, він не боявся, що поліцай влучить у них з гвинтівки — по рухливій мішені може влучити тільки досвідчений, навчений стрілець, а цей шмаркач вочевидь не був у армії, але подумав і про те, що за ними можуть послати

погоню, переймуть десь на шляху, й тоді — кінець. А так — попрацюють тиждень-другий в общині й утечуть.

Общинний, колишній колгоспний двір — широкий і теж заможний. Просто посеред двору — колодязь з коловоротом, біля якого кілька жолобів, у ліву руку — дві стайні, воловня, комірки для збруї, праворуч — комори на цегляних, побілених білою глиною підмурівках, ще якісь хліви, дві великі хати. Від комори парою гнідих хвацько підїхав молодий, схожий на цигана хлопець — у картузі без козирка з величезним бичком у зубах, — проїхав поруч, ледве не зачепилися колесами. Реготнув здалік, стрільнув довгим батогом на короткому кнutowищі. Було видно, що до нестями любить коней і літає наввипередки з вітром. Хвацький, розбійний хлопець, Михайло аж позаздрив на його безтурботність і волю. Хлопець хизувався перед Вірою та Михайлом. Біля колодязя на перекинутому догори жолобі сидів поліцай з гвинтівкою в руках.

— Семйон, приймай пополненіє, — весело гукнув білявий поліцай, розвертаючи коні довкола колодязя. — Та нагодуй вольною їжею, бо в цього гаврика — катар, — і зареготав диким реготом.

Довговидий, з трахомними очима поліцай був понурий і сонний, мало схожий на поліцай: сірий, захвойданий піджак, чорні, теж старі, заправлені в розбиті керзаки штани, великий, пизько пасунений на лоб кашкет.

— Ти — он туди, — показав на хату, що ближче до поля, Вірі, — а ти — туди, — махнув рукою в бік стайні.

— Ми разом, ми чоловік і жіпка, — спробував заперечити Михайло.

— Ти — туди, а ти — туди, — так само рівно й безапеляційно повторив поліцай.

Михайло облизав зверху вуста. Захотілося торохнути цього вилупка в щелепу, щоб аж кавкнув. Віра помітила його звужені очі, взяла під руку.

— Не хвилюйся. Я піду...

Михайло віддав Вірі клунки, пішов до стайні. Крита бляхою довга стайня була порожня — жодного коня, в засторонку, куди скидають сіно та конюшину, на соломі лежало кілька чоловік. Майже всі у військовому і майже всі спали, тільки немолодий дядько задумливо жував соломинку, дивився в чорне піддашпя. Він мовчав, і Михайло теж не обізвався, боявся, що побудить інших. Але спати йому не хотілося, побрів уздовж стайні. Драбини були голі, кільця поржавіли, гній поприсихав. З усього видно,

що коні не стояли тут давно. І запах гною та кіпської сечі уже трохи вивітрився, дужче пахло цвіллю і мишами. Широко двері в кінці забиті дошками наглухо.

Михайло потинявся по стайні, вийшов на подвір'я. Полицай і далі сонно клював носом на жолобі. Оце такі, подумав Михайло, общинні двори. Йому та Вірі теж доведеться тут працювати якийсь час. Що ж, не біда. Може, зійдеться з кимось з оточенців, може, щось довідається.

На ганку комори, в якій колись тримали зброю і яка стояла поряд із стайнею, плів постолі дід. Він був, пеначе та кульбабка — білий чуб, біла борода, білі вуса — і все куце й настобурчене. Неквапливо орудував скіском, неквапливо перехрещував вимочені у воді липові стьожки. Михайло підійшов до нього, сів на плаху, в яку врубані ганкові стовпці, що підтримували дах. Дощок на ганкові не було — хтось позривав їх з живого — стриміли головки цвяхів.

— Постолики-соколики... — сказав Михайло.

— А чоботи чорти, — в лад, не підводячи голови, відповів старий.

— Найкраща взувачка по стерні і болоту, — знову мовив Михайло. — І до молодиць гарпо в постолах ходити — ніхто не почує. Бачу, гарні плетете постолі, до гарних молодиць ходили.

Старий мовчав, зосереджено мережив стьожки.

— Общинний двір, а коней немає, — не залишив надії зав'язати розмову Михайло.

— Коні — там, — тицьнув через плече скіском дід. По той бік двору стояла друга стайня.

— Я люблю при конях. А яка платня і на які роботи посилають? Може, парешті забагатію? — А що дід мовчав, провадив далі: — Кажали, німці дадуть землі, а вони теж заганяють у колгоспи. Чи воно і в наших краях так?

— А де твої краї? — знехотя запитав дід.

— Мої краї — Донбаські. Чули?

— Там же саме вугілля.

— Вугілля — під землею. І то — де шахти. А кругом — степ. Земля — як масло. Тільки спершу, кажуть, було важко. Мої батьки — переселенці, переїхали туди з-під Чернігова. Приїхали, а там бур'яни — верхівця на коневі не видно.

Михайло переповідав історію, багато разів чути від матері. На Донбас колись переселився її брат, позаторік мати їздила провідувати його...

— Викопали землянки. Чоловіки косять і палять бур'яни, а жінки плачуть. Зате ж потім як почало родити. Козацька земля. Запорозька. Батьки були козаками. Наш брат, аби земелька... Так яка тут платня, діду? І яка робота?..

— Платня тут пошти всім одна.— Старий па мить одірвався од постола, блимнув на нього вицвілим оком. Здавалося, стріпнувся в тумані вогник і — погас.— Така це община — перевалочна. Уночі заберуть. Пошти всіх забирають... У глинища. Хіба хто із заключенія чи вообщє...

Що означало те «вообщє», Михайло не допитувався. Та й старий знову опустил голову, всім своїм виглядом показуючи, що скінчив балачку. Він і так сказав більше, ніж будь-кому, не знати що спонукало його до того. Чимось сподобався цей білявий хлопець. Михайлові на мить отерпло в грудях. Тепер зрозумів, чому їх не обшукували і не допитували пильно: марна трата часу. «Перевалочна община». Перевалка — на той світ.

Михайло міцно стиснув зуби. Підвівся. Тепер дивився на все іншими очима. Двір огорожений високим парканом. Ворота одні — на вулицю. Але в цей бік не втекти. Вартовий. Зчинить рейвах, деь тут у них і вартівня. Тільки — в поле. Там — теж огорожа. Треба добре розгледітись. Не поспішати. І не зволікати. Часу — до вечора.

Човгаючи погами, цобрів назад у стайню. Пройшов до забитих дверей, виліз по поперечних штабах угору, де білили щілини. Припав очима. Почував і далі тугу грудку в грудях, але тепер це був не тільки страх, а й підготовка до втечі. Огорожа від поля мовби старіша. Не може бути, щоб там не було проломів, щоб пастухи обходили поза стайнями. З того боку в угловині, немов у жолобі, пролягла дорога в поле. Понад нею — поросла бур'янами і дерезою канава. Зненацька його погляд зачепився за гостру постать вершника, що бовваніла в стернях. Вершник сидів непорушно. Вартовий! Михайлові аж холодом війнуло в обличчя. Була б у нього зброя... Проте втікати можна тільки в той бік. У канаву попід дорогою. Треба перевірити ще раз.

Він вийшов із стайні. Обома руками тримався за живіт. Почовгав до поліцая.

— Де тут... це саме місце, куди цар пішки ходить.

Той показав головою. Михайло поволік ноги до дощатої будівлі. На ходу розпустив пасок. Зачинивши за собою двері, заціпнув пасок, поторгав дошки в задній стінці. Одна з них одхилилася одразу, пляпка цвяпка пройшла крізь

неї, неначе крізь воду. Він прихилив дошку назад, знову впився поглядом у поле. Вершник сидів у тій самій позі, здавалося, і він і кінь задерев'яніли. Мабуть, вартовий дрімав на коневі. Тепер було видно й гвинтівку в нього за плечима. Михайло перевів погляд ближче. В паркані було багато дірок, але майже всі — позабивані. Проте, здається, одна дошка одірвана. І ще в одному місці дірка біля самої землі. Мабуть, її прогребли пси. Але він теж може видертися через неї. За парканом — ями компостів, старі скотомогильники, лобода на земляних буртах повиганялася вище паркана.

Він стояв довго. Коли виїшов, поліцай вже сидів обличчям до нього і гвинтівку тримав у руках.

Михайло підійшов до нього.

— Мать, пропаду. Пусти до жінки, в неї таблетки є. В мішку залишилися.

— Піді поклич. У хату не заходь.

Віра вибігла, ледве він підійшов до дверей. Мабуть, виглядала у вікно.

Він подивився їй в очі, і йому запекло в серці. Під горлом ворухнувся давкий клубок, над силу проковтнув його.

— Віро, — сказав тихо. — Не подавай вигляду. Слухай уважно... але не бійся. Нам треба звідси втікати. Будь-що-будь. Ще до почі. Втікати можна тільки в бік поля. Там компости, бур'янами будемо вибиратися до дороги. Якщо навіть я не виберуся — ти йди сама. У паркані є дірки. Або й переліземо через паркан. Там, за хатою, він нижчий і поліцай не побачить. А другий поліцай у полі — далеко.

Її очі зробилися великі-великі, зіниці розширив страх, і в них Михайло побачив себе. Мабуть, тому, що сонце світило їй в обличчя. Йому було дивно бачити себе в її зіницях.

— Тут, у сінях цієї хати, повно одежі. Всякої, — прошепотіла вона.

— Ти дивися на сонце і на стайню: як воно опуститься до гребеня клуні, втікай. А зараз піді і вдай, що шукаєш для мене таблетки. Я скажу поліцаєві — не знайшли. Не стій. Біжи.

— Скінчилися таблетки, — буркнув він, коли проходив повз поліцаєва. Той байдуже ковзнув по ньому трахомними очима. А потім оглянувся на хату, де на порозі все ще стояла Віра, далі подивився на Михайла, і його губи ви-

кривила посмішка. Хто зна, яка думка зварилася в тій затуманеній самогоном, напеченій сонцем голові. Мабуть, відчув злу радість: чоловік чи коханець такої красивої жінки знемагає від гидкої хвороби, і вже він ніколи не переспить з чорнявою — увечері їх обох накриє суха глина. Надто багато всіляких підозрілих людців бродить у їхньому краю, німці зробили правильно — вирішили прорешетувати всіх прибулуд на рідке сито: нехай сиплються в порох, буде безпечніше в краю. Звичайно, шкода чорнявку, якби то її хоч на ніч. Але їхній начальник поліції дуже строгий, не потурає нікому. Вірить у якусь свою правду... Навіть бурчить, що п'ють. А для чого ж вони тоді йшли в поліцію! За той пайок, що обіцяють? Так жили й без пайка. Ну, дехто, щоб пересидіти... А він аж тепер, узявши до рук гвинтівку, став парубком. Вже дівчата не садовлять його в кочергах. Вчора проводив Наталку. Ну, ще копилить губу: вчительшина дочка, «відмінниця». Ната — по-городському. А він навмисне — Наталка. Не довго копилитиме. Прийдуть оружні старости — подасть рушники.

В солодкому видиві про Наталку він знову задрімав.

Тримаючись руками за живіт, волочачи по піску ноги, Михайло ще тричі мандрував до темної дерев'яної будівлі з вирізаною в дошках чирвою в піддашші. І всі три рази перечікував там довго. Перший раз поліцай зустрів його з'яву настороженим поглядом і чорним дулом гвинтівки, покладеної на коліна, другий — лише провів очима, втретє — не підвів голови. Люди в засторонку спали. Находилися, наблукалися в лісах і полях, патомилися серед постійних тривог, небезпек і смертей і тепер спочивали перед роботою. Яка то буде робота — не знали. Не знав і Михайло, яка поперед кого ходить доля. Може, їх і справді залишать для роботи? Певно ж, когось залишать, а когось і ні. А може, хтось із них вже працює?

Глухий біль стискав груди. Якась зазубрина, якась колючка чіпляла за серце. Думка неначе роздвоювалася, перевисала на два боки. До них — і на втечу. До Віри. Дуже непевна втеча. Але їм не лишається нічого іншого. Недарма поліцай не допитував їх і не дуже домагався документів. Молоді. Двоє. Він — не в армії. Шпигуни або активісти. Про всяк випадок — на той світ.

А ці, що сплять? Хто зна, хто вони. Мабуть, у кожного своя путь. Одкриєшся, й — кінець.

І все ж щось йому боліло — стримів шпичак у незагоєній рані. А думка тим часом долала й долала шлях до втечі.

А сонце котилося по сизому небу повільно, здавалося, щось його там гальмує, здавалося, червоне колесо буксує в сірій космічній імлі. Врешті воно таки докотилося до гребеня високої клуні. Михайло знову поволік ноги в кінець двору. Поліцай дрімав. Його чомусь не змінили за півдня. Михайло не бачив, як виходила з облупленої, давно не мазаної хати Віра, він побачив її вже під парканом. Спочатку навіть не впізнав — була в фuffайці і валянках. Паркан у тому місці невисокий, обламаний, вона легко перелізла через нього. Вартовий на коні повільно їхав до дороги. Михайло швидко вийняв дошку, пильнуючи, аби нужник увесь час затуляв його від поліцай, підбіг до паркана, через дірку вниз, впираючись чобітьми, загрибаючи руками землю, виліз на другий бік. Продерся крізь бур'ян, шелехнув у компостну яму, перетлілий, висушений зверху до білої соломи перегній прогнувся, пеначе болотяне торфовище. Просто перед ним ріс кущ чорних гнойових грибів на довгих піжках, такі ж гриби росли скрізь на гнойовищу. Від грибів і перегною тхнуло, але він ледве чув той запах.

— Віро!

— Я тут.

Вона перескочила з сусідньої ями.

Пригінці побігли до дороги. Вискочили з ями, попадали в придорожню канаву. Михайло одразу підвівся, виглянув через кущі. На общинному подвір'ї стояла тиша. Й ніде ні душі, тільки поліцай у стернях повільно їхав од дороги. Тепер все залежало від того, коли кинеться поліцай на подвір'ї. Міг кинутися щохвилини. Та навіть якщо зчинить тривогу й по якомусь часові, їх легко ввіймати. Поля — голі, шлях втечі — лише один. Але він і єдиний, і рятівний.

Вони згинці бігли по канаві. Попереду Віра, за нею — Михайло. Тріщало під ногами череп'я, хрумкало груддя, колючки дряпали обличчя й руки. Але дєреза й маскувала їх. Михайло, вже на бігу, визирнув ще раз: поліцай і далі їхав від дороги, але щоб порівнятися з ним, треба було подолати чималу відстань. «Не втекти. Зараз зчинять тривогу». Голосно гупало серце, гнало в скроні кров. І там теж гупали важкі молотки.

— Не можу,— притулила до грудей руки Віра. Обличчя її палало, губи тремтіли.— Втікай сам.— Я — дівчина, мені — нічого.

— Що тобі?

— Просто... втомилася.

— Біжи! — наказав Михайло. Й навіть підштовхнув у спину. Вони знову побігли. Віра випросталася майже на весь зріст. Але дорога пласталася немов по жолобу, канава була ще нижча, й з обох боків її росли кущі. А під ногами лопотіли лопухи і бурхала пилюка.

І враз попереду почулося торохтіння. Михайло вже хотів лягти долілиць, вже вхопив за руку Віру, але враз передумав, розгорнув кущ од дороги. До села підтюпцем бігла паровиця гнідих, її поганяв циганкуватий підбарубійко.

Михайло потягнув Віру на дорогу. Рішення склалося в одну мить.

— Тр-р-р,— перейняв він коні, схопив підручного за гнuzдечку.— Злазь. Староста наказав привезти соломи.

Підпарубійко витріщив здивовані, з великими білками очі.

— Якої соломи! Який староста?

— Дикої та м'якої,— Михайло не давав хлопцеві опам'ятатися.— Ти бачив, на чому люди сплять! Вила є? Як же ти без вил... Ану швидше злазь, сонце вже сідає.

Він майже зіпхнув з воза хлопця, почав розвертати коні. У вузькому жолобі дороги драбини налізали на передні колеса, віз перехнябився. Михайло рвонув задок, закинув його руками. Віра стрибнула на віз.

— Якої соломи? — волав підпарубійко.— Ти дивись, коли щось... У мене брат — поліцай.

«Не гнати поки що коні. Тільки — тюпака. Так він довше не отямиться».

Парубійко відчував, що тут щось не так. Але й не мав остаточної певності в тому, що його обдурили. Він щось гукав до Михайла, але той вдавав, що не чує. А коні були добрі, кидали копитами дружно, легко мчали розбитого воза. Форкали, вигинали шиї, правий ледь збивав у бік лівого.

— Ну-ну, ти! — ляснув його по спині віжками Михайло. Кінь збився з кроку, ображено повів оком. Таких коней до війни готували для армії. Мабуть, цих не встигли передати армійським вербовщикам або випрягли вже з якоїсь військової повозки.

Поліцай все ще їхав від дороги. Вони вже порівнялися з ним. Михайло, майже несамохіть, рвучко натягнув і попустив віжки. Дорога полетіла під колеса швидше, колеса зацокотіли, заторохтів полудрабок. Десь позаду чиргало об ручицю колесо: або збилася шина, або виробилася втулка. Старий, трухлявий місток тільки скрипнув під колесами, залишився позаду, а попереду майже з-під кіпських копит вирвався припутьень і стрімко пішов угору, неначе показував їм шлях. Михайло потягнув ліву віжку, повернув на полівку до далекої скирти. Й знову натягнув і попустив віжки. Ще раз оглянувся, — поліцай на коні сидів перухомо. Зла радість розлилася в грудях: «Сиди пеньком». Коли проминули скирту, Михайло перехопив віжки лівою рукою, правою розкрутив кінці і вдарив корінного, а тоді підручного. Коні поприщували вуха, помчали скоком. Віз кидало, неначе човник у бурхливому потоці, хоч і мчали по стерниці. Дорога ледве вгадувалася, це вже була й не дорога, а кілька колій, які залишилися з того часу, як з поля до скирти возили снопи. Майнув квартал з дорогою — воза кинуло, вдарило, Віра прилягла грудьми до воза, вчепилася в передок і заціпіла. Вона жодного разу не скрикнула, не злякалася, не покванила Михайла, розуміла, що він робить все можливе, поклалася на нього. Вже потім це його вельми розчулило, а тоді він лише поглядав, щоб вона не впала з воза.

Попереду виднівся ліс, сонце падало в його петрі, ламало круглі боки об коструbate віття.

Проте ліс виявився кущим, всього лише неширока стьожка чорного вільшняку, а далі густі високі верболози, маленькі колючі грушки, поодинокі кущі калини й рокити. Поміж ними — повикошувані галявинки. Вони знову натрапили на дорогу, але теж глуху. Кілька разів воза кидало в баюрах, один раз внизу щось хряснуло, й Михайло подумав, що вломилася ручиця, але віз не перехнябився, драбини не роз'їхалися вбоки.

Червоне жарево сонця палило осоки на болотах. Коні водили боками, від них валувала пара, й вони вже знову йшли тюпака. Там, де віжки торкалися крупів, залишалися мокрі смуги. Під копитами схропувала вода, позаду лишалися глибокі колії. Кущі ставали нижчі, росли рідше — рокити і болотяні бур'яни, заячий холодок у пів людського зросту, лепешняк понад копанками, темно-зелений чорнобильник. Починалося болото. Попереду сіріли стоги.

Туди можна добутися лише пішки. Михайло зупинив коні. Скинув з кільця стельваги, одшморгнув ремінь — дишель упав на землю.

— Пішли,— поквапив Віру.

Тепер, якщо за ними гнатимуться, поліцаям доведеться йти по болоту. На болоті в'южив вітер, тонкі рокити хилилися до землі. Вони йшли скошеним галом, де ручки-покоси вже позаростали отавою, й під ногами чавкала вода. Оглянулися ще раз — коні стояли біля воза.

— Постоять і підуть назад,— сказав Михайло.— Вони завжди знайдуть дорогу.

Ступив ще кілька кроків і підставив Вірі плече — перевзуйся. Скинь валянки й одягни чуні на босоніж.

Вона послухалася. Десь крайком мигнув спомин про чуні на босоніж на давніх, дитячих стежках, погас, не викликавши навіть усмішки. Вони стояли на маленькому острівці: кілька низеньких, пласких, чорних, немов обсма-лених вогнем купин. Тхнуло гнилим очеретом, пташиним послідом, болотом,— той запах стояв тут тисячоліттями, й був запахом тисячоліть — напластованих один на один шарів: перетлілого моху, осоки та очерету. Болота — завжди сумні, завжди перієсні й завжди служать сховиськом для втікачів. Вода в ковбанях була чорна й підступна. Михайло ступав обережно, путь вибирав обачно. І все болото було тасмничим і припишклим, таким його зробив вечір.

Віру гойдало з боку на бік. Вона стиснула уста, аби жоден зойк не злетів з них. Може, наступний крок і стане останнім. Ну, й нехай...

Вже в пітьмі добрели до невеличкої річечки. Останні метри долали по коліна у воді. Береги річечки були хоч і низенькі, але вищі за болото.

— Втекли. Врятувалися,— сказав Михайло, коли стали на сухому.

— Врятувалися! Врятувалися! — засміялася вона, аж неподалік з куца з писком випурхнула пташка.— Врятувалися! — її сміх був нервовий.

Її справді охопила шалена, аж моторошна радість, що їм вдалося уникнути найстрашнішого, найчорнішого — смерті, що й вони ніби вирвали життя, виграли його в злих і підступних людей. І все це — Михайло. Якби не він — що було б з нею! Він казав, щоб вона втікала, навіть коли він не зможе втікати сам! І це вже вдруге чи й

утретє вихоплює її з лабет смерті. Йї забриніло в грудях, і вона голосно схлипнула.

— Чого ти? Все ж минулося, — він нічого не зрозумів — думав, що то з неї виходить страх. — Будемо жити. Розумієш — жити. І тепер будемо обачнішими. В яку пастку втрапили! — Він теж почував дивне піднесення, йому захотілося погрозити кулаком тим, що за смужкою лісу, але засоромився.

— Якщо всі обцинні двори такі, — згадав про те, що вже минулося, — то — гай-гай. У Перепілках теж обцина, але там тільки староста та десяцькі. Тут щось не так... — Помовчав мить, стрепенувся. — Ще треба перейти річку. Вона, мабуть, неглибока.

Відчув, що за цей короткий перепочинок м'язи наповнилися силою. Міг би йти всю ніч, але втомилася Віра, та й було небезпечно — в п'їтмі можна провалитися в драглисту ковбаню.

Він швидко роздягнувся до трусів, взяв Віру на руки. Вона, мабуть, не сподівалася того, тихенько ойкнула. Але той зойк умер на вустах. Вода ледве сягала йому за коліна. Поставив її на тому березі, вернувся й забрав одежу. В сутїнках надто біліли його ноги, але зараз це не сприймалося сороміцьки.

Брели навмання на чорні гори стогів посеред гала. Михайло знав: стогї ставлять на вищому місці, — на грудках. Заберуть їх вже по льоду. Віра ледве тягла в осоках ноги. Трохи відпочивши, Михайло заходився викублювати ложе для почівлі. Скуб не при самій землі, а вище, треба було б вискубти дірку, але для цього не вистачало сили; потрібна ключка — сіно вляжалося, видавав його по жмутку. Добряче впрів, поки такі вибив двоє кубел. Вибране сіно нагорнув у валок, яким одгородилися од болота. Завдав комусь збитків, але хїба тепер до них. Полягали головами в різні боки, спинами до стогу. Одразу стало тепло, розкошлане сіно пахло гостро, дурманно й шелестіло при кожному порухові. Віра згорнулася калачиком й видалася сама собі у велетенському череві стогу маленьким пташеням. Хотілося спати й не спалося. Вітер, що набрав сили, ворухив сіно, шелестів сухим віттям, яким було вккладено шапку стогу.

Вони обоє чували якусь особливу присутність одне одного, якесь особливе відособлення від усього світу, відособлення саме їх двох, якусь особливу напругу, та й думали тільки одне про одного. У її голові спочатку скрада-

лася думка: чи їх не шукатимуть, але незабаром погасла. В очах стояла уся їхня втеча, бачила Михайла на передку воза, його напружену спину, міцну, з намотаними віжками руку і вогненний полиск очей, коли оглядався. А потім, коли вже втекли, він одразу неначе перемінився, став таким, як і завжди: тихим, розважливим. Аж не вірилося, що це той самий Михайло.

Всю ніч гоїдався, гудів, в'южив куц лози, що ріс за кілька метрів від стогу. Шорстко шамотіли осоки, і мовби скрикувало щось у болотяних нетрях. Вітер летів над ними, то підхоплював той крик, то топив у воді, в траві, розсіював по болоту. Вірі хотілося запитати, що то таке — не одважувалася. Мабуть, вітер трубить в якусь берестину чи третєся гілка об гілку, проте здавалося, що десь на дикому плесі потопає людина й волає про поміч. Розуміла: якби то був людський голос, Михайло підхопився б одразу.

А так не витримала:

— Що це таке?

— Чорт грає в дуду. Вітер в очереті... Є такі очеретяни, видушлені...

Він ще хотів їй сказати, що болото, неначе одна величезна істота, воно живе, дихає, сопе, чмокає, ковтає і перетравлює те, що попалося в його череві. В німій вечірній тиші раптом розтуляться його величезні губи й втомлено пафкнуть, і тоді можпа злякатися на смерть. А то просто виходить болотяний газ. Таке воно влітку, на зиму венозна болотяна кров замерзає, діють лише глибинні артерії, і не зупиняється робота велетенського черева.

Проте нічого не сказав. Не хотілося говорити — зморював сон. Віра ж і далі не спала.

Її душа то розстилалася над болотом, то знову збиралася в маленьку грудочку. І в'южили, гоїдалися, гуділи в голові думки. Спочатку виходив страх: згадала поліцая з білою пов'язкою, згадала широкі сіни в хаті на громадському дворі, там цілі купи піджаків, фуфайок, скатертин і рушників. Згадала втечу й жахнулася. Аж не вірила в те, що сталося. Потім спробувала сягнути думкою вперед, бодай на кілька днів, на тиждень. Не побачила нічого... Добре, що з нею Михайло. Щасливий випадок послав його їй.

Не треба обманюватися — послала любов. Він любить? Мабуть, любить. Це видно по очах. Ні, ні, не треба любові... Вона матиметься з ним строго. Тільки строго.

«Для чого?»

Чомусь забилося серце. Щось коїлося з ним, з нею. Все — не так, все — лихе, все недобре.

Мерції втекла думкою назад. До світлих, ясних днів. Ліжко в кутку кімнати. Заслана гаптованою скатертиною тумбочка. На тумбочці — портрет-фотокартка... Олеко Дундич. Важке обличчя. Суворі брови. Чорнявий серб загинув молодим на їхній землі. Світла скорбота заспокоювала серце. Дівчата запитували: «Твій?» Знизувала плечима, що мало означати — мій. Віталій ревнував, вона не признавалася.

Вона мовби одгородилася чужою героїчною смертю од усього світу. Од усіх хлопців. Од Віталія. Од Михайла. Одгородилася для самої себе. А думки не давали спокою, і часом душа боліла, як рана. Вона хотіла щастя. Хотіла кохання. Справжнього, великого, — на все життя. У пій і далі щось жило од тієї мрійливої дівчинки в квітучій гречці... І від тієї, що виглядала в пічне віконце, коли на стежці з'явиться невисока, міцна хлопчача постать з книжками за паском. Вона помилилася? Чи не помилилася? Там, у технікумі, намагалася не думати про Михайла. Зустрічалася з Віталієм. Він був якийсь... Надто поміркований (здогадувалася, насправді він не поміркований, то його власний, добровільний самообман), надто солідний, вилизаний, «дошпетний», як сказала одна з дівчат. Немов похвалила, але наче й огудила.

Михайло, либонь, теж передумує колишнє? Почуває провину? Але нащо їй тепер його каяття? Та й про яке щастя можна думати нині, щастя могло бути тільки тоді. Одначе яка вона дурна, не могла того зрозуміти. В неї були закохані майже всі хлопці на курсі. Вона це знала. Їй заздрили дівчата. Навіть її сусідки по кімнаті — Катя та Оля... Оля — біленька, кучеряве волосся — (од природи, а не од розжарених цвяхів). Чисте, гарненьке личко. Й чисті наївні очі. У Каті теж кучері — руді, розметані по плечах. Сміхотлива. Зачіпала хлопців, і вони зачіпали її. Норовили перестріти в кінці коридору біля сходів. Навіть викручували лампочку. Вона дозволяла хапати себе й притискати. Її проводило багато хлопців. Але не були закохані. Може, саме через те, що легко йшла до хлопчачих рук, що не могла приховати, як жадає кохання, жадає ходити «в проходку» до парку з гарним хлопцем. Гарні хлопці проводили її вечір-два й залишали. Їй були закохані в Віру. Це була навіть не закоханість, а присмучена потаємна дружба. Проте не лише дружба. Їй легко працювалося

комсоргом. Вони виконували всі її доручення. Й ревнували один до одного. І всі гуртом ненавиділи Віталія. Дівчата намагалися наслідувати її. А що в ній наслідувати? Що не дозволяла нікому хапати за плечі в темних кутках? Вони просто не знали, що то в неї звичайна засторога проти тих, хто може її образити. Засторога ще з дому, — проти матері та вітчима. Могла б втішатися, що зітхали по ній хлопці. Але щось їй заважало втішатися. Якась рисочка, якийсь спомин. Рисочка була болючою, черкала по маленькій ранці в душі. Й чимось була пов'язана з Михайлом. Хоч вона й переконувала себе, що це не так. І не могла вона, просто не могла піти через місток під верби будь з ким. Вона каралася навіть за Віталія: подала йому надію, а сама не знала, чи й вийде за нього заміж.

І ось усе відлетіло назавжди. Все скінчилося, не почавшись. І та рисочка... теж. Вона пропала? Чи не пропала? Але яке це має тепер значення. Вона про це не думала й не буде думати. Не думатиме ні про що. Й так добре в цьому кублі. Вона мовби тоне в густих запахах, в сухих травах. І крик на болоті втих. І проте як то страшно опинитися на болоті самій. Мабуть, навіть у лісі не так страшно, як у цій сіро-зеленій, похмурій пустці? Смуток хапає за серце. Й ще дужче відчуваєш затишність стогу і марність усіх сподівань на світі.

Вона заснула десь аж опівночі.

11

Михайло пробудився від холоду. Не знав, котра година, подумав, що вже за північ. Кущ лози перестав в'южити — вітер упав, вичахлі за ніч зорі сонно кліпали в небі. Він бачив тільки частину неба — Волосожар і ще зо дві жмені зір, розсіпані понад темним овидом. Тихенько підвівся, приглянувся — Віра спала. В чорній вирві стогу мріло її лице та біліла рука. Намагаючись не шамотіти, нагорнув на неї сіна. Вона прийняла руку, а він тихо прошепотів:

— Це я, спи.

Сам уже не міг заснути. Йому хотілося, щоб вона прокинулася. В усьому винуватий він: вигадав оці мандри, потягнув за собою її. Сховатися можна тільки серед своїх, у когось із знайомих.

Перебирав у пам'яті, з ким учився в школі, до кого доводилося звертатися по роботі. Непомітно думка переки-

нулася на матір та брата. Захотілося написати їм листа. Коли служив на Далекому Сході, відповідав на листи з дому. Й не знав, що писати: «Добрий день, тату і мамо». Хотілося написати: «Мамо і тату». Мати, все-таки, було, й пожаліє, і навіть на службу, потай од батька, вряди-годи висилала по кілька карбованців. Якби батько про те довідався, розгнівався б, — баловство. Але якби звернувся в листі спочатку до матері — щось би порушив навіки. Мати, либонь, зраділа б. Але й злякалася, і, може, й осудила б; у них був суворий закрій. Старший брат — то й зовсім відлюдько, мовчазний, як і батько. Може, повернутись додому? Ні. Пробиватимуться на схід, скільки зможуть.

З армії, з Далекого Сходу він написав Вірі три листи. Вона не відповіла. Він і сьогодні не знає, чому. Можна запитати тепер. Зараз він може запитати будь-що. Вона — немов у його підданстві. Подумав про це холодно й мовби подивився на них обох збоку. Вперше побачив Віру отак. Витіпана хворобою, аж зчорніла... Суворо зсумлені брови, задивлена кудись. Ні, тепер не запитає. Він тоді теж не дуже мучився. Хоч і згадував Віру. Дивився фільм «Мос перше кохання» і думав про неї. Там були кадри, які хвилювали хлопців неймовірно. Коли героїня верталася з роботи, вона купалася за цупкою цератовою завіскою. Він дивився фільм тричі. Двічі кіномеханік у тому місці затуляв вічко долонею (хоч вони й не діти до шістнадцяти, але радянським червоноармійцям, кадровикам не випадає дивитися таку стидоту), а за третім разом хтось ухопив кіномеханіка за руку і всі побачили контури жіночої постаті — майже тінь — за завіскою, і в залі розлігся молодий свист. Для Михайла та постать була... Вірою.

Його раптом розхвилював далекий спомин, і усвідомлення того, що Віра — поруч, але й далеко-далеко, далі, ніж будь-коли, бо коли б він осмілювався бодай на щось, то перестав би поважати себе. Так він думав, хоч почував, як щось у ньому сперечається з цією думкою. Він збагнув, що остаточно вже не заспокоїться, і йому стало жарко.

Вони рушили далі ще до схід сонця. Він ступав попереду, вона — за ним, у його сліді. Про всяк випадок, бо хоч на їхніх болотах майже й нема трясовини, але багато промоїн-ковбань, зарослих біля берега лепешняком. Він сам колись ловив підсакою у таких ковбанях дрібненьких червоних карасиків — викидав їх на траву разом з рудим мулом. Михайло оглянувся. На сивій зелені трави ли-

пався глибокий слід. Мимоволі пішов швидше. Підганяв і холод. Простудно дихали трави, вони набрали за ніч дуже багато холодної вологості; кущі, деревця здавалися віщуленими.

Після того, як під ногами перестало хлюпати, Віра пішла поруч з ним. Йшла зосереджено, намагаючись не відставати. В ранковій сірій сутіні чітко вирізьблювався її профіль, від напруги, з якою про щось думала, здавалася суворою, нахмуреною.

З очеретів знову вставав прозорий сонячний ранок. Він був ясний, прохолодний, чистий. Ніби народився новий світ, ніби вставало з сивих трав нове життя. Вимитий росю, обсипаний сонцем, ранок був, як мала дитина. Гнулися долу в жовтуватих, довгих листочках віти верболозу, чорні качалочки вабили зір. Деякі вже пустили пух. Болотами йшла осінь, але в травах ще було чимало жовтого й фіолетового цвіту, доцвітало лугове зілля.

Небо наливалось теплою голубінню, воно було тихе й ласкаве, як у дитинстві. На сході купчилися білі хмарки, але й вони пливли за обрій. Здавалося, боялися червоного купайла, що зводилося з трави. Михайло майже позасвідомо завважив красу осіннього ранку. Щось прошуміло над ними, й жовто-зелено-білу березу на горбочку обсіпали чорні шпаки. Відчуття радості пронизало його. Він — живий і бачить сонце, і поруч... Віра.

Михайло та Віра пройшли повз березу, сполохали шпаків.

Умилися в копанці. Вода була студена, по ній струменів холодний пар. Вмивалися разом, коли нагнулися, побачила на темному дні, присипаному бронзово-чорним, ще не перетлілим листям, двоє облич. Обличчя у воді перезирнулися, жіноче смикнулося, а маленька рука швидко загребла водяними брижами двоє відображень, які в ту мить опинилися дуже близько одне від одного — значно ближче, ніж на березі.

Йшли ще з годину, вже давно зігрілися й притомилися. Коли минали картопляне поле, покопане з одного краю, Михайло виламав сухого патичка й роздобув кілька кубахів. Картоплю загорнув у траву, ніс її під рукою в трав'яному кублі.

Для перепочинку, а може, й для днівки — поки що Михайло не знав — вибрав невеликий лісок на горбі. З обох боків лісок був поритий по краях окопами, посередині сіріло кілька великих квадратних ям — для машин. В одній

з ям він і розіклав багаття. Поля довкола стояли пустельні, й можна було не боятися, що хтось побачить димок. Й просто ця схованка здавалася Михайлові найбезпечнішою. Хто б і звідки сюди не йшов, вони побачили б його здалеку й перейшли на другий край ліска або просто пішли в протилежний бік. Треба тільки час від часу виходити на той і той край.

Вони сиділи на купі листя, і скупе осіннє сонце, пробившись крізь віття дуба, блукало на їхніх обличчях. Картопля спеклася погано, її було мало, він вибирав собі тверді картоплини, а Вірі подавав м'які, обгорілі. Вона цього не помічала, їла мляво, була задумана і якась притихла, як птаха перед грозою. Кумедно хукала на гарячу картоплю, дуже довго обчищала її й відщипувала по крихітці. Його обіймала тривога, чи не застудилася вона знову. Водночас відчував, що за ці кілька днів утечі поміж них виникла якась особлива довіра, довіра двох людей, з'єднаних небезпекою і ще чимось, чому немає назви, а може, і є, він боявся вимовити це слово навіть подумки. А може, так йому тільки здалося? Віра була така беззахисна, така мила, а попереду на них чекало стільки лиха, що в Михайла стиснулося серце. Її маленька, освітлена сонцем рука лежала на коліні, і тонісінька жилка сипіла, як ніжний струмочок.

— Ти їж,— він мимоволі доторкнувся до її руки.

Вона стрепенулася. Бо хоч сказав звичайне, але його доторк був особливий, допіру доторкався буденно, випадково, а зараз вона відчула щось зовсім інше, кілька маленьких іскорок-голючок полетіли по синій жилці просто в серце, і вчитала вона щось у його очах, відсмикнула руку, нахмурилася. І він теж нахмурився. Він не збирався доторком казати їй щось особливе, все вийшло випадково, само по собі, просто він уже ніс у серці стільки лагідності, стільки любові, що вони не могли не пролитися. А її очі в одну мить якимось дивним чином сказали йому, що вона пам'ятає все, що коли б на його місці був хтось інший, вона б не зніяковіла й не злякалася, але тут все склалося неймовірно дивовижно, й вона нічого не годна пояснити, а найперше саму себе. І його теж. Їх обох пронизало чекання, в чомусь воно було однакове, а в чомусь різне. Ні він, ні вона не думали про це. Просто воно переповнило їх страхом і тужною радістю, і воно було з ними, в них, як присуд долі, як наслання, з яким... треба боротися. Принаймні так думала вона. Але це чекання заразом хо-

валося в іншому чеканні — великих подій. І те велике чекання мовби робило неможливим маленьке, сковувало страхом за необачні вчинки.

Михайло рвучко підвівся і пішов на протилежний край ліска — подивитися в поле. Воно було сіре, по бурій спаленій сонцем стерні ходило вороння й клубочило над землею, обсідало однуку березу.

Назад Михайло брів повільно. Роздивлявся окопи, укриття для машин, відшукував сліди бою. Їх не було, й окопи давніші, на них подекуди попроростала трава. Набрів на кущик ліщини, листя на ній було руде, висіло кілька кетягів горіхів, він обібрав їх, а ще кілька горішків знайшов унизу, під листям. Повернувшись під дуба, висипав горіхи Вірі в пелену.

— Батько привозив мені горіхи в полотняній торбинці, казав — від білки. Тобі теж?

— Мені не привозив.

Вона затнулася, й він згадав, що в неї вітчим і що жилося їй скрутно. І подумав, що оці маленькі руки переробили гибіль всякої роботи, що й не такі вже вони кволі, просто їх зв'ялила хвороба.

Віра запечалилася. Згадала про вітчима та матір, подумала, що мати пожертвувала нею задля нього. Матері й далі жилося важко, чому ж вона тоді терпіла? Чому зненавиділа її? Щемка жалість до самої себе залила серце. Нікому вона не потрібна на цій землі. Хіба що Михайлові. Надовго? І чому саме йому? Щоб все отако перев'южилося в житті?

— Мені сказали, що вітчим вернувся, — подивилася вона йому в очі. — Мабуть, він ніде й не був, пересидів десь у скирті й працює помічником лісничого.

Михайло здивувався. Він погано пам'ятав Віриного вітчима. Їхнє село велике, і хоч Северини жили недалеко, бачив його рідко. Северин працював лісником, ходив з берданкою і чомусь завжди дивився у землю. Коли хто з дітей ішов у ліс з в'язкою по хмиз чи постілкою по глицію, казали: «Дивись, не нарвися на Северина». Хоч, здається, Северин ніколи нікого не побив, тільки ламав граблі та відбирав постілки. А ще казали, що коли їдеш по сушняк з півлітрою, тоді не страшно. Півлітру він брав мовчки, ховав до кишені й так само, не підводячи очей, брів у ліс. Хіба що буркне: «Пеньки землею попркидай».

У нього в лісі тепер було б найкраще переховатися Вірі. Але Михайло зрозумів, що Северин пасербицю переховува-

ти не буде, навпаки, їй тепер і поготів небезпечно заявитися в село. А в кого можна перебути бодай якийсь час? У Швачка? У Мухи? Швачко — Михайлів троюрідний брат. Родич і не родич. Разом ходили на колодки до дівчат. До старших за себе дівчат. Тільки Швачко ходив не так, як Михайло. До восьмого класу вони вчилися разом. Швачко завжди дрімав на задній парті. І на колодках лінкувато підсідав то до однієї, то до іншої дівчини, й одразу пускав у діло руки. Якщо дівчина давала одкоша, підсовувався до іншої. Казали, що він ходив і до Мотрі Коробової. До Мотрі ходило багато парубків. Поки їй не одрізало січкарнею ліву руку. А Михайло тільки сидів на краю колодок та мовчав. Надька знала, до кого він приходить. І знали всі дівчата. Надьку він почав проводити восени. Він їй нічого не сказав, і не було поміж них цілуваннячка й обійманячка, як казали в них у селі. Стояли біля воріт, слухали, як співають по селу дівчата. Надька носком зграбного чобітка колупала землю. Мимо проходили парубки, зачіпали їх.

— Віро, чого ти не відповідала на мої листи з Далекого Сходу? — запитав зненацька.

Вона здригнулася, подивилася на нього майже злякано.

— Був... лише один лист.

— Три. І в другому — карточка.

Її не знати чому охопило хвилювання. Було три листи. А вона отримала тільки один. І чекала ще. Вона не могла... Просто не могла після колишнього приниження одразу відповісти на його лист. Мусила бодай трішки покарати його. А тепер виявляється, що листів було три... Випадок долі, недогляд якоїсь поштарки?.. А може?.. Пригадує, Віталій запитував її, чи не одержує вона листів від Михайла. Віталієва сестра працювала на пошті.

Вихор думок їй здогадів закружляв у голові, але вона зуміла погамувати хвилювання. До чого те все тепер? Хоч яка кривда стоїть їй у грудях, вороття назад немає, і нічого їм, та ще в такий час, розмірковувати, як би вони розплутували клубочок, який закотився бозна-куди три роки тому.

— Я на тій карточці був такий гарний...

— Михайло, я прошу тебе... Ніколи більше не запитуй про це. Навіть не жартуй. Добре? — і подивилася на нього довгим відкритим прямим поглядом. У грудях їй стояв біль, і вона боялася, що її погляд зламається під його поглядом, і тоді вломиться, зрушиться все, вона напружи-

лася з усіх сил, і він відвів очі. Не сказав «так», не сказав «ні». Бо почував, що їх і далі щось об'єднує — не тільки небезпека, не тільки невідомість, а ще щось, навіть оцей осінній день вони відчували якось особливо, раніше вони ніколи не помічали, як летить у зиму осінь, а тепер вона згасала на їхніх очах, згасала в серцях, а серця були молоді і хотіли жити, хотіли кохати.

— Розкажи про себе,— попросив він.— Я так мало знаю про тебе.

Вона знову подивилася на нього й відвела погляд. Їй хотілося розказати про себе щось гарне — про красиве життя, хотілося навіть вигадати, як її любили, леліяли і як їй легко жилося, але те було б неправдою.

І враз їй у грудях стала гіркота, й запекло під серцем.

— Вітчим... Мати все боялася, аби я не розсердила його. І сварила дужче, ніж він сам, та все заганяла до роботи. Троє свиней, корова і телиця. Знавш, скільки треба для трьох свиней лободяної кашки? — Стріпнула короткою зачіскою, всміхнулася.— Все це ні до чого. Жили, як жилося. Тепер шкодуватимемо й за тим. І — все відлетіло. Все-все. Скільки було в моєму серці осуги, скільки власної вини — перед матір'ю, подругами, Віталієм, все кудись відійшло. Я так страшно перемінилась... І сама не знаю чому.

Він мовчав. Устав, пішов через лісок. Осінні поля — ніби вимерли. Вичахле, жовте сонце мляво котилося по небу, чітка лінія горизонту напнулася, як струна.

У лісі не було пташок. Мабуть, їх розлякала війна. Тільки дві чи три синиці-поповзні, тихі, як тіні, повзали по стовбурах дерев. Головою вгору, головою вниз. Пахло грибами, прілим листям. Цей запах хилив у сон.

Віра приплющила повіки. На неї налягали дрімки. Їх нагнали ті запахи — грибів, прілого листя. Сонце ласкаво обцілювало обличчя, обсинало її теплим промінням. Воно ніби забирало її кудись, у якусь далеку країну, під інше небо. Крізь дрімку — відчуття польоту і реальні думки про життя, про саму себе. Раніше життя здавалося їй хистким і невизначеним, ніби стуленим з двох половинок. Справжньої і невидимої, уявної і не уявної. У світі є щось іще, крім того, що ти бачиш. Інакше б для чого світ? Ця його сутність не відкривається кожному. І може не відкритися їй ніколи. Декому — відкривається. І ті люди живуть у хвилях музики, дивних образів, кольорів, і світ для них — інакший. Вона пригадувала щасливі хвили-

ни, коли її немов піднімала висока хвиля й несла кудись, і забувалася пісня, яку співала, лишалися тільки іскри, які йшли з серця.

Світ — весь із співу: співають пташки, коники, струмки, навіть павутина на вітрі. Світ — з кольорів, які то пригасають, то загоряються. Світ — з терпкої і легкої замрії, коли з радості або з горя хочеться вмерти. Як отоді, в гречці. Бо почуваш, що це гра, ще почуваш себе майже безсмертним. Тепер все пропало, взялося жорстким струпом, зникло в чорних барвах і грубих звуках. Все оголилося, огрубіло, набрало жорстокого змісту. Вона вже ніколи не сполучить оті дві половинки, і смерть стала реальністю, а не грою.

Лопотіла на легенькому вітрі берізка, здавалося, вона теж марила. А може, й насправді марила? Її марення було важке.

Коли Михайло вернувся, Віра сиділа, так само обіпершись на руку, погляд її був нерухомий і якийсь задуманий, запечалений. Михайло здивувався такій її одміні, тихенько присів поруч, запитав:

— Про що ти думаєш?

— Так, ні про що, — сказала.

— Думають завжди про щось. Або про когось.

— Я думаю про оцю ось берізку.

Він здивувався.

— А що про неї можна думати?

— Багато. Все. Бачиш — вона відходить. Не засинає на зиму, а відходить. Листя не жовкне, а всихає. Підрубали корінь. Мабуть, як копали цей окоп. Вона не відродиться весною. Ми підемо, і її вже не буде. В нашому житті, й взагалі. Розумієш?

— Скільки я їх зрубав на дрова, на штилі...

— Нащо ти так. — Їй на чоло упало пасмо волосся, й вона заховала його під хустку. Дивилася в далечінь, щось думала. — Мине війна, ми постаріємо...

— Ми не знаємо, коли вона мине.

— Колись та мине, — сказала з якоюсь немолодою впевненістю. — Все мине.

Враз її очі якось дивно зайнялися і одразу мовби знову пригасли.

— Я не про себе. Просто... Оте, що я сказала... То не все правда. Я й тоді жила. Дуже гарно жила. Сховаюся під кущем порічок — і дивлюся. А там усіляких комашок, жучків... І в кожного своє життя. Здається, я знала всіх.

А як же там було часно весною. Листочки маленькі-маленькі, пахучі. В берізок — особливо. І ось бруньки вже не вибухнуть. Вона відходить. Для нас і для світу. Отако і ми... для когось.

— Ми будемо...

— Не знаю. Але я не боюся... І зараз мені гарно. А їй — погано. Я не сентиментальна. (Він здивувався цьому слову в її мові і зосереджено потер долонею підборіддя). Просто люблю все живе. Я і в медичне пішла... Хотіла у ветеринарне... Розумієш... Химера, звичайно. Бувало, лежу на печі... Зима... Морози лютують. І так мені шкода, що вони на холоді — всі оті зайці, снігурі, горобці. Сяде якийсь на вікно... Ти не думай... Я й зла. Я декого в технікумі дуже не любила. Аж до ненависті.

Йому ніколи не було шкода тих зайців, а проте щось диткнулося серця. Йому стало шкода її, і аж страшно, й чомусь заздро, мабуть, що сам не знає цього й не зазнає ніколи, від цього менше в душі болю, але менше й чогось такого, від чого світ ширшає і гарнішає.

— Я не плачу за звірятами, — немов уточнюючи щось у його думках, мовила вона. — Але я бачу, як вони живуть. Вони такі ж, як ми. От ти пам'ятаєш — сережки... У нас ще їх звуть розбитим серцем. Неначе низочка дітей. За день розквітли, взялися за руки... Отако б і нам. Але ми не вміємо. Чому?

Він не знав, що відповісти.

— Бо ми не квіти. Світ — жорстокий.

— Я це знаю, — мовила вона тихо. — Через те й повинні жаліти одне одного. Мені іноді буває так страшно, сама не знаю чого. Здається, ось-ось щось станеться. Всі думали, що мені легко живеться... З тобою ніколи такого не бувало?

Сухий кашель урвав їй мову. Вона кашляла довго, вхопившись лівою рукою за груди, відводила очі, неначе була в чомусь винувата. Михайло стривожився.

— В тебе не пройшла хвороба. Треба в тепло... І молока, і меду. Так казав Писанка.

— Нічого.

— Якщо ти застудишся ще хоч трохи — вхопиш сухоти. Вона подивилася на нього із здивуванням.

— Звідки знаєш!

— З цього починається. Я тебе не залякую.

— А я й не боюся...

Він довго стояв мовчки.

— Земля після дощів волога. Треба йти до села.

Вона повільно підвелася.

І знову вони йшли серед полів під байдужим осіннім небом.

Трималися видолинків, перелісків. У кінці одного такого переліска, де стежка перетиналася з дорогою, по один бік якої стояли верби, а по другий — телефонні стовпи, наткнулися на оголошення, прибите до стовпа. Чорний напис різонув їх по очах: «Стій! Хто йтиме не по дорозі — буде розстріляний!»

Вони подивилися одне одному в очі, відтак пішли по стежці, яка спускалася в порослий лісом ярком. Віра — попереду, він — за нею, роззираючись на всі боки. Її фігурка у великій фуфайці видалася йому зовсім маленькою, йому стало жаль її, аж стиснулося серце.

За ярком попад сосновим ліском стриміло кілька суховерхих тополь.

Михайло залишив Віру в яру під копичкою, а сам пішов до села. На леваді дядько в кожушаній жилетці і застальцьовапім капелюсі косив отаву. Михайло підійшов, привітався. Дядько щось буркнув, мантачив косу. В дядька був великий піс і сизі очі.

— Є в селі чужі? — запитав Михайло.

— Чужі по якому времені? — питанням на питання відповів косар.

— По всякому. Німці, поліцаї?

— Може, й є, а може, й немає. Я тут зрання.

— Як ішли сюди — німців не було?

— Наче не було.

— А поліцаї у вас запеклі?

— До чого? До роботи?

Дядько прикидався дурником. Михайло пішов до крайньої хати. Він обійшов кілька дворів, але скрізь його одсилали далі, а потім з ним розговорилася невисока кругловида молодиця з мідними сережками у вухах. Біля молодиці вертілося двоє хлопчиків: одному років шість, другому років чотири — обоє в однакових сорочках у чорний горошок і штаненятах з чортової шкіри. На старшому штапята трималися на двох підтяжках, на меншому — на одній. Хлопці позиркували на незнайомого дядька з-під лоба, а молодиця нецеремонно розпитувала Михайла, посадовивши на вузькій лавочці ганку. Сама сиділа на другій, павпроти, склавши руки в пелені. Під стріхою висіла на шворці низочка червоного перцю та низка домашнього

тютюну, тонкий запах бакуну розливався по підвір'ю. («Насадила для свого, а він, бідолашний, десь за Волгою курить казенну махорку, якщо ще не накрило сирію землею»). Ця низочка тютюну чомусь розтривожила Михайла, нестеменно таку повісила Проня під своєю хатою.

— Треба в хазяйство робочі руки, ой, як треба. У селі приймак — через кожну хату. Поженилися, бо холостяків забирають до Німеччини, а жонатих не чіпають. Вже й картоплі покопали і дров понавозили. А в мене... — й розвела руками.

Обійстя було невелике і небагате: хата, чималий лісяний обкиданий глиною хлів, літня кухонька, погріб з погрібником, все не нове, але ще міцне — тільки впадало у запустіння. На купі хмизу під хлівом сушилися подушки, на шворці між шовковицею і в'язом літали на вітрі білі-білі рушники в лебедях.

— Держу корову... А сіна ще й на півзими не накосила. Хоч яке вже тепер сіно... Добре, що брат закинув возик люцерни. Він сам недавно вернувся... Ну, чого ж ви не добуваєтеся в свої краї?

Михайло сказав, що край їхній — далеко і на поїзди не беруть, та ще занедужала дружина.

— Може, в неї заразне? Тиф або чахотка?

Михайло заспокоїв молодицю: не тиф і не чахотка, підбилася, застудилася, відпочине день-два і стане до роботи. Йй би молока, погрітися в теплі. Молодиця поворушила великими сухими губами, запитала, не відводячи очей.

— Вона така слабка, що не зможе робити?

— Кажу ж — відпочине трохи. А я — за двох. Якщо хочеш — за трьох.

— Умієш і косою, і ціпом?

— І ополоником, — пожартував, аби підвеселити молодицю. Вона не всміхнулася. Сиділа й далі сувора, не усміхнена, розглядала його каштановими, в чорну краплину очима, як розглядають на базарі корову або коня, ворушила великими пошерхлими губами. Михайло погляду не відвів. «Давай, давай, роздивляйся, — казав їй очима, — товар гарний».

— Мені треба тільки підсобна сила... На зиму я вас не візьму, — сказала молодиця й почухала коротку литкасту ногу.

— До зими ми поїдемо в Берлін.

— Ну добре, я ще пораджуся з братом... Ти тут посидь...

Поки молодиця ходила до брата, Михайло блукав по подвір'ю. Зайшов у хлів, де рохкали два підсвинки. Вони стояли по коліна в гнояці, і в корови теж кізяки не викидані. Узяв вила, викидав кізяки, заслав стійло солом'яною м'ялицею. Носив гній, а сам поглядав на вулицю: чи не приведе Сонька (так звали молодицю) поліцаїв. Вуличка пролягла понад левадою і проглядалася в обидва боки. Навпроти Соньчиної хати дворів не було, хати стояли лише по одній стороні, вуличка впиралася одним кінцем в леваду, другим виходила на широку вулицю, яка так і називалася Широкою. Михайло прочитав на табличці, коли йшов по ній. Сонька вернулася й сказала, що брата немає дома. Проте їй, мабуть, сподобалося, що Михайло почистив у корови й прив'язав дротом одірвану свиньми ворину, і вона знову пожувала великими сухими губами (певно, те входило в процес думання) й махнула рукою: — Іди по свою, як там її звати.

12

Наступного дня Михайло вже косив у леваді отаву. Вона була стара, суха при корені, міцна, ще й якась в'язка, гнулася під жалом, набиралася на п'ятку, тяглася за кіссям. Косу доводилося «дрочити» через кожні десять-п'ятнадцять метрів. А він же й виклепав її, й вигострив брусом, і направляв дерев'яною мантачкою. Михайло жажкав з усієї сили, збивав траву, навіть збивав поодинокі травинки, що стирчали на ручці. Втягнувся в роботу, що й забувся, де косить. Затявся: збриє лужок при землі, й шархав, аж коса сичала.

Десь під обід прийшов Соньчин брат Юхим. Михайло впізнав його «по породі». Невисокого зросту, крутий у плечах, кругловидий, з великими губами, навіть чорна мушка там же, де і в Соньки — в лівому кутику губи. В синіх шевйотових галіфе, діагоналевій гімнастерці, тільки кашкет сільський — сукняний, чорний; хоч у військовому тепер ходили в селі всі чоловіки, Михайла щось насторожило, і він тримався обережно, відповідав неквапливо. Сказав, що побралися з Вірою перед війною, послали їх у Західну по рознарядці, бо там треба вчителі, він — при ній, до війни працював на пожежній.

Юхим ходив поміж покосами, хвалив роботу, коли позирав на Михайла — повертався всім тулубом. Голова в нього була немов упаяна в плечі, похльоскував лозинкою по ха-

лявах хромових чобіт, зависоких для нього, закачаних на вершок, ставив запитання, неначе на допиті.

— Совіцька влада платила там великі гроші?

— Як і скрізь.

— Не кривдила вас?

— Ми люди тихі, в роботі справні...— й притримав косу.— Одійди, п'яти підрижу.

— Бачу, що справні. Але справні бувають і по інших лініях.

— В мене лівія одна,— сказав Михайло, витираючи віхтем трави мокру, в чорних земляних бородавках косу.— Додому.

— Чого ж туди?

— Бо тут нема нічого. А там ми купили півхати.

Вже аж у кінці розмови Юхим сказав, що він служить у поліції, через те Сонька і взяла їх без дозволу старости.

— Робіть, а я подивлюся, що ви за люди,— і вломив лозинку. — В мене... той... нюх добрий і руки не дрижать. А ти, мені здається, орешок... Розлузаю.

З цього дня між ними почалася мовчазна важка змага. Поліцай знав, що Михайло — в його руках, втішався своєю владою, силою, він міг прогнати їх, міг віддати Михайла в концтабір, але його круто взяла в полон ця глуха боротьба, ця безпрограшна для нього гра, в якій міг змішати фігури в будь-яку хвилину. Мабуть, і справді хотів розгризти Михайла, як горіх, докопатися до його суті й стати над ним. А поки що нехай косить отаву його сестрі, рубає в лісі лозу, пиляє сушняк. За кого мав Михайла — невідомо. За радянського активіста, комісара, командира? Михайло мався обачно, жодним словом не виявив себе в розмові з Юхимом. Єдиним реальним Юхимовим здогадом про Михайла та Віру було, що вони не подружжя. Власне, цей здогад починався від Соньки. Вже другого дня поглядала на Михайла хитренько, її очі виповідали якесь знання про нього, виповідали навмисне. Але то, либонь, її змагала жіноча цікавість. Сонька була молодичкою хитренькою, проте не злою. Михайло подобався їй своєю працьовитістю, Віру навіть трохи жаліла. Парила для неї в печі молоко (плівку оддавала дітям), і запарила в кухлику шість цілющих трав, і роботу їй поки що задавала легку: лущити квасолі, обдирати кукурудзяні качани, вибивати соняшники. Цілісінський день Віра сиділа в сінях, лущила квасолі, а в золотому квасолинні ходили перекидя Соньчині хлопці. Тітка розповідала казку, й тоді вони за-

тихали і теж лушили квасолію. До сіней, де стояла товчена свиняча картопля, часто заглядали осінці, жилаві курчата, й хлопці поціляли їх квасолинами. Мішки з соняшниками і клунки з квасолею носила Сонька. Михайло з Юхимом пиляли соснину Юхимові па нову хату. Ліс стояв сповнений вжиканням пилок, то тут, то там лунало сухе потріскування, а тоді глухо охкала деревина. Сосновий бір нищили вицент.

Юхим брався за тонший кілець деревини, Михайло завдавав на плече товщій, і несли до розвораного воза. Упоравши дві соснини, сідали перекурити. Юхим вибирав пеньок широкий, рівний, застилав мішком, яким накривав мишистого міцного коника. Того коника беріг — свій власний, і коли бралися на гору, похвицькував батогом тільки гнідого — супряжного. Похвицькував по животу — дошкульпіше. Закурювали з Юхимового кисета, тютюн загортали в тоненький цигарковий папір, складений у квадратик. Таких квадратиків у Юхима було багато.

— Цей папір — мій лічний трофей,— примруживши від диму ліве око, розповідав Юхим.— Прислали до нас перед самою війною вчителя. Такий тихесенький, до всіх поштивий. Прийшли німці, зустрів їх хлібом і самогоном, і вони призначили його начальником поліції. Сурйозний був начальник... Строгий і нещадимий. Уже його в район мітили. А тоді одного разу ушіймали ми окруженця, привели до нього. Почав він його допитувати: коли ж чую (я при дверях стояв): «Серього, друзяко». Як вів я окруженця до клуні, де інші субчики сиділи, запитав, ніби проміж іншим, звідки він. «З Донбасу»,— каже. А наш учитель видавав себе за житомирянина. Отак я й розкрив курву. Сказав де треба. Було в нього чимало книжок з малюнками, перед малюнками — тоненькі листочки з цигаркового паперу...

Юхимові очі в чорних крапах — одне примружене від диму, друге кругле, нездвигне — дивилися на Михайла, немов у проріз гвинтівочного прицілу. Михайлові почувалося, неначе хто хапонував його холодною шорсткою долонею за серце. У грудях ворухнулася важка злість, і він сховав обличчя за хмарою диму.

— Ти не вмєш курити,— сказав Юхим.

— Я можу курити, а можу не курити. На роботі, в пожежній, курив, дома жінка не дозволяла,— й дивився некліпно.

— Чия жінка?

— Вже ж не твоя.

Можливо, Юхим і вигадав про вчителя, але на другому тижні Соньчина сусідка, Надя, розповіла, що в село вернулося з невдалої евакуації двоє комуністів, пішли по оголошенню в поліцію, щоб зареєструватися, і Юхим одвів їх у глинище. Наказав копати пісок, буцім щоб посипати доріжки біля поліції, і скосив чергою з автомата. Загорнув обох у тій ямі, що викопали. Того вечора Юхим прийшов до сестри в гості. Він приходив майже щодня, але цього разу був у сатиновій, з високим коміром сорочці, підперізаний шовковим паском з китицею, в накинутім на плечі піджаці, в галіфе та чоботях із закатами. Була неділя, Сонька поставила на стіл пляшку горілки, полумисок з холодцем. Віра — під білим рушником у лебедях, Юхим — на покуті, Михайло — поруч, спиною до вікна. Холодець їли з одного полумиска. Випили по півсклянки самогону, Юхим хряснув малесеньким огірком, набрав ложку холодцю. Михайло теж потягнувся круглою, в чорних квітах ложкою, та враз згадалася Надина розповідь (вона вже й не забувалася од ранку, тільки на мить мовби оддаленіла), й нудотні спазми стиснули горло. Хотів покласти ложку, але в цю мить на лаву біля нього сіла-впала Сонька:

— Кушай, Михайле, кушай, гарний холодець,— з курятиною.

Юхим косував на нього крапчатим оком, немов вів лезо бритви. Михайло одколупнув кавалик драглів, посунув ложку в рот, і вона цокнула об зуби.

— Може, ти звик до студеню, а не до холодцю? — блиснув оком Юхим.— Чи бридуєш з однієї миски?..

— У мене — заїди. Боюся тебе заразити.

— Чого ти крещеш, Єфиме,— вперше стала на захист Михайла Сонька.— Сікавсья й сікаєшся до чоловіка. Йому при косі тривкий харч треба.

— Я ж і кажу, що наш харч, мать, йому не по кишках.

— Що ти говориш,— розсердилася Сонька.— «Наш, не наш». Наче він не сільської кості. Робить усе краще за тебе.

— Положимо, не все,— скривив у посмішці губи Юхим.

— Дечого я справді не захочу,— трохи несподівано, а трохи й продумано мовив Михайло.— З гвинтівкою по селу не піду. А щодо всього іншого — Софія правду каже.

Михайло відчув, як набухає злістю серце, й поклав ложку. Ненависть клекотіла під горлом, над силу стримував себе. Не знав, для чого стримує, адже не боявся Юхима, хоч і не був певний, що здолає його. Щось йому підказувало, що з Юхимом вони ще зйдуться на вузькій кладці, тільки не приспів час.

Юхим налив собі повен грапчак, випив, скрутив цигарку, кресонув запальничкою з міцного патрона, припалив.

— Здурів, чи що, закадив під богами,— вимахнула руками Сонька,— занавіску підпалиш.

— Не страшно,— витріщив у посмішці білі зуби Юхим.— Тут є пожежник. Він потушить. А я сам,— це вже до Михайла,— пройшов при Советах очищення вогнем. І оним же воздам врагам своїм.

— Не брідь лишнього,— сказала Сонька.— Хто там тебе очищав. Посидів три місяці в буцегарні за шпали. Возили їх з братаном на станцію і завезли собі в клуню. Братана по малолітству не взяли, а йому дали півтора роки...

— І трохи не поодбивали в міліції печінки.

— Заївся...

— Хіба тіко в тім річ. А хто мене з вольного хліболашця зробив наймитом? Хто в батька забрав паровицю? Хто ганяв у колгосп на роботу! Не давали стати господарем, обскубували до колодочок. Все на когось робив. На дядю комісара. Ох, боюсь я, боюсь помилитися... Чи й ти не їхнього кодла? Дознаюся — стережись.

— Дурний би я був при таких нахвалках — одкриватися, якби й ходив у комісарах.

Їхні погляди схрещувалися — не ламалися.

— Ти не дурний. Я запримітив. Можна б і просто так, для профілактики: кух — і рсшка,— Юхим виставив уперед великий палець, а середнім повів, немов натискав на спуск.— Може, й буде таке.

— Що ти мелеш. І в кого ти такий...— Сонька схлипнула й кинула ложку...— Люди про тебе кажуть... Що ти в районній управі звірствував. Бив когось. Це правда?

— У кого вдався? В діда. Кров у мені густа... А чи правда?.. Якщо кажуть... Ну, ти не хлипай. Твого пожежника не зачеплю, хіба дознаю точно...

— Як ти його терпиш? — коли пішов Юхим, спитала Віра в Соньки.— Зробився німецьким... посіпакою і служить їм, як пес.

— Брат же,— коротко пояснила Сонька і спідлоба гля-

нула на Віру.— А ти притримай язика... Час тепер такої, що мислі свої треба ховати у найтемніший куток.

«Треба й справді учитись ховати свої мислі,— подумала Віра.— Але як-то жити, коли думаєш одне, а треба казати інше. Це ж — не по-правді... Хоч яка правда може бути, коли поруч вороги».

...Михайло з Юхимом везли соснину. Розвораний віз ішов нерівно — задні колеса не попадали в сліди передніх, колоддя зсунулося вліво, і Михайло надержував його кілком, — встромленим у дірку для ручиці. Ручиця вже вломилася. Поминули Глибоке, де колеса чавкотіли в тванюці, виїхали на гору, почали спускатися вниз, до яру. Воза перло вперед, коні осідали на задні ноги, хомут налазив голобельному на голову, обарок у пристяжної теліпався. Тепер воза вело вправо, Михайло заклав кілок у колесо, гальмував. Юхим ішов попереду. Кашкет збитий на потилицю, ремінь висить кільцем на шії. Й такою гидкою була та шия, та потилиця, що Михайло не стямився, як почав тягнути на себе кілок. Витягнути — й віз посуне просто на Юхима.

А не посуне? Або Юхим відскочить?

Сплюнув на дорогу й знову заглибив кілок...

...Пізній одинокий соняшник у кінці кварталу розрісся, як дерево. Одна велика, як колесо, голова, і з десяток маленьких, він ще тільки зацвів, глипав пелюстками-повітками до скупого осіннього сонця. І джміль на ньому сидів теж сонний та лінвий. Певно йшла міжряддями якась молодиця, лушила насіння з перенечі, впустила з губи насінину, і вона проросла.

Михайло і Віра копали на общиннім полі для Соньки картоплю за третє відро — одне їй, двоє общині, одержу складали під соняшником. Картопляне бадилля вже посохло, Віра висмикувала його з землі. Михайло підважував кубахи вилами, вивертав нагору. Віра перегрібала землю залізною лопатою, вкидала картоплю у корзину. Більшу — у велику, з проломаним, застеленим диком дном, дрібну — в меншу. По той бік соняшника копала картоплю Соньчина сусідка Надя з своїм приймаком, вогнечубим Льонькою. Там лунав регіт, літала в повітрі картопля, майорів мідяний Льоньчин чуб, часто перемішуючись з чорними Надиними косами. Тонка, кароока Надька не стільки копала картоплю, скільки жирувала. Її чоловік лишився у власній хаті фотокарткою у кленовій рамці, сам відступив на схід, а Надьку зворохобила любов, закурила, та так,

що вона не бачила за своїм приймаком ні портрета в рамці, ні осудливих очей сусідок, ні самого світу. Жила одним днем, хвилиною, п'яніла од кохання й ходила, як казали в селі, неначе сторопшена. Гарна була Надька, гарний був і Льонька Мамкін, тільки не завжди такий веселий, як його кохана. У прадідівській (Надьчиного прадіда) вишитій сорочці, у широких, підперезаних вузьким паском чорних штанах, він мав кумедний вигляд. Надька те й знай обвивалася довкола нього, як лоза навколо дуба, а він тільки посміхався й відгортав п'ятірнею руду кучмелю.

— Ну что ты, Надь, что ты — люди смотрят.

— Це такі люди, як і ми, — зі сміхом казала Надька. — Подивляться, й собі захочеться.

Льонька вже почав заростати бородою, теж рудою. Надька просила, щоб поголився, а він не хотів. Так тинявся по подвір'ю в білій сорочці, а ледве згори ізнагла чувся згук, біг на город, впивався поглядом у небо. Воно було темно-синє, а очі в Льоньки — світлі, як весняна вода у ставку, і в них хвилями пропливав смуток. Льонька був льотчиком. І жили в селі інші льотчики, й танкісти, і артилеристи. Приймаків було — мабуть, і стара баба могла прийняти парубка.

Льонька — балакучий і веселий, проте Надька не пускала його далі воріт, і колишній льотчик не мав з ким перекинутися словом. Але до Віри та Михайла поійнялася довірою, і тільки з ними Льоньці було говорити вільно.

Михайлові кортіло розпитати Льоньку, як йому живеться-мається, соромиться свого приймацтва, чужої прадідівської сорочки, картає себе за те, що не вдалося вибратися з оточення, чи ні, проте не розпитував.

— Ей ви... норму перевиконаєте, — тільки й гукнув і натиснув на вилошник. Льонька копав картоплю лопатою, різав половину, але Надька того не помічала. Льонька не вмів ніякої сільської роботи: рубає хмиз — лозину тримав за тонший кінець і вона підскакує, піде по воду — втопить відро, пошле його Надька молоти в жорнах пшеницю — з-під каменя летить одна дерть, — а Надька тільки сміється та дивиться в сині очі.

Так і працювали поруч ці дві дивні пари, почували взаємну симпатію і трохи соромилися одне одного.

Одцвітав пізній соняшник, обснований стемнілим бабиним літом. Червоніла в лузі калина, наливалася соком зорі. Налетіли з лісу омелюхи, скльовували ягоди — куштували — летіли далі. Волого пахла земля, десь зоддалік ві-

тер доносив запах печеної картоплі. Михайло стояв над дорогою, зіпершись на вилошник, підставив вітерцеві розпашіле лице. І зненацька забув, що копає чуже поле, що десь іде війна і сам він під прицілом у Юхима. Почував якусь свою особливу злитість із світом, із соняшниками, з калиною і пізніми стернями. Бачилося йому все — поле, сірі скирти, сонце в небі як щось одне, він і Віра теж входили в ту тиху вічну круговерть. Він входив туди думкою, вічною, з діда-прадіда, гарячою хліборобською працею. Не любив тупої коси, не підтягнутого черезсідельника, погано виораного поля, навіть наспіх написаних рішень і рекомендацій,— не виконаної до ладу роботи. Він і себе почував, непаче народженим разом з цим полем, з цими житами і картоплями, небо манило його і рідна земля, може, й не пішов учитися, що якимись тайниками душі осягав неосягнуте, те, до чого входив сам, осягав по-своєму, важко, але повно. Вчитися збирався не одразу, а лише утвердившись міцно на землі, пізнавши те, що треба пізнати людині в життєвих буднях.

Через те й падував поступати на заочне відділення сільськогосподарського інституту. Роботу в райкомі вважав тимчасовою. Бо ж відчував, як віддаляється від поля, від луки, як щось міняється у ньому самому. Хотів прийти на поле вченим сіячем.

А тепер ось... прийшов наймитом. Але треба жити. І далі життя саме приведе до правильного рішення.

Мабуть, Віра вловила щось в його очах. Бо раптом сказала:

— Знаєш, яка між нами різниця?

— Яка?

— Я живу тимчасовим життям. Ось-ось щось переміниться. Або... не стане мене. А ти — вічний... Ти живеш постійно.

— Зараз усі тимчасові,— кинув він похмуро.

— А потім... тобі легше живеться.. Ти можеш і обсміяти себе.

— Смійся й ти...— і вирвав з Віриних рук важку корзину, висипав картоплю на купу. Сипав по дві корзини на одну купу, третю — на іншу, Соньчину.

Накопавшись, натягавшись корзин, падав на солону й засинав, як убитий. Відвик від щоденної роботи і втягувався в неї важко. Спали вони з Вірою в літній кухні, в якій тепер не топилося. Ночі ще стояли теплі, та й Сонька сказала:

— Якщо буде холодно, прокиньте хмпзом у грубці.

Михайло наносив у кухоньку сіна, Сонька дала подушки, ліжники і старий кожух. Дві подушки, два ліжники та кожух на ноги. Кожух лежав посередині, Віра обіцяла взяти його, якщо змерзне. А поки що накрила ноги фуфайкою.

До порогу цієї кухоньки Віра грала Михайлову дружину артистично. Підсовувала йому кращі шматки, застібала фуфайку, якщо їхав у ліс чи на сінокіс — наказувала берегтися, не підірватися, й навіть вичитувала, бубоніла, нестемно як кохана, але яка вже втяглася в подружнє життя, дружина. І, може, саме перевитрати сил на гру призводили до того, що за порогом кухоньки ставала мовчазною, замкнутою, очужилою, аж він іноді починав сердитися насправді. У ній появлявся якийсь особливий гострий пружок, гострий і холодний, од одного дотику до якого в'яло серце. Вона виставляла його навмисне, підкреслено: там — гра, тут — реальність. Там ми подружжя, тут — навек чужі люди. А він лежав, і в нього раптом починало швидко-швидко калатати серце й перехоплювало подих. І дихав він не так, як завжди. Вона ж удавала, що нічого не помічала. Чи й справді не помічала?.. Так чи так, але вся її поведінка, весь її вигляд — наструнена, закам'яніла — підказував йому, що бодай на цяту переступить ту межу, яку вона незримо провела, й вона відхитнеться від нього навіки.

Очевидно, оця подвійна чи вже й потрійна гра давалася їй нелегко.

Одного разу, коли в хаті погасло світло, а надворі зірвався дощ, він почув її схлипування.

— Чого ти? — запитав крізь дрімоту.

— Я не можу... Я втомилася... від оцієї брехні, від щоденного театру. В мене більше немає сили.

— А може, нам не треба грати...

Сказав чи то серйозно, чи то жартівливо. Йому й справді іноді бачилося у їхньому становищі щось трохи смішне, він кпив над собою, а над Вірою тіль-тіль, бо знав, як близько і серйозно бере вона все це до серця.

Віра пружно сіла на постелі:

— Якщо ти ще хоч раз скажеш щось таке... Я одягнуся й піду. Отож зважуй одразу.

Потім лежала притихла, навіть дихала нечутно. А що як і справді... Як і справді вона любить його? Адже їй

страшно його втратити. І заспокоювала себе — страшно втратити опору, друга.

А Михайло лежав і, заклавши під голову руки, дивився в стелю, посміхався в п'єтмі. «Мудрий ти чоловік, Михайле. І отако заплутався між трьох сосон... Між двох... І теж записався в артисти. Правильно Віра сказала. Ще й подобається тобі грати в цьому театрі. А насправді цей театр подвійний. Ти чекаєш, що гра переросте в реальність. Так-так, не одурюй себе... Або вже обдурюй на всю катушку. Заплутався ти. Дірка в твоїй душі».

Аби хоч трохи затушкувати свою різкість, Віра запитала:

— Скажи мені, для чого ми живемо?

Його здивувало її таке просте і таке не просте запитання.

— Щоб копати Соньці картоплю.

— А насправді?

— Такий закон природи.

— Якщо вона мертва, вона не може народжувати законів.

— Вона і ми — один закон. Живемо, щоб сіяти хліб, щоб залишити після себе дітей. Щоб відстояти все це...

— А для чого ми? — запитала вона.

— Скажи сама.

Вона довго лежала мовчки. Вдала, що засинає, що відповідає крізь сон.

— Не знаю.

Але вона знала. І це запитання було їй страшне: люди живуть для любові. Вона приходить рідко й не до всіх. І вбирає в себе теж все: і хліб, і дітей, і війни. Віра лише недавно здогадалася про це. І раділа, бо була впевнена, що їй така любов недоступна. Інакше вона б тільки страждала. І не треба, щоб він знав про це.

Вранці, за сніданком, продовжувала рятівну гру, вдавала кохану і буркітливу дружину.

— Ти поголіся. Всю щоку мені подряпав.

Сопька подивилася на неї од печі багатозначно, без підозрілого усміху.

Грати доводилося повсякчас, одне слово, один погляд могли видати їх. А їй це було подвійно важко.

...Повний місяць неначе летів поміж тугих човників хмаринок, кинув перехрещену раму вікна просто на Михайла. Освітив білий чуб, білі брови... Одна, ліва, ледь-ледь здригається у сні. Закусив нижню губу, хмурився,

мабуть, почував на обличчі місячне світло, а може, і її погляд, але не пробуджувався. Тільки тепер помітила, як він змарнів, зчорнів, на щоках повипиналися вилиці.

«Змарнів через мене» — тоненько вжалила в серце думка.

...Ще дужче вигорів на сонці чуб. Очевидно, він у нього м'який-м'який; хотілося погладити. Одне пасмо упало на чоло. Простягнула руку, щоб прибрати, й відсмикнула — знову хмурився. «Може, сниться погане? Через мене».

Що б вона робила без нього? Навіть його присутність діяла на неї заспокійливо. Оця його неквапливість, намагання дійти власним розумом до суті всього, подивитися трохи примруженим оком спонукали і її до розважливості. У нього якийсь особливо ясний погляд на життя, в усьому шукає простоти, певного рішення і сам упевнений. Він жодного разу ні на що не поскаржився, а хіба ж вона не бачить, як йому важко, і вигляд у нього такий, ніби точно знає, що все прийде до простого і правильного вирішення, треба тільки самому не заблудитися на перехресних стежках. Розповідаючи їй про щось, говорив повільно, неначе не зовсім здібній учениці. Помічала, що й сама почала говорити повільніше, у лад його мови. Їй навіть серце перестало боліти, тільки коли надто рвучко нагиналася, поколювало під лопаткою.

Цього ще не вистачало. Сентиментальна дурепа! Захотілося погратися в кохання. Ні, вона до цього не допустить. Та й хіба вони не можуть радуватися тому, що живуть поруч, бачать одне одного, розмовляють. Хіба цього не досить!

Їй здавалося, вона знайшла надійний захист. Виплела клітку й жила в ній. А душі чогось хотілося, а серце стукотіло тривожно, сполохано, неначе віщувало щось близьке й неминуче. Місячний промінь звузився до кинджального леза, яке стриміло в Михайла під рукою; терлася об шибку вишнева гілка, і стояла така тиша, що було чути, як десь під стелею в'їдається в дерево шашіль: цок-цок-цок-цок; цок-цок-цок-цок. Вбуравлювалася шашелем думка про те, що тепер їй не швидко засвітить сонце — якщо засвітить взагалі. Вона чула Михайлове дихання — рівне й глибоке. Від того їй було спокійно, але чомусь стискалося серце. А може, подумала, тихенько підвестися й піти, куди очі бачать? Куди вона піде!

Проте в оцій безпросвітності, в оцій мерзотності, якими було оповите їхнє життя, Віра помічала й щось таке, що

її не раз дивувало. Насамперед відчувала особливу близькість до інших людей — до Надьки, Льоньки, навіть Соньки, близькість і аж рідність, може, через те, що всі вони разом опинилися в одному горі, в одному полоні, а може, просто пильніше побачила їх. І зрозуміла, що її порятунок — у Надьці, в Льоньці, у Михайлові, без них вона загине. Самотніх, покинутих людей у світі нині тисячі тисяч, проте вони не зовсім однакові. Через село йшли і йшли обездолені — втікачі і ті, кого відпущено з полону, оточенці, евакуйовані, погорільці, просто старці. І диво дивнее, ніхто з них не ночував надворі, ніхто не вмивав з голоду. Ще було в тих, хто жив під стріхами. Йшли поранені і у виразках, завошивлені, невмивані й укриті струпом, могли занести заразу (а в хаті — малі діти), за них могли розстріляти, а їх однак пускали. В селі було кілька хат — старости, поліцаїв, куди їх не впускали, вони й самі ці хати вгадували якимось таємним чуттям і обходили їх. Виходили вечорами з городів і темних завулків — неодмінно появлялися надвечір — скорботно ставали на порозі.

— Можна у вас, хазяєчко, напитися води?

Господиня зітхала, іноді починала сваритися («Доки ви йтимете?»), іноді плакала, а тоді казала:

— Та проходите вже, сідайте. Варю ось дітям кулешу, то й вам...

...Здавалося, цій картоплі не буде краю, вони не викопають її й до зими. Вона набридла Вірі до печінок, хоч Віра й розуміла: викопають, і скінчиться їхнє життя у Соньки. А з іншого боку вже й обвиклася з цим полем, соняшником, сусідами — Надькою і Льонькою, втягнулася в роботу. Теперь копали біля долинки, яка весною замокала і там нічого не сіяли й не садили. В долинці вигнався пирій у пояс, і чорніли сухі голівки ромашок, і берізка встелила землю килимом. Добре лежати в пирії, заклавши за голову руки, дивитися на хмари, що плывуть на схід! Всі на схід. Неначе їх щось гнало туди, а може, вони летіли за її, Віриними, думками, притягнені якоюсь невідомою магнетичною силою. Під прямим кутом до хмар летіли журавлині й качині зграї. Ще ніколи осінь не входила так болоче у Вірине серце.

І Льонька не відводив очей від неба. Мабуть, журавлині ключі нагадували йому літаки.

Вогонь уже перегорів, у жару випікалася картопля. Вряди-годи Михайло кидав на жар перекотиполе або жмут

сухого чорнобильнику. Бур'ян якийсь час лежав на червоно-сизім жареві й враз спалахував з тріском, згоряв в одну мить, неначе відлітав у небо. На поле під'їхала безтарка, двоє дядьків густими вилами з металевими бубочками на кінцях зубців знехотя набирали картоплю.

— Куди вони її возять? — запитав Михайло.

— На воловню, — сказала Надька. — Там стоїть сто волів. Рівно сто. Я зроду не бачила таких волів. Їх відгодовують для німців на фронт. Сам комендант кожного тижня приїжджає подивитися. Кажуть, для якоїсь особливої частини...

— Виходит, ми працюємо прямо на німецький фронт, — сказав Льонька.

— Виконуємо спецзавдання, — погодився Михайло. — Гарно ж ми допомагаємо своїм.

— Усі щось роблять. При чому тут фронт? — розсердилася Надька. І повела вогнекарим, мовби усміхненим, а насправді тривожним оком. — Ви ж не в поліції служите.

— Помаленьку и до полиции докатимся.

— Рижий ти мій, — спробувала сколошкати Льоньці чуба, але він ухилився. — Ти не покотишся далі моїх подушок нікуди.

— Стыдно. Стыдно... — раптом стиснув кулаки Льонька.

— Чого тобі стыдно!..

— Подушки, борщи, вареники...

Надька оторопіло подивилася на нього.

— Це така мені дяка! А при чому тут ми?.. Та й ви теж. Бачили, яка сила перла! А в нас... Кажали, шапками закидаємо. Танки. Пушки на восьми колесах. А коні — битюги. А жизнь... Вона раз дається... Ось уже... Ще не жила, а вже зморшка, — вона кинула на землю надбите квадратне люстерко, що саме тримала в руці. — Вони, оті всі начальники... воюють і так, і в подушках. Бачила я. Стояв у мене на квартирі великий начальник. Телефоністки по черзі носили обід. Вони повтікали, а вас покинули.

— Ладно, — сказав Льонька і подав їй дзеркальце.

Вони розійшлися по своїх ділянках. Михайло взяв обв'язаний мотузком глек і пішов у яр по «солодку» воду. Ішов і думав про їхнє життя, про себе, про Віру. Вона була в його думках невідступно. З нею пов'язано все... Навіть те, про що думав після Надиної розповіді — про волів, яких годують картоплею, що її копають вони самі. Повернувся до соняшника тихо, Віра не почувала його ходи. Сиділа на мішку і довгою сухою бадиллюю... заганяла в

стійло «корівку». Божу корівку у вибудоване з грудочок стійло. Там їх було кілька, вони повзали, але чомусь не летіли. Вона помітила тінь від його постаті, підвела вгору марне, гостре личко. І враз усміхнулася. Усмішка неначе освітила її зсередини, й хлюпнула синява очей, синіша за небо, в якій не було берега, і в якій хотілося викупатись, як у літеплі. Мабуть, з того часу, як він знайшов її хвору в постелі, це була її перша жива усмішка. Та, колишня, тепла і трохи задьориста.

— Я любила пасти корови,— сказала засоромлено.— Вставати треба дуже рано, ледве ноги волочеш. А тоді так гарно... Так чисто в світі і на душі. Пам'ятаєш наші пасівники? Ситняги і плиски на них. І три могили одна за одною...

Він теж усміхнувся і кивнув. Не стільки її споминам, скільки своїй думці про те, що Віра вертається до життя. Несподівано вона розвеселилася і заспівала... Голос у неї був глибокий і м'який, і пісня, здавалося, не відлітала далеко, а кружляла на одному місці.

Під вечір Михайло і Льонька зійшлися на перекур, Михайло пошкріб неголену щоку й сказав:

— Треба щось придумати з волами. Що ж це ми... справді, неначе одгодовуємо їх.

— А что можно придумать? — невміло скручував цигарку Льонька... Він так і не навчився курити і курив лише з досади.

— Потруїти. Треба дістати трути... І вивідати, як їх годують і чи стережуть.

— Надька узнает, она для меня все сделает,— Льонька сказав це мовби аж з похвальбою, і кінчики його білих, у рудих крапочках вух спалахнули, як у хлопчачка.— Може, и отрута у нее есть. Она ж до войны работала в амбулатории.

Чи довго йому довелося вмовляти Надьку, чи здогадалася та, нащо це Льоньці потрібно — хтозна, але вже другого дня той розповів, що воли стоять у колишньому корівнику в кінці села, годують їх різкою з обмішкою і картоплею і що воловня вночі охороняється. Пробратися туди непомітно неможливо, стоїть вона на горбі, і довкола — висока лісяна огорожа, а увечері сторожі зачиняють ворота на засув та лягають під ними на соломі. Отрути, сказав Льонька, Надька може дістати, тільки дуже боїться, навіть плакала, але якщо я попрошу...

— Добре,— по хвилі мовив Михайло.— Я подумаю.

Він копав картоплю і думав. Уночі пройшов дощ, і земля була глевка, вилагнулися, довелося накопувати заступом. На заступ налипала земля, зчищав її дерев'яним істиком.

І так само важко волоклася думка, так само налипало безліч запитань, і кожне свідчило про якусь небезпеку. Вони трохи раніше вернулися з поля, і перед вечором Михайло пройшов попід воловнюю. Справді, той, хто городив тин, не полінувався, навіть кілля вгорі позагострював. Корівник — рублений, під бляху, задньою стіною виходив до поля. У відчинені ворота Михайло бачив, як поралися на подвір'ї воловники. На колоді біля воріт уже сиділи сторожі — двоє дядьків в замицьканих піджаках (фуфайки лежали на тиву), шапках і чоботях. Біля тиву стояли дві трьохлінійки. Михайло йшов повільно, вдавав, що дивиться під ноги — піщуга й справді стояла по коліна, а сам косував на дядьків, які ліниво плюхали під ноги сояшникове лущиння.

— Самі, без тутешніх, не впорасмося, — сказав він Льоньці.

— Конечно, — погодився Льонька. — Надька, она... ты не думай, она наша. То только языком. Она сама говорила — есть такие люди. А может, не хочет меня пускать. Я на самом деле ничего не сделаю. Я тех волов... Я их боюсь, — признался він. — Рога у них...

Вечорами Михайло та Віра приходили до Наді грати в карти. Того вечора Михайло і Льонька мали за засланим рядняною скатеркою столом двох партнерів — братів Грицька та Савку з Микулинців — дальнього кутка села. Брати були дуже схожі між собою, вирлоокі, капловухі, з густим, як дріття, що стояло сторчма, волоссям і, либонь, один за одного пішли б у вогонь і воду. Старший — без трьох пальців на лівій руці, молодший — ще не призовного віку. Михайлові вони особливо сподобалися мовчазністю.

Михайло грав добре, Льонька — не гірше, сіли в парі, змигнулися, Льонька навіть прошепотів Михайлові на вухо: «Дадим кугутам».

І похвалився вголос:

— Никогда не производил гречкосеев в маршалы.

Гринько та Савка грали зосереджено, важко сопли, перед тим, як походити карту, довго ялозили її в пальцях, бралися за одну, потім за іншу: молодший, Савка, навіть язика прикусив од напруження. Льонька ляскав по столу картами (скатертину відгорнули), коли приходила до рук

козирна, прицмокував, Михайло і брати грали мовчки. Брати й далі сопли носами, карти підкидали тихенько, немов боялися зурочити, і що ще сподобалося Михайлові — жоден не зробив спроби підглянути до сусіда. Коли Грицько та Савка повісили їм валети, Михайло сказав:

— Годі. У нас, як у того попа, кожного разу залишаються зайві карти.

— Да они, черти, помнят не только картинки, а все карты, до последней шахи.

Надька вже трохи навчила Льоньку української мови («Наш певень опять гонявся за соседским когутом, і я загнав его на седало»). Але коли хвилювався, переходив на чисту російську. Брати мовчки покивали головами: мовляв, а як же інакше. Так само мовчки вислухали вони Михайлів план, і вже по довгій паузі, яка здалася довгою навіть Михайлові, Грицько сказав:

— Все правильно, нам ті бички давно усі мислі перетолчили. Тільки Тимоху жаль.

— А хто такий Тимоха? — запитав Михайло.

— Общинний староста. Чоловік гарний. — І пошкріб бороду. Він шкріб її кожного разу, коли думав.

— Чого ж тоді став старостою? — допитувався Михайло.

— Жінка партійна. Була ланковою на буряках, дали орден... І вписали в партію. Тепер боїться. Двійко дітей. Гарний чоловік.

Михайло трохи розгубився.

— Гарний чоловік — і старостою...

— Всяко буває. Люди впростили. Може, сказати йому? Він такий... З'їде кудись...

— Нікуди він не з'їде, — буркнув Савка.

— Гарний головік, — ще раз сказав Грицько.

— А що ж робити? — Михайло запитав майже роздратовано, бо думав про Віру.

Намагався не залучати її до цього плану, але вона не погоджувалася. Й, звичайно, була права. «Я теж повинна щось зробити... Інакше навіть тоді ховатися, страждати...»

Віра, котру тут ніхто не знає, мала пройти увечері повз сторожів, і якщо вони не зачеплять її, якимось зачепити їх самій. Розпитувати дорогу, а то й просто запитати, хто купить у неї самогон. Має нести четвертину і кілька пляшок. Обидва сторожі — дядьки бандитуваті, нахабні, заберуть у Віри самогон. На самогон є заборона старостату. Якщо заберуть не увесь, то по пляшці на ніч візьмуть.

— Будемо діяти,— понуро мовив Грицько.— Більше нічого не лишається, хоч і шкода Тимоху.

Наступного вечора Віра пішла до волонні просто з поля. Кошика з самогоном Надька налаштувала за дня.

Михайло повернувся додому сам, Соньці сказав, що Віра рве в берегах ожину. Спробував колоти дрова, довго вовтузився з пнем і покинув. Сокира падала з рук, ледве не врубав себе по нозі. Не думав, що так хвилюватиметься. Поривався назустріч Вірі і кружляв по двору, а потім знову змусив себе взятися за сокиру. Тепер все у плані здавалося йому неправильним, непродуманим. Сторожі Віру не знають і заарештують. Також може перестріти хтось з поліцаїв. Сторожі зацідозрять умисел... Покинув сокиру й пішов у хлів. Там перевівав жито. Перевівав потроху — після роботи. Перевіяне зсипав у мішок, неперевіяне на день прикривав постількою — од курей. Сьогодні лопатка погано слухалася його, і жито розбризкувалося, падало разом з половиою.

Він підхопився на Вірині кроки.

Очі її палали палом, у них горіли змовницькі вогні, її несла буйна нестримна хвиля, аж вона не стямилася, обняла Михайла. Це були обійми вдячності, дружби,— так думала вона,— а руки почували щось інше і душа теж, і горнула Віра до Михайла голубкою. Вона не знала, як зближує чоловіка і жінку біда, небезпека, пережита разом, як стають спільними тривоги й надії.

— Забрали всі пляшки. Одняли б і сулію, та я здуру дуже просила. Перестаралася.

— Молода у вас любов,— пролунав у Віри за спиною Соньчин голос, і Віра сахнулася.— П'ять хвилин розлуки, і вже обніманячка. А я... а я вже й не знаю, чи обніму коли свого... нелюду.

Вона не сказала, що ніколи по-справжньому не обняла свого Василя. Що чоловіка їй знайшли Юхим і мати, самі записали в сільраді, поставили на розвальні скриню, посадили ззаду її саму і одвезли на це обійстя. Неначе в заслання.

«Скриня моя дубовая, та куда ти наготовлена, чи в ліс, чи в діброву, чи до милого в комору»,— співали дружки. Василь був бездітний вдівець, неласкавий, хоч і не злий, запопадливий господар, він вважав, що всілякі обніманячка та цілуваннячка — вигадки дурних людей, марна трата часу. «Скіко гною можна винести»... Жінка повинна варити борщі і родити дітей. Нелюбі були Соньці з ним і

будні і свята, нелюбі ночі, вона навіть не знала, що таке ніч з коханим (трохи здогадувалася по Надьці), і тепер заздрила Надьці й Вірі.

— Ви не чоловік і жінка,— провадила вона,— але любите одне одного.— (Михайло і Віра перезирнулися; розійшлися очима, Михайло посміхався).— А я, як по правді, й не знаю, що таке любов. По моєму, її рідко кому вдається спізнати. Я по своїх подружках бачу — рідко.

— Як це — любимось і не чоловік та жінка? — запитала Віра і відкусила яблуко, яке зірвала дорогою. Яблуко було червонобоке, лискуче, Михайло аж залюбувався, дивлячись, як Віра ввігнала в нього білі рівні зубки, і там, де вона відкусила, виступили крапельки соку.

— Так. Може, повтікали... — сказала Сонька.— Ти од своєї, вона од свого. А може, не встигли записатися. Мені це без діла. Я і Юхимові не скажу. Ось уб'ють мого Василя чи жениться де... Ну, він не жениться, до хазяйства вернеться, якщо останеться живий. Але, мабуть, немає його, досі вернувся б... Кому я треба з двома шкетами? Парубків забрали.

— Ого, скільки їх зараз у селі,— кинув Михайло.

— То — не наші. Я так, як Надька, не можу,— засвітила очима, і в них пробилися осуд і заздрість.— Мигом живе. Та і Юхим... Це він мене видав заміж.

І Сонька, як воно й буває майже з усіма людьми, коли на душу накочує гірка хвиля, почала розповідати про своє життя. Сіла на ступі, Віра примостилася біля неї. Михайло заходився далі віяти жито. Сонька дітей сьогодні повклала рано, роботу поробила й розповідала довго та проникливо, не помічаючи, що постояльці її майже не слухають. Надто нервував Михайло. Десь там чекали Льонька, Грицько та Савка, а він мусив брести за Сонькою, її столоченими сірими літами. Врешті сказав, що болить голова, мовляв, хоче спати. Та й темно вже на току. Віра пішла з Сонькою дослуховувати сумну повість чужого життя, а він побіг до Льоньки. Того вдома вже не було.

Льонька, Грицько та Савка впоралися втрюх, потім Льонька розповідав про це захоплено, трохи хвастовито, трохи жартівливо:

— Мы их, тех лопухов, искали-искали. А оказалось, они в коритах хропут.

— У яких коритах?

— В тех, с которых быки кормятся.

— В жолобах?

— Да в жолобах. Я одному под нос сечки с сулемой насыпал. Может, и он помрет. Вот завтра будет.

13

Але наступного дня в селі було тихо. А перед очима знову бігли рівні (посаджені під плуг) рядки картоплі, позначені сухим огудинням, а попереду манячив могутній, багатоголовий соняшник. Було вітряно, холодно. Розклали вогонь, проте огудиння тільки диміло, тепла від нього — кіт наплакав. Липкий туман слався по землі, хотілося домівки, затишку, теплої печі. В долинці паслася корова — господиня виряджала її з ними в поле, щоб пасли,— теж підійшла до вогню. Налигач на її рогах розмотався. Михайло перемотав налигач, зав'язав вузлом на розі кінець. Надька дала корові перерізану надвоє картоплину, сказала, що по селу гомонять, буцім здохло кілька волів і Тимоха прогнав сторожів та настановив нових. Чомусь подивилася на Льоньку та Михайла. Але ті мовчали. Тільки на третій день, коли вони повернулися з поля, їх зустріла бажаною для них новиною Сонька. Жахаючись і затинаючись, круто округлюючи брови, розповідала:

— Отаке злодіяніє. Тридцять шість волів... Як гори... Борошном і картоплею годували. Тимоха знав, що на ньому окошиться, набрав на бригадах і поставив на їхнє місце нових. А тих поодтягали в скотомогильник. А комендант не дурень. Приїхав і бачить, що тридцять шість волів не таких — ребрами світять. Став приглядатися — слід до глухих ворітчаток веде. Й пішов по сліду. Покопирсав паличкою гній, а там роги стирчать. Бив Тимоху граблями й побив їх на ньому до цурки. А тоді вкинув старосту в машину й поїхав. Що тепер буде, що буде. Ще на поліції окошиться... На Юхимові... І хто воно на таке пішов? Гомонять, приймаки.

Через два дні оточенців почали забирати в район. Звідти їх одправляли в концтабір. По Льоньку прийшов Юхим. Покурили на призьбі (Льоньчиного), а тоді Юхим вийняв револьвер, одступив на крок, наказав:

— Тупай до управи.

Льонька спочатку не повірив, спробував усміхнутися, повів плечима:

— Что ты, сосед, брось шутить...

І ступив до Юхима.

Той одступив, підвів руку. Чорне вічко дивилося просто Льоньці в лоб.

— Стріляю без попередження.

Льонька тужно подивився на вулицю, ще сподівався, що підоспіє Надька і порятує. Надька була на хуторі в сестри, Юхим, певно, знав про це.

...Надька їздила в район і аж під Полтаву в концтабір — Льоньку не знайшла. Михайла поки що не чіпали. Мабуть, через те, що Сонька сказала Юхимові: «Мої обов в той вечір вдома були». А може, Юхим щодо нього мав свій якийсь план. Бо на другий день по тому, як одвів Льоньку, прийшов у кухоньку на розмову. Була субота, Сонька залишила Михайла і Віру вдома — прала білизну і одбілювала полотно. Михайло порався по господарству, Віра допомагала Соньці. Сонька — чистійка, прання білизни — священнодійство. А зараз ще й попраці важко: мило на базарі — саморобне (з дохлятини), милиться погано, та й те по два червінці брусок. Спочатку білизну золила. Золиво — тільки з березового попелу, топила березою грубку, і солому під жлукто стелила особливу — м'яку, першого ужинку. І все це — потайки од сусідів, од лихого ока, аби не пристріли. Допускала до жлукта тільки Віру. Й полотно виходило біле-біле, коли розстеляла по саду, хотілося по ньому побігти. Так Михайло колись і робив у матері, й залишалися сліди маленьких ніжок на білих стежках, а на Михайлових жижках — сліди матеріної лозини. Але від того не переставало кортіти побігати по білих стежках. Здавалося, побігаєш — і щось одміниться в душі, і щось одкриється очам і серцю на майбутнє.

Михайло стругав перечку для лави. Уперши брусок у живіт, тягнув стругом на себе, й товсті стружки падали до ніг. Сонька та Віра стелили полотно, а Юхим неквапно стелив балачку:

— Дураки: хочать дохлими волами німцеві шлях заступить. А німець уже під Москвою, а мо', і її взяв, залізо солому ломить. Чи ти не так думаєш?

— Стратег із мене кепський. Рядовим одслужив строк. Звичайно, найперше треба на Москву. І Карл, і Наполеон туди удар направляли.

— Це — намйок?

— Який там намйок! Думаю вслід за тобою. Пробую думати. Ну, скажімо, візьмуть Москву, підуть далі. Нам з того що?

- Кому — нам?
- Тобі...
- Дадуть землю. Обіцяють поліцаям по п'ять гектарів.
- А мені?
- Йди і ти в поліцію.
- Усім гвинтівок не вистачить. І що ж — увесь вік драгувати собак у німецькій поліції? — Поклав брусок на дошку, взяв у руки фуганок. Він аж свистів у його руках.
- Далі буде наша.
- Собаки залишаться нашими. Німці підуть, а нас залишать?
- Дадуть державу.
- Наче жару в горщику. Чого ж не дають?
- Бо війна.
- Тим швидше повинні дати, щоб на свою сторону повернуть.

Юхим чвиркнув крізь зуби — аж до дверей хліва.

- Он куди ти загинаєш. Значить, не віриш?
- Просто хочу докумекать, що й до чого. Боюся помилитися.
- Скользький ти... Хоча наче й нашого, сільського кореня... Робота горить у тебе в руках. За це... й терплю,— признався.— Я сам такий. А при Совітах скільки не робив — одна гайка. Я — день гарую з косою, а Ларіон — на вагах: пальчиком туди, пальчиком сюди, послинив олівчика і циферку в блокнот. Ще й дашок над головою од сонця напинав. Мені півтори палички, а йому — дві. Йому й меду, і гречки на ті палички випишуть — активіст.

— Було б і тобі — в активісти.

— Усім олівчиків не вистачить,— одказав Юхим і аж зуби вищирив. Зуби міцні, білі, великі, поклади залізний прут — перекусить. І очі глибокі, незмигні — жорстокі очі дужого звіра. Страшне відчуття знялося в Михайловому серці. Це ж оцей чоловік прошив з автомата двох комуністів і видав учителя. Кишені в нього напхані набоями в перемішку з махоркою. Кулі з чорними, зеленими, червоними голівками: бронебійні, трасуючі, запалювальні. Запалювальні — на каральні операції; якимось похвалявся сам. Він любить виставляти їх па столі рядочком. Щоб шеренга була рівна-рівненька... Перші в шерензі патрони з довгими, важкими кулями — «світюхами», далі — кулі з чорними носками — в тих сталеві осердя, ще далі — з зеленими, жовтими, в кілька смужок.

Серед цієї шеренги — куля й на нього, Михайла. А може, куля й на Віру. Тут помилитися важко. «Змалку помагав батькові колоти свині. Ніби дурна тварюка, а побачить колійського ножа й починає мотатись у загородці. Ну, скажи, яка різниця: ніж на зілля чи колійський? А поніма. Тоді її важко повалити. Зате — харашо. Я не люблю, коли отако: чухи-чухи за вухом, а тоді — швайкою під ребро. Люблю сопротивленіє». Михайлові аж у горлі запекло, хотілося запитати: чого стріляв людей у спину, наледве стримався.

Михайло дивився в тверді сталеві очі Юхима і бачив, що той не залякує, що він здатний на все. Подумав, що знав про життя і про людей дуже мало, і йому аж жарко стало від цього відкриття. Жорстокість текла в Юхимових жилах разом з кров'ю, проте Михайло не почував страху та її здогадувався, що показувати того не можна. І в ту ж мить відчув, що в ньому самому народилося тверде рішення, народилася неминучість, і він не зможе не звершити того, що враз визріло в ньому як присуд долі. Можливо, після цього він сам стане іншим, щось у ньому поміняється, але це вже не в його волі. А ще — наче виміряв себе в цю мить, — осягнув до кінця, лишився вдоволений, хоч в той же час в серці зародився сум.

Юхим подивився на годинник, підвівся. Годинник у нього ручний, іноземний. І Михайло дістав свій годинник — ще батьків — цибулину. Здавалося, кожен з них звиряв свій час. Та так воно й було насправді.

Патронів у Юхимових кишеньках поменшало на один наступного дня. Допроводжував у район Тимошеву жінку, вернувся з півдороги сам. Сказав — тікала в посадку.

Того ж вечора, ледве Віра подоїла корову і принесла в кухоньку два питуни молока, Михайло почекав, поки вона випила молоко з житняком (сам не пив), сказав:

— Удай, що лягаєш спати. А сама через півгодини тихенько вийди й чекай мене біля крайнього стогу по дорозі на картоплі. Збери, що можна. Але так, щоб Сонька не помітила. Ми сюди не вернемося.

Михайло засвітив у пляшечці з-під чорнила гніт. Вогняний язичок аж хитався од кволості.

— Нехай трохи поблимає, і потушиш.— Хотів ще щось сказати, покуйовдив льняну мичку чуба — не сказав. Віра теж потягнулася до нього, відчувала, що Михайло на щось важиться, — стрималася. Дві тіні ворухнулися на полупленій стіні, застигли у ваганні. В сусідньому дворі розпря-

гали коня. «Затяглася, зараза»,— лаявся клишоногий Цурка, сусід... Михайло бачив, як той смикає супою,— врешті там хуркнуло — розв'язав, знімає черезсідельник; впала голобля, задзвенівши отесою, зараз Цурка підніма дугу, впаде друга голобля. «Швидше, швидше»,— підгонив подумки. Важко погунав копитами кінь — Цурка повів його в хлів.

Михайло подивився у віконце, чи немає Соньки, впевнився, що хатні двері замкнені і каганчик горить у заплілі, вийшов з кухоньки, шаснув у малину. Поза садком спустився в леваду. Старі осоки росли рядком посеред левади понад зарослою осокою канавою. Мабуть, колись по леваді текла річечка. Осоки байдуже шуміли верхів'яттям, од них повівало запахом гнилої кори та грибів. То пахли намоклі від осінніх дощів губки.

Михайло піднявся городами до Юхимового двору. Навіть у щітмі було видно, як багаті господарі: на городі і в саду чорніли стоги сіна та збіжжя, лежали купи деревини — обкорована дубина, довгі сосни (возили з Михайлом). Юхим збирався ставити хату на три кімнати. А поки що жив у батьківській — старій, під бляхою.

Михайло ступив на перелаз, і від ганку з дзявкотом протягнув по дротині цеп Шарик — маленький в'їдливий песик. Юхим тримав малого пса, той мало їв. А щоб був зліший — двічі рубав хвоста. Шарик і справді був, як гаспид. На дзявкіт Шарика прочинилися двері рубленого хлівця.

— Хто? — запитав дзвінкий басок.

Господар з хліва не виходив. Світла пляма впала під ноги Михайлові, він став на неї, як на хисткий пліт.

— Я, Михайло.

— Сонька послала? Щось сталося?

З мішалкою в руках Юхим підпер плечем одвірок. Мішалка велика, в руку завтовшки, в січці.

— Ні, я сам. Маю пильну справу.

— До мене? — Юхим хвилю постояв і рукою витер мішалку. — Зараз засиплю січку.

Попід стіною хліва,— щоб не досяг Шарик,— Михайло наблизився до дверей. Юхим з цебра сипав у жолоб січку. Кінь штовхав його головою, тягнувся до цебра.

— Ну-ну,— незлбовиво й собі підштовхував його плечем Юхим.

«Оце б зараз...— майнуло в Михайловій голові.— Ліпшого моменту, може, й не буде».

Але щось стримало його.

— Ну, що в тебе? — поставив у куток цебер Юхим. На стіні горів ліхтар, світло било просто в очі Михайлові. Було важко говорити, доводилося напружуватись, аби на обличчі випадково не змигнула яка рисочка — не видала.

— Тісне стійло, — сказав.

— Тісне, — погодився Юхим.

Поруч із стійлом — засторонок, там — ступа, плуг, хомути на кілках, моток колючого дроту, ще якісь припаси.

Кінь брязкотів вудилами, вибирав січку з дна жолоба — там вона мокріша, нажовистіша.

— Недогнуздок треба, — знову сказав Михайло і подивився на Юхима. Широкий в плечах, з приплюснутою головою, той скидався на корч. Коротка тінь за ним розчепірилася, як хижий птах. — Ти дай мені слово, що не зобидиш... Ти такий, я вже тебе знаю. Щоб — навпіл. У мене немає нічого... Буде хоч якийсь зажиток... Я сам не впроаюся. Та й нащо мені стільки? Хочу обміняти...

Кінь викидав храпом січку, Юхим бачив, але тільки наварився мішалкою.

— Про що ти? — Погляд у Юхима, як вістря багнета.

— Повезло мені. Пішов назбирати свинюхів і наткнувся... Воєнне імущество: білизна, гімнастерки діагоналеві, ковдри... Все в пачках, новеньке.

— Де? — вихекнув Юхим.

— Не скажу... Поки не поклянешся...

— Чим же я поклянуся? В бога не вірую... — в Юхимів голосі чулися іронічні потки. Вже був певний, що добро мимо його рук не пропливе, бо й сам Михайло в його руках, жаско бавився.

— Ти кипь, — грубо обірвав Михайло. — Бог не бог... Я повинен проїнятися довір'ям. А так — не покажу, й квит. І пацюрки не матимеш, хоч убий.

— Я ж не бачив, чи його там багато, — примирливо мовив Юхим. — Може, тобі вистачить і третини. Скільки його?

— Не знаю... Розгріб до половини окопа. А що далі — не бачив. Накрите брезентом. Брезент вже почав прогнивати, а імущество ціле.

— Де воно? — почав нетерпеливитись Юхим.

— Спочатку пообідяй...

— Слово — полова, сам понимаєш. А я умію по справедливості. Що тобі належить — получиш.

— Мені належить усе! — з притиском сказав Михайло.

— Ладно, не ярепенься. Куди ти з ним дінешся? Де воно?

— Я не знаю, як це урочище у вас називається. По яру, а тоді нагору в лісок. Завтра вдень покажу.

— Який дурак по такому ділу ходить удень? Шмаляймо зараз.

Михайлові скотилася з серця важка грудка, що весь час лежала там.

— То, може, одразу запряжемо коня?

— Конем — рано. Поїдемо під досвіток.

І все ж Михайло бачив, як по широкому обличчю Юхима промайнула тінь недовіри. Подивився на Михайла, і в буравчиках його очей зблиснули іскри:

— Твоя — знає?

— Знає.

— А Сонька?

— Соньці не казав.

— Було б і своїй не казати. Бабський рот — діжка без дна. Іди в город до колодязя, я зараз вийду.

Юхим зняв із стіни ліхтар і пішов у хату. Ліхтар повісив у сінях — в щілину вузьким, як ніж, променем пробивалося світло. Михайло хогів сісти на сосну — ноги з утоми гули, але мацнув рукою і вневпився, що вона в живиці, лишився стояти. Надворі геть спочило, місяць був на ущербі, котився у куців'ї хмар, у просвітах між ними зблискували скупі осінні зорі. По селу валували собаки, помукувала худоба. Деся неподалік цюкала сокира і сердитий жіночий голос вичитував:

— Отакий бовдур. Цілісінький день гульма прогуляв, а матері ще й дрова поночі рубай!

Тонкий хлончачий голос просив:

— Дай, я, дай.

— Іди з-перед моїх очей, лобуряко. Іди. Ось вернеться батько, я розкажу все.

Михайлові смутком обвіяло серце. Але за мить мати та її син випали з мислі. Думав про те, що мало статися. Чув, як стукотить під сорочкою серце. По плечах прокочувався холодний дріж. Юхим напевне вийде з паганом. У Михайла в кишені — обріз, що лишився після Льоньки. («Три дні шили, думал, руки поотпадають»). Обріз — без магазина і без ложі, замість неї одним гвинтом пригвинчена куца грушева ручка. Щоб вистрілити, треба спочатку відвести затвор, вставити в патронник патрон, дослати затвор вперед. На це треба багато часу. А на запобіжник взяти

обріз не можна. Тримати заряджений за поясом — небезпечно. Можна зачепити спуск. Михайло вийняв обріз, зарядив, і знову обережно засунув до кишені.

Нарешті з хати вийшов Юхим. Бликнув на порозі електричним ліхтариком — перевіряв, переступив перелаз.

— Паняй попереду.

Михайло рушив по стежці. Йшов повільно — боявся послизнутися, впасти, аби не вистрілив обріз. Видивлявся стежку, промацував її ногами.

— Що ти тупцяєш, наче вс..., — буркнув Юхим.

— А чорт їх... ваші стежки. Я тут дороги не знаю.

— Пусту наперед.

Спускалися в темну припадь яру, неначе на дно ями. Юхим ішов упевнено, ставив ноги твердо, мабуть, знав кожен горбочок, кожну ямку. Він любив ніч, любив начальницьким окриком зупинити в темні подорожнього, а то й пустити понад головою кулю. Привів до поліції найбільше оточенців, біженців. І зараз праву руку тримав у кишені, мабуть, стискав колодочку нагана. Ліворуч заплюскотіла вода — там бив струмок, підбігав до самої стежки, тільки по ньому Михайло й здогадався, де вони зараз. Почав хвилюватися, щось гидко тануло в грудях.

Серце стукотіло так голосно, аж боявся: Юхим почує і здогадається про все. Проте він знав, що вистрілить. Почував, як це важко, але знав — вистрілить. Лише намагався не думати про це.

— Тут? — запитав, не повертаючи голови, Юхим.

— Далі.

Юхимова постать розгойдувалася попереду в твердому ритмі. Місяць був на ущербі, бовтався між хмар, як над'їдена скибка кавуна між хвиль, добре натоптана стежка ледь мріла в п'ятмі. Михайло бачив широкі Юхимові плечі, потилицю, і в нього в грудях знову щось стиснулося в металеву грудочку, яка підкочувалася під серце, й щось напиналося туго, аж до розриву. Ось станеться, і вже він не буде, яким був, і в світі щось зміниться, чи й не в світі, а в ньому самому. Але відступитися не має права.

— Тут — угору, — сказав, бо відчув, що далі йти неспла.

— Не помилився?

— Ось куц.

Юхим вийняв з кишені руку, щоб було легше братися по схилу, й тоді Михайло підняв обріз. Він його вже тримав за спшною.

— Прийшли,— і приставив обріз до потилиці біля правого вуха.— Не ворухися! Іменем усіх, кого ти замордував... — і не доказав приготовлених задалегідь слів, натиснув на спуск. Гримнув постріл. У клубкові полум'я Михайло встиг побачити чорний крутий схил яру і велику — велетенську,— круглу голову Юхима. Михайлові рвонуло руку, і він не то впустив, не то викинув обріз, гойднулася земля, гойднувся світ і провалився в п'тьму. Михайло ступив убік, його пам'ять була підкорена задумові, й він, ледве чи тямлячи, що робить, вернувся назад, двічі мацнув рукою, дістав з правої Юхимової кишені наган. Наган зачепився за кишеню гачком, Михайло рвонув і швидко пішов по стежці назад.

Вже аж біля стогів уповільнив ходу. Дихав важко, з похрипом, під ложечкою нудотно смоктало, а пам'ять час від часу висвітлювала клубок вогню і велетенську круглу стрижену під високий «бокс» голову.

І враз йому щось скинулося в грудях, і він зупинився. Щось тихо, тихо і страшно сказало йому, що він убив людину. І в ту ж мить відчув, що він убив щось у собі. Не шкодував, що вбив Юхима, навпаки, це було неминуче, він ще тоді, розмовляючи з ним, зрозумів це, воно й виникло як неухильність, неминачість, тільки не знав, що вб'є щось і в собі, й за це розсердився на вже мертвого Юхима. Гарячий дріж струснув його плечі, й він пішов далі. Ступав важко, забувши про остерогу.

Не чекаючи, поки він обізветься першим, Віра метнулася навстріч.

— Михайле, це ти?.. Де ти був? Там стріляли.

Йому здалося, що вона хоче його обняти, і він закричав:

— Не підходь... Не підходь до мене.

Й тоді вона зрозуміла все. Незугарно обхопила його лівою рукою за шию, притиснулася головою до плеча:

— Заспокойся, все мине. Заспокойся.

Уся її тендітна постать здригалася від плачу, шорсткі, ніжні пальці пробігали по бровах, щоках, чолу, куйовдили губ. «Рідний мій! Рідний!» — схлипувала вона.

Йому чомусь сплинули на думку власні сказані Вірі на полі слова: «Я не боюся», і він відчув зрадливу краплю, яка збігала по щоці.

У Коваликів подвір'я примітне на всі Талаї. І не стільки великим будинком на два ганки й високим глухим парканом, скільки черемхою, яка розрослася на піввулиці. Такої черемхи Михайло не бачив ніде; весною, коли вона зацвітала, вітер доносив запахи аж до центру Петрової Дівиці, аж до райкому, а ті, що проходили мимо Коваликового двору, зупинялися в подиві. Обтіпана дощами, черемха рано почала осипатися, вистеляла вулицю жовто-зеленим листям. На подвір'ї — комірка, а в кінці городу, обнесеного парканом, клуня. Вона просіла — тріснув сволок, двері не одчинялися, туди взагалі страшно було заходити. Дивно, чому й досі не розібрали на паливо.

Женько Ковалик, по-вуличному Полулях (полячкою була його прабаба), вибив на Михайлову з'яву кленовими ложками по столу вітальний марш, і тусав його, і поплескував по плечу, аж ішли виляски. Неначе не було війни, неначе Михайло вернувся з курорту або з веселої далекої мандрівки.

— Ух і загорів, тварюка, ух і почорнів.

«Тварюка» у Женькових вустах — найвища міра прихильності і вища похвала. Михайло і Женько — далекі родичі, троюрідні брати. До війни Женько часто приїздив улітку до них у село, — на молоденьку картопельку, молоко, на вишні, а коли Михайло почав працювати в Петровій Дівиці, то й він навідував троюрідного. Іноді разом ходили до клубу, проводили дівчат — Таню і Катю, лаборанток «Заготзерна». Але в обох любов не склалася, і їхні походеньки скінчилися водночас. Женька то й узагалі не могла надовго прив'язати жодна дівчина. Був надто самовпевнений (навіть трохи самозакоханий), не постійний у почуттях, надто гарний — високий, тонкий у стані, довговиде обличчя, орлиний — з горбинкою ніс, чорні кучері хвилями, дикуваті, сміливі очі — надто пещений дівочими поглядами. Його буйні кучері розсипалися, він загірив їх п'ятірнею, вони не слухалися, було видно, це йому подобається. А ще він був лінькуватий і трохи авантюрний, у школі вчився сяк-так, ледве дотягнув до випуску в сьомому класі, далі працював у МТС, лазив на «кішках» по телефонних стовпах (і вчився заочно в технікумі електрифікації аж у Харкові), сипав грейдер, гасав на коні об'їждчиком на полях приміського колгоспу імені газети «Правда», тоді ж опинився в комсомольських активістах і

був виключений з комсомолу в сороковому році. Виключений не за якусь серйозну провину, а за недогляд. Тоді саме комсомольських активістів посилали в нічне — стерегти коні для армії, і вважалося це особливим дорученням. Та однієї ночі в Женька зник кінь. Може, його хтось украв, а може, сам розірвав путо й, гнаний страхом (бушувала гроза), забіг бозна-куди. Передвоєнне літо Женько ходив на бригаду з батогом, із зав'язаним двома вузлами цвяхом. Демонстративно виляскував, збивав буряки попід парканами. Женько подобався дівчатам, ще у восьмому класі, приїхавши влітку в село до Харченків, повів увечері з колодок Ольгу, про яку поміж хлопців ходив поганий погос. Вранці похвалювався Михайлові, що спав з Ольгою в клуні. Михайло вірив і не вірив, було йому трохи заздро, але щось і одштовхувало од Женька.

— Прийшов з оточення? — запитав Михайло.

— Навпаки. Сам збираюся оточити німецьку армію і метику, як це краще зробити.

— А справді?

— Хіба я коли брехав? — Женько пройшовся по кімнаті кошачою ходою, погладив рукою плаский живіт. Високий, гнучкий, і справді був схожий на весняного kota або на красиву ласку. — Кинули мене з десантом під Житомир. Опустився я, навкруги — ні лялечки. Чи вони не пострибали з літака, чи їх вітром позаносило під спідниці до тамтешніх молодичь, але лишився сам. А хіба один чоловік може кого-небудь оточити? Заходити ж треба з обох боків... От я й тупав слідом за німцем. І—притунав сюди. Тепер удвох з тобою візьмемо фрица в кліщі.

— Шутейний ти... — сказав Михайло, по-їхньому, сільському, і в його словах прозвучав осуд. — Отако: візьмемося за руки і оточимо.

З Женькового обличчя зсунувся блазнівський вираз, воно стало серйозним.

— А я без шуток. Нудьга... І неначе провалилися кудись у первісні часи. Сірники на базарі продають на штуки, сіль — полустаканчиком, гас — чвертками. Ти знаєш, я — не великий читальник, а тепер занудьгувався за книжками. І за дівчатами. Ну, й... сверблять руки. Рвонутьти б... Щоб аж шибки посипалися.

— Що?

— Я знаю...

— Може, й рвонемо... Якщо зуміємо.

— На мене можеш покластися. А як сам? Розумію, здогадуюся... Якщо таємниця — можеш тримати її в пазусі.

— Яка там таємниця.

І Михайло почав розповідати про свої мандрі, не згадуючи, проте, поки що Віру.

Увійшла з квасолею в пелені Коваличка — Женькова баба, зігнута до підлоги, як землемірська кроковка. Вона й дивилася знизу великими запалими очима. Довго приглядалася до Михайла й таки упізнала.

— Чи ж не Харченків? — прошамотіла беззубим ротом, з якого виглядали два пеньки.— А мої всі убієнні. Окрім оцього,— кивнула на Женька,— пустовійта. І Сергій, і Митро, і Улас, і Прокіп, хоч на Прокопа й не було чорнової, і старий мій... Всі убієнні. За що караюся на цьому світі?.. Поставила я на святу п'ятницю сухарі та воду... Лягла спати. Чую, двері рип, рип: заходять. Сідають до столу. І почали троцтити сухарі. І воду п'ють. І Прокіп поміж ними, хоч на Прокопа й не було чорнової. Хотіла я погомоніти з ним, розпитати, підвелася, а тут півень як закукурікав. І враз усі з хати, до воріт, а ворота замкпені. Вони — мах-мах, через ворота, тільки Пилипко не може, бо малий і ноги зв'язані, та старий мій теж топчеться. Я одчинила їм ворота і Пилипові розв'язала поги... Ми його були зв'язали, бо схоплювався в гарячці. Так і помер із зав'язаними ногами. А Прокіп з вигона помахав мені рукою.

Стара плутала дітей і внуків, померлих давно, і тих, що пішли на війну.

— Кличуть вони мене до себе, щоночі кличуть, а бог не пускає,— поскаржилася, висипала біля грубки квасолі в стрючках і почовгала з хати.

— Найшла на неї пасія,— (іноді Женько знаходив слова м'які та ласкаві),— як убили діда Карпа. Мав дід сімдесят, а був — як струна. Відступали наші, забіг у двір лейтенантик і просить діда: — сховай. Дід показав курячий лаз у лопухах біля дров. А тут німець у двір. Вирячив очі, грозиться автоматом, кричить по-німецьки: «Де лейтенант?» Дід розводить руками, мовляв, не бачив нікого. Німець... чергу дідові в живіт. Два дні помирав. Так що, як бачиш, німці по моему роду рахунок давно відкрили — на дядька Сергія справді прийшла чорнова, а я ще й досі в боргу,— закінчив Женько.

— Відкривати рахунок треба уміло, з підготовкою,— сказав Михайло.

— Авжеж. На те вас учпи. У мене, правду сказати, поки що й нічим. Зато документиків усяких — довідок там, паспортів німецьких — скільки хоч.

Михайлові очі спалахнули.

— Звідки?

— Я сам умію... І печатку, і підпис по-німецьки. А бланки... Паспорти у них зовсім хляпові. Бланки в нашій друкарні штамнують. Там Плиска працює... Страхопуд, звичайно. Та ще — сім'я. Двадцять шість років, і вже трьох шкетів застругав. А як їх прогодувати у ці часи? Ну, я трохи підкидаю... Борошна, олії. То півлітру, то чкушку.

— Де береш?

— О, я тепер підприєматель,— засяяв Женько.— У мене казані.

— Які казані? — не розумів Михайло.

— Звичайні. Три штуки.

Женько вдавано записався, проте втішався Михайловим сторопінням насправді.

— Тут по сусідству один кугут змайстрував олійницю, а казанів, щоб розпарювати зерно, катма. А в мене були. Я їх колісь з МТС припер. Так, ні для чого. Вони й там валялися. А тепер знадобилися. Увійшов у пай. Один до трьох. Третя пляшка з мірчука — моя. Гвинта крутять ті, що б'ють олію. Ну, якійсь бабі крутонеш. Я вже на ту олію і дивитися не можу, ні на соняшникову, ні на кользову. Ось зараз пригощу. Ти пак де пришвартувався?

— Під мостом.

Женько підійшов до полиці, порився в купі газет, витягнув одну. Прочитав умисно перестрашеним голосом: «...а також суворо забороняється допомагати комуністам, приймати на проживання осіб не місцевого населення, підходити ближче, як за сто метрів до залізниці. Винуватого чекає смертна кара». Отже,— склав віп газету,— в цьому наказі звелено прямо, що ти житимеш у мене... Коли перспиш на горіщі в коморі, коли в хаті...

— Для мене це не важливо,— сказав Михайло.— Я якось переб'юся. Зі мною дівчина, тутешня активістка. Ти її, мабуть, знаєш.

— Бачу, ти не погано влаштувався. Гарна?

— Не про мене.

— Не придурюйся. Війна війною, а життя йде. І їсти хочеться. І випити, й любити хочеться. І не знаєш, чим усе це скінчиться. А як років на п'ять? Тобі скільки тоді буде?

Михайло не дуже й дивувався Женькові. Для того все просто, він ніби не йде по життю, а пританцьовує, проде-реться через будь-які хащі, випливе з найглибшого виру. Так було й раніше. Виключили з комсомолу, побував під судом, інший би згорів з горя, а він на бюро райкому врі-зав: «Ще самі проситимете, щоб вернувся. Сопляків на-приймали...», і вже на другий день триндикав на гармош-ці «Сербіяночку» та ще щось босяцьке на мотив польки. Скільком дівчатам задурив голови тією гармошкою, одна, Ліля, навіть хотіла втопитися з-за нього. («Я не впува-тий, що вони липнуть, я їм нічого не обіцяю»).

Михайло на Женькові баяндраси тільки посміхався.

Сутеніло. Почався дощ. Дрібний, нудний, по шибках по-текли тоненькі патьоки. А в хаті в Женька тепло, затиш-но. Це не хата, а таки дім. Ліжко з металевими кулями, стільці з гнутими спинками, на стінах — картини: парк чи сад біля ставка і якась панія чи панночка в парку на лаві, корабель у бурю на морі, вітряки за селом і такі зна-йомі з дитинства запахи — свіжовипеченого хліба, сосно-вих дров та олії. Він аж здивувався, що досі не чув цього густого запаху — соняшникової олії. На підвіконні — гор-щики з перчиком і калачиками і великий фікус у кутку на ослінци. Одне тільки муляло Михайлові, не давало до кінця заспокоїтися, віддатися цій тиші — портрет Гітлера в рамці на стіні. Він розумів, що повісив його Женько про чись погане око, і все ж... Надто ворожим був оцей ви-трішкуватий чоловік з начесаною наперед, як у поганого коня, мичкою ріденького волосся і пацьоркою вусиків під носом, надто чужим серед запаху житняка і соняшникової олії, біля вітряків за селом, лампади і богоматері з немов-лям у кутку за марлевою завіскою.

Мабуть, Женько уловив його погляд, підійшов до стінн, перевернув портрет. З другого боку на Михайла глянули знайомі очі Чапаєва.

— Фокус-покус.

Женько засміявся, проте Михайлові чомусь фокус не сподобався. Щось було в тому авантюрне, легковажне.

— Що ж це ми з тобою ведемо суху балачку. Наче в ме-не й душу закропити нічим. Сам вигнав... у ложці горить.

— Не можу я, — зітхнув Михайло. — Розумієш... Я оце в тебе в теплі, а вона — там. Після запалення легенів.

— Де — там?

— У колишній бондарні засолзаводу.

— Німці хочуть пустити засолзавод. Йди, приводь її сюди... Твою кралю. А я домовлюся з Сашкою.

Сашка, сестра, жила опостінь, з того боку будинку.

— Може, я зачекаю, поки ти поговориш з нею?

— Чого чекати. Як скажу, так і буде. Я їй зараз і цар, і бог, і годувальник. Продає на базарі мій мірчук. Та вона ще й рада буде.

Вечеряли вчотирьох, баба Коваличка вже спала на печі. Вона, як сказав Жецько, вкладається разом з курми і з курми прокидається. Тупцяє по хаті та по подвір'ю всенький день, але все робить за інерцією. А тоді забуде, що хотіла зробити, стане й стоїть — і півгодини, й годину. Після смерті діда Карпа всі логічні зв'язки для неї розірвалися. Прожили вони вдвох, наче пісню проспівали. Замолоду підуть кудись у гості, Карпо сяде в кутку й весь вечір не зводить з Килини очей. З нього сміялися, над ним збиткувалися, але він не зважав. А Килина не танцює, а як лебідка пливе й по селу теж іде, ледве ногами землі торкається. І не те щоб була горда чи непоштива до старших, просто мала таку поставу і вдачу. Для Карпа плавала. Вже й підтопталася Килина, й постаріла, а він того не помічав, зорив за нею очима. Ніколи не сказав їй наперекір слова, ніколи не вилаяв, та він просто й не вмів лаятися, як не вмів курити і пити горілку. Працював при млині візником, а вечорами лагодив сусідам взуття. Не був справжнім чоботарем, тільки латкарем, але того не соромився. І хоч жив у містечку, лишилися в нього всі сільські звички. Завод називав млином, фонтан — крипицею, усіх міських жінок — молодицями. Все це — тільки трохи іронічно, жартівливо — розповів за вечерею Жецько. Він їв німецькою ложкою — ложка і виделка — на ножі, й трошки хизувався тим трофеем. Розповів, як йому дістався той трофей, як він просто поцупив його в німців, що зупинилися у тітки, у якої він переднював. Жецько пробаляндрасив увесь вечір, розповідав усілякі смішні історії, вочевидь намагався розсмішити Віру, яка сиділа зп'яковіла, напружена, майже нічого не їла й кидала допитливі погляди на Михайла.

У кінці вечері таки почала осміхатися навіть вона. Сашка гойдала на колінах дитину і осміхалася весь час, проте якимось відчужено, неначе сама собі. Це була висока жінка з білявим, гладенько зачесаним назад волоссям, чимось схожа на Женька, але не така гарна, з мовби стертими рисами обличчя. Над нею, вже поза її свідомістю, тяжів

жах перших днів війни, вона вирвалася з прикордонної смуги і відтоді більше не мала ніяких вістей від чоловіка, лейтенанта прикордонної служби, напоневірялася на дорогах евакуації і всіма помислами була прикута до дитини. На Віру дивилася з приязню, без отієї особливої зацікавленості, підозрілої допитливості, з якою дивляться одна на одну більшість молодих жінок в товаристві бодай одного молодого чоловіка. В її очах була рівновага, зосередженість, глибоко приховані страх перед тим, що впало на них, що пережили і мають ще пережити.

Михайло залишав на неї Віру без вагань. Проте йому здавалося: Віра не хотіла, щоб він ішов, сумно дивилася на нього, але не так, як тоді, під час хвороби, й не так, як у ті дні, коли вони блукали вдвох полями та лісами, зараз він уловив у її очах і світлі пломінці, які немов поглинуло туманом, і через те топтався в порозі довше, ніж потрібно, а потім швидко вийшов з хати.

Надворі було видно, неначе вдень. Місяць повис над черемою, був геть на ущербі — неначе з'їдений серпик, зате густо ряхтіли зорі. Михайло вже звик співміряти своє життя в залежності від світла і темряви, тепер це ставало якоюсь його другою сутністю. Йшов попід парканами, йому ще треба було перетнути шлях, а тоді спуститися в береги. Пахло антонівками, вітерець доносив звідкілясь запах підгорілої страви. І враз Михайло сахпувся: між товстих ушул хвіртки стояв хтось високий, важкий, затуливши широкими плечима майже всю хвіртку. Михайло ледве не зачепив його лівим плечем. Висвітлений місячним і зоряним сяйвом Михайло міцно стиснув рубцювате руків'я нагана в кишені фуфайки, аже воно за мить спітніло. Коли б той, у хвіртці, рвучко поворушився, Михайло б вистрілив. Але важка темна постать не зрушилася. Михайло швидко перейшов дорогу, в кінці якої цокотіли колеса, й, підпірнувши під лату, опинився на стежці до річки. Берегами виплуганив за село, повернув на польову дорогу до Кропивного. І увесь час думав про те — хто ж то міг бути?

Дорога здавалася йому незнайомою, хоч проміряв її ногами та колесами велосипеда не один десяток разів. А потім почав пригадувати, де що росло, й набрів очима на блискучу в місячному промінні стерню, згадав, що там ріс ярий клин пшениці. Йому було наказано спалити пшеницю, а він не спалив. Не міг і зараз скласти собі звіту, чому не спалив: чи через те, що клин лежав близько до Кропив-

ного, чи просто не підвелася рука на таку буйну пшеницю. З подивом відзначив, що й нині не чуває вини.

До хати підходив долиною, з городів. Картоплю Проня вже викопала — огудиння було постягуване в купи, а буряки, що росли поміж картоплею, буйно чорніли листям, в кінці городу стояла незрубана кукурудза, шелестіла шорстко і сухо.

На його стукіт Проня прилинула обличчям до шибки — впізнала — одразу одімкнула двері. Михайло переступив поріг. Хатне тепло обгорнуло його м'якою хвилю. Місячний промінь, кицувши тінь від хрестовини вікна на підлогу, упав на лаву, на застелений білою скатертинкою стіл, на хлібину на столі, накриту вишитим рунником. І таке було все знайоме, вічне — стіл, і хліб, і вишитий хрестиком рунник, і стукіт ходиків у в'язкій тиші, що Михайло відчув. Як щось у ньому розслаблюється, здавалося, з душі спливає щось холодне, важке й вона наливається теплістю. Й мабуть, через те відчув себе неймовірно старим, здавалося, від того дня, коли вперше прийшов у цю хату, поминуло багато-багато років. Він важко опустився на лаву, приплющив очі й чомусь почув плюскіт струмка в п'їтмі, побачив глибокий темний яр і вогняний спалах, що проломив червоним вогнем важку вирву ночі. На ту мить йому здалося, що ось зараз він сам перейшов у якусь іншу сутність, але не доконечно, й переходити йому ще довго-довго, проте цей триб невмолимий. Вже йому не сміятися як колись, молодо і безжурно, і люди більше ніколи не здаватимуться йому безсмертними.

...Проня встала рано, а він ще лежав у ліжку. Ліжко було дерев'яне, старе, низеньке, він сам, перебравшись сюди, повищлював соснові круглячки, попідставляв їх під ніжки. І пафку для посуду, що стояла під судником, зробив сам, мірку зняв у сусіда, Опанаса Терпила. Проня казала — Терпило тепер у селі старостою. Зараз вона смажила в печі картоплю. Червоні відсвіти грали на її обличчі, робили його мінливим і загадковим, а коли пройшла по хаті, поглянула на Михайла, милувала його зором, про щось запитувала, в її очах стояли тепло і біль. Тепло не проникло Михайлові в серце, а біль проникав, і щастя вже не ходило йому хвилями в грудях, як раііше, він сказав собі: «Бо війна». Те ж саме подумала й Проня, але до тієї думки доміщувалася і якась інша, якась тривожне жіноче відчуття. Й водночас почувала страх і новий біль розлуки, адже Михайлові залишатися тут не можна, по нього вже кілька

разів приходили. Один раз сам начальник районної поліції Федот Короткий — вони відкілясь знали, що він не в евакуації й не загинув. І він теж знає, що такі не скоро знову зважаться на подібний ризик, що треба йому забувати про м'які Пронині пуховики, що невідомо коли побачить ще раз у вогняних відсвітах Проню — бо попереду в нього круті й важкі шляхи, на яких кожен крок може стати останнім. Але інших у нього просто не було.

Ще два дні ховався на горищі. Й вони були ці дні довгі, і не через те, що ховався, він уже звик до цього, а з якоїсь іншої причини, про яку здогадувався, але проганяв з мислі. А думки линули одна за одною, як птахи у вирій. Та й що йому ще робити, як не думати!

Думки гнітили душу. Чому не сказав Проні, що в тих тяжких мандрах був не сам? Адже збирався сказати. Не сказав, бо це було б неприємно Проні. Вона ревнувала б, страждала. Довелося б довго пояснювати, заспокоювати.

І все ж він щось приховав від неї значно більше, ніж хотів сказати, те, що було на самім денці душі. В якій, почував, почало щось руйнуватися. З ним уже щось скоїлося. І якщо він розповість Проні тільки те, що сталося з ним в дорозі, не буде до кінця правдивий. Так ліпше він не хвилюватиме Проню.

В суботу повернувся до Петрової Дівичі.

Всю ніч понад селищем лунав крик. Він падав згори, де стояли районна управа та поліція, був важкий, тягучий, неначе вовче виття, бився об чорне брудне плесо болота й, мовби кинутий угору вдруге, розтікався по темних припущких вуличках Петрової Дівичі. Декому навіть здавалося, що він і починався з плеса, що то або хтось топився, або кричав давній утопленик. А рапком до рубленої комірки, де сидів Михайло, зайшов Женько й сказав, що то кричить Віталій. Той-таки Женьків знайомий, що працює в друкарні, розповів: «Віталій доп'яв собі чужі документи, працював десь аж у іншому районі на цукроварні, ніхто не знав, хто він такий і звідки — просидів би до кінця війни, та підвів власний язик... Це було мало схоже на Віталія, аж неймовірно... Пив із заводськими механіками горілку з меляси, всі добряче випилися, почали похвалитися, й Віталій не втримався, натякнув, що він — теж не останній в цій компанії — має вищу освіту, працював до війни в райкомі партії. Один з трьох механіків був провокатором...»

— Люто його катують,— сказав Женько і штовхнув носком хромового чобота поліно, що валялося під ногами.— Допитують за якийсь архів і списки...

Михайло відчув, як у нього на мить помертвіли руки й ноги. Він і сам не знав, чому його так схвилювало Женькове повідомлення. Ні, справді це було несосвітенно... Віталій, який навідав хвору Віру, сказав їй, що прийде ще, а сам опинився аж під Вінницею. Значить, вже тоді, коли вони вдвох несли ховати архів, Віталій мало клопотався тим сховом. Він уже тоді надумав тікати. А може, й не тоді. Може, після того, як довідався про розгром їхнього загону. Так чи так, а він... рятував власну шкуру... Залишив Віру... (Од цієї думки на мить — аж нехороша радість). Сказати Вірі? Ніколи в світі. А ще ж і архів. Віталій, звісно, покаже те місце. Розколовся один раз, розколеться й вдруге. Як добре, що Михайло закопав його в іншому місці. То було саме веління долі. А якщо Віталій здогадається про пересхованку й почне водити поліцаїв по всьому подвір'ю?..

— Не ти порвав уночі дроти на Кропивне? — вже вдруге запитував Женько.

Це була гарна новина, отже, в Петровій Дівці, окрім них, ще є хтось, хто хоче зашкодити ворогу. Але зараз і ця думка майнула лише красм.

— У тебе є бінокль? — запитав.

— Для чого він тобі? — здивувався Женько.— Немає.

Знову зринула думка про архів, але знову чомусь не випустив її.

— Дурне хотіння,— знизав плечима Женько.— Чим ти йому допоможеш... Там, знаєш, скільки охорони? Та й звідси все одно не видно. Навіть з горища. А ось дроти... То хтось гарно придумав. У мене є «кішки». Можемо й самі спробувати.

Михайло мусив погодитися в думці, що його бажання видивитися колишнє райкомівське подвір'я не вельми розумне. Він і справді вже нічим не допоможе Віталієві й не остереже свого сховку.

— Не кажи нічого Вірі,— кинув похмуро й задумався.

Події знову розвивалися так стрімко, що він не здатен був усе обмислити до кінця. А варто було подумати ще над чимось більшим, важливішим, ніж навіть оця лиха справа з Віталієм та обірваними дротами на Кропивне.

Те, до чого линули думки, лежало в одному ланцюзі з цими подіями, але було значніше, тільки він не знав, як

до нього доступитися. Здавалося, всі вони були до війни однакові, всі клопоталися спільним, а от прогрімів гарматний грім — і розійшлися по різних дорогах. Одні — шукати надійного схову для себе, інші й далі клопоталися спільним, великим.

Важливим, дуже важливим було визначити своє місце в тому, другому строю. Бо поки що його носить воєнний вихор, як перекоотиполе.

Ось Женько може собі жити й працювати в підпіллі. Навіть буде ліпше, якщо поступить на якусь роботу. А йому, Вірі те неможливо. Він здогадувався, що осььому безладдю, осььому перевіванню людей скоро настане кінець. Поки що ні поліція, ні німці не знають, що робити з біженцями, які бредуть в усі кінці, з тими, хто вертається з невдалої евакуації, та й мандрують ще дорогами випущені з полону червоноармійці або ті, що видають себе за таких (їх почали вилловлювати), і взагалі нова влада, видно, ще не устоялася. В цій веремії, в цій круговерті поки що вдається ховатися і їм з Вірою. Але приспіє час, поліція і німці почнуть промацувати кожну людину.

Про дальшу Віталієву страшну долю наступного дня повідав Женько. Він не все розумів, Михайло втямив більше, навіть більше, ніж ті, хто спостерігав з-за тину останні Віталієві кроки.

Трос поліцаїв у червоноармійській формі вивели Віталія раннього ранку на подвір'я. Він був у пошматованому синьому костюмі з заправленими в халяви чобіт холошами штанів, без кашкета, виморепий і вимучений. На його красивому, давно не голеному обличчі видніли садна і сліди засохлої крові. Він безтямно розглядався довкола, його очі були порожні, виїдені страхом, мукю, невідомістю. Час від часу в них сплескували хисткі вогники надії, але їх одразу ж гасила скрушна думка. Він здогадувався, що може лише відтягнути свій смертний час. Йому здавалося чужим оце подвір'я, на якому колись почувався так впевнено, молодо, дужо, аж хотілося підтягнутися на гілці яблуні, яка росла біля самого ганку, він і підтягувався часто, не сходячи з ганку, підстрибував, хапався руками за гілку й, рвучко вимахнувши тілом (так роблять на турніку «скобку»), стрибав далеко на стежку. Потім вони зробили з стежки рівний прямий хідник, зачистили, обіклали пофарбованими в біле цеглинами. Цеглу бив сам Федір Дмитрович. Віталієвої зраненої уяви не вистачало побачити зараз Федора Дмитровича й поготів подивитися його

очима на себе. Він тільки бачив сердиті очі Федота Короткого та байдужі ще двох поліцаїв.

Федот Короткий жував великими білими зубами цигарку й важким поглядом притискав Віталія до стіни. Очі в нього були великі, злі. Обличчя у Федота довге, копяче, навіть руда мичка чуба з-під німецької пілотки звисає на бік по-конячому. Тиснутий тим поглядом, Віталій важко тягнув поги за конюшню до грушки. Вона була ще молода, густа, і грушок на ній вродило рясно. Чимало їх валялося в траві.

Раніше їх збирала та сушила на даху конюшні прибиральниця Оришка. Вона казала, що гнилиці з них не вдаються. А от на узвар — хороші. Віталієві в роті стояла печія. Він підняв з трави одну грушку, розжував. Була запахуца, але давка. Ледве проковтнув.

— Ну! — блиснув очима Короткий.

Соболь одміряв од стовбура три кроки на північ, один з поліцаїв подав йому військову з поперечною, для зручності, ручечкою в кінці держака лопату. Віталій почав копати. Він помітив у траві якісь щербини й подумав, що натрапив на потрібне місце. В очах в одну мить протекла далека ніч, і скрип підводи, й глуха капонада, і яскрава ракета, що розсипалася на бризки. Хіба він тоді знав, що все складеться саме так. Щось він знав, щось думав, уже був готовий... готовий до всього, що може послужити для порятунку.

«Я тобі віддячу», — сказав він тоді Михайлові.

«На тім світі угольками», — відповів той.

Хоч нещодавно пройшли дощі, але земля була як камінь. Легко зняв лише дернину. У Віталієвій голові ворухнувся сумнів — чи тут закопано архів. Але ж він сам піс сюди коробки від кінострічок, сам чув наказ Федора Дмитровича.

«Від грушки три метри на північ». Михайло не міг порушити того наказу. А земля була, неначе з криці. Поліцаї стояли над ямкою, двоє курили, третій збирав грушки. Жував і спльовував у траву зелену жуйку. Мабуть, його на похмілля мучила спрага. Двоє поліцаїв було з гвинтівками, в Короткого на повенькому, скрипучому, німецькому поясі — кобура з наганом.

Вістря лопати вирубувало тверді скалки. Віталій цюкав лопатою, а сам оглядав землю поруч. І що пильніше приглядався, то дужче впевнювався, що вона не копана. Ані слідів натрусу, ані жодної присохлої травинки. Його охо-

пила паніка. Короткий нізачо не повірить. Він і так ледве не прикінчив його вночі. У нього в роті в одну мить заболіли вибиті револьверним руків'ям зуби, і спалахнули перед очима криваві кола. Вони то сходилися, то розходилися, а в центрі увесь час погойдувалася коняча голова Федота Короткого. Віталієві здавалося, що навіть коли він втрачав свідомість, провалювався в темну прірву, вона провалювалася разом з ним.

Він розігнувся, буцім перепочити, й тужним поглядом обвів сад, у якому червоно горіли пізні яблука (він пам'ятав їх — вони були солодкі й тверді і аж бризкали соком), хлів і комору, широке болото під горою, біленькі хатки з одного боку і синю смужку хвойника з другого. Він уже знав, що рятунку немає. Терпкий біль зринув з дна грудей, пронизав його наскрізь, відринув, а на тому місці лишилося щось холодне й слизьке. Ось зараз він скаже Короткому, що конає марно, і той розстебне кобуру... Жах скорчив його тіло, а думка забилася, як спіймана в сильці птаха. І враз йому немов провітліло в голові, і він холодно подумав, що зараз загине. І водночас його погляд закарбував розслаблені постаті поліцаїв і густі бур'янища над урвищем. Біле плесо болота зблиснуло поміж ними, як примарна надія, і далі якийсь час він діяв чітко. Нацюкав лопатою землі, згріб її до кунки, набрав на лопату й жбурнув Короткому в обличчя, що саме нагнувся над ним. Стрибнув і побіг, у кілька скоків перетнув подвір'я, метнувся з горба. Ломився через кущі, бур'янища, не помічаючи нічого. Бризнули з-під ніг увсібіч жовтими грудками якісь пташки, затріщав піджак, Віталій ледве не впав, зметнув руками, побіг далі. Коли сягнув середини горба, позаду забахкали постріли. Кулі повискували, тягли гарячий тужливий звук над його головою, а він мчав наослін, кожної миті чекаючи удару в спину. Він не знав, яким буде той удар, але відчував його задерев'янілою спиною, головою — всім тілом. Поліцаї похапливо ляскали затворами, так само похапливо кидали гвинтівки до пліч, стріляли не прицільно. Короткий вистріляв з нагана всі патрони й тепер шомполком вибивав з барабана порожні гільзи. Поліцаї чомусь не бігли навздогін, мабуть, сподівалися повалити Віталія влучним пострілом. Стояли, широко порозкарячувавши ноги, й легенький вітерець зносив убік голубі димки пострілів.

Віталій добіг до болота. Йому б метнутися вбік, праворуч, вузькою стежкою поміж кущів — може, і врятував-

ся б. Звичайно, була б погоня, зате втікач завжди біжить швидше за переслідувачів. Але його гнав страх, він уже виїв серце, скрижанив мозок, підступно манів далеким сивим обрієм.

І Соболь рвонувся в болото, над яким ще курівся ріденький гіркий туман, і ранковий вітерець звівав його в бік села. Мабуть, Віталію здавалося, що йому вдасться сховатися в тумані. Але сонце просвічувало туман наскрізь, він уже одірвався од води й танув у його променях.

Віталій біг по зеленому жабуринні, розхлюпуючи його у всі боки, а потім враз провалився по пояс і, втрачаючи сили, побрів од берега. Болото глибшало з кожним його кроком, хапало тванню за ноги, він розгрібав кушир, водяну кропиву, гниле бадилля. І ось вода сягнула йому по груди, далі — по плечі, ще далі — по шию. Мабуть, в ту мить він осягнув безглуздість такої втечі, зупинився. Та й брести далі було нікуди.

Поряд гойдалися три чи чотири бадиллини, в'їдалася в очі червоно-жовта іржава пляма, на якій відкарбувалися якірці лапок куликів або чайок. Оглянувся назад — берег був зовсім близько, метрів за сто п'ятдесят. Поліцаї вже стояли над водою. З гори бігли інші — їх підняла стрілянина. Ті двоє, з гвинтівками, ще випустили по обоїмі. Кулі кльокали у воду, вжикали довкола його голови, але жодна не влучила. Тоді Короткий вирвав у одного поліцая гвинтівку, ліг на березі, зробив собі упор з обгорілого пенька, що валявся біля води. Він не поспішав, знав, що тепер втікач у його волі. Можна було й взагалі витягти його з води, але Короткий все ще був розжоханий погонею, сповнений люті до Віталія, йому давало ядучу насолоду цілитися в людську голову.

Ліг на траву й другий поліцай. Позаду стало ще кілька. Це було моторошне видовище — десяток стрільців вицілювало одну живу мішень, що беззахисно кругліла над водою. Лунко, вроздріб вдарили гвинтівки, голова на воді смикнулася, а потім почала хилитися. Короткий сказав, що це вцілив він. Йому ніхто не заперечував.

Вже по обіді поліцаї взяли у когось з рибалок човен, витягли Віталія й повісили вже мертвого, задубілого на яблуні. На тій самій, під якою стояв колись з Вірою, зашнуровував їй черевики. Під яблунею його й закопали.

...Михайло лежав на горищі комори на просяній соломі й ще раз обдумував Віталієву смерть. Була тиха осіння ніч, на горищі панувала безпросвітна темінь, тільки в одному кутку крізь прорваний стрішок міцно влежаної соломи проглядало небо. Певніше, не проглядало, а лише вгадувалося каламутним більмом, воно прогляне на світанні, та й то, якщо не замрячить. Бо місяць з вечора дрібно тремтів у сизій хмарі — на дощ.

Було до ката важко обійняти Віталієву смерть до кінця, уявити, погодитися, примиритися, надто з тим, що все сталося за якийсь кілометр звідси, на тому самому місці, з якого стільки разів розпочинав свій робочий день, де жартували й ревнували; минулої ночі Віталій ще жив, де на щось сподівався. На що він міг сподіватися? На рятунок ціною зради? А може, він уже розказав їм усе й тільки чекав ранку, аби підтвердити правдивість своїх слів? Мабуть, поліцаї пообіцяли йому за це життя.

Майнула дивна, несосвітена думка — це він, Михайло, позбавив Віталія такої можливості. І друга, — навально, вслід — однією іскоркою — Віталія нема, а він був йому суперником. Одцурався тієї думки, її неблагородство збагнув ще тоді, коли вона летіла, але вона летіла попри його волю, й він осудив себе за це.

На вулиці залунали кроки. Важкі, впевнені — розбили, розтовкли всі думки. Так ходять тільки ті, хто не боїться, що його зупинять нагальним окриком. Кюмірка однією стіною виходила на вулицю, і він чув тією стіною все, що за нею відбувалося. Хтось кашлянув, дзвякнуло залізо (підкинув за ремінь гвинтівку, і вона вдарила прикладом по кишені, у якій лежить портсигар, запальничка або обійма патропів), кроки затихли, шкваркнуло, хтось з похлипом втягнув повітря, сплюнув. Він не помилився — на вулиці закурили. Кроки потупотіли далі.

Він лише п'ятий день на горищі, а вже міг написати про вулицю цілу «сліпу» повість. У тій повісті були й веселі сторінки, — баба Марта жене з болота качки й розмовляє з селезнем; двоє бабiniх онуків — Костя і Валя — вчать буцатись молодого бичка, прип'ятого до тину, — але більше неласкавих, суворих: скрадливо тюпає поїд парканом втеклий з полону червоноармієць — проситься на ніч до хати, тарабанить продірявленим відром колій (йде до когось колоти поросю), вертаються з засади поліцаї, подрі-

ботять дівочі підбори — війна війною, а так кортить до подружки, може, туди і хтось з хлопців приб'ється. Всілякі гулячки, вечорниці поліцаї заборонили, дівчатам дозволено збиратися лише в тих хатах, куди приходять самі охоренці нового порядку.

Михайлові часом дивно, що життя не зупинилося, не зваглося, як голівешка. А потім вловлює себе на думці про Віру, й та думка робить довге обхідчате коло, повільно й непевно добивається до того, до чого серце долетіло в одну мить. Він думав про Віру щовечора, хоч кожного дня бачатся з нею. Зовні між ними уклалися рівні стосунки, проте Михайло відчуває, що не тільки з його боку, а й з її — ці стосунки про людське око і що то самообман, пережиті разом небезпеки, поневір'яння неймовірно зблизили їх, злили потоки їхніх думок в один спільний потік, обоє вони щось вловлюють серцями, проте бояться собі в тому зізнатися. Вона тихо поралася на кухні, в кімнаті або в чуланчику — допомагала Сашці — хазайновитій жінці, яка те й знай відкалася: що ж воно буде зимою, як вони її переживуть, що їстимуть? Це не був натяк на нахлібників, просто таку вже мала вдачу — клопотатися, зітхати, лякатися майбутнього. Прикомірок, у який вели з сіней широкі, пофарбовані темно-зеленою фарбою двері, був напакований од верху до низу сушкою, маринованими грибами, свіжими яблуками, звідти пливли густі, застояні запахи осіннього достатку. За столом вона підсовувала Вірі то окраєць хліба, намазаний смальцем, то пампушку з часником, а Віра на їжу дивилася байдуже й була такою ж худою, як і раніше. Щоправда, з її обличчя вже зійшла блідість, і волосся мовби ожило, лягало хвилями на плечі, але коли Михайло дивиться на її тонку руку, на ніжну ключицю, його охоплює жалість. Над тією ключицею в неї родима цятка.

Тепер вони рідко залишалися самі, рідко розмовляли. Він і справді не знав, що їй сказати по Віталієвій смерті. Вона ходила мовчазна, з чорною печаллю в очах, а він губився в думках: що вона думає про цю смерть? Михайло не розповів ні Женькові, ні Вірі, що робив під грушею Віталій і чого влікав у болото. В селищі ті події розтлумачили так: Віталія допитували, він ні в чому не признався, поліцаї наказали йому копати для себе могилу, й він спробував утекти.

Михайло не знав, що думає Віра. Чи здогадується про щось, чи повністю перейнялася петродівичькою версією.

Мабуть, про щось здогадувалася, не могла не пам'ятати його раптового зникнення незадовго перед приходом німців, та й Михайло їй тоді розповів, що Віталій не пішов з ним до призначеного місця. Тепер вони про Віталія на самоті не говорили. А за столом у кухоньці, де вечеряли вчотирьох, Віталієва постать у Женькових та Сашиних очах росла й росла, і виросла до легенди, Женько казав, що Віталій, мабуть, мав далекосяжні плани, що був він героїчним хлопцем і що вони мають помститися за його смерть. Завтра вночі вони обріжуть дроти, які йдуть у бік Кропивного (німці вже полагодили їх) або в якийсь інший бік, і підірвуть будинок поліційної управи. По хвилі, подумавши, сказав, що всю управу їм не підірвати, вони або кинуть у вікно гранату, або прив'яжуть її до дверей. Женько ходив по кухоньці, заклавши руки в кишені широчених синіх льотчицьких галіфе, й сам був схожий на швидкий пропелер, що врізається в простір. Кидав позирки на Віру, на серці в нього було огнисто — світ би перевернув.

...Михайлові думки обірвалися враз, хтось скрадався по під коміркою. Дзвякнула клямка, відтак скрипнула хвіртка.

Михайло вмить повис на руках, м'яко вперся носками чобіт у землю — комірка була низенька. Припав до щілини в дверях. Якщо це хтось чужий, тоді їх вистежують. Петлі дверей були змащені олією, двері одчинилися без скрипу.

На білій стіні чорніла хистка постать. Вона скрадалася до ганку, де жили Сашка з Вірою. Нагнулася, дістала щось під порогом. Михайло здогадався: то ключ. І зітхнув полегшено.

— Віро!

Постать смикнулася, розпласталася на стіні.

— Так, я.

Вона ступила йому назустріч. Була лише в самій жакетці й дрібно тремтіла.

— Де ти була? — запитав він.

Віра мовчала.

— Ти можеш не казати, якщо це стосується тільки тебе...

Її обличчя смикнулося, підвелось вгору:

— Так, тільки мене. Але я скажу: поклала квіти на Віталієву могилу.

Михайло здригнувся. Уява намалювала йому путь, яку здолала Віра і яку ще має здолати він.

Михайло мовчав. У його голові крутнулася шалена думка: сказати, що класти квіти на ту могилу не варто і в такий спосіб застерегти Віру. Проте не сказав нічого. Мовчала й Віра, а він уявив: прощалася з Віталієм як з жінкою людиною, з колишнім товаришем, колишньою любов'ю...

— Йди спи,— мовив тихо й, важко зсутуливши плечі, почовгав до комори.

Наступного дня вони вечеряли трохи раніше, ніж завжди. Їли товчену картоплю, присмачену підсмаженою на олії цибулею, капусту й помідори. Женько й Сашка наносили тих помідорів півчуланчика,— плантація була одразу за шляхом, за півкілометра від них. Посипали їх, розрізані навпіл, з цукристим блиском, крупною сіллю, смачно хрустіли капустою, і фігурер поблажливо поглядав з портрета, немов дозволяв споживати ті страви.

Продовжували почату вчора розмову, розвивали її в план. Михайло заперечував проти в'язання гранати до ручки дверей поліційної управи. Він сказав, що то дуже небезпечна справа, а користі від неї мало, поранять, а може, і вб'ють одного-двох поліцаїв — та й то ще невідомо, хто перший відчинить двері,— а збурять і насторожать їх надовго. А ще він думав про те, що йому доведеться йти на подвір'я викопувати архів, і після такої акції це буде неможливо. Віра і Сашка обоє обстали його думку, а Женько походжав по кухоньці, і в лад його пружній ході подзвякувало дужкою емальоване відро в кутку на фарбованому синім ослонці. Женько кпив з Михайла, бравував і кидав іронічні погляди на Сашку та Віру. Погляди на Віру були не тільки іронічними, до них домішувалося ще щось.

У Женька були старі «кішки», пояс зробили мотузяний. Звичайні кусачки доточили двома металевими трубками, на які понатягали гумові трубочки. Дроти рвали не в напрямку Кропивного, а з протилежного боку Петрової Дивиці — в напрямку Прилук. Там була бруковапа дорога на високому насипі, стовпи стояли далеченько від дороги попід старими росохатими вербами. В поміч їм були ніч, вітер і мжичка, які прикривали їх темним мокрим плащем. Женько поліз на стовп, а Михайло пильнував унизу. Дроти падали з тонким дзенькотом, схожим на скавуління. Вітер підхоплював його і мчав у ніч по м'яких розгаслих стернях, і десь там ховав, і вертався знову. Женько здригався від кожного дзенькоту. Він вірив і не вірив Михайлові, який сказав, що прикриватиме до останнього, що самого

не залишить. Вірив, а проте було страшно — Михайлові просто втекти в стерні, а він поки злізе із стовпа, його й схоплять. Щоправда, місце тут глухе й зручне для втечі: неподалік у полі яр, який переходить у більший яр, а понад яр росте ліс. Женько взагалі звичний підкрадатися і непомітно втікати: хлопчаком і підпарубком обнесли хтозна-скільки садів і баштанів і вчинили всіляких кабіжів, що навіть міліція їх боялася. Один з тих кабіжів був особливої слави: викрадали на бригаді бочку з водою на одноосьному ході, вкочували її до когось на подвір'я і ставили чопком навпроти дверей. Бочка впиралася голоблями в землю, чопок стримів догори. Один кінець мотузки прив'язували до чопка, другий — до клямки дверей. Заспаний, запозіханий господар виходив удосвіта в сіни, відчиняв двері, і водяний струмінь нагло бив йому в обличчя. Саме од цього спогаду зародилася в Женька думка про помсту поліцаям — прив'язати до клямки гранату. Про це він думав і зараз. І ця думка гріла його вгорі на простудному вітрі.

Бри-и-инь, свись! — падав обірваний дріт і кільчився десь на землі. Женькові здавалося, що те «свись» чути за десять кілометрів і що в цей час хтось говорить по телефону, розмова уривається і він здогадується, що перетяли дріт. І вже гукає на мотоциклістів, наказує їм їхати на дванадцятий кілометр.

З стовпа крізь мжу було видно тьмяні вогні далекої станції, здавалося, там щось тліє і не може розгорітися, а потім димчато-кермінно спалахнув і погас обрій. Женько здогадався, що то на станцію прийшов потяг. Саме тоді він перекусив останній дріт і зліз униз. «Кішки» підібрав Михайло, і вони швидко пішли по стерні. Коли дорога залишилася далеко позаду, Женько хотів закурити, але Михайло не дозволив. Женько був збуджений, поплескував Михайла по плечу, казав, що вони насиплять німцям і поліцаям жару в халяви вже навіть сьогодні. Вони зупинилися за старим лікарняним садом, що сумно чорнів шапками понавішуваних на акації грачних гнізд, і Женько сказав, щоб далі Михайло йшов сам, а він навідає знайомих, Михайло хотів його не пустити, але той махнув йому рукою і зник за рогом будинку.

Михайло засунув під комірку в курячі кубла «кішки» для лазіння на стовли, пригорнув їх порохом, зайшов до кімнати. Стара Коваличка, як і завжди, о цій порі, вже спала, Віра сиділа на ослонці, лушила в підрешіток біб.

Метнулася назустріч йому стривоженим поглядом, і одразу ж вся розслабилася, й тривога в очах погасла. Він зрозумів: тривога була за нього. І враз йому немов поширилося в грудях, немов стало легше дихати. Він здивувався і засоромився. Щось коїлося з ним. Йому мовби світилося щось, задимлений, зболений світ був прекрасний. Хотілося жити.

Віра не запитувала, де Женько. Стояла біля фарбованої стіни, тягнулася на пальчиках до лампи, щоб викрутити гніт. Він бачив її тоненьку струнку постать, гнучку округлість стану і відводив очі. Серце йому дивно поважчало, і його знову охопило хвилювання. Він пригадав, що й півгодини тому, коли стояв біля стовпа на холодному вітрі, думав про Віру. І вимовляв у думці її ім'я.

Віра уникала дивитися на нього. Ось вже кілька ночей вона лежала без сну. Лежала й думала про своє життя, про Михайла, про Віталія. Вона здогадувалася, що Віталій виявився трохи не таким, яким видавався їй колись. Чогось у ньому не вистачило, щось він зробив не так. Чому він не зайшов до неї? Чому втік з району? Втік один, а всі погинули.

Їй було шкода його. Пригадувала, як проводив її додому, які слова казав, і щось здригалося в ній. Ні, вони не мали одне перед одним ніяких зобов'язань. Але з ним наче щось обірвалося, наче пішов у небуття шматок життя, пов'язаний з днями радості й волі. Жорстоко і правдиво подумала, що Віталієва смерть не тільки не наблизила її до Михайла, а немов поставила ще одну засторогу. Вона не могла сказати, в чому та засторога, проте знала, що мусить триматися з Михайлом по-товариськи дружньо, але й строго, інакше зневажатиме себе. Ох, як же вона пережила ту ніч, коли скрадалася до колишнього райкому з букетом лаптах. Вона не тільки шанувувала Віталієву пам'ять, а й випробувала себе на майбутню боротьбу. І тепер уже більше за себе не боялася. А по селищу про ті квіти стільки балакають. Поліцаї сполошилися.

Зсунувшись у дверях, увійшов Женько. Потер з холоду руки, повісив на вбитій біля дверей цвяшок піджак, нервово закурив. Було видно, як тремтять його пальці, ламаючи сірники.

Сів за стіл, удав байдужість, але за хвилину підхопився, закрокував по кімнаті.

— Де ти був? — запитав Михайло.

— Сюрприз.

— Краще б нам... у такий час обійтися без сюрпризів. Женько подивився переможно,— але чомусь не стільки на Михайла, скільки на Віру.

— Завтра довідаєтесь.— І знову не витримав.— Пора вже робити щось справжнє. Якби тоді робили — і німця тут не було б.

— Коли — тоді? — запитав Михайло.

— Тоді, до війни. А то ми пісень співали, а вони стали варили.

— Це таки правда. Але чому ти ніби завдаєш це в провину мені?

— Бо ж і ти крутився в начальстві.

— О, так ти далеко зайдеш.

— Вже прийшов.

— Мені здається, Женько, ти все оце робиш для себе,— сказала Віра.

Женько ошелешено подивився на неї. Вона вгадала те, про що він сам ледве чи й знав.

— Як це для себе?

— А так... Не для справи, а для себе. Воно для тебе... ну, не розвага, а ніби віддушина. Вдача в тебе така. Я це тобі кажу не в злість...

— А щоб виправлявся.

— Ага,— цілком серйозно сказала вона, а Женько засміявся, й вона не зрозуміла, чому він сміється.

З дитиною на руках до кімнати зайшла Сашка. Дитина спала. Це була наддивовижу спокійна дитина,— майже ніколи не плакала. Прокинеться, водить оченятами, розглядає власну руку й усміхається: Михайло і Женько примовкли. Вони не дуже ховалися од Сашки, але в свої справи її не втаємничували.

Мовчанка затяглася.

— У селищі відкрили школу,— сказала Сашка.— Лише чотири класи. І вчать там тільки німецької мови. На першому уроці вчителька — Варениччина Ганка, Вареник привіз її з австрійського полону,— пояснила Михайлові,— тепер вона знову Анна, так на першому уроці оголосили дітям, що всі вони повинні навчитися по-німецьки. А сама Ганна, кажуть, вже не розмовляє по-нашому. Вдає, що забула нашу мову. Якийсь хлопчик запитав її, чи стануть всі вони німцями, як вивчатся тієї мови, і тоді інші діти почали плакати і кричати, що не хочуть бути німцями.

— А інші ж учителі як? — запитав Михайло.

— Їх двоє, тих, що вчили до війни німецької. Охтир і Гапочка. Охтир прийшов на урок, а Гапочка втекла.

— Кажуть, по деяких селах повідкривали звичайні школи,— мовив Женько.— А що ж, і переінакшать дітей на німців,— і прискалив око.

— Переінакшували вже не раз — не переінакшили,— мляво відповів Михайло, бо розумів, що Женько жартує.— А от що погано вчили в школі німецьку мову — шкода. Зараз оце он як згодилося б. Одягнути б тебе, Женько, в німецьку форму...

— А чого не тебе?

— Я при тобі — денщиком.

Всі засміялися.

Женько підвівся і потягнувся до судника. Михайло теж відчув голод, не змовляючись, повідломлювали по крайцю, поставили на край столу густо змащену олією капусту, побрали ложки і їли стоячи. Віра прийняла чоботи-шкарбуни, що сушилися перед заслінкою, дістала з печі ще теплу картоплю.

Ранком по селищі пройшла чутка, що гранатою одірвало руку і вибило око Остапу Несміяну, колишньому продавцю промкооперації. Остапів спл Роман, що служив у поліції, послав свого батька по самогон до Марії Нехотящої, яка гнала горілку на продаж і в якій завжди заговлялися волицяї. До ручки дверей було прив'язано гранату. Двері одчинялися досередини — Остап стояв правим боком, через те його і вдарило так. Добре, гомоніли жінки, що в Марії двері ніколи не замикалися, а коли б вийшла їх одчиняти сама, її б вбило наповал.

— Ти більше не роби нічого сам,— сказав Женькові Михайло.

— А хіба що? — кинув п'ятірнею на лоба кучері Женько.— Поранили поліцаєвого батька.

Під суворим Михайловим поглядом він трохи знітився, йому стало досадно, але поглянув на Віру й знову закошлав чушрину.

— Це що, я з тобою повинен радитись?

— Зі мною,— мовив Михайло.

— По якому праву?

Михайло не міг нічого певно пояснити, але почував, що серед них трьох на ньому лежить найбільша відповідальність.

— Ти мені не начальник, мене з комсомолу виключили ще в сороковому... Та й тут не військо.

— Тут не військо, проте — війна,— так само спокійно сказав Михайло.— Ти, Женько, заспокойся... А оскільки війна, нам і справді треба мати в групі старшого. Я пропоную обрати... мене...

Женько розреготався, цього разу майже широко.

— Оце демократія! Ти хоч аргументуй.

— Аргументую. Я — райкомівський працівник. Маю певні доручення і повноваження від райкому партії. Я першим прийшов до тебе і запропонував почати спільно... боротися проти окупантів.

— Які голосні слова,— підніс угору руку Женько. Було видно, що його щось дратує в Михайлові, але той не міг здогадатися, що саме.— Може, й чину попросиш...

— Всього лиш... старший групи... Можеш звертатися до мене на ти. Оскільки, бачу, ти, Женько, теж претендуєш...

— Та що я, бузини об'ївся! — схопився з ослинця Женько.

— Значить, не заперечуєш?! І ти, Віро?

— Я одразу була «за».

З підрешітком, повним пір'я, до хати зайшла Коваличка, і вони замовкли. Стара постояла, пригадувала, чого зайшла, й не могла пригадати. Вона лише й пам'ятала — як робиться та чи інша робота. Хоч, здавалося, навіщо це їй. Драла пір'я, а хіба спатиме на тих подушках?

— Ой, смертонько, смертонько, де ти забарилася,— промовила, похитала головою і пішла назад у сінні. Женько нервово закурив.

— «Не заперечуєш», «за»,— перекривив вів.— Ну й розвели овочі. Що ж. Я підкоряюся більшості,— знову іронічно наголосив на останніх словах, демонстративно сів за стіл ще й поклав руки, як школяр.— Давай, командує. Вже маєш генеральний план?

— Генеральний план має виробляти штаб. Призначаю тебе начальником штабу. А в мене є поки що думка на дві справи. І я вважаю, що це дуже важливо.

— Є в армії анекдот,— хмикнув Женько.— Приходить до полковника ефрейтор...

— Женько, може, досить? — вже з притиском поклав долоню на стіл Михайло.— Інакше ми підемо.

— Ви, хто ви? — крутнув головою Женько.

— Ми — більша половина загону.

— Ну, гаразд,— аж тепер здався.

— Перше — нам треба об'явитися!

— Як об'явитися? — здивувалася Віра.

— Я не точно сказав. Нам треба, щоб поліцаї і німці знали, що їм оголошено війну, що в районі діє партизанська група. Ми напишемо листівки...

— Та це ж сміхота,— обурився Жецько.

— Зовсім не сміхота! І я сказав не все. Основне, треба, щоб знали люди. І ті, хто ріже дроти, й усі інші, хто думає про це, але боїться. Нехай знають, що в районі лишилася Радянська влада.

— Та хто повірить? На чому ми їх віддрукуємо?

— Поки що напишемо від руки. Хоча б штук п'ятдесят. Повірять.

Сказав це з такою певністю, що навіть Жецько не одважився заперечити.

— А потім роздобудемо машинку. Повинна десь валятися хоч стара — в технікумі, в школі... Відремонтуємо.— Він хвилину помовчав і казав далі: — А друге, нам потрібно знайти людей по селах. Вони є. Тільки ми їх не знаємо. Обірвалися всі ниточки. Це я беру на себе.

— Що саме? — з тривогою подивилася на нього Віра.

— Ну, пошуки цих людей. Тут у мене знову є один здогад.

— Нам не можеш сказати? — скривив губи Жецько.

— Поки що не можу. Треба перевірити. А тоді я піду до них.

— Коли тоді? — у Віриних очах стріпнули вогники, вона нахилилася, і він побачив зіниці її очей, розширені, злякані.

— Швидко. Через кілька днів. Ти похвалявся,— звернувся він до Жецька,— що твій друкар може зробити будь-яку довідку.

— В один мент,— вигукнув Жецько.— Яку треба?

— Я вчора читав у газеті, що якийсь дядько загубив корову. Дав таке оголошення. Газета в мене. Нехай віддрукує довідку на прізвище того дядька. Я піду шукати корову.

— По всьому району? Може, краще, будім повертаєшся з полону? Зараз чимало люду йде з такими довідками.

— Можна й таку,— погодився Михайло.— Яку йому буде легше зробити. А тепер давайте складемо листівку.

— Клепки сухі й ті розсихаються,— мовби виправдуючись, але водночас так, що й сперечатися з ним було важко, сказав Жецько і дістав з полиці пляшку самогону, настоящего на горобині.— Дє вечері...

Вони повечеряли з горілкою, а тоді зняли з стіни лампу

й сілм за стіл. Тепер поміж ними панувала повна злагода, і всіх проймало якесь особливе піднесення. Проте написати листівку виявилось не просто. Ніхто з них взагалі не знав, як пишуть листівки, до того ж пригнічувало, що їм нічого не відомо про Червону Армію, про фронт. Женько підкидав усілякі гострі слівця, образливі, на його думку, для поліцаїв, навіть склав цілу частівку з матюком (прошепотів частівку Михайлові на вухо), але Михайло забракував усе те. Він запропонував укласти листівку лише з кількох речень: сказати, що наша справа непереможна, що Червона Армія незабаром повернеться, закликати людей ламати все, що тільки можна, і закінчити так, як закінчувалися статті в газетах: «Смерть німецьким окупантам!» Перечитавши остаточний текст листівки, сіли переписувати. Проте сам Михайло переписав лише кілька штук.

— Радіо нам треба, приймач,— поклав він на стіл металеву учнівську ручку.— Тоді б ми могли вписувати у листівку новини з фронту.

— У нас у гуртожитку було кілька приймачів,— сказала Віра.— Давали зразковим кімнатам.— І зітхнула.— Але коли почалася війна — одібрали.

— Треба пошукати.— Михайло підвівся, вкрутив лампу, що чаділа,— вже закіптявіло вгорі скло.— Ви переписуйте далі, а я піду.

— Ми знову недостойні твоєї високої таємниці? — примружився з-під буйних кучерів Женько, у кутику його губів стриміла погасла цигарка. Він і говорив, не виймаючи її з рота. Проте було видно, не вельми шкодував за тим, що Михайло йде і лишає на них з Вірою всю роботу. Михайло промовчав. Лампа почала блимати, він трохи підкрутив гніт.

— Поганий гас. З водою,— сказав і зняв з цвяха кашкет.

Він повернувся за північ. Віра вже спала на Сашиній половині, Женько лежав на старому тапчані з подушкою під головою — читав. Мав до читання шалену спрагу, читав швидко, але якось так, що прочитане надовго не затримувалося в його голові, не запам'ятовувалося. Що він шукав у тих книжках — хтозна. Михайлові здавалося, шукав і не знаходив. Нині допався до бібліотеки колишнього земського лікаря, що недавно помер, і тепер у Женька скрізь по кімнаті — на столі, на канапі, на лежанці валялися товсті стоси старих журналів — «Нива», «Родник», у яких

друкувалися з продовженням романи: «Приключения двух кадет», «Похождения одного матроса», «Беглый каторжник», Михайло спробував їх читати, але не зміг, — на тлі вселенського горя і справжньої біди пригоди барчуків-кадетів і п'янички матроса видавалися дрібними і несправжніми. Михайло роздягнувся, довго мив на кухоньці у тазик руки, вилив у відро, виніс чорну, брудну воду й аж тоді сів до столу. Перед ним лежав рівний стосик листівок. Він поклав їх на журнал «Родник», дістав з кишені печатку, помастив чорнилом, випробував на газеті, й чітко відпечатав її на листівці. Женько, що й далі лежав на канапі, почувши стукіт, підвівся.

Взяв одну листівку, хвилину дивився на неї, здивовано свиснув.

— Печатка. Справжня, райкомівська. Де взяв?

— Там її більше немає. — Сказав банальну одмовку, а самому аж тепер закрався в душу сумнів, чи правильно вчинив, одкокавши райкомівський архів і взявши звідти печатку. Адже це — надто великий ризик. А як вони тепер вийдуться шукати тих, хто поставив її на листівці! Зате оцей круглий відбиток є для людей справжнім знаком боротьби, символом віри й надії.

Не відповідаючи на Женькові розпитування, він скінчив роботу і сказав:

— Одягайся. Треба їх розкидати по селищі. Знайди якусь білу шматину — зробити поліцейську пов'язку. В темряві не приглядатимуться...

— Дві пов'язки?

— Одну. А сам одягни стару шинелю й шапку.

— Люблю вистави, — сказав Женько.

— Еге ж. Тільки в цій виставі кулі справжні. Візьми ось наган. Поклади в кишеню штанів. А листівки у внутрішню кишеню шинелі.

Коли Женько поклав до кишені листівки, то вони видалися йому важчими за наган. Аж тепер відчув усю небезпеку від них. Навіть схоплений з наганом, міг би ще викрутитися в своїй поліційній управі — знали його оддавна як хуліганського хлопця, сказав би, що десь його підібрав, посить для захисту. А знайдені в кишені листівки — то певна смерть. Він аж притих, аж присмирнів і поглядав на Михайла з повагою і острахом.

Вони вийшли надвір. Стояла темінь. Хмари були ріденькі, пливли швидко, й зорі та місяць, здавалося, летіли крізь них.

Кілька хвилин стояли в дворі, призвичаюючись до темряви. І ось вже очі почали вирізняти обриси комірки, а далі і яблуні в саду, і навіть білу смужку мотузки, натягнутої поміж шовковицею і ганком, та білу пов'язку на рукаві, з намальованими на ній сажею (малював Женько) готичними літерами. Михайло ступив у куток двору й щось там узяв. Женько придивився — то була гвинтівка.

— Ти йдеш попереду, — ще раз уточнив Михайло. — Я — позаду. Веду арештованого. Ти розкидаєш листівки. Натягни на лоба шапку.

Одсиріла від дощів хвіртка скрипнула іржавими завісами й випустила їх на вулицю.

Вони швидко поминули Талаї — куток, на якому мешкали — й вузькими завулочками виплуганили на Житню Греблю — довгу вулицю, яка починалася аж ген за селом біля клінкерного заводу, велетенською крутою дугою огинала Татарське болото і аж у другому кінці селища перехрещувалася з Прилуцьким шляхом. Вулиця — обсаджена тополями та вербами, забрукована в центрі, а далі з обох боків — грейдер — «американка», як казали, коли будували той невдатний грейдер, бо стару дорогу порушили, перекопали, темна глина розгасала й тягнулася за колесами возів та чобітьми. Ходили і їздили возами обіч грейдера, попід самими парканами — гаразд, що вулиця була широка — тільки машини перли серединою грейдера, впорюючи глибочезні колії. Нині грейдер ще так-сяк тримався, бо не настала пора важких дощів, та й машини тепер через Петрову Дивицю їздили рідко. За селом на Прилуцький шлях була пряміша дорога.

Скрипіла під Женьковими та Михайловими чобітьми жорства, іноді схлипували калюжки. Селище спало, міцно стуливши повіки віконниць. На вулиці не було ні лялечки.

Першу листівку Женько поклав на вкопану під чиїмось тином лавочку, по тому закинув дві у двір молочарні: німці вже налагодили роботу сепараторного пункту, наклали на кожен двір, у якому є корова, податок, отже, вранці жінки принесуть молоко і знайдуть листівки, далі почав кидати майже в кожен двір, і Михайло неголосно сказав:

— Не поспішай. Залиш для центру.

Очевидно, Женькові не вельми хотілося йти до центру, та й Михайлові теж, але він уже намітив такий маршрут і вирішив від нього не відступатися. Зненацька попереду щось тріснуло, далі кашлянуло, почувлися кроки. Михайло зняв з плеча гвинтівку, взяв її напереваги, обережно дослав затвором патрон у патронник. Незабаром попереду замаячило дві постаті, хоч вони допіру чули кроки тільки однієї людини, певно, другий мав на ногах м'яку взувачку й ступав майже нечутно. Поміж ними та Женьком і Михайлом вулиця була притемнена тінями осокорів, і Женько мимохіть прискорив ходу. Михайло у думці похвалив його. Женькова висока постать маячила попереду, заважала Михайлу гаразд бачити вулицю, і він трохи відступив убік. Ті двоє йшли по протилежному боці бруківки, попід нею. Михайло підняв гвинтівку вище. Відчував, як вона враз поважчала, і хода його стала не така сягниста, та й Женько почав ступати повільніше. Ті двоє зупинилися. Хто вони — Михайло не міг розгледіти. Поліцаї, підпалі парубки, що десь загулялися? Але чому зупинилися, що хочуть робити?

У цю мить Михайлові здалося, що один із них ворухнувся, ступив на бруківку. Михайло несамохіть рвонув затвор, викинув патрон й з ляскотом увігнав у патронник другий. Ляскіт затвора не можна силувати ні з чим. Михайло на це й розраховував.

— В сторону! Веду арештованого! — хрипко мовив він, і обидві постаті сахнулися, притиснулися до важких мокрих воріт.

Женько та Михайло проминули їх і вийшли на освітлену місяцем дорогу. Ті позаду смалили аж ген за молочарнею, їх не було видно, тільки кроки гупотіли.

— Хух,— зітхнув, а далі круто вилаявся Женько.

— Мовчи! — неголосно наказав Михайло.

— А пішов ти... — одгарикнувся Женько, але так тихо, що Михайло ледве почув. Йому тер ліву ногу чобіт, треба б перевзутися, але не хотілося зупинятися посеред вулиці.

Ще одна постать замаячила попереду, чоловік ішов серединою бруківки, мабуть, боявся чорних сутінків попід дворами, а не пильнувальників нової влади. Проте, забачивши попереду дві постаті, повернув у завулок.

Вони підійшли до клубу. Це не був районний клуб, той — в іншому селі, Колобродях, яке давно мовби змагається в усьому з Петровою Дівцею. Навіть у тому, де розмістити районний центр. Михайлові чомусь пригадало-

ся, як він приходив до клубу в кіно чи на танці. Щоправда, там він не танцював, але ж молодість — то таки молодість, якась непереможна сила тягнула його до гурту, до дівочого сміху. Переважно він топтався он там, у кімнаті, яка вела до залу, в цій кімнаті грали в доміно та шахи, іноді й він сідав за шахову дошку, одначе через те, що неподалік тупотіли дівочі черевички чи через те, що за спинами в гравців завжди стояли зосереджені, натерті в грі хлопчачки, давали поради, завжди програвав, але у нього вистачало такту не гримнути на хлопчаків, як інші дорослі гравці, що програвали: «Ану, марш! Піди витри соплі, а тоді підказуватимеш...»

...Дівочі підборці застукотіли йому у вухах, рипнула десь аж під серцем гармошка... І він здригнувся, пробудився. Женькова постать вже бовваніла попереду кроків за десять. Він наздогнав його, Женько саме нахромлював папірець на обламаний патичок у куці бузку під вікном маленької чепуренької хати з низеньким тинком.

— Всі,— сказав.

Михайло закинув за спину гвинтівку:

— Повертаєм у городи.

Коли вони вернулися додому, роздяглися, Женько засвітив лампу і, стоячи перед облізлим по краях дзеркалом та розчісуючи алюмінієвим гребінцем чуприну, чи то жартівливо, чи то зі злістю сказав:

— А з тебе б виїшов справжній конвоїр.

Обличчя в нього було сіре, аж понелясте. Михайло знизав плечима:

— Арештант хороший попався.— Витер рукавом мряку в щоки, важко опустився на стілець.— Запитай завтра про довідку в свого друкаря.

Женько скинув чоботи, настромив їх на кочерги, поставив сушитися, роздягнувся й ліг спати, а він ще довго сидів на кухоньці, просто на підлозі, поставивши вкручену лампу на стілець, переглядав папери. Аж тепер осягнув до кінця, який то відповідальний архів закопували вони з Віталієм.

Облікові картки, бланки, постанови... Мабуть, наказуючи закопати архів, секретар райкому сподівався, що вони швидко повернуться.

Ні він, ні будь-хто інший не знав, що існував суворий наказ: якщо архів не можна вивезти, його треба знищити. Одначе той наказ повис на кінчиках обірваних дротів дале-

ко від Петрової Дівиці, яка опинилася у ворожому кільці. І відповідь за нього вже по війні один Михайло.

Але ніяких списків людей в архіві не було. Він знайшов лише частину якогось списку — дві куди сторінки — мабуть, прізвища активістів з самого селища, на літери «в» і «с». Перечитав уважно, подовгу зупиняючись поглядом на кожному прізвищі. Зітхнув розчаровано. Нікого з цих людей у селищі не було. Одних призвали до армії, інші евакуювалися, двоє загинули в тому страшному бою... Один подівся невідомо куди...

Думка знову верталася до останніх передокупаційних днів. Михайло знову, вже вкотре, пригадував людей, до яких перед відступом наших частин послав його Федір Дмитрович. Звичайно, Федір Дмитрович тоді не казав, хто ці люди і для чого вони йому, просто викликав їх на певний час у певне місце. Проте, для чого викликав, здогадатися було неважко.

Тих людей було небагато. Михайло легко упізнає їх. Хоч також невідомо, хто з них залишався на місці. Чомусь згадав Віталія, й думка наштотувалася на щось важке, йому здалося, буцім і сам зупинився перед важкою залізною брамою з тупими лев'ячими мордами з обох боків. Десь він бачив таку браму. В якомусь музеї. А що, як ті леви кинуться на нього або похитнеться й почне падати брама? І хтось підступний та дужий закричить йому: «Скажи! Скажи, і я заверну левів, я втримаю браму!» Скільки людей пройшло крізь таку браму!.. Скільки їх загинуло без крику, а скільки викричали свої таємниці, а з ними імена людей, найкращих людей... Бо важать своїми життями в ім'я чогось високого, в ім'я інших тільки люди з світлими серцями.

Довгі жовтуваті аркуші корчилися під комином, згорали важко, неохоче. Чи відсиріли в схові, чи не захотіли згасати разом із своїми таємницями.

Михайло заснув аж перед світанком. Пробудився від скрипу внизу, чиясь важка нога стала па перечку. Рука сама ковзнула під ліжнич, впилася в колодочку нагана. З світлої криниці виринула Женькова голова. Михайло проснав умовний стукіт.

Женько сів на краю ляди, при звичаювався до мороку.

— Довідка в,— пошепки сказав він, немов продовжував щойно обірвану розмову.— Довідка — з полону. Тільки треба побачити підпис. Бо оте — про корову — дурниця.

Там ще треба паспорт. А паспортних бланків — аусвайсів — у Плиски немає.

— Чий підпис, де побачити? — не розумів Михайло.

— Підпис коменданта табору. Вони кожного разу підписують іншим чорнилом. Поліцаї знають про це.

— А в кого можна побачити той підпис?

— У того, хто вертається з полону.

Два дні вони лежали в посадці за селом, зупиняли одиноких подорожніх, тих, хто, на їхню думку, йшов здалеку і був схожий на полоненого. Тепер на їхніх рукавах білили пов'язки, достоту поліцейські; щоправда, Женько здебільшого стояв оддалік, боком — щоб не трапився хто з односельців і не впізнав. Вони добряче налякали кількох чоловік, здебільшого це були дядьки з недалеких сіл, які йшли до району або до інших сіл (всі люди одягалися в шинелі й були схожі на недавніх військових), трапилось двоє військовополонених, але були без будь-яких довідок і просили «панів поліцаїв» відпустити їх. Можливо, це було не зовсім безпечно. Один із затриманих надто пильно подивився на Михайла, а тоді швидко відвів погляд, проте дві круто збрижені зморшки на чолі свідчили, що він намагається щось пригадати. Михайлові теж здалося, що того чоловіка з лишаюватим обличчям й полупленим носом він таки десь бачив, а де — пригадати не міг.

Тільки після полудня другого дня трапився справжній відпущений з полону, на його довідці з сірим, погано відбитим німецьким орлом, що тримав у лапах фашистську свастику, стояв підпис — зеленим чорнилом. Увечері Женько розписався зеленим чорнилом на довідці, яку їм передав Плиска.

...Віра і Сашка шаткували капусту. Михайло їм допомагав, Женько у цей вечір давив олію. Капуста була ще молода, не дуже придатна на квашіння, але поки що її можна було принести з поля, а далі — невідомо, як воно буде. Виминали пошатковану капусту з сіллю у великій емальованій мисці, складали в стару, заново перетягнену обручачми діжку. На столі лежала гірка капустяних качанів. Сашка і Віра працювали весело, з піснею. Віра заспівувала, Сашка підтягувала їй грубуватим, схожим на чоловічий голосом.

Сашка чомусь не хотіла, щоб поміж Вірою і братом почалася любов, у перші дні, помітивши, як Женько поглядає на Віру, настроїлася проти неї, одначе, побачивши, що Віра зятято чинить Женькові опір, взяла її під свою опі-

ку. І вже не відпускала від себе. Вона любила брата, але якоюсь дивною любов'ю, не ревнувала, але не бажала віддавати будь-кому. Може, просто боялася, що не виживе з дитиною і старою матір'ю у цьому лихолітті? Мабуть, що так. Але Віра обеззброїла її своєю прямою і щирістю.

— Сашко,— якось сказала вона.— Твій брат поглядає на мене якось так... ну, як кіт на мишу. А я не хочу бути з'їденою. І ні до чого це все... Ти скажи йому... І візьми під свій захист.

Сашка пішла на свою половину годувати та вкладати дитину спати, а Михайло і Віра залишилися самі. Михайлове серце було сповнене тривоги, смутку близької розлуки, йому хотілося щось сказати Вірі й не знав що. Так багато зібралось на дні серця невимовлених слів, такі вони були несміливі й ніжні, аж сам дивувався.

— Я колись любив, коли шаткують капусту,— сказав він, і по його губах ковзнула усмішка. Говорив про щось буденне, звичайне, але пам'ять враз перенесла їх до тих далеких днів, до рідного села, до чогось дорогого, і та ледь помітна, несмілива усмішка випромінювала тепло, яке проникало у глибину її душі. Мабуть, ту усмішку зробило такою теж таки передчуття розлуки. Віра в цей вечір була особлива, одухотворена, замислена і ніжна. І разом з тим якась надто домашня: в ситцевому фартушку, що доладно охоплював її зграбненьку постать, в косиночці, пов'язаній, як у медичної сестри, він намагався не дивитися на її оголені до плечей руки, на випнуті під фартушком груденята, на розчервоніле личко, але це було понад його сили. Подаючи їй головку капусти, він нахилився, і Віра побачила зіниці його очей, розширені, ніби обпалені по краях. Вона здогадалася, який вогонь їх палить, її всю похитнуло до нього, але водночас у серці зринув страх. Вона випросталася, суворо стулила уста. І осудила себе за хвилинову розслабленість. Їй здавалося, що й дивиться на нього суворо, але з її очей і далі струменіла ніжність. Одя тривожна, радісна мить лишилася в ній, і випалити її вона не могла. Сама не знаючи чого, засміялася, а з очей полилися сльози, і вона низько нахилила голову.

Водночас в її голові проклонувся якийсь здогад. Не такий сьогодні Михайло, до чогось готується. Зненацька її опанувало віще передчуття розлуки. Вона посмутніла, і йому ніби крижинка упала на серце. Хотів її розтопити й не знав як. Він подумав, що просто і легко йому вже не буде ніколи. Мабуть, ніколи. Навіть коли закінчиться оцей

ураган, оця війна... Якщо вона взагалі колись закінчиться. Він вже не буде таким, як колись. Просто, що б там не сталося, пам'ять про оці дні заляже на дні серця. Й не лише пам'ять. Пролетіла через його життя біла птиця, перетяла путь... Скаламутила душу.

— Я люблю капусту, коли вона ще не зовсім просолила,— одгородилася буденщиною од тривоги, яка опанувала її.— Отак днів через п'ять-шість після соління...

— Я такої капусти вже не скуштую,— сказав він зненацька.

— Чому? — її голос від хвилювання став хрипким.

— Мушу йти.— Ще мить подумав.— Ми про це говорили. Треба шукати людей. Я маю декого на приміті.

— Візьми мене! — сказала вона.

Сказала й спалахнула, і вся подалася до нього. Це не було просто прохання, це був схлип душі, скрик серця. Він спаленів, розгубився й невимовно зрадів, але не знав, що їй сказати.

— Розумієш, я йду на села. По конкретних адресах.

— У мене теж є на приміті такі люди. Студентки медтехнікуму.

— Я йду... у мене документ, що мене відпустили з полону.

— А я приходила за тобою. Тому тебе й випустили.

Швидкість, з якою вона знаходила аргументи, дивувала й обеззброювала його.

— Розумієш...

— Візьми, інакше я піду сама...

Він не хотів, щоб вона йшла сама. І знову розхвилювався. І знову дивився у її очі, такі дивні, прекрасні очі, великі-великі, наївні, щирі, але й сповнені якоїсь внутрішньої сили, якогось вогню, котрий обіцяє тому, хто добудеться до нього, дуже багато, але й вимагатиме від нього самого, щоб був готовий до всього, навіть до самопожертви.

— Я виходжу вдосвіта...

Він не сказав «ми», але й не виказав остаточної згоди. Доконечно все мала вирішити вона.

17

Над землею клубочився туман. У чистому полі він був рідший, а побіля дерев, поміж кущами скручувався у важкі тугі клубки, велетенські скирти, й сонце не могло розтопити його. Туман восени обіцяє теплу днину. Він був

рожевуватий, а сонце в ньому стояло блідо-рожеве чи навіть синювате, якесь дивовижне, неначе з іншої планети.

Годині о дванадцятій туман почав розвіюватися. Його понесло на ліс, повз який вони проходили, й той не встигав всмоктувати високі сизі хвилі, і вони заломлювалися, туман димів над вершинами дерев. Здавалося, й вітру не було, а сизе рване шмаття перерівав ліс. Туман щез за кільканадцять хвилин.

Михайло вирішив пройти через Шамраїв ліс, і не тому, що це був безпечніший шлях, а хотів подивитися на ті місця, куди його послав Федір Дмитрович. Це був сосновий бір, який подекуди переходив у осиковий та березовий перелісок, майже весь поритий окопами та ямами-сховищами для танків і машин.

Місце, куди Михайла послав Федір Дмитрович, досить глухе, остронь лісової дороги — кілька горбів і видолинків — здавалося, колись тут прокотилася велетенська хвиля й погнула землю, а потім хтось сам посіяв сосни. Поміж сосон подекуди невеликі дубки та берізки, червоно горіла горобина, а внизу буйно зеленіли високі папороті, а між них проглядали галявини, встелені товстими подушками зелено-сизого моху. Горобина вже дозрівала, але ягоди були поморщені, наче з них випили сік. На схилах горбів виднілися чорні діри входів до землянок. Михайло подумав, що Федір Дмитрович не випадково намічав це місце і послав його перевірити, чи комарі «товчуть ступу». Михайло заглянув до однієї землянки. В ній було сухо, але тичини під вагою землі попригиналися, а кілька навіть тріснуло посередині. Землянки робили наспіх.

Михайло і Віра відпочивали на невеликій галявині на зеленому килимі з моху. Далі їх знову чекала повна небезпеки дорога, але обоє почувалися, неначе вийшли з темного сховку. Та так воно, зрештою, й було. Вони мовчали, і ця мовчанка єднала їх. Тихо шуміли сосни, і таїна їхнього шуму проникала в серця Михайла та Віри. Вони знали — то вічна таїна кохання, яке заборонене їм, бо він — одружений чоловік, вона колись один раз вже помилилася в ньому, над світом висить війна, і навіть цей ліс наповнений нею, її пересторогою, пошрамований окопами та вирами.

Нараз, як і там, у хаті, Михайло та Віра переглянулися, й відчули, що вони — вдвох на цілий світ. Війна — це велетенська вирва, і вони в ній, але однак вони вдвох, і на цю мить більше не існує нікого. Михайло відчув, що з ним

діється щось дивне. Трепетна думка обпекла його зсередини колючим сухим вогнем. Але біль той був не тільки терпкий, а й солодкий.

— Я не сподівався, Віро, що ти захочеш піти зі мною,— сказав він.

Вона почервоніла.

— Він приставав до мене.

— Хто?

— Женько. Приставав... страшенно. Він... нахабний... Я йому сказала все.

— А він?

— Реготався.

Михайлові самому стало трохи смішно, водночас він здивувався, що нічого не помітив, у його грудях спалахнув гнів на Женька, і почуття глибокого розчарування, майже болю переповнило його.

— А я думав... Я думав, що ти пішла зі мною...

— З тобою.— Вона сіла, зіперлася рукою на землю, і рука потонула в зеленій подушці.— Мені хотілося піти з тобою. Хоч я розумію, що роблю песосвітенну дурницю. Ніби накликаю щось на себе, на нас. Я, жінка, не мусила б цього робити. Це погано... Це недостойно... Часом мені здається, неначе щось накочується на пас. І ми в чомусь винуваті. А потім... Я думала про це зовсім інакше. Я мріяла...

— Про що ж ти мріяла?.. Всі дівчата мріють про хлопців.

— Ти жартуєш, а це справді так. Ти такий розумний, розважливий і добрий... Одружений і зовсім не знаєш жінок. Всі чоловіки не знають жінок. Ти розумієш, жінка... Жінка — це кохання. Бачиш, як... негарно я кажу. Але чому негарно... Це так. Жіноче серце завжди чекає. В кожну хвилину, в кожну мить. Всі дівочі помисли зв'язано з тим єдиним, благородним, дужим, хорошим... Якому вона віддячить одним — своєю любов'ю. Високою любов'ю. Саме так жінка думає про своє кохання. У чоловіків, мені здається, трохи інакше. Там серце теж на сторожі. Хоч і не в усіх. Але у чоловіків ще є служба, військо, чоловіче суперництво, всілякі змагання, захоплення... Шахи, навіть горілка. І в деяких жінок теж. Але я не беру тих жінок до уваги. Їх мало. В жіночому серці стільки ніжності... І дуже рідко хто вміє її добути. І оце, що й моє серце було на сторожі, найдужче лякало мене.

Вона вперше говорила про це так багато і так відверто.

— Я знаю... тобто знала,— поправилася,— що колись маю вийти заміж, що хлопці, та й не тільки хлопці, дивляться на мене такими очима...

— Якими?

Вона почервоніла.

— Як Женько.

— Всі?

— Багато.

— Я ніколи не дивився на тебе тільки такими очима.

— Я знаю...— і поспішливо вернулася до розмови, яка мовби абстрагувала їх від їхнього власного почуття, від них самих.— Чогось увесь час чекала. Для більшості дівчат одруження це щось... Мета. Початок справжнього життя. Вони про це думають весь час. Боятися і думають. І я... Тільки мені хотілося ще... хотілося вивчитися... щось пізнати. І просто... Як кажуть — вибитися в люди. Не осуджуй мене за це. Підсліпувата хата, сварки матері і вітчима... Як мені хотілося вирватися з тих пут. Поступити могла тільки в медичне... Бо ближче до картоплі і кисляку, які принесу з дому. А потім я обов'язково б поступила в інститут. Але й про кохання думала. Мабуть, це соромно? — Михайло мовчав, і вона казала далі.— А ще... я не могла ні в кого закохатися по-справжньому... дуже великий слід залишила моя ота... дитяча закоханість у тебе. Я тоді ніби отерпла.

— Тільки слід? — тихо запитав він.

— Не треба допитуватися. Це... негарно. Хоч мені здається, добре, що ми поговорили. Та й ми... Ми не догледіли своєї любові.— Вона намагалася впевнити себе в цьому і, либонь, впевнила, — тієї великої, єдиної, заради якої існує світ. За яку йдуть на будь-яку самопожертву, не вимагаючи нічого і ні на що не сподіваючись. Любов, вона — як світ, небо і зорі, оці сосни і трави. Щось нам її посилає... І нам, і квітам, і птахам... Вона — зав'язь, суть світу, без неї немає життя. Але вона не для зав'язі. Вона ніби сама по собі, щоб освітити, піднести нас, зробити світ іншим. Її нема, і ми сумуємо за нею, чекаємо, іноді й не дочікуємося. Ми бачимо, як любляться двоє, і це гріє нас. Бо в любові людина не зробить підлості, сама любов — це совість. І квіток, і дерев, і нас, людей.— Вона помовчала, погладила рукою древній мох.— Бачиш, як багато я про це думала. Все оце, що я зараз набалакала — звідти, з далеких мрій. Тепер я вже знаю, що чи не найбільше підлос-

ті теж пов'язано з нею, що вона не тільки совість, а й паскудство...

— Не треба так,— зупинив він її.— Оте, що ти сказала раніше — правдивіше.

— Можливо,— погодилася вона.— Але добре, що ми поговорили про це. Про нас самих. Мені так легше. Ми можемо поставити на сторожі нашу чесність. Мені здається... Люди можуть симпатизувати одне одному... і залишатися на чистих берегах. І потім: у мене передчуття. Навіть не передчуття, а переконання... тоді б перемінилося все. І ми або зненавиділи б одне одного, або... забули б про все на світі. Я мучилася б... Та й ти. А перед нами стільки важкого, а може, й страшного. Ти мене розумівш?

Вона дивилася на нього теплими, люблячими, але спокійними очима. Це знову була зовсім інша Віра. Ніжна, чутлива, пристрасна, але й сильна. Вона перша вловила отой ніжний голос, що проник у їхні серця. Зрозуміла, до чого він її кличе, зрозуміла всю складність їхніх стосунків і те неймовірне переплетення добра та лиха, яке могло скоїтися в їхніх важких мандрах, і поспішила поставити запобіжну загорожу. Вона сказала все відверто, і йому ні на що було образитися, і хоч все в ньому протестувало проти її слів, мусив скоритися. Він слухав її серйозно, і водночас так, як слухають правдиву, але трохи смішну дитину. Він навіть запитав:

— Ти так і думаєш?

— А як же? — здивувалася вона і враз стрепенулася.— Ага, розумію, ти запитуєш... як це?.. воно в мені чи я його звідкись беру. Так-от... Мені здається, я не така, якою б хотіла бути. Я просто кажу собі: якщо я не зроблю цього — я дуже погана.

Михайло усміхнувся.

— Значить, воно в тобі. Але не все треба казати, що думаєш. Особливо тепер.

— Ти повчасш мене, як першокласницю.

— А ти і є така.

— Не вигадуй. А от ти... Ти завжди трошки з хитринкою.

— Собі на мислі?

— Ні, просто ти вмєєш дивитися на себе збоку.

Глибока, вибита коров'ячими ратицями стежка вивела їх на велику галявину, яку з одного боку обступили дуби, а з другого — високі, з мідними стовбурами, які здавалося, аж дзвенять на вітрі, сосни. Під дубами дівчинка років семи

пасла овечку. Навіть не овечку, а ягня, одне-однісіньке, біле, кучеряве, яке ходило слідом за дівчинкою, неначе цуценя. І дівчинка була хоч і в старенькому зашраному платтячку, але чистенька, з заплетеними в пшеничні кіски кісничками.

Михайло та Віра подивилися на дівчинку та ягня, переглянулися, й у їхніх очах промайнула однакова думка: ця дівчинка і ягня серед одних велетенських дубів немов несправжні, іграшкові, і велетенський, страшний вир, що охопив півсвіту, намагається зтягнути їх на своє дно. Вірі аж зайшлося серце, і сльози навернулися на очі, хоч не плакала навіть тоді, коли з хвилини на хвилину чекала Федота Короткого, який хотів забрати її в поліцію.

— Твого батька звуть Тихін? — запитав Михайло і погладив дівчинку по голівці.

— Тихін.

— Він дома?

— Дома,— так само тихо відповіла дівчинка, а сама дивилася на овечку.

До Тихона Полинця Михайло мав зайти за завданням Федора Дмитровича, але так і не пробився в ліс. Чепуренької, з дерев'яним різьбленим коньком зподовж коробочки (такою він її пам'ятав) хати не було, стояли тільки клуня, хлівець і вже за огорожею — чорна скособочена дігтярня. Замість хати горбилася чимала землянка. Полинець лишився лісникувати й за нової влади. Це був невисокий, трохи горбатий чоловік, у великій заячій шапці, якою прикривав лисину і яку майже ніколи не знімав. Він упізнав Михайла і тут же, надворі, на розісланій рядниці пригостив його з Вірою стільниковим медом — щойно взяв останній взяток.

— Лишилося три вулики,— сказав Полинець.— І хата, як бачите, згоріла. Бомбили німці ліс, впала на горище бомбочка. Й ніби не дуже гахнуло... Але там лежало сіно.— Їжте, їжте,— припрошував він — і вдавав повну байдужість, а самого, либонь, змагала цікавість, звідки й чого забився сюди оцей колишній райкомівець.— Думаю, чи не перебратися в село. Страшнуvато стало нині в лісі... А в мене й ружжа немає.

— Ото вже й немає,— посміхнувся лише бровами Михайло.— Рушниці, може, й немає, а хіба мало валялося по лісу іншого заліза, що стріляє. Невже не прикопали?

— Не прикопав,— сказав лісник, а очі ледь-ледь відвів убік.

— А у вас і в селі є хата? — запитав Михайло.

— Немає.

— Нащо ж тоді вам переселятися? Мені здається, тут навіть безпечніше, ніж у селі. А може, ще доведеться комусь у пригоді стати.

— Хіба я не стою? Знаєш, скільки всілякого люду переночувало за цей час у цій клуні?

— Чесного люду?

— А якого ж. Звичайно, кожному в душу не заглянеш...

— Я йшов до вас од Федора Дмитровича. Од секретаря нашого. Та не дійшов. Ліс був напакований військом...

— А на який приціл ти до мене йшов?

— Та на такий же... Якби довелося десь поблизу від вас переховатися добрим людям, вони вам не завадили б?

— Якщо люди добрі...

— І стоять, як ото вчили в школі, за праве діло...

— За праве — то добре. Сам я, так би мовити, для строю не дуже підхожу, — й повів перекосбоченим плечем.

От і визначилися до кінця. Якщо вдасться організувати в лісі невеликий загін, то боятися Полинця немає чого. Багато допомагати партизанам він не буде, але хоч зв'язок через нього можна тримати. Ліс тут невеликий, партизанам доведеться бути обережними, й знати Полицеву лінію треба заздалегідь.

Михайло та Віра подякували Полицеві за мед, ще мить помилувалися пастушкою та її товаром, що саме вернулися до двору, й пішли. За лісом лежало село, в якому ні у Михайла, ні у Віри не було знайомих, а вже за ним інше велике село — Стара Комарівка, розтягнене й розкидане вздовж двох доріг, які сходилися, неначе журавлиний ключ. Там, де вістря — центр, а з цього боку хати, неначе відсталі журавлі — по одній, по кілька — хуторамп. Вони добилися до того села під вечір, підійшли до нього з поля. Михайло мав зайти до колишнього колгоспного бригадира Пересади, Віра — до Люди, студентки медтехнікуму, дівчини, старшої від неї на курс. До Пересади послав Михайла Федір Дмитрович.

Михайло чомусь не впізнав Пересаду. Був це чоловік велетенської статури, могутній, кремезний, зарослий густою бородою, з якої, здавалося, виглядали тільки очі: тверді й чорні, як дві вуглини. Ті очі зустріли Михайла непривільно. Небагато минуло часу від початку окупації, але вже з одного погляду на подвір'я господаря можна було визначити: животіє чоловік чи розкошує, а відтак — у яких сто-

сунках з новою владою... Величезний стіг сіна, обкладений в'язками сухих соснових дров, хлів, дві купи лози — на новий тин, все свідчило про те, що в Пересади все гаразд. Він саме рубав у дровітні голови молоденьким півникам. Два безголові вже лежали безживно, а третій літав поміж купою лози та хлівом, забризкуючи кров'ю жовтий моріг, лозу і білі зрізи полін. Вочевидь, півники були призначені на холодець. Отже, подумав Михайло, ще є люди, які приймають гостей і для яких є свята, але однак спробував сказати слова, які, на його думку, мали служити паролем, містком між минулим і сучасним:

— Я приходив до вас від Федора Дмитровича.

— Ну то й що? — загнав у дровітню закривавлену сокиру Пересада.

Його очі, здавалося, стали ще твердіші й вгрузли кудись углиб. Михайло і Пересада стояли біля загорожі, в якій ходила свиня з поросятами, — господар не запрошував гостя до хати, хоч було видно, що той прийшов здалеку.

«От і все, — подумав Михайло, — і ні про що більше говорити».

— Негостишний ви чоловік, товаришу Пересада... — «Товаришу» Михайло мовив навмисне.

— Товариші... вони вже Москву минули, — носком чобота Пересада садонув порося, що вистромилось крізь огорожу. — Похвалялися — «на вражєй землі». А й свою оддали. А мені один хрін, на кого спину гнути. Я — хлібороб, а без хлібороба ніяка власть не проживе.

Він мовби сердився, а водночас і боявся когось. Певно, боявся і тих, і тих. Нині він знову працював бригадиром в общипі, і був бригадиром запопадливим, крутим, значно крутішим, ніж раніше, в колгоспі.

— Холодець ліпший із старих півнів, — сказав Михайло. — Тільки старих ви, мабуть, поварили ще при тій владі... І спішите рубати цих.

Спантеличений Пересада мовчав, і Михайло вийшов з двору.

З Вірою вони зустрілися на краю села біля соснової арки. Ця арка лишилася ще з минулого року, з Жовтневих свят, і свідчила про трудову перемогу місцевого колгоспу. Представники нової влади, може, сподівалися в майбутньому на свої арки? То їх не буде. В цьому Михайло був переконаний. Віра кинулася Михайлові назустріч. Її очі були налиті тривогою, губи тремтіли від хвилювання. Похапливо вона розповіла Михайлові: Люду застала вдома.

У Люди троє братів — всі в армії, і батько теж; залишившись в просторій хаті з матір'ю, вона зібрала дев'ятеро поранених червоноармійців і доглядала їх. За цей час один помер, троє майже одужали, ще двоє ходять з костурами, а троє — лежачі. Сусідки давали для поранених молоко, яйця, хліб. Та хтось виказав підпільний госпіталь німецькому коменданту. Той підлетів на бричці до Людиного двору, — це сталося сьогодні — й хотів застрелити Люду. Вже вихопив парабелум, але на руці в нього повисла перекладачка — Шура, колишня Людина однокласниця, сусідка по парті. Либонь, вона спить з тим обер-лейтенантом, бо інакше хіба б одважилася на таке. Комендант намагався одірвати її від себе, а потім таки сховав пістолет до кобури, але лаявся страшенно — по-своєму, по-німецьки, і погрожував. Шура вже з брички крикнула, щоб до ранку червоноармійців у Людиній хаті не було.

Люда з страху геть розгубилася, сусіди порозбігалися.

...У кімнаті, влаштованій з комірчини, сиділа заплакана чорнява дівчина. Михайло подав їй рушник, що висів на цвяшкку біля дверей, аби витерла сльози. Люда була висока (надзвичайно висока), з гладеньким на проділ зачесаним волоссям, з гостреньким носиком і добрими карими очима, змарніла і бліда. Нелегко їй давалася медична наука, бо ж — на кошиках з села, які за чотири роки пошатірали рушником рубці на її плечах, на картоплі та молоці, що за довгу дорогу перебовтувалося на сироватку. Але таки довчилася, й була милосердна, і пам'ятала своїх трьох братів та батька в червоному війську. А тепер розгубилася.

З стіни на Михайла дивилася інша Люда, яка трохи соромилася, й трохи пишталася. То було фото колективного спортивного виступу на сільській сцені, так звані «піраміди»; дівчата були в білих кофточках, у галстуках, вони вибудували дві малі піраміди і одну велику. Увінчувала велику піраміду Люда, що стояла на плечах двох своїх подруг. Михайлові від того фото повіяло далекими мирними днями, Тсовіахімом, яким керував. У великій хаті радилися червоноармійці. П'ятеро могли піти хоч зараз, не знали, як бути ще з трьома.

— Людо, ти не пам'ятаєш когось з ваших, щоб жили по сусідству — може, на хуторах? — запитав Михайло.

Люда заперечливо похитала головою.

— Ти колись їздила додому разом з сестрами Загурами, — підказала Віра.

— Вони живуть далі, на Бойкових хуторах.

— Де це? — допитувалася Віра.

— Кілометрів п'ятнадцять звідси. Та й хіба вони захочуть...

До хуторів Віра та Михайло добулися підводою менше як за дві години. Сестер вони вмовляли недовго, сказали, що поранені в них перебудуть лише до зими. Михайло думав про Шамраїв ліс, про землянки. До зими ще треба буде готуватися. Роздобути зброю, продовольство. Але ці ось хлопці — кадрові бійці, саме вони можуть скласти кістяк загону. Звичайно, що не зараз. З ними ще теж треба радитися, промацувати кожного. Поки що він поговорив тільки з старшиною понадстрокової служби, вайлуватим чоловіком з рудою щіточкою вусів під гачкуватим носом. Старшина те й знай неспішливо торкав пальцями руду щіточку, мабуть, не міг призвичаїтися до вусів. Отаким неспішливим людям Михайло чомусь довіряв найбільше.

Але і йому Михайло тільки натякнув про можливий зимовий табір. А сестри тим часом обійшли хутір. Там було шість хат. Втаїтися на хуторі не можна ні від кого. Отож треба домовитися з усіма, щоб прийняли поранених всім хутором. Упирався тільки дід Дужка, але невістка гримнула на нього, й старий замовк. Трьома підводами хуторяни вночі перевезли поранених. Везли в об'їзд, аби заплутати сліди, вози підібрали міцні, не рипучі, колеса добре змастили дьогтем, а коней вели в поводі, притримуючи за храпи, аби не іржали.

Михайло вважав, що це була найбільша удача і найбільше добре діло, яке вони зробили з Вірою. Потім були кілометри й кілометри доріг і десятки стріч з різними людьми. Стріч радісних, неприємних, небезпечних. Декого його з'ява вкидала в панічний переляк, одного меткого господаря, що хотів вислизнути за двері, Михайло затримав силоміць і наказав сидіти в хаті до заходу сонця — боявся, що той побіжить у поліцію. Війна понаплутувала, навихрила, відгадувати людей було до ката важко. Колишній директор передового радгоспу раптом виявився начальником поліції, а запеклий одноосібник, записаний у підкуркульники за те, що довго не хотів вступати до колгоспу, відмовився бути сільським старостою, і його привселюдно відшмагали помполоми. Михайлів досвід зростав день від дня. Він намагався упроситися до потрібної йому людини на ночівлю і якимось чином в'яснити, що то за чоловік і що в нього за душею. Проте люди стали обережні, потайні.

Дуже часто Михайло залишав господаря, так і не в'яс-

вивши його нинішньої позиції. Але випало йому й кілька зустрічей з людьми, які тільки й чекали звістки від своїх, найменшого знаку або й самі вже щось робили. Колишній сільський кіномеханік навчив Михайла, як виводити з ладу телефонний зв'язок. Не рвати дроти, а з'єднувати їх між собою непомітними з землі дротиками — «замикати». В однієї Віриної подруги вони слухали по радіо останні вісті з Москви. Приймач був старий — велика дерев'яна коробка з віконцем і вигнутим дугою дашком — батареї сідали, часом голос зникав, так що з тієї передачі Михайло мало що зрозумів і запам'ятав, проте збагнув — Москва стоїть, бореться, а це тепер було найголовнішим.

Михайло і Віра здебільшого ночували нарізно: Михайло в тих людей, чії адреси запам'ятав, Віра — у своїх студентських подруг. Вірі було і легше, і важче. Легше, бо дівчата охоче вдавалися до балачок, розкривалися. Важче — були полохливі, та кілька з них відгукнулися на її поклик. Великим Михайловим та Віриним навчителем була дорога. Хоч люду на ній поменшало, й він значною мірою помінявся. Появилось багато старців. Де й взяли, йшли та йшли, і на всіх обличчях — один скорботний, голодний карб. Брели міняльники з міста, несли у міпках, везли на візках бостонові костюми, кашемірові хустки, скатерті, всіяке ганчір'я — міняли на хліб, пшоно та сало. Дибцяв, немов на ходулях, дивакуватий дідок у фуфайці і дорогій хутрянній шапці, казали, що це відомий на весь край ворожбит і знахар. Він ворожив на чистій воді, наливав її в миску, давав миску в руки солдатці й наказував тримати, аби жодна хвилька не побігла. І всім солдаткам пророкував «скорую зустріч», — і ті думали про полон. Досвідчене око помічало серед старців і людей здорових, молодих, які примаскувалися дрантям, Віра теж насовувала хустку на самі очі й вив'язувала її, як вив'язують старі баби — вузлом на голові. У селах хрестили по церквах не хрещених вже чималих дітей — йшли чутки, що нехрещених стрілятимуть.

На ніч уся та людність, усі старці й каліки, всі оточенці й міняльники розтікалися по хатах. Часом до однієї хати набивалися на ночівлю по десять, а то й більше чоловік. Над усіма тими людьми — простерлася величезна натруджена згорьована рука — рука милосердя, ще ніколи людина не брала так близько до серця чужу біду. Десятеро ночувальників, та двоє старих, та двоє діток, і на всіх на них солдатка варить картоплю й запарює буряковий

чай. Може, тієї картоплі самим не вистачить до нового року. Ті спочутливість і доброта просто вражали... Так само, як черствість і жорстокість. Правду кажуть: одним і тим же сірником можна запалити свічку перед іконою і спопелити хагу. Та жорстокість проступала на декому, як короста. Тих людей було не багато — кілька на село, але кожен з них носив у собі лють десятох. Проте навіть серед поліцаїв траплялися різні люди.

У селі Чубарях у хаті, куди Михайло зайшов напиться води, його затримали. Поліцаїв було двоє. На запитання одного з них, хто він і куди йде, дістав з кишені довідку. «Все: хто, та куди, та документи, вже руки покорчило», — буркотів удавано. Диво, коли вони вперше пішли з Вірою з Петрової Дивиці без будь-яких документів, їх одразу затримали, а тепер пройшли піврайону і в нього вперше вимагали довідку. Поліцаї недовго розглядали зім'ятий папірець — звеліли:

— Вставай! Підеш з нами!

«Кожна дорога має кінець, — подумав Михайло. — Нам і так дуже довго щастило». Але він не втрачав надії якось одбалакатися в поліційній управі. Покладався на свій селянський розум, на свій селянський вигляд, на якийсь добрий випадок.

У поліції — колишньому позовому будинку, а потім сільраді — Михайла допитував немолодий бригоголовий поліцай у чорному сукняному мундирі й зібганих гармошкою, добре начищених чоботях. Це був літній чоловік, який, проте, дженджурився, — мав хвацькі вусики, підкручував їх, обсмикував мундир, від нього пахло одеколоном і німецькими сигаретами. Мабуть, це був начальник поліції, бо сидів за широким, застеленим зеленим сукном столом, і поліцаї, які зайшли до кімнати, виструнчилися. В кутку за маленьким столиком сидів ще один чоловік — теж лисий, тільки лисина на півголови, а далі руда, давно не стрижена — пацьорками, — чуприна, він був у білій сорочці, підперезаній тонким ремінним паском, з-під стола виглядали черевики в калошах. Чоловік щось писав. Перед ним стояла рахівниця і дерев'яне прес-пап'є. Написавши кілька рядків, він прикладав до паперу прес-пап'є. По білій сорочці, підперезаній чорним паском, Михайло і впізнав його. Це був колишній колгоспний бухгалтер, Михайло приїздив за завданням райкому прискорити евакуацію і тоді познайомився з ним. Ще бухгалтер з чимось не погоджувався, щось просив.

Бухгалтер теж упізнав його. Зустрівся з Михайлом ламким поглядом трахомних очей і знову пірнув у папери. Упродовж усієї розмови з начальником поліції Михайло гойдався на хисткій кладці: «Викаже — не викаже». Може, викаже й не зараз, а як тільки поліцай скінчить допит і Михайла виведуть з кімнати.

Начальник поліції одразу ж сказав Михайлові, що його довідці, отому зеленому підпису термін вийшов два тижні тому, й велено тепер усіх, хто з такими довідками, повертати назад у табори. Либонь, у те, що Михайло йде з полону, начальник поліції вірив. Довідка у Михайла була майже справжня, та й з вигляду Михайло — нестеменно недавній червоноармієць; сині військові штани з леями, зелена гімнастерка, довга кавалерійська шинеля із заковрашами на рукавах — все потерте, пом'яте, вимазане в глину, й сам давно не голений, балачка в нього неспішна, селянська.

— Та як же так, пане коменданте,— розвів руками Михайло.— То ж мені лишилося зовсім недалечко...

«Пане коменданте» сподобалося поліцаєві.

— Я ж сам, добровільно... дав у куці ходу,— гнув далі Михайло.— І батько не поступив у колгосп... Трохи не загнали в Сибір.

Михайло йшов вузьким лазом, вже навчився й був упевнений, що той лаз виведе його на дорогу, якщо, звичайно, не видасть бухгалтер. Викаже — не викаже, на те тепер оглядатися нічого.

— Звідки ж ти? — запитав начальник поліції і відкинувся на спинку стільця.

— З Володьчиної Дівиці.

— З якої Дівиці?

— Володьчиної. Це — під Ніжином.

— Гм,— сказав поліцай і задумався. Відтак повільно підвівся.— Зараз перевіримо в центрі.

Чоботи в нього були зі скрипом. Коли він вийшов з кімнати, Михайло спробував упіймати погляд бухгалтера. Але той голови не підводив, схилився ще нижче, й Михайло зрозумів, що йому обзиватися не треба, що, можливо, бухгалтер вибрав для себе, для своєї душі такий спосіб самозахисту — не впізнав. Але що він робить у поліції? Писарює? Не міг прийти до певного здогадку, а тим часом чоботи на рипах вернулися назад.

— Ну ось... Збрехав ти. Немає такого села.

— Як немає?— вдав крайнє здивування Михайло. Він

одразу зрозумів, що поліцай іде звіряти його свідчення по карті, тільки для чогось вигадує, будім з кимось зв'язується.— А-а,— протягнув він, вдаючи, що заспокоюється.— За Совітів воно називалося Червонопартизанським. А я — по-старому, як воно й од віку називалося.

Начальник поліції ще раз протягнув сухий неприємний скрип туди й назад.

— Правильно. Підтвердили. Є таке село... Тобто було,— сказав.

Він був чи надто флегматичний, чи надто примітивний, і Михайло подумав: я звідси вийду, якщо мене не продасть бухгалтер.

— От бачите, — вдавано пожвавився Михайло.— Жінка там у мене й дитина. Нагорювалися... Може, хоч тепер поживу. Кажуть, німці землю дадуть.

— Не всім,— прикурив сигарету поліцай.

Михайло таки втягнув його в розмову. А з такої розмови чоловікові нелегко вернутися на окрик, на суворість.

— Кому ж тоді, якщо не таким, як я? Тоді нас прижимали... І хто ж її оброблятиме? Хіба новій владі хазяї не потрібні...

— Хазяї... вони всім владам потрібні,— прорік начальник поліції вже не раз чуто Михайлом сентенцію.

— Та тільки допустить мене до неї, я з неї масло зроблю,— без приниження, а так, немов і справді до свого, звернувся Михайло.— Влади... вони міняються. А в нас — своя земля, свої предки... своя віра. Тепер ось навіть поліцаї свої.

Видно, така мова сподобалася поліцаєві.

Він зняв мізинцем лівої руки тютюнову кришку з тонкої верхньої губи, пройшов з кутка в куток кімнати:

— Випущу я — інші перестрінуть.

— Ви ж мене вже провчили. Не знав я, що термін довідки вийшов. Мене й випустили, бо побачили... ну, що я шкоди не принесу. Не всіх же випускають!

Останні слова — про шкоду,— черкнули щось йому в грудях, стали засторогою — можна розсердити бухгалтера.

— Обридло мені все, руки до чепіг просяться,— це вже для бухгалтера.

Поліцай роздавив у блюдечку, що правило за пошільницю, недопалок.

— Гаразд, іди. Та більше не попадайся. Не всі такі добрі, як я.

— Спасибі, пане коменданте. Ви не тільки добрий, а й... ну, розумний і справедливий.

Це звертання і всі оті словесні перевеса, яких накрутив у цій кімнаті, не принижували його. Це був ворог, ворог озброєний, а в Михайла єдина зброя — слова. Аж тепер бухгалтер підвів трахомні в червоних прожилках очі. Видно, зринуло в ньому запитання, породжене терпкою цікавістю: «Хто ж ти такий, чоловіче?»

Тепер уже Михайло відвів погляд: «Думай що хочеш. У тебе є власна совість і власний глузд».

За десяток кроків від управи Михайло зустрів Віру. Побачивши його, вона метнулася до нього.

— Мені сказали, що тебе повели.— В її очах висвітлився страх, перемішаний з любов'ю.

— І ти теж ішла туди? Вчинила б чималу дурницю.

— Нехай краще обох,— стріпнула волоссям.

— У справжніх бійців так не заведено. Один стає на місце іншого, заміняє його,— сказав трохи глузливо й трохи розчулено.

Тримаючись і далі, як діти, за руки, не помічаючи того, вони пішли по дорозі. Небо над ними було голубе, з тим холоднуватим відтінком, що його накладає осінь.

А хмарки пливли пухкенькі, немов літні. І осіннє поле було — як натягнена струна. І небо, й поле народжували музику, якусь невідому музику, яка примушувала Михайла тримати Вірину руку в своїй, чимось невловимим з'єднувала їх. А може, й музику народжували самі?

— Я знав, що виїду звідти... вирвуся,— мовив він.

Цього разу вона не зрозуміла його.

— Звідки ти знав? — Подумала, що він занадто самопевнений, а час такий, що зайва впевненість може привести до лиха.— Ти так покладався на ту довідку?

Михайло засміявся.

— Довідка якраз виявилася липовою.

— Тоді чому? Я помітила, ти ніколи ні в чому не сумніваєшся.

Він помовчав.

— Просто я сумніви не допускаю сюди,— він торкнувся пальцями лівої вилоги шинелі.— Хоч, якщо сказати правду, колись я сумнівався менше і думав, що це дуже погано — сумніватися.

— А тепер? В чому ти сумніваєшся?

— Найчастіше — в самому собі. Чи правильно роблю. Але сьогодні було зовсім не те.

— А що?

— Не скажу.

І він засміявся тихим, майже щасливим сміхом. Коли тебе чекає жінка, вона може порятувати самим своїм чеканням... Тепер він розумів, чому деяким людям вдавалося втекти, здавалося б, від неминучого, від найпильнішої охорони і найміцніших замків. Кожен з тих втікачів знав — його чекає жінка.

18

Запах олії був густий, масний, нудотний. Напочатку цей запах подобався Женькові, все-таки це був запах достатку. Проте коли наївся її донесочу, накрутився гвинта, намішався великим дерев'яним товкачем підігрітого, підігрклого соняшникового насіння, кользи, рижію, цей запах, ця масна, в білих бульках цівка з-під преса знову нагадувала йому про людську нужду. Та так воно, власне, й було. Оці баби з клуночками, кулями соломи, дядьки з хуторів, що пасли його очима — аби не обдурив, — глеки, гладушки, четвертини, чвертки з олією, — нужда й убозтво, покора, смиренність, страх. Страх того, що підгорить у казані насіння, що зайде поліцай і забере олію — бувало й таке, — що розіб'ється пляшка. Деякі жінки тут же й переобідували — капали на хліб олію, принохувалися — чия краща. Олійниця стояла у величезних, з глиняною долівкою сінях без стелі, й тому над казаном, аби не спалахнув дах, чорнів закіптюжений дашок з бляхи. Олією тут пройнялося все: і побита ногами долівка, й стіни, і величезний товкач, і навіть ступа в кутку, в якій перебивали, якщо воно злежалось, зерно рижію та кользи, товкли макуху. Хутірські дядьки самі крутили гвинта, — повільно, впевнено, важко, впираючись руками, низько згинаючи темні засмагли шиї, й від цього чимось були схожі на волів, коли їм надто глиблять плуга. Коли ж били олію жінки, гвинта доводилося крутити Женькові та його напарникові. Молоді дужі молодиці допомагали теж.

Сьогодні Женько крутив гвинта з Костюковою Нонкою, бідовою солдаткою, високою станом, вдатною на взір, з веселими очима, в яких горів голодний вогонь. Виросла Нонка на білих паляницях — батько пекар, і чоловік теж, — може, через те й сама вдалася така біла та пишна тілом. Чоловік варив дома їсти, прав білизну, прибирав у пекар-

ні, де за штатним розписом прибиральницею вважалася Нонка. Його забрали на фронт, але принесеної ним з пекарні крупчатки поки що на пиріжки вистачало — Нонка ще не сьорбнула горя, а про те, що буде далі, не думала. Ще Нонка любила деруни, а вони особливо смачні з соняшниковою олією. Женько часто оглядався назад, волік за собою гвинта, Нонка налягала обома руками, пригиналася низько, і у глибокому вирізі сукні виднілися її білі, пишні груди без ліфчика. Мабуть, вона навмисне нагиналася так низько — в її очах стояло гріховне лукавство. Іншого разу Женько тільки підохотив би те лукавство, довів до справжнього гріха — йому й зараз від одного погляду на крутий вигин Нончиних стегон солодко ломило груди, і думалося, що сьогоднішня нічка-ніченька могла спалахнути таким жаром, вилитись у такий безум, що згоріли б, спопеліли Нончині подушки й простирадла — але його змагала інша думка. В її обіймах його жага перегоряла в злу ярість, скипалася в жужелицю, якою міг убити людину. Убити кого? Михайла, Віру? Він тільки тоді зрозумів, що кохає Віру, коли вона пішла... Пішла з Михайлом. З цим тюхтієм. Що там у них? А може, справді нічого? Може, спільну мандрівку їм продиктувала нагальна потреба? Вірив у те й не вірив. І тепер любов у ньому горіла з особливою ярістю. Хотів відчепитися від неї, висміяти себе, але нічого не виходило. Навіть ось зараз: порівнював Віру з Нонкою, і йому аж терпло в горлі. Бо хіба можна порівняти оте виморене пташення з цією білою пишною гускою. І що може дати йому оте пташення... в порівнянні з досвідченою Нонкою. Женько сам вже був досвідчений. Але вловлював себе на отакому незвичному порівнянні й спльовував під ноги. Порівняння казало само за себе. То серце підказувало йому такі назвиська і цим виказувало все.

Віп приволік свою злість додому. Увесь вечір прокрутився на дивані, гортав номери «Родника», але читання не бралось до голови, й він жбурляв пожовклі од давності журнали на підлогу. Минуло більше двох тижнів, як вони пішли. Здавалося, мав би за цей час заспокоїтися. То в перший день на нього напав якийсь сказ. Потім-таки мовби заспокоївся, але по кількох днях злість любові знову охопила його. Й він вже не втихала, кусала за серце, запалювала ревністю мозок. Це були пекельні муки. Вони вимагали помсти. Але чим і як може помститися він! Тільки так... не впусить їх у свій дім... Як людей, котрі кидають

тінь на святість і чистоту дому. Але щойно почув у вікно умовний стукіт, схопився, немов його кинули з праці.

Так могли стукати тільки Віра та Михайло. «Обоє? Чи хтось один?»

Вони були стомлені, зморені до краю. Женько крутився з дивовижною спритністю: допомагав роздягнутися, підігрівав воду, готував вечерю. І весь час поглядав на них, хворобливо шукав якихось рисочок, які б посвідчили про інтимність їхніх стосунків, голова йому палала палом, він аж задихався, йому доконче було потрібно знайти підтвердження свого здогаду. І він знаходив і не знаходив. І не міг повірити, що поміж них нічого немає, хіба він не помічав, як хвилювалася Віра, коли Михайло десь затримувався, хіба не від нього вона втекла з Михайлом!

Зроду не думає, що зажене себе в таке пекло. За вечерю Михайло скупко розповідав про мандрівку. Без прізвищ і сіл, і це знову обізвало Женька. Чому це він йому не довіряє, за кого має! Його злість давно стояла на чатах. І він дав їй волю. Михайло спокійно знизав плечима:

— Я й себе боюся, надто багато нону в собі,— сказав з такою щирою безпосередністю, що Женько в одну мить відтанув серцем.— Нащо воно тобі? Що буде потрібно — взаєш...

— Ти мене з Віталієм не рівняй,— мовив уже в своє виправдання. Віра злякано стріпнула па нього віями, і Михайло важко поклав на стіл руку.

— Про Віталія ми нічого не знаємо. Так що ти даремно... І ніхто з нас не знає міри своєї душі. Нам здається, знаємо себе до останньої порожини. Але то тільки здається... за певних умов. А коли міняються умови... Отже, краще знати якомога менше. Головне ж, що ходили ми не марно. Що з'явилися у нас якісь орієнтири... Ще небагато. І не всі певні. Але вже є. І можна нам... можна нам накручувати пружину. Треба тільки знайти надійних людей тут, у центрі. А тоді...

— Дроти й далі хтось рве,— повідомив Женько.— А в Тополях спалено хліб у скиртах, німці тільки настроїлись його молотити.

— Шукатимемо тих людей. І тих, і інших,— поклав на стіл ложку, підвівся.— Ми дуже мало знаємо. І нічого не вміємо. Будемо остерігатися, аби не спіткнутися з самого початку.

Михайло говорив, як і завжди, спокійно і розважливо, а сам і справді не знав, що вони будуть робити. Почував на

серці важкість і відповідальність, хоч і не хотів показувати того. А сам думав, що надто круто обійшлася з ним доля. І не тільки через те, що доводиться йому переховуватися, кожної хвилини важити життям. Просто він стоїть немов перед величезною білою стіною й не знає, які знаки залишити на ній. Донедавна він жив, неначе їхав по глибокій наковчій колії. Звичайно, можна повернути на іншу дорогу, але й там теж буде колія, і це добре. Колії накотили десятки, сотні, тисячі возів, які проїхали до нього.

А тепер велетенський чорний плуг враз переорав усі дороги, не залишивши навіть маленької стежки, і треба йому протоптувати власну стежку. По якій підуть Віра, Женько, інші. Всі такі... різні. Як же не схибити, як не допустити помилки?

У нього навіть не закрадалася думка пересидітидесью хурію і вийти вже тоді, коли вигляне сонечко. Судилося йому йти в буран та ще й вести за собою інших.

І вже наступної ночі вирішив він випробувати підказаний кіномеханіком спосіб псувати телефонні лінії... І знову вони заходили до яру, і знову ніч була імлиста та вітряна. Й знову на стовп ліз Женько, бо в Михайла те виходило кепсько, потратили б багато часу. Там, угорі, Женько з'єднав двома тоненькими дротиками телефонні дроти.

Коли вони рушили од дороги, Михайло подумав, що оцією своєю нехитрою диверсією підставляють під дула німецьких гвинтівок тих невідомих спільників, які майже щоночі рвуть на дорогах дроти. Останній раз дроти було обірвано в бік Прилук. За простою логікою, — а ті невідомі діяли саме так, — мають вони вийти на цю дорогу. І, втративши зв'язок, вишлють сюди патрулів німецької служби, влаштують засади. Треба б попередити тих невідомих. Мала надія здібати їх, а все ж і нею не треба нехтувати. Ходять, певно ж, і вони від ярка...

Йому довелося довго вмовляти Женька. І чергували вони дві ночі, один з одного боку ярка, другий — з іншого. А вдень уздовж лінії гасали на мотоциклі німецькі телефоністи, і ходили від стовпа до стовпа поліцаї.

...Женько перший помітив їх. Вони йшли до шляху. Пішли за ними назирці: двоє на двоє. Присідали до землі, й тоді бачили дві розмиті постаті на тлі сірого неба, які обережно скрадалися по стерні. Потім Женько і Михайло присіли навпочіпки й чекали, поки хтось з тих вилізе на

стовп. Маленька фігурка бралася на стовп швидко, скоками. Очевидно, той, що ліз, одягнув на ноги путо.

Михайло й Женько побігли по грузькому стернищу.

— Стійте, не стріляйте, ми свої,— гукав Женько.

Стріляти по них ніхто не збирався. Той, що був під стовпом, кинувся в ніч. І вже не вернувся, а другий спритно шугонув із стовпа, але заплутався в путі, й вони схопили його. Це був хлопчак років п'ятнадцяти, довготелесий і худий, як весняний птах. Михайло зімкнув пальці на його руці вище ліктя в лещата.

Зволікати не випадало, вони підібрали палицю з гаком, пилочку для пиляння й різання металу — засоби для диверсії — й звеліли хлопчаків бігти з ними до ярка.

— Не бійся, ми свої,— ще раз сказав Женько.

Захекані, втомлені, поприсідали в ямці, виритій весняним бурчаком. У темряві біліло обличчя хлопця, воно було схоже на пташине.

— Кецький у тебе напарник,— сказав Михайло.— І зброї у вас немає.

Хлопець мовчав, важко дихав.

— Ми вирішили попередити вас,— тихо, заспокійливо мовив Михайло.— Дроти ми замкнули... тонюсінькими дротиками. Їх з землі не видно. Німці та поліцаї шукають обриву й не можуть знайти. А вас могли накрити... Й через те нам треба діяти разом. Ти мене знаєш?

У п'ятні схитнулася біла пляма обличчя.

— Придивися пильніше.

— Непаче десь бачив. На стрільбищі?

— Правильно, міг там бачити. Тепер давай знайомитись...

Він не розпитував у хлопця, скільки їх і хто ними командує, не просив одразу повести до себе — це було б і необережно, й неправильно, хоч хлопець, мабуть, повів би. У якусь мить — шалена круговерть від смертельного страху до радості,— він пройнявся довірям і почав розповідати, як рвали дроти раніше і як дивувалися, що псує їх ще хтось, хотіли здибати тих невідомих, але не знали, як це зробити.

— Ходить чутка,— зненацька прошепотів хлопець, і в темряві біло зблиснули зуби,— що все це робить якийсь Харченко з райкому комсомолу. Листівки розкидав, гвинтівки на складі погнув. І наші заслуги йому приписують.— В голосі хлопця пролунала скарга.

— А які ваші заслуги? — запитав Михайло, а сам ду-

мав про інше. Чутка, яку йому повідомив хлопець, була вкрай неприємна. Отже, його бачили, можливо, й не один раз.

— Дроти ось рвемо... Дохлу собаку вкинули в колодязь біля поліції... Тепер поліцаї воду аж од Хтона носять.

— Ну, гаразд. Ви там порадьтеся... Ви вдвох чи ще хтось є?

— Є,— вже трохи обережніше мовив хлопчак.

— Тоді ви там порадьтеся, і давай з тобою зустрінемося... завтра увечері... в кущах біля Великої Кладки. Годині о дев'ятій...

Так вони вийшли на контакт з іншою групою. Власне, це була й не група... Двоє хлопчаків-однолітків — разом їм тридцять,— учнів восьмого класу і партизан громадянської війни Кротенко. Григорій Кротенко був паралізований, про нього майже забули, не пам'ятали, що він комуніст, через те навіть німці не взяли його на свій особливий, смертельний облік. Він і керував хлопцями, що жили по сусідству — Сергієм та Миколою. Пам'ятав дещо з досвіду громадянської, хоч та наука була їм мало придатна: як псувати кавалерійських коней, розгвинчувати на рейках болти і зсувати рейки, різати попрути на сідлах, а також рвати телефонні дроти з землі — довгою тичиною з гострим залізним гаком на кінці. Коней у німців та поліцаїв не було, посувати вдвох рейку хлопці були не гожі, залишалося різати дроти. Проте й обірвати їх тичиною з землі не вдавалося: чи залізо стало міцніше, чи тичина не така, чи хлопці слабосилі. Тоді вони почали тренуватися з пудом...

Того вечора сталася Михайлові неприємна приклучка. Додому, як і звичайно, верталися поодиноці. Михайло чваляв стежкою через городи, йому лишилося перетнути вулицю, але коли він її переходив, навкіс від тополь, що росли під молочарнею, ударив промінь електричного ліхтаря. На щастя, Михайло йшов сторожко, готовий до несподіванки, він метнувся назад, через паркан, в городи, й вибіг за межу світла, промінець метнувся вулицею, по частоколах, і тонкий, лементливий голос закричав:

— Стріляй. Це він... Комсомольський... Розтуди його мать.

Михайло не почув відповіді, він чекав пострілу, проте той, другий, очевидно, був розсудливіший, не захотів стріляти в ніч.

Михайло обійшов левадою, не швидко добувся до Женькової хати й не сказав нічого ні йому, ні Вірі.

Знайомлячись з повою трійцею, Михайло подумав, що його рать не вельми змогутніла, проте хлопці можуть стати в пригоді. Надто Сергій — той, якого вони ввіймали біля стовпа. Хлопець був кмітливий, з розумними очима, шахіст і книгогриз, а значить — з фантазією і вигадливістю. Це і приваблювало, і трохи насторожувало. А вигляд мав надто простакуватий: рясний засів ластовиння, відстовбурчені вуха. Хлопці, либонь, вже поглядали на дівчат, про що з особливою достовірністю свідчили їхні чуби — модні на той час «польки». Поначісували на очі чорні чубчики та помащували їх олією (щоб блищали), й були схожі на недорослих котів.

Михайло та Женько першого взяли з собою на завдання Сергія. Тепер обос йшли позаду з гвинтівками напереваги, «вели арештованого», який розкидав листівки. В листівках писалося, що Москва стоїть, Червона Армія бореться й переможе. Ті листівки викликали серед петродівських поліцаїв справжній переполох. Може, що появилися вдруге, може, що була в них правильна цифра — кількість знищених від початку війни німецьких танків, а це свідчило про те, що ті, хто їх пише, одержують інформацію від своїх. Ходили поліцаї по дворах, випитували, чи не бачили, хто розкидав ці напірці, погрожували, пробували звиряти почерки.

Женько, який прийшов з базару, сказав, що базар аж гуде тією чуткою. Сказав з гордістю, його очі горіли, в тумить він би пішов на будь-який ризик. Але після того зчинилася поміж них розмова, в якій схрестилися, мов на шаблях. Женько припіс з базару газету, окупаційну газету, заповнену всілякими наказами, оголошеннями, повідомленнями. Всі ті накази щось забороняли, чогось вимагали.

Михайло сидів біля порога, робив мукомельну тертушку. Ці тертушки продавала на базарі Сашка, в такий спосіб Михайло заробляв собі на хліб. Змайструвати одну таку тертушку, та надто на зубчатках з ручкою, то справа вельми морочлива. Треба зробити дві тертушки, одну набити на дерев'яний макогін, а другу припасувати поверх так, щоб зерно не просипалося між них.

— Не захоплюйся, — обережно порадив Михайло Женькові. — Краще читай свій «Родник».

— А що хіба? — випустив з рота густий білий клубок Женько, і клубок поплив під стелю. — Хочу знати.

— Що?

— Ну, де тут правда, а де брехня.

Михайлові в серце наплив холод.

Такі розмови тривожили, піднімали з дна душі щось каламутне, важке, викликали несподівані, від яких відбивався, думки. Справді, були якісь похибки до війни? Виходить, є у Женькових словах якась правда, тільки вона повертається вістрям проти них самих. Михайло не стільки розумів, скільки відчував: тепер такого говорити не можна, не можна колупати стіну, яка є бруствером окопу.

— Правда, вона... Її не можна брати в чужому, — мовив Михайло. — Виривати її з чогось. Час був суворий... Він диктував.

— На час можна списати все, — сказав Женько. — Це легко. Й мене можна списати. Час — він тектиме й потім. А мене не буде. Майнув — і нема. Як метелик.

— Не надавай такої великої ваги власній персоні, — стукнув молотком по підлозі Михайло.

Женько звузив очі чи то від диму, чи в іронічній посмішці.

— Ти забув, що й мене виключали з комсомолу... За якусь паршиву кобилу. Втекла кобила... інших забирали зовсім ні за що.

— Не треба нам сваритися за кобилу. До того ж я тебе не виключав.

Михайло похилив голову. Лихою була ця розмова, і Женько став йому незрозумілим, а це було небезпечно.

— І ти зводиш рахунки зі мною? — сказав він.

— Рахунки — вони завжди рахунки.

— І ти присолив їх на оцей час...

— Я їх носив свіженькими у собі завжди.

— А вирішив пригостити саме мене.

— А чому б і не тебе?

Михайло підвівся. Він бачив, що Женько грає, але грає в кепську гру.

— Я прийшов до тебе як до чесноі людини. Повірів тобі. Навіть не подумав про твою кривду.

— Бо вона не твоя... А чесність моя... Вона вища за твою... І за будь-чию з тих, хто мене виключав. Міг би я оце піти в поліцію і сказати: я такий-то, покритований більшовиками. Одразу б винагородили. Посаду б дали.

А що ж ти думаєш? Ти хотів вищої посади, а я — тля, черв'як?

Женько й далі блазнював. Михайло відчув, що він хоче вивести його з рівноваги, навіщось намагається зробити боляче, принизити, позбиткуватися, і не розумів його.

— Чому ж, тоді йди, заяви,— тихо сказав Михайло. Мабуть, через те, що не кричав, не погрожував, Женько й не вловив граничної межі, яка є в кожній людині, проте проявляється не однаково. І не помітив, як зжовкли, стужавіли в Михайла зіниці.

— Може, й піду,— загравав очима.— Бо ще ж і невідомо, чи правда оте, що ми пишемо в папірцях. У газеті он надруковано — німці готуються провести парад у Москві.

— Брешеш, гад, не підеш! — сказав Михайло і засунув руку до задньої кишені штанів. Там лежав портсигар, а в ньому дві цигарки. Коли почалося його поневіряння, Михайло покينув курити. Не було тютюну, міг десь видати себе вогником, димком... Але курити хотілося й досі, і він носив дві цигарки на той крайній випадок, коли не буде втриму. Женько подумав, що він витягає пістолет. Його обличчя перекошилося, він випустив газету, подався наперед, але не міг нічого мовити, тільки бринів посинілими губами, неначе глухонімий.

— Ти... Ти... Ти...

У цю мить до кімнати зайшла Віра. Спочатку вона нічого не зрозуміла, а потім кинулася між них.

— Хлопці, ви що!..

Михайло запалив цигарку, клацнув портсигаром.

— Тренуємося... Навчання у нас таке.

Женько знав, що цього Михайлові не пробачить ніколи. І Михайло це зрозумів. Вони будуть жити, боротися, але поруч житиме ще щось, причаєне і лячне. Він не вірив, що Женько говорив усерйоз, будім може й справді піти до німців, видати його та Віру, але якщо він носить у собі такі колючки, то душа його хистка і він сам не знає, в який бік вона може перехилитися, й що з того може бути.

А ще за кілька хвилин, коли Віра внесла до хати якийсь клуночок, він кричав на неї. Нащо ходила сама? Чому не порадилася? У клуночку була друкарська машинка, стара, погнута, без клавішів.

— Та ви подуріли обоє. Яке ти мала право йти, не попередивши мене?

— Я думала, може, знайду приймач,— наївно зізналася вона.

— Думать положено мені, — гаркнув він і скривився з досади, зрозумівши, що сказав дурницю. — Хіба можна іти одній, без страховки?

— Ну... посади мене в погріб... чи як воно називається в армії.

— Не прикидайся дуркою. Тебе могли схопити, як сліпе курча. Сама загинула б і нас виказала.

Віра підвела голову.

— Не виказала б.

19

І все ж він послав Женька до себе додому, до Проні. Більше послати було нікого. Попросив, щоб сховався під виглядом міняльника: їх ще багато ходило по селах. Спочатку спробував навідатися додому сам. То була небезпечна мандрівка. Михайло підійшов з поля. У кінці городу, біля пня шовковиці, в нього був невеликий сховок. Він закопав там гвинтівку, дві мисливські рушниці (їх відібрали в мисливців на початку війни), пів цинкового ящика патронів та кілька гранат. Нині шкодував, що не зробив таких сховок більше, в перші дні окупації зброя скрізь купами валялася. Михайло знав, що місяць сходить десь по дванадцятій, і вирішив за темряви відкопати сховок, а вже потім зайти до хати. Ще на Женьковому подвір'ї прихопив солдатську лопатку. Сховок його був не глибокий, однак земля затужавіла від осінніх дощів, і держак лопати влѐмився. Михайло пішов у двір, щоб знайти та вправити інший. Хата мріла білою стіною серед в'язів та осокорів. Повільно піднявся похід садом, на всяк випадок тихенько торигнув дверима хлівця — може, не замкнені, тоді візьме велику лопату. Двері були замкнені, біля погрібника лежала купа паліччя, там відшукав в'язковий оцупок. Стоячи біля купи, застругав його з одного боку, пішов на город. За хвилину розкопав сховок, витягнув загорнуту в мішок зброю, відніс її в кукурудзиння, яке все ще стояло не зрубане, й поклав біля межі. Вернувся до хати, поставив біля хлівця лопату. Й тоді помітив на стіні хлівця якусь тінь.

Михайло змусив себе й далі діяти повільно, вернувся до купи паліччя, а звідти почовгав на город. І тільки пірпувши в кукурудзиння, пішов швидше. Вхопив рушниці та гвинтівку, закинув за плечі мішок з патронами та гранатами і побіг у поле.

Потім сусіди розказували Проні, що місцеві поліцаї зробили в дворі засідку. Але тому, що Михайло не скрадався до своєї хати, вільно ходив по подвір'ю, вони подумали, що це хтось із їхніх. Наступного дня допитувалися один у одного, хто то ходив, і виявилось, що ходив сам господар двору, на якого вони пантрували і якого випустили крізь розчепірені пальці.

А Михайло швидко йшов полем. Він ще не був до кінця впевнений, що то чатували на нього — міг і якийсь злодійкуватий сусід прийти по дрова, гарбузи або буряки, але щось йому підказувало, що то була засідка. Дивні почуття володіли ним. Радість від врятування змішалася зі злістю і давкою гіркотою — на нього справді влаштовували засідки, пеначе на звіра. І він оце змушений утікати, в'язати петлі заячого сліду. Важко було усвідомлювати, що тепер йому доведеться жити і ходити ще обережніше, ще потайніше, що його взято на приціл і хтось дав наказ вбити його.

Михайло швидко йшов по ріллі, а повз нього мчав у темпу далеч мокрий осінній вітер. Думка сукалася до думки — все людське життя, один довжелезний думний мотуз — і згадувалися йому часи, коли він легко та вільно мчав на велосипеді з Кропивного до Петрової Дівиці на роботу, ніхто не вистежував його в теміні, і він ні од кого не ховався. І йому стало страшно. Страшно не тільки цієї сьогоднішньої засідки, а й усіх, які чигають попереду, страшно своєї самотності. Ще донедавна покладався на когось, виконував чийсь рішення, та й просто його вів споконвічний триб — батьків, дідів — увесь уклад їхнього життя, а тепер все те розсипалося, і саме його життя стало дивним, незвичним, страшним. Добре, подумав, що є Віра, відчайдушний і наївний підліток Сергій і навіть Женько. Але всі вони дивляться з надією на нього, сподіваються чогось від нього.

І він уперше не тільки думкою, а й серцем, усім своїм єством осягнув, що його сила — в інших, і всі його спонуки мусять бути скеровані на те, щоб об'єднати їх в одне. Страх погоні розвіявся. Інші думки обсіли його. Йшов і йшов, міряв погами ріллю, незасіяну ріллю, вертався на неї пам'яттю, неспитою селянською робочою жагою. І вже не міг вернутися, й марилося йому щось дивне, незвичне, чудне. Зненацька подумалося про землю як про прихисток для всього сущого, яка раптом чиїмись стараннями перетворюється на безконечне воєнне бойо-

висько, на пекло, в якому гине все, що й спородила. Крутиться вона захмарена у всесвіті отака як є, велика, ціла, в росі та інії, з єдиним голубим небом і єдиним синім морем, а комусь усе мало зелених просторів, неба і моря. Людина вбиває в собі людину. Отож треба не забувати й цього, саме про це казав йому і брат.

...Женько передав Михайлові Пронин уклін і прохання зустрітися в суботу ввечері в її двоюрідної сестри Ганни Трощучки. Трощучка жила на краю села над Норцевим болотом. Її хата стояла в кущів'ї верб, неначе в лісі. Але опріч верб, біля хати не було нічого — жодної яблущки, жодної вишеньки, ані загороди, ані хлівчика... ані в'язки дров. Ще до війни була Трощучка чи не найбіднішою вдовою у всьому Кропивному: її чоловік замерз, поїхавши в хуру, й вона немов здитиніла в горі. Ніби й трудівниця — впорувала в колгоспі свою норму, але жила одним днем — одержить на трудодні, купить у кооперації бубликів і м'ятних цукерок, а гасу купити забуде, не вміла ні кабачика вигодувати, ні качки доглянути, як інші, що при болоті.

У тій бідацькій хаті й зустрілися Михайло з Пронею. Ганна з дітьми пішла ночувати до когось із родичів. Проня заздалегідь завісила ліжниками обоє вікон, третє, що між піччю і покутем, було забите солом'яними матами ще з минулої зими.

Убого було в хатині, убого на душі в Проні. Це Михайло відчув одразу, хоч Проня й поцілувала і прихилилася до нього головою, та одразу немов щось згадала й відрипула. Вона розставляла на старому поточеному шашелем столі (заслала його газетою) полумиски та горщечки з вечерєю,— усміхалася й лебеділа, а в глибині її очей стояли дві чорні риски. Михайло у всьому впізнавав Проню. Було у цій жінці з м'якою, як віск, душею щось таке невимовне і якийсь пружок, що робив її непоступливою і гордою. Проня завжди і в усьому згоджувалася з ним, але іноді, хоч таке траплялося й дуже рідко, погоджуючись на словах, лишалася при своїй думці, і виходило це в неї якось просто, щиро, й розсердитися на неї було неможливо. Здавалося, вона була з ним, але хоч на крихту залишалася й сама собою. «Ти хазяїн, ти розумніший,— промовляли її очі,— нехай буде вголос по-твоєму, а для мене по-моєму».

Але в оцьому мовчанні, в оцій незгоді була якась дрі-

бочка жіночого лукавства, красивої принадної наївності жіночої переваги, і за це він прощав їй мовчазну незгоду.

Він думав, що вона й зараз таїть при собі щось таке — адже пропонувала йому поїхати до далекої тітки і там спокійно пережити оцю віхолу, а може, гнівалася, що так довго не подавав про себе звістки — але ж його тут не було. Проня пригощала його, як і колись, навіть принесла з дому чарки і пляшку, заткнуту дерев'яним, обгорнутим чистецькою ганчіркою корком. Самогонка була міцна. Мабуть, і страви поприносила з дому, вкутувала її в кожущиння — вони вже трохи вичахли.

Він запитав, як їй живеться-мається.

— Як мені живеться? Ти ще можеш запитувати? Сама не сподівалася, що так звикла до тебе. Куди не повернуся — чую твій голос. А вночі... Домовник ходить по хаті.

— На горіщі? — він підніс до усміхненого рота ложку холодцю.

— По хаті.

— Ти його бачила? Було б його взяти на ретязь.

— Не бачила... Але як повіє холодом крізь ліжко, а тоді засліпка: брязь, брязь. Так страшно... Знаю, що причувається, що то вітер, а страшно, — й вона притиснулася до нього плечем, сховала ліву руку в нього під пахвою. — А ти, ти ж як?.. Я як довідалася, що під нашою хатою була на тебе засідка, трохи не вмерла зі страху. Дядько Хуга мені по секрету розказав. Каже, вийшов уночі до вітру, бачу, у вас під хлівом стоять оружні люди. Я назад, до хати. Заліз на піч, припав до віконечка... І за колодязем один, і за погрібником. Душ сім було. Я їх порухував, як місяць вилупився. Та й верталися вони проз мою хату...

Михайло не сказав, що приходив тієї ночі і вчасно помітив засідку. Коротко розповів Проні про свої мандрі по району, мовляв, виконує покладене на нього завдання, а заразом шукає, де перебути зиму.

— Знайшов? — тихо запитала Проня.

— Поки що ні.

Проня витягла долоньку з-під його пахви.

— Ти, здається, не сам ходив по селах?

— Не сам... А ти звідки знаєш? — заломив він білу брову.

— Я знаю все, — багатозначно мовила вона.

Михайло не міг відгадати, чи справді їй щось відомо, чи вона розставляє сильця.

— Ворожка наворожила?

Проня загадково повела бровами.

— У мене є своя поліція,— мовила незвичні для неї слова.— А вона — нічого. Оця твоя... комсомолочка. Чорнява...

— Ти ж її ніколи не бачила.— Він усміхався трохи винуватою усмішкою.

— А може, й бачила. Тоненька... Ти таких любиш...

— Якби любив — женився б на ній, а не на тобі.

— А ви глек розбили. А тепер знову хочете стулити. Правда ж?

— Проню... Поміж нас нічого немає...

Проня наче й не чула того.

— Ну, правда, вона тобі знову — до серця?.. Ти не думай, я так... Я не ревную. Я розумію — війна. І все складно. Ви ж видасте себе за чоловіка та жінку.

Проня була, як лисичка. Такою він її ще не знав. І враз йому стало незатишно в чужій хаті. Хоч останнім часом звук до чужих хат і доводилося йому всіляко, проте зараз гнітило його оце чуже, мовби позичене, кубло,— низенька стеля, приземкувата, що аж осілася, піч, полушлені стіни, оббиті соломною двері, і таке кругом убозтво, аж серце хлипало. Скрушно подумав, що людина так само жила тут і до війни. На душі враз стало так тяжко, неначе туди поклали цеглину. Бо й справді, десь далеко-далеко, аж на овиді його мислі крутилося, що й справді тут щось не так, що через нього опинилася під загрозою Проня,— поліцаї можуть поглумитися над нею через нього і... через Віру, через Віру, яка навіть зараз, отут — з ним. Він не зробив нічого злого Проні... А в чомусь-таки був винуватим. Був.

У цю мить він відчув, як його душа немов розколюється, розчахується надвоє. Неначе дерево, яке попало під вихор. Це було страшно. Надто через те, що такого не міг передбачити. Раніше думав, що він — з одного шматка. В усьому іншому ще й зараз почувався таким. Він ніколи не знав вагань чи хитавиці. Його облягали сумніви, в уяві поставало кілька доріг — перебирав по одній, спокійно, розважливо і впевнено ставав на якійсь і вже не оглядався, не кидав собі докорів: «От якби зробив так...» Якщо розумів, що справа пуста або не варта зусиль — облишав одразу. Й забував. Якщо вже щось робити — то вже робити, і довести до кінця. А тепер не було в ньому тіні колишньої порядності.

Він одружився на Проні й думав, що це — на все життя, щось у Проні переінакшиться, нехай не зовсім, а трохи, в чомусь він її переконає. Вона — господиня, чула й совістлива, народить йому дітей... А він зробить їй багато добра. Його не лякала її маленька практичність і трохи химерні погляди на людей — якась відособленість, небажання ні з ким близько знайомитись, недовіра до них. Все те — вірив — зміниться.

І ось тепер... Замість добра приніс їй кривду. Змусив страждати. Певно ж, вона страждає, тільки прикидається байдужою.

— Вона тебе любить? — знову скрадалася лисичкою Проня.— Ти не сердься. Це я так. Я знаю, що вірніше за мене тебе не полюбить ніхто. Вона — твоя землячка?

Він одразу розгадав Пронину гру, йому було й шкода її, і трішки смішно, і гірко.

— Тепер моя землячка — ти.

— Вона сама... набилася тобі?

— Проню, не треба. Вона чиста.

— Бач, ти її захищаєш.

— Не захищаю, а кажу, як є.

— Ти не хочеш казати, приховуєш. Якби не було нічого, то й не приховував би.

— Та не приховую я.

Проїна каша з вишкварками вичахла зовсім.

— Приховуєш. Ти любиш її.

І раптом Проня вся стрепенулася і впала обличчям на складені на столі руки.

— Як мені тяжко.— Вона розпласталася, як туга дружина.— О, як мені хочеться заридати, щоб ружі обсипалися,— вказала пальцем на засохлі ружі на нужденній марлевій завісці перед іконами,— і світ посивів!

Тремтячими руками палила склянку горілки й випила — до дна.

— Ти ніколи, ніколи не любив мене. Ти любив її.

Михайло поклав їй на плече руку.

— Проню!

Вона підскочила, неначе до неї притулили розпечене залізо.

— Не торкайся до мене! Ти пікчемний! Згинь, згинь! Ти й воюєш тільки через неї... Щоб бути разом з нею.

Ці слова вдарили його, неначе нагла куля з пітьми... Проня не мала права такого казати. Адже навіть у сварці,

навіть у безумі є якась межа, до якої люди залишаються людьми, а коли її переступають, втрачається будь-яка святість, губляться рештки совісті. Хіба він схожий на таку людину?

— Проню!

Але її годі було зупинити. Проня ніби втратила розум. Була розпатлана, страшна, обезуміла. Руки їй тряслися, очі жахтіли, у кутиках рота виступила піна. Це чомусь особливо впало Михайлові в очі.

— Вас обох схоплять... Тебе вб'ють. Ти загинеш через неї. І нехай. Я сама, сама скажу їм... допоможу вистежити. Я знаю! Я знайду!

Вона знову заридала. З сльозами з неї витікав крик, поволі її галас почав спадати, перейшов на хрип.

— Мати мені казала... Казала... Отакі, білоброві, вони без совісті. А я не вірила. Хоч і бачила дещо... Без совісті.

Михайлові пригадалося, як Проня колись сміялась над ревністю своєї сусідки Світлани. Їй казала тоді, що вона Михайла не ревнуватиме ніколи й ні до кого. Мабуть, у той час вона так і думала.

Він не встиг подумати, чим усе це скінчиться, і як йому бути самому, як Проня затихла. Мить сиділа припишкло, красчком накинутої на плечі квітчастої хустини витирала очі, і враз повернулася до нього, і впала йому на груди. Вперше за весь вечір він по-справжньому розгубився. Плакала тихо й гірко, й промовляла, неначе над мерцем.

— Не муч мене... Я не ворогів боюся... Я боюся за тебе. І не знаю, чого більше... Чи того, що тебе вб'ють, чи того, що забере тебе вона. Не сплю я, не сплю... Не домовик мене будить... Я збожеволюю... Я тебе люблю. І не можу без тебе. О, як я тебе люблю! Я піду за тобою на смерть... Візьми мене з собою. Не її, а мене. Я вбережу тебе від усіх напастей.

Тепер Михайло розгубився ще дужче. В горлі йому стояв клубок, плуталися в голові думки.

— Проню, не треба... Там нічого немає.

— Буде! Я знаю... Ти такий. Ти щирий і добрий. Серце в тебе таке... що його приворожити нічого не варто. Я одразу помітила. Ще тоді, як ти повернувся перший раз. Ти не вмієш прикидатися. Якби ти не був такий, я не боялася б. Ну, переспав... Хоч це й гірко... Але ти не такий. Ти зараз мучишся. Я ж бачу.

Він здивувався її прозорливості.

— Я за тебе мучуся. Повір, Проню, мені зараз не до того...

— Тобі — ні, а твоєму серцю — так. Я розумію, я бачу. Вона обняла його.

— Не муч, Проню, себе і мене. Зараз є важливіше...

— Немає! Для мене — немає... Нехай згорить світ... пропаде все... але ти повинен лишитися зі мною. Дай мені слово, що ти не будеш з нею.

— Проню, що ти говориш... Згорить світ! Це ж усі люди... Твоя мати, тітки...

— Бач, ти викручуєшся, ти не хочеш сказати...

— Не викручуюсь. Але про що ми говоримо! Не бачилися стільки... Я ось прокрався...

Йому стало скрушно. Бо десь крайком думки розумів, що й справді уникає, справді боїться дати таке слово, бо не певний за себе, а дати нині слово — тоді заплямувати все, порушити щось таке, що вище за нього, за Проню, за Віру — за всіх. Він проклинав себе. Він просто ще раз пообіцяв самому собі, що забропює своє серце, буде триматися від Віри на відстані... на відстані свого і її серця і буде думати про Проню. А в голові знову стрибав чортик, достеменно Пронин домовик, який глузував з нього самого, й Михайло не міг його прогнати.

— Тоді краще мовчи,— припала вона поцілунком до нього.— Бо ти можеш щось сказати... Сказати таке, що вб'є мене. Знаю — ти такий. Правдивий і праведний. За правду можеш убити. Мене... а може, й себе. А я ще хочу жити. Хочу любити тебе. Ти не вір мені... І якщо я розпитуватиму тебе, мучитиму — мовчи. Або вже краще збрешти. Але — не кажи. Не вбивай.

Потім вони лежали на чужій постелі,— тільки простирadlo Проня взяла своє,— мовчали. Лампа-семерпк стояла на коминку, гніт був укручений, в хаті папував півморок, тільки на стелі жевріло червоне кружальце. Проня заснула. Вона мала щасливу здатність засинати одразу, а Михайло завжди лежав довго, і думки тягнулися з глибини ночі, доточуючись одна до одної, як мотузки в глибокій крипиці. Він підвівся, хукнув на каганчик, але й далі не міг заснути. Йому стало шкода Проню і трошки себе. Яке він має право її мучити? Але... якби ж то все було так просто. Якби він міг дати їй слово, і серце його стало вільне... Але хіба він проданий комусь у рабство? Скільки людей помиляються, будують життя вдруге... Зійшлися

чужі люди... Хіба він винуватий? Так склалося... Візьме й скаже Проні прямо...

Відчув, що не може того зробити. Це буде для неї найбільша кривда. Вона сама просить — не кажи. Йй за віщо їй отака мука? І що він може зробити, аби позбавити її тієї напасти? Звичайно, може... Але — якою ціною! Йй чи може? Чи має право? А де і в чому воно? Хто може це визначити? Право любити чи не любити. Воно — в тобі. Але й не тільки в тобі. Воно ще від чогось залежить. Від інших людей. І зрушилось щось в ньому самому. Не так він іде по землі, не так.

Він майже увесь час думав про Віру. Заборонив собі й зненацька помічав, що думає знову. Це думання виявилось його єдиною — і найбільшою — радістю в цьому житті. Без нього він би чи й зміг зробити те, що зробив за таких тяжких обставин. Це думання стало сутністю життя і вже не залежало від нього.

Хотів розсердитись на Проню й не міг, бо навіть оцей її вибух ішов від любові. Він її жалів і навіть більше, ніж жалів, вона теж лишалася в його серці. Мука з мук — як же йому, врешті, жити?!

Під пічю заскурчав цвіркун. Йому відгукнувся другий — на покуті. Михайло пригадав: цвіркун на покуті — на вмируще. Здивувався, що стає помисливим і покелкував у думці з самого себе.

З тим сюрчанням, яке, здавалося, проколювало його думки тонюсінькою голочкою, він і заснув.

20

Майор Еріх Штер здійснював вечірній моціон по Петровій Дівичі. Не зважаючи на попередження начальника поліції Федота Короткого, Штер ходив без охорони, навіть кобуру з пістолетом залишав удома. Звичайно, в майора був ще один пістолет, який він носив у кишені штанів, але то — на крайній випадок. Оце прогулювання без охорони німці та поліцаї тлумачили однозначно: комендант — хоробра людина, він вважає війну вже закінченою і цю землю завойованою назавжди, у визначеній йому зоні немає і не може бути ніяких порушень, отже, й боятися нічого. Щоправда, порушення були. Штер навіть отримав зверху зауваження за нечітку роботу телефонно-телеграфної лінії та за листівки. Про листівки хтось доніс. У його маленькій команді є таємний агент геста-

по. Він знав про це й раніше: якщо є команда, то му-
сить бути в ній і таємний агент. І все-таки було б непо-
гано довідатися, хто це такий. Він би не вилазив з нічного
патрулювання. Еріх Штер завжди ходив сам. Щоправда,
іноді слідом за ним брів з фотоапаратом Ісак Соломо-
нович, колишній місцевий фотограф. Чому Ісак Соломоно-
вич не евакуювався, де його запопали німці — ніхто не
знав, однак вони його десь віднайшли і змусили фотогра-
фувати свої діяння. Ісак Соломонович — майстер високо-
го класу, навіть дивно, що тримався у такій глушині, в
Петровій Дівиці, він і в столиці був би не останньою лю-
диною. Либонь, у тій забагапці Еріха Штера вів звичай-
нісінький садизм: приневолити старого фотографа наводи-
ти око фотооб'єктива на поставлених над урвищем євреїв,
на заюшеного кров'ю тракториста, що корчився під шом-
полами, на голих телефоністок на станції. Еріх Штер
любив позувати і сам, у нього вже зібралось кілька сотень
фотографій: Штер за кермом автомобіля, Штер перед стро-
єм поліцаїв, Штер тренується у стрільбі по портретах
радянських вождів, всюду Штер, Штер і Штер. Мабуть,
він вірив, що буде потрібний історії.

Отож і ходив за ним скрізь нещасний Ісак Соломоно-
вич, ловив на плівку швидкоплинну мить буття майора
Штера і гаразд відав сам, що його власне буття добігас
краю. Штер знав, що підлеглі захоплюються його сміли-
вістю. Він творив для них легенду. Надто після того, як
виявив і знищив партизанську базу з продовольством.

З того боку болота під ліском іноді сідали перелітні кач-
ки, й Штер ходив їх полювати. Одного разу, очікуючи
здобич, помітив на землі маленьку тріщину. Тріщина чіт-
ко означала квадратний схов. Коли за наказом комендан-
та його розкопали, то знайшли дві бочки сала, бочку сви-
нячого жиру, бочку меду і кілька мішків борошна. Але
партизанів у його районі немає. Їх розгромили в перший
день вступу німецької армії на цю територію. Партизанів
немає, а продовольчу базу знайшов сам комендант. Вони
вбили лева і знайшли його здобич. І лишився якийсь ма-
ленький хижачок, який намагається шкодити великому
рейху. Миша хоче зупинити слона. Гм... Аналогія невда-
ла. Він десь читав, що миші можуть попрогризати спля-
чому слонові підшви ніг, і той зійде кров'ю... Миша хоче
зупинити панцерник. Це — точніше. Але на неї вже роз-
ставлені пастки. Створено групу, яка діятиме під вигля-

дом підпільників, ті, справжні диверсанти, не минуть її нізащо. В Штера все розраховано точно.

Еріха Штера знову пекла печія. Це через неї Штеру лікар порадив довготривалі прогулянки. «Колись, пане Штер, люди або ходили пішки, або їздили на конях і через те не хворіли на всілякі застійні шлункові хвороби. Наші предки, славні рицарі, об'їхали верхи увесь світ. Більше ходять пішки та їздять верхи». І Штер ходив. І їздив на конях. Машиною виїздив дуже рідко — в область або на станцію Крижі, до свого приятеля Курта Штрайхера. Куртові він возить колоніальні найдки — ковбаси, ковбики, копчене сало, — а той його пригощає іншими смаками. Бісів Курт, він і тут влаштувався, як метелик на клумбі. Три телеграфістки, дві друкарки, дві перекладачки — справжнісіпкий бордель. Куртові можна, він молодший від Еріха на вісім років. Та й у нього немає цього... тасмного агента. Їх там лише двох.

Сутеніло. І саме сутінки обрамили легку білу пухову хустку, а в ній тонке, гостреоке дівоче личко. Дівчина трохи не налетіла на коменданта, ойкнула й шаснула у хвіртку. Еріх Штер пішов за нею. Взяв собі за правило: заходити в будь-які двері, розмовляти будь з ким, не торопіти, не соромитися, нехай соромляться і потерпають вони, оці тубільні мешканці, а він тим часом вивчатиме їхнє життя і їх самих. Йому потрібно зрозуміти психологію цих людей, спуститися на кілька сходинок вниз. На скільки? Це визначить згодом. Дівчина була дуже гарна. Хоч це й не арійська краса, а мусив погодитися — краса, та ще і якась своєрідна. Тонкі риси обличчя, великі очі, серпасті брови, родима цяточка на щоці. А особливо очі. Вони здалися Штеру навіть розумними, їхню глибину, розумну зацікавленість не міг пригасити й страх. Дівчина притулилася біля печі, за столом, поблискуючи лисиною, сидів у фуфайці літній чоловік. У фуфайці — і без картуза. Але чому тут дивуватися. Він вже нічому не дивується на цій чорній, розгрузлій, родючій землі. Цієї землі у його б Фест на Дунаї. Кажуть, фюрер наказав возити тутешню землю в рейх вагонами. Його, Еріхів, Фест гарний надзвичайно. Мабуть, мальовничішого міста немає на планеті.

Це не вигляд місцевого патріотизму. Він має доказ. Для всіх. У його кишені лежить маленький ніжик з перламутровою колодочкою, на якій з обох боків намальовані краєвиди Феста. Блакитний Дунай, і зелені гори над ним,

і червоні дахи будівель, і біла скеля, а по ній руїни замку. Ножик з перламутровою колодочкою — не просто згадка про рідний дім, це — талісман, заорука щастя роду Штерів. Колись це був багатий рід, йому належали і гори, і замок, і Фест — маленький чепурний Фест всього на дві куценькі вулички — і ще десять таких Фестів. А потім рід занепав, зубожів. Вони вже не жили в замку, а в маленькому будиночку біля пристані. То була риболовецька пристань. Надто мальовниче було містечко, надто вабили зір зелений ліс на скелях, замок, чепурні будиночки, що тісно стояли один біля одного. В підвалах тих будиночків бродило хороше вино. Й тоді сам по собі уклався один з перших туристських маршрутів, так званий «малий маршрут» — Відень — Фест. І з того часу почалося нове сходження Штерів. Його батько почав робити ножички та продавати їх туристам. Туристи охоче купляли ножички, й згодом батько відкрив майстереньку. Ще по якомусь часові майстеренька виросла в справжню майстерню, у якій працювало близько десяти майстрів. У ній виробляли не тільки ножики, а й шкіряні паски, ліхтарі і навіть кухлі на пиво. Звичайно, відкупити і відремонтувати замок Штерам не вдалося, але пристань вони купили й збудували на ній остерію та невеличкий готель. О, то найбільша Еріхова мрія — відкупити замок. І він її здійснить. Він не хоче залишатися на цій землі, хоч вона й справді, як кажуть ці тубільці, така жирнюча, що її можна мастити на хліб замість масла. Він ретельно виконує службу, складає гроші й сподівається, повернувшись, зійти на гору господарем замку.

Саме тоді почалася війна. О, Штер чекав її давно. У душі він був фашистом ще до того, як Австрія ввійшла до великого рейху.

Перед чоловіком у фуфайці лежала на столі товста книжка. Чоловік не злякався, тільки здивувався й ледь підвівся за столом.

— Я... за ваш звичай... попить вода,— важко тулячи одне до одного слова, сказав Штер. Але коли Писанка ступив до ослона, де накрите чистою дощечкою стояло відро з водою, а на ньому мідний питунець, похитав головою.— Тільки — в мислі.

Писанка стояв здивований...

Комендант відкрив палітурку книжки. Ну, звичайно ж — біблія. Книжка, яку місіонери завозять дикунам. І він усміхнувся.

— О, біблія — карош. Всі другії книги — не нада. Біблія — мудрость! — І, щоб показати, що знайомий з цією книжкою, напівзаплющив очі, процитував, дуже неточно, навіть неправильно: «Самий великий зло — жєнщина. Хуже — смерть. Хто сам себя подолат — виграл, не подолат — погіб навеки». То єсть, нет нам, мущинам, спасєнья на землє.— І, змруживши очі, подивився на Віру. Та картала себе, що вирвалася до Писанки — хотілося їй провідати старого, знудьгувалася в Сашчиній кімнаті. Тут, у Петровій Дівиді, її мало знали, небезпечно тільки зустрінути Федота Короткого, але ж то малоймовірно. Та й виїшла вона в сутінки.

Вона дивилася просто в очі гітлерівцю і вже уявляла себе по дорозі на свою голгофу, і їй тремтіло в душі, й була готова на відчайний крок.

Писанка поспішив відволікти увагу гітлерівця від дівчини:

— Правда. Все на світі марнота, суєта тобто, а жінки — найперше.

— О, високій мудрость. Как у Гете. Бил такой поет, пємецькій.

— Ми чули й про Гете. Але біблія — то раніше, — сказав Писанка німецькою мовою.

Штер аж відсахнувся.

— Говорите німецькою? — й собі перейшов на німецьку мову і непомітно для себе на «ви» комендант.— Де вчилися? Хто ви?

Не знати чому, Писанка вирішив не казати, що був у минулу війну в австрійському полоні. Ні, не полому соромився він, а щось піднялося в ньому проти цього бундючного арійця, та так, що вже зовсім не боявся його.

— Хто я? Просто собі чоботар. А мову вашу вивчав сам, для цікавості.

— Це чудесно, — вигукнув Штер.— А звідки чули про Гете?

— У нас його діти вивчали в школах. І в бібліотеці стояли його книжки. Ми мали до війни велику бібліотеку.

— Ваші солдати зварили на тих книжках кашу, — сказала Віра.

Комендант подивився на неї, але нічого не зрозумів і знову повернувся до Писанки.

— Але я тільки що переконався: і біблія і Гете помиляються.— І повів головою у бік Віри.

— Жінка — це поезія. Особливо відчувавш це під час війни.

— Може, жінка й поезія, але значно частіше — страждання. Особливо в такий час, як оце. По-справжньому розумів це тільки один поет — наш Шевченко.

Писанка крив на всю катушку. Звідки було знати бундючному арійцеві, що оцей лисий у засмальцьованій фуфайці дідок, чимось схожий на гнойового жучка, на скарабея, перечитав силу-силенну книжок — усю районну бібліотеку. Що книжки ті були його єдиною відрадою. Що він протоптав по межі широку стежку до бібліотеки, і бібліотекарки вже аж боялися Писанки, не знаючи, як від нього відчепитися, підсовували йому всілякі історичні та філософські праці — все, що було в бібліотеці. І він переточував їх, як той же скарабей купку землі. Звичайно, це не означало, що Писанка був освіченою, науково обізнаною людиною. Багато чого з прочитаного він не розумів, інше громадилося в його голові хаосом, але пам'ять мав чіпку й пам'ятав тисячі прізвищ, навіть дати, окремі висловлювання. Є серед книгогризів у сільських краях два типи читачів: ті, що прочитують все і бояться прочитаного, воно немов приголомшує їх, впевнює у власній малості, й ті, котрі починають уявляти себе ерудитами, трохи не геніями, всюди проголошують високі істини, похваляються власною вченістю, а то й засипають редакції газет та журналів власними писаннями. Писанка палезав до читачів першого типу й, може, вперше на віку скористався власними знаннями. Бо його й далі мовби щось несло, і почувався зараз не просто сільським дядьком, а представником великої і сильної нації, славної в історії, почувався людиною, ставав проти ворога на герць, а ще — відволікав від Віри увагу, «брав огонь на себе».

Віра дивилася на нього захоплено.

А Штер посміхнувся і сказав:

— Тепер я розумію, чому у цієї дівчини такі розумні очі. Вона має хорошого вчителя. Фройлейн теж знає німецьку?

— Колись хотіла навчитися...

Писанка кинув на неї грізного косяка.

— А дівушка — не партизан? — знову запитав ламаною мовою комендант. — Такої партизан я охотно сдаться в плен. — І усміхнувся.

Усмішка в нього була красива.

— Це моя племінниця, — поспішив пояснити Писанка.

— Ну добре,— зім'яв у долоні шкіряні рукавички Штер.— Я ще знайду поговорити про філософію життя...— приклав до кашкета, якого так і не зняв, два пальці.

Він залишив у кімнаті запах шкіри, дорогих парфумів та сигарет. Парфуми і сигарети складали одну топку гаму. І залишив сторопілих, спантеличених Віру та Писанку, в якого аж тепер настала розрядка і який лантухом опустився на осліні. Вони вже начулися про коменданта, проте не всьому йняли віри. Розповідали, що він приїхав у якесь село подивитися на молотьбу, але молотарка стояла, тракторист сказав, що зіпсувався трактор, комендант зняв своє шкіряне пальто, кітель, поліз у мотор і запустив трактор, наказавши по тому відшмагати тракториста шомполами, в іншому селі, де не виконували плану м'ясоздачі, наказав забрати свині та корови у старости та в поліцаїв, і по тому в усіх сусідніх селах процент здачі м'яса одразу підскочив удвоє, і багато іншого. Тепер і Віра і Писанка переконалися, що все те могло бути.

21

Віра легенько торкала струни старої, з білим костьним обкладом гітари. Гітару Женькові подарувала дочка покійного земського лікаря. Це не була майстерна гра, але щось було в ній таке, що хвилювало. Притамована туга, скарга чи й не скарга, радість без радості, відчуття чогось неминучого, як присуд долі.

...Та пісня мила, та пісня люба
Все про кохання, все про любов...

Скільки струн виспівало її, скільки людей переслухало... Скільки сердець вона звар'ювала... Скільки породила страждань і радості! Її саму породило кохання. І як воно, таке щире та тремке, таке гаряче, вклалося в звичайні слова — і їх вистачало на всіх людей, закоханих і не закоханих, на тих, хто відлюбив, і на тих, хто колись закохається, чекає на любов, як на найбільше чудо, задля якого, може, тільки й народився. Не чуючи таких пісень, важко закохатися. І кохання буде не справжнє. Так думав Михайло, слухаючи пісню. Віра не бавилася піснею. Вона вкладала в неї щось своє, якийсь свій біль, сподівання, що не справилися, якесь своє передчуття, і те передчуття було іншим, ніж пророцтво пісні. Воно більше перегукувалося з мелодією, яка свідчила, що в кожному коханні, яким би

воно не було щасливим, однак є страждання, а в її, Віриному, коханні тільки одно воно й було.

Воно стояло на овиді як красива, незвичайно красива грозова чи градова хмара, й була мовби карою всьому людському роду, спокутою за свавілля серця, сповитого одвічними й мудрими законами, які переступати невільно, бо тоді настане хаос, зникне святість, а щось же переступає в тобі, штовхає до крайньої межі, й людина не знає, винувата вона чи ні. Так вони й ідуть у парі, сердечний пал і провина, провина та кара, й остання майже завжди торжествує. І ще пісня свідчила, що кохання, хоч яке воно прекрасне — найбільша таїна світу, його зав'язь, через те ніхто ніколи не відгадає, коли воно покара, а коли нагорода.

Пісня затихла, а Михайло ще довго сидів, схиливши голову. Не хотів, щоб хоч хто бачив його обличчя. Узяв у руки молоток, знайшов у коробочці дерев'яний цвяшок. Він сам напиляв берези, наколов цвяшків, насукав дратви й наодривав од старих головок халявок — на піднаряд, на задники. Тільки підшви — нові. Він знав, що незабаром йому знову доведеться йти, і хтозна-коли вернеться. А йому так хотілося лишити їй по собі згадку. І вирішив пошити чоботи. Він ніколи пікому не шив чобіт, колись трохи допомагав батькові — навощував дратву, підбивав підметки, набирав підбори. Але знав, що чоботи Вірі пошіє.

Шив повільно — робив усе неквапливо. Зняв мірку й тримав її в пам'яті. Йому було дуже гарно шити ті чобітки. Торкався руками до шкіри, а вона здавалася теплою, і те тепло гріло його.

Хотів набрати підборці вищі — красиві, а потім передумав: високі — незручні для швидкої ходи, для ходи скрадливої. Зітхнув і набирав низькі.

— Слушайте...— враз підвела вгору обличчя Віра і вдарила по струнах, аж вони зойкнули злякано.— Ну що ми все сидимо, як позаморожені? Давайте заспіваємо разом.

— Разом у нас не вийде, голоси в нас різні,— ехидно сказав Женько.

— І то ще... накличемо когось,— поспішно підтримала його Сашка.

— Ех... так і помремо колись німі,— скрушно зітхнула Віра й повісила на кілочок гітару. Стояла біля дверей — ставна, туга, з блискучими очима, розтривожена й рвійна. І так їй хотілося у цю мить заспівати на весь світ, розби-

ти цю прокляту тишу, аж їй отерпало в грудях, хруснула пальцями й накинула на плечі хустку...

Коли Віра та Сашка пішли на свою половину, Михайло відклав молоток, але довго не міг розпочати розмову з Женьком. Мовби й пісня була ні при чому, вона жодною мірою не стосувалася того, про що хотів сказати, а от же вибила якийсь камінчик, перенесла на такий далекий берег, з якого важко було вернутися на тверді, по-осінньому незатишні дороги Петрової Дівиці.

Мовчали довго. Мовчанка була важка. Залишившись наодинці, вони тепер завжди мовчали. Женько хотів розгадати Михайла та Віру, але це йому не вдалося. А Михайлові з свого боку не хотілося розпочинати розмову з Женьком. Хоч він і сам не знав чому, здавалося, оце, задумане ним, мало сподобатися Женькові, відповідало його розвиреній, авантюрній натурі, а отже, щось заважало отако безоглядно, як у перші дні, звіритися йому. Михайло сердився, переконував себе, що все це тільки через Віру, з нерозумних ревнощів, але думка раз по раз натикалася на якусь холодну, невидиму крижинку й змушувала його триматися на сторожі. Однак з іншого боку Михайлові пі з ким звершити замислене.

— Женько,— сказав Михайло, намагаючись розтопити оту крижинку, дивлячись на Женька прямим відкритим поглядом,— хочу з тобою порадитися... Нам треба... бемкнути в дзвін. Заявити про себе. Заявити справжнім великим ділом. Щоб розбудити всіх, кого можна...

— Нащо ти підготовлюєш мене?..— кинув через плече Женько.

— Я не підготовлюю, раджусь. Виник план — убити коменданта.

— Ти радишся, неначе віддасш бойовий наказ...

— Тобі здається. Раджуся.

— Ну, тоді давай...

— До всього ж пинішній комендант — ворог підступний і небезпечний. Якби був якийсь п'япичка... А цей береться всерйоз. А план ось такий: у селищі стріляти в коменданта не можна. Постраждають люди. Комендант щосуботи їздить на станцію. Ми зробимо засідку на Соловійовій горі, на кладовищі.

...Пам'ять одразу, вже вкотре, висвітлила Соловійову гору і кладовище. Дорога там пластає піскуватим узвозом, — тією дорогою їздять на луг, і в ліс, і на станцію, і відвозять покійників, влітку колеса возів там грукнуть по

маточину, машина й не пройде, але зараз після дощів пісок затужавів, і Штер їздить на станцію навпрошки, таки цим узвозом. Пообіч узвозу — хащі дерези та акації, на них висять віхті сіна — вози з сіном котяться під гору, мов у тунелі — а ще вище — дубові та кленові хрести, наче зазирають униз. На самій середині узвозу на схилі гори ростуть чотири могутні сосни — три з одного боку і одна з другого, їхнє коріння поп'ялося через дорогу, колеса там підскакують, а які без шин, то й ламаються. В тому місці, під'їжджаючи до сосон, автомашина пригальмує. На цьому й тримався Михайлів план. Машина, в якій їхатиме Штер, пригальмує, в цю мить Женько, який лежатиме за камінною плитою в кінці дороги, вистрілить з гвинтівки, машина зупиниться зовсім, і Михайло кине дві гранати.

— ...А може, я кину гранати? — закусив зубами цигарку Женько.

— Ти не влучиш. Ти вистрелиш разів два... і втечеш поза кладовищем.

— Ну, а якщо вони не зупиняться? — цигарка диміла, й Михайло не бачив Женькового обличчя.

— Я все одно кину гранату. Нанеред, під колеса. А ти втікати менш. Але вони зупиняться.. Не можуть не зупинитися. Це буде надто рантovo... Уяви себе на місці шофера.

— А може, взяти пацанів?..

— Краще не треба. Ще здреїфить котрий... Тоді лиха не оберешся.

...У холодному небі висіли рідкі зорі. Тремтів, то віддаляючись, то наближаючись, Волосожар. Великий Віз хилився голоблями до узвозу. З сосон падали важкі краплі, Михайло підняв комір шинелі. Хащі дерези чорніли таємниче, сива дорога губилася в імлі. За спиною в Михайла чорніли важкі хрести — це було місце, де оддавна ховали найшанованіших за життя петродівчан — «хазяїв» і хрести ставили, не шкодуючи дерева. Серед старих — і один новий, скріплений посередині двома гвинтами, просто-таки велетенський, ще й рушник на ньому не обтіпаний дощами. Їздили поліцаї в яри виловлювати оточенців, і одного поліцая підстрелили, привезли вони його на возі й поховали під соснами під трикратний салют гвинтівок. «Частіше б ви отако стріляли», — подумав Михайло. Він поглядав у бік села, там стояла темінь, тільки в одному місці проглядали вогники. Майнула внизу тінь, зупинилася, зрушилася знову. Пес. Зупинився, понюхав повітря, побіг да-

лі. Пустельність і смуток. А думка текла, хапалася за зорі, за пса, за хрести, за вогники. Живі підстерігають біля мертвих живих, щоб укласти їх поруч з тими, які вже лежать під хрестами. Живі думають про інших живих, які залишилися там, біля вогників. Мабуть, щось подібне думає зараз і Женько.

Останнім часом він став надто настирний. Кілька разів намагався випитати в нього щось про Віру. Він уже менше пристає до неї, але якось дивно перемінився, став похмурий, зиркає спідлоба, щось думає.

Біля села саянуло, саянуло ще раз, відтак сховалося, — машина в'їхала в яр, — промінь стрибнув угору, до зір, рівною смугою ліг уздовж дороги. Машина йшла з однією фарею. Михайло поставив обидві гранати на бойовий взвод, повставляв у них запали. Гранати були погані — РГД, небезпечні для тих, хто їх кидає, слабосилі, з металевими ручками, які просто відлітають при вибуху. На одну був одягнений оборонний чохол — порубцьований чавунний кожух. Ту він кине потім.

Загнавши в патронник патрон, приставив гвинтівку до сосни. І аж тепер подумав, що треба було покласти вноперек дороги сосну. А може, й не треба, фара висвітлила б перепону, і вони зупинилися б далеко.

Промінь промацував поперед себе дорогу, стрибав по горбках. Михайло про всяк випадок став за сосну. Поглянув під ноги — гранати чорніли біля могили. На мить світло підпало дерезу, лизнуло утрамбований пісок дороги — машина в'їхала на узвіз. Михайло бачив тільки контури машини, темний відблиск металевого верху проти зір, чув рівне гудіння мотора. Зростало внизу гудіння, зростало в глибині під серцем напруження. Михайлові здавалося — він зовсім спокійний, а всередині щось натяглося, стиснулося, стало на той же бойовий взвод. Холодно зблиснуло проти зір бічне скло, щось майнуло за ним — мабуть, обличчя, а може, то йому тільки привиділося. Машина вже під ним. Вона пригальмувала ледь-ледь, її підкинуло на корінні, підкинуло ще раз, шофер вильнув кермом, либонь, об'їжджаючи ще один корінь, мотор заревів з подвозною силою.

У Михайла похололо в грудях; пострілу не було. І в ту мить щось спалахнуло в його свідомості, він зрозумів, що його й не буде, збагнув це якимось чуттям, підняв гранату і кинув на світло фари. Ще встиг почути, як вона клацнула, але вже не чекав вибуху, нагнувся за другою. Про-

дунав вибух. Михайло розпростався, подивився — машина йшла. Другу гранату він не докинув, вона впала за кілька кроків від машини. «Бррямм!» Сліпуче вдарив вогонь, на мить висвітивши, немов підкинувши вгору хрести, знизу потягло горілим. То долинув сморід першого вибуху. Машина вильнула, — щось там забрязкотіло, задзвякало, — в'їхала лівим боком аж у дерезу, але продовжувала братися на гору. Михайло схопив гвинтівку. Він не бачив у темряві мушки, бив паосліп, випустив усю обойму. Не знав — влучив чи не влучив — машина вискочила на гору й зникла за поворотом. Якийсь час її не було видно, а потім по полю знову заметався промінь фари. А далі поповз, навіть здавалося, що він не рухається, але він таки рухався, аж поки зупинився, ще кілька секунд пропалював пітьму і таки погас. Здалеку долетіло якесь клацання, мабуть, там відчинили дверцята.

Михайло поставив на коліно приклад гвинтівки, відкрив затвор і по одному патрону, натискаючи зверху великим пальцем, втиснув нову обойму. Закрив затвор, звернувшись управо курок, взявши гвинтівку на запобіжник. Повільно, обминаючи хрести й могили, пішов через кладовище.

...Воши стояли в рубленій комірці, Михайло — на порозі, Женько — в глибині, там у нього була ніби маленька майстеренька — металева штаба з дірками, лежала набита на цешок гарматна гільза, що правила за ковадло.

— Чому ти не стріляв? — запитав Михайло, намагаючись впіймати Женьків погляд.

Женько дивився вбік.

— Заклипило затвор.

Михайло обіперся рукою на штабу.

— Ти не дійшов до плити.

— Та ти що!.. Ти здурів. Ти знаєш, я... Я можу сам розпести поліцію... А не те, що твою машину...

— Може. Але тебе там не було. Перед вечором пройшов дощ... Там не лишилося твоїх слідів. Ти дійшов по стежці до залізного хреста. Потоптався й повернув назад.

Женькові губи повело вбік, він вимакнув руками, хотів удати обурення, але щось у ньому повстало проти нього самого, повстало вперше в житті, й він тільки хрипко видавив:

— Брехня.

Михайло не знав, що йому думати про Женька. Хто він: боягуз, хвалько, що може запалитися на мить, чи просто підляк. Він робить усе наперекір йому? Хотів, щоб він

загинув? То ще півбіди. А може, він засумнівався у чомусь, а людина з розхитаними сумнівами душею не гожа до боротьби.

— Стережись, Женько.

Михайло невідпорно дивився на Женька. Й по його очах Женько зрозумів, що Михайло не залякує, навпаки, применшує те, що лежить у серці важким присудом.

Михайло вийшов з комірки, а тоді вернувся, сказав, не дивлячись на Женька, що тупо стукав молотком по ковадлу:

— Дістань мені німецький паспорт. На будь-яке призвище.

Женько низько нахилив голову. Вдарив по ковадлу з усієї сили, той удар глухо відбився в серці. Думав про Михайла, про себе. Про все, що сталося. Він зрадив Михайла? Він нікого не зраджував. І не йшов ні до кого у підданці. Він — сам по собі. Почував останнім часом, щось у ньому зів'яло. Приголомшили слова, що їх сказав Скобло — рідний дядько: «Все, клямка червоним». Здавалося, від кого вже їх не чув. Але Скоблові вірив особливо. Його мудрості, вмінню жити, передбачливості. Пророкував війну — на його вийшло. Кавав, що німці не дадуть землі — теж правда. Скобло — сам за червопих. Прожив за колгоспу легко, гуляючи, то вагарем, то комірником. А чим, яку дяку від своїх мав Женько? Виключили з комсомолу. Та коли б хоч якась надія на те, що німців проженуть. Важкий його ризик і невинуватий. Ще й кожне Михайлове слово викликає роздратування.

Женько потер чисто виголену щоку.

Він пішов до Ярема Плиски.

Був пізній ранок, а Ярема тільки снідав. Високий, худий, з великим чолом, ріденьким жовтавим волоссям, рудою щетиною, Плиска сидів за столом і ложкою товк у мисці гущу квасоляної юшки. Витовк, налив сьорби, розмішав і заходився їсти. Діти, либонь, вже поснідали (на лаві стояли одна в одній кілька брудних тарілок), вовтузилися на підлозі в сусідній кімнаті, до якої були прочинені двері, і в них стояла Маруся Плищика, така ж неохайна, як і її чоловік, кругла, як бочка, розчісувалася великим, що ним вичісують мички, дерев'яним гребенем. Зиркнувши на Женька, пішла в гліб кімнати. Вона не любила цього джанджуристого парубка, цього джигуна, котрий майже відверто вневажав її і її чоловіка, і то хтозна за віщо — за те, що будучи майже одного з ним віку, вже

сплодили троє дітей, за бідність, кпив з Яреми й жодного разу не взяв на руки котресь з їхніх дітей і не приніс бо-дай грудочку цукру чи яблуко. Великими рідкими зубами Ярема кусав остюкуватий хліб, хрумтів цибулею, голосно сьорбав юшку. Женька до трапези не запрошував, знав, що той не сяде.

Женько проскрипів хромовими, з білими закотами чо-бітьми з кутка в куток кімнати, погойдав пальцем мідний, у чорних плямах маятник годинника, що цокнув кілька разів і зупинився знову, й сказав:

— Мені треба бланк паспорта. Ти мені тоді сказав: «За-раз немає, буде опісля».

Ярема повів довгою, як у гусака, шисю, поклав ложку. Він трохи боявся Женька. Мав його за керівника великої партизанської групи, кілька разів просив узяти на свої засідання, познайомити ще з кимось, щоб і він, Ярема, прилучився до великої боротьби, відчув себе справжнім підпільником, але Женько відказував, що ще не час і що то вельми не просто. Про себе, про свою роботу говорив натяками, і перед Яремою поставав грізний месник, хороб-рий і нещадний, розумний і хитрий, здатний на будь-який відчайдушний вчинок. З його натяків Ярема знав, що все оте — обірвані дроти, розкидані по селу листівки, спалена на току молотарка, вбитий у машині офіцер і по-ранений унтер — там був ще й комендант, його не влучи-ло, — розбитий сепаратор у молочарні — справа його рук. Ярема дивився на Женька побожно і з острахом і споді-вався, що небавом той залучить його до справжнього ді-ла. Щоправда, йому вже довелося пережити сором, коли Женько попросив його набрати текст листівки в друкар-ні. Ярема не міг цього зробити, шриффт упізнають одразу й здогадаються, хто надрукував листівки. Він обіцяв, що згодом десь роздобуде шриффт або зробить сам, а поки що забезпечував Женька всілякими довідками на німець-ких бланках, що друкувалися в друкарні. Кілька довідок він продав за хліб та молоко — троє дітей, у нього тубер-кульоз, не приготувалися вони до окупаційного життя, не побігли до крамниць, коли там розбирали борошно та мило, й тепер бідували, — але продав певним людям. Зви-чайно, Женько — найпевніший з усіх, і він теж прино-сить йому олію.

Ярема витер рушником, що висів біля печі, губи, взяв на заціпку сінешні двері, пройшов у простінок, де стоя-

ло низеньке металеве ліжко з темними облізлими нікельованими спинками.

— У мене лише два бланки,— сказав Ярема.— Паспортні бланки важко дістати. Там завжди чергує поліцай і через кожні півгодини рахує їх.

Він підважив двома руками — знизу вгору — одну з спинок, і вона знялася. З чорних трубок, що оголилися, виглядали якісь папірці, проте Ярема їх не брав, а засунув вказівний палець лівої руки в зняту спинку й вийняв звідти маленький скручений сувійчик. Поклавши спинку на ліжко, почав розв'язувати шпагатину.

У цю мить хряпнули двері, й до кімнати влетіла розпатлана, все ще не розчесана Маруся. Очі їй палали палом, горіли злістю й ненавистю, вона сукала кулаками, наступала на Ярему. Вхопила сувійчик, почала витягати інші папірці. Мабуть, підслуховувала під дверима.

— Не дам... Хочеш посиротити дітей?! — кричала на Жецька і занесла маленький кулачок, аж Жецькові здалося, що вона зараз вдарить, і він відсахнувся.— Досить... Не дам! А ти... А ти,— сікалася до чоловіка, а тоді метнулася до печі і почала розгрібати під комином жар. Вона лементувала й метушилася, і залементували діти, посунули до кімнати, вона позаштовхувала їх до кімнати ванькірчика, зачинила двері, але лемент долітав і звідтіль. Ярема стояв, похнюпивши велику голову, боявся дивитися у бік Жецька.

— От... здуріла... — тільки й сказав він.

Жецько відкинув заціпку й вийшов з хати...

Михайло думав про те, яким способом йому добути паспорт чи бодай якусь довідку. Без них подаватися в світі було небезпечно. Якщо навіть затримають з довідкою, то доки перевірять — тримають не під пильним наглядом — можна якось втекти.

А тим часом Григорій Кротенко та Сергій познайомили його ще з двома хлопцями, один перед війною закінчив дев'ять класів, другий — оточенець, що жив у них на квартирі. Обоє зараз працювали в общині. Ті хлопці й принесли Михайлові листівку, яка зацікавила його надзвичайно. Чотири короткі надруковані на машинці рядки, але вони звучали, як удари дзвона.

«Брати й сестри! Не скоряйтеся ворогові. Зустрінемо Великий Жовтень в згуртованих лавах. Червона Армія переможе. Смерть фашистам!» Такі листівки, як сказали хлопці, розкидано по всьому району. Отже, до боротьби

стали досвідчені підпільники. Можливо, хтось прийшов з-за фронту, а може, вступив до дії другий, глибоко законспірований центр. Невідомо, де зараз ці люди, але необхідно всіма силами шукати з ними зв'язку. Й одізватися на їхній поклик, дати знати про себе.

Отоді й виник у нього план відзначити Жовтневе свято. Віра дістала в Сашки шмат червоної матерії, покраяла на три частини, вийшло три невеликі прапорці. На кожному вишила серп і молот. Віра шила в Сашиній кімнаті, Михайло примостився збоку, намагався полагодити револьвер. Колупався лезом ножика, колупав швайкою, не міг знайти причину, чому не зводився гачок. У цій колодочці стільки пружин, стільки всіляких шептал, що розібратися міг тільки збройовий майстер. У Михайла був ще один револьвер, він лишився вдома й був захищений у сінях, під жорнами. Михайло — чоловік хазяйновитий, наробив сховів, проте нині подумав, що, мабуть, даремно залишив один револьвер вдома. Там можуть вчинити обшук, і на Проню впаде лихо. Щоправда, схов хороший: під дерев'яною основою жорен, на якій лежить нижній камінь, він прибив дощечку й під неї підсунув револьвер. Дощечок там набито чимало — укріплювали жорна, забивали дірки — запідозрити щось важко. Та ось зіпсувався цей револьвер. І тепер у нього немає жодного. А треба — два. Навчив користуватися збрєю Віру. Мабуть, тоді й зіпсували паган. Клацали в дві руки. Розбирали й збирали, показував, як цілитись, як без ривка спускати курок. Віра вміла стріляти з малокаліберної гвинтівки, але з револьвером впоратися не могла, він ходив у її руці ходунком. Михайло притримував її руку, стояв у неї за спиною, доторкався грудьми до її плеча, і його подих гаснув на її щоці. Він не розумів, що, може, її рука й хитається від його подиху, його дотику. Віра думала про якусь глуху безвихідь, у якій опинилася і з якої не могла вийти. Безвихідь душі і серця. Треба б втікати, але куди? Якось їй приснився сон, ніби вони з Михайлом пливають по річці в двох човнах, а течія збивала човни до купи й виносила на бистринь. Сон — віщий. Немає Михайла — вона хвилюється і думає про нього, слухає, чи не скрипне хвіртка. А він завжди вертається тихо, й вона не може заснути до ранку, не знає, чи він повернувся. Дивувалася собі, своїй нерозсудливості, сердилася на себе. І в той же час все дужче й дужче тривожилося за Михайла.

Вона довго просилася, щоб він узяв її з собою. Михайло хотів відмовити її, казав, що це справа дуже проста й безпечна — марно. А йому й справді випало повісити прапор в найбезпечнішому місці — на конторі колгоспу «Серп і молот», де зараз містилося управління громадського двору. На приміщенні клубу взялися повісити хлопці, вони знали там кожну щілину і навіть заздалегідь підготували собі лаз та приховали драбину. Були в неділю на концерті, розхитали в коридорчику, коло будки кіномеханіка, дошку. Тепер треба тільки відсунути дошку і взяти драбину. Сергій та Микола розповідали, що артисти, які приїхали до Петрової Дівиці, співали якось старомодно, з переливами та зойками, так не співають вже й на колодках. Потім вони ставили «Кум мірошник, або Сатана в бочці». Звідки забилися сюди ці горопахи, яка недоля змусила їх грати на окупаційній сцені, хто зна, але й грали і співали вони кепсько. В залі сиділо троє пімців і майже всі поліцаї на чолі з Федотом Коротким і плескали акторам. Вхідна плата — троє яєць або кілограм пашні. Будь-якої — жита, пшениці, ячменю. Федот Короткий був у новому мундирі — чорнім, з хутряною опушкою на рукавах. Де він побачив той мундир, з якого скопіював оті хутрянні верчики — хтозна, але пишався ним, те й знай піднімав над головою руку з великим жовтим гребінцем (щоб бачили хутро) і розчісував густу, як дріття, чуприну. Чорне хутро зловісно зблискувало при світлі лампи, що висіла над його головою.

Михайло залишив Віру в саду біля церкви — це було найбезпечніше місце — сказав, щоб чекала його тут, подала знак, якщо побачить когось на шляху, а сам пішов через вулицю до контори колгоспу. Бралось вже до світанку: кущі, дерева були сповиті важкою дрімотою. Зорі кліпали натомлено, попригасали. Прапор був у нього під паском. Можна було його причепити до перечки, що підтримувала дашок ганку, але тоді його зірвуть одразу, та й прапор не буде видно здалеку. Треба якось вилізти на дах. З того боку — високий паркан, якщо вдасться вибратися на нього — Михайло легко переступить на дах і приємить палицю з прапором до димаря.

Він почав шукати палицю. Довелось вернутися назад, до тину. Виламав з тину хворостину, але вона була тон-

ка, помітив певеликий кілок, вихитав його. Мотузочку мав у кишені. Знову перейшов вулицю.

Суточки за конторою були вузькі та темні, Михайло повільно брів поміж конторою і парканом, вишукуючи якогось вилому, по якому можна вилізти на паркан. Він дійшов майже до кінця стіни, як раптом побачив попереду дві тіні. Кілацнуло залізо, і важкий, приглушений хвилюванням голос наказав:

— Ні з місця. Стріляємо!

Михайло оглянувся: позаду теж чорніли дві постаті. Він зрозумів, що втрапив у пастку. Щось у ньому рвонулося — й погасло — і перша думка по тому була про Віру: щоб, бува, не підійшла сюди, щоб не схопили і її. Гукнув навмисне дуже голосно:

— Здаюся.

Холод побіг по спині — чомусь здавалося, що зараз вистрілять ті, що позаду, але думка працювала чітко. Як викинути прапор. Підняв одну руку, а другою потягнув прапор, переступив через нього, підняв другу руку. Стояла сутінь, і поліцаї нічого не помітили.

Іх було четверо, вони трималися пасторожено, двом націлили на нього дула гвинтівок, ще один — револьвер, третій ішов попереду.

— О, пташка сама прилетіла, — тільки й сказав він. — А то ми бігасмо-бігасмо за тобою...

Вони завели його до бухгалтерії — маленької кімнатки з одним-сдиним вікном і наказали сісти в кутку на стілець. На столі горів каганець-десятерик, освітлював кімнатку й більшу кімнату — колишній кабінет голови — там лежала на підлозі солома, а поверх неї — солдатські шинелі. Михайло зрозумів: це була тимчасова поліційна збірна, поліцаї тут підночувували, мали йти на якесь чергування або вже вернулися з нього, — хтось з них помітив його у вікно. Михайла й далі тривожила думка: чи бачила Віра, як його вели, чи втекла. Мабуть, втекла, інакше поліцаї привели б сюди і її.

Блимав каганець, — гасу було на денці — один з поліцаїв те й знай викручував гніт, що чадів і стріляв іскрами. Другий безуспішно крутив у сусідній кімнаті ручку телефону, і той, що викручував гніт, врешті сказав:

— Та кинь ти його. Вони ось-ось під'їдуть самі.

Був цей поліцай гостроносий, з коротким їжакуватим чубом, чимось схожий на кібчика і здавався Михайлові знайомим. Михайлові все не проходила досада, що так по-

дурному попав у руки поліцаїв, хоч і розумів, що здебільшого всі й ловляться так, що на кожного, хто йде на ризик, чигає якась несподіванка. Поліцаї його поки що ні про що не запитували. Світало. Червоний пруг на гноті каганчика чадів немилосердно, і гачконосий поліцай погасив його. Михайло знову намагався пригадати, де він бачив цього чоловіка. І врешті згадав, — на пожежній. Той працював до війни пожежником. І ще один поліцай привернув Михайлову увагу, надто через те, що був у шапці з ремінним верхом, фуфайці і шитих валянках з чунями, та ще й на обох чунях кругліло по червоній латці. Чуні — чорні, а латки — червоні. І сам поліцай вочевидь — недавній колгоспник, він і ходив, як ходять всі плугатарі — трохи згинці. Що його привело в поліцію? Образа на Радянську владу? Сподівався, що німці вріжуть земельки? А вріжуть.

Він так-таки й запитав поліцаю, — хоч і не збирався дратувати їх, але не збирався й мовчати, проситися, знав — не випроситься. Не полишав думки про втечу. Розумів: втекти легше зараз, потім з цегляних підвалів не вирвешся.

— Так вже дали землі чи все ще обіцяють?

Поліцай у чунях неприязно подивився на нього.

— Тобі твою одміряють, — сказав той, що йшов до контори поперед нього — старший поліцай.

Поліцай у чунях зняв шапку з ремінним верхом, вийняв з-під одірваної підкладки скручену з газети товсту цигарку, переслинив її. Обмацував кишені, й Михайло дістав запальничку та викресав вогню. Поліцай повагався — припалив.

Михайло підійшов до вікна. Під парканом сіріли курячі кубла, присипані жовтим листям, стара липа перехилилася в сусідній город. Треба було б махнути по ній через паркан...

І подумав, що якимось має викручуватися. У грудях напнула беззвучна струна, доторкнуся — бренькне надвоє, і він спробував розслабитися, бо знав, що в такій напрузі може зробити похибку, і відм'якало обличчя, ставало простакуватим, стомленим, трохи аж сонним. З такого обличчя не вичитати ніякої потаємної думки.

Під вікнами заторохтіла підвода, хтось тпрукнув на коні, матюкнувся. Старший поліцай побіг до тих, що приїхали. За хвилину до контори зайшов Федот Короткий, з ним ще двоє. Тепер поліцаїв було семеро. Федор Корот-

кий зупинився посеред великої кімнати, цвѣохпув шомполлом по халяві, він любив гратися шомполлом, ще й добре знав, що нагонить тією грою на всіх страх.

— А йди-но сюди, голубе. Довгенько ми за тобою ганялися,— повторив сказане іншим поліцаєм.

— А чого за мною ганятися, я сам ішов до вас...

Федот Короткий реготнув, показуючи великі, як у коня, зуби.

— А чого ж ти йшов, скажи?

— А ти чого? Був же заступником начальника міліції.

Федот перестав сміятися.

— А може, й мене... А може, мені в німців буде ще більша шана. Службу знаю...— сказав Михайло.

— Ти знаєш ту службу, совіцьку.

— А ти хіба не ту знав? І всі ви? Пам'ятаєш останню маївку? Ми там разом гуляли. Ти тост сказав. І квіточки підніс жіночці, що приїхала з області.

Федотове обличчя налилося кров'ю.

— Що ти мені згадуєш маївку! Прапорці і квіточки. Маївка!.. Я попелом устелив землю. Я став братовбивцею — вбив брата... Бо він не захотів служити новій владі.

— Положим, Петра ти вбив по п'янці,— сказав схожий на кібчика поліцай.

— Дуже ти, Митро, розумний,— ошкірився Короткий, але ошкірився без люті, яка мала б спалахнути по такому викриванню, чи то він боявся його, чи з якоїсь іншої причини.

— А чого ж,— не здавався Дмитро.— Всі ми служили за тієї влади... І він ось.

— Та ти що, не бачиш різниці? — скипів по-справжньому Короткий.— Це — диверсант, шкодитель... А нам знаєте яка буде подяка від пана коменданта...

— За людську душу,— буркнув Дмитро, але вже тихіше.

— Я сам ішов до коменданта,— повторив Михайло.— Щоб здатися... І почати чесну службу.

— Чого ж так пізно? — глузував Короткий.

— Так вийшло... Поясню комендантові...

Короткий знову зареготав, припалив від німецької запальнички сигарету. Закурили й інші поліцаї: чаділи махрою, припалювати давав від зробленої з патрона гільзи Дмитро. Те, що Короткий курив сигарети й не дав нікому припалити від своєї запальнички, Михайло помітив одра-

зу. І здалося йому, що вони не почувають справжньої
приятні до свого начальника.

— У нашого коменданта розмова коротка.

— Короткий у нього начальник поліції,— сказав Михайло, і кілька чоловік гмикнуло.— Ще побачимо... Заведіть мене, хлопці, додому,— зненацька попросив він зовсім по-іншому.— Тут недалеко...

— Чого захотів...

— Обносився я...— на Михайлові й справді були старі, замицькані Женькові штани, піджак і плащ, одягнув дрантя, щоб не порвати на даху єдину одіж.— І сподне переміню... Воші заїдають.

Михайло намагався виграти час, все ще на щось сподівався.

— Хитрий. Та він такий, що з мушки сприсне,— сказав хтось із поліцаїв.

— Ов-ва,— взявся у боки поліцай, який ішов до контори попереду Михайла.— Та я його, субчика, сам до Берліна дожену.— Був вилицюватий, рябий, самовпевнений.

Загомоніли всі разом, і Короткий гарикнув, аж задзвеніло у вухах:

— Тихо! Розвели базар. Забагато честі — возитися з ним.

— При чім тут честь,— в тиші, що запала, мовив Дмитро.— Проситься чоловік переодягтися. Не день же, мати, йому ще сидіти. Людина ж.

— Ну... Зв'яжіть мені руки, якщо... якщо ви вже такі... слабаки,— скривився Михайло.— Куди я подінуся... Вас ось семеро... Заїдає нужа — спасу немає. Не їв два дні. Одного ж ми бога люди...

— Бач, бога згадав, — виплюнув у куток кімнати недопалок Федот Короткий. Недопалок світив з кутка підступним оком, не згасав. Уже розвиднілося зовсім, але в убогій кімнаті з витертими мостинами, обдертими стінами, на яких білили якісь оповіщення та графіки — чи ще старі, чи вже нові,— стояла півсутінь.

— А що ж... Бог — на те він і бог, щоб приходити до людей у скрутні моменти,— розважливо погодився з Михайлом поліцай у чунях.

— Та нащо йому те натільне і той сидір? — знову сплахнув Короткий і цим викликав спротив поліцаїв.

— Я ж не якийсь чужак,— міцно тримався за ниточку земляцтва Михайло, бо почував у ній останню опору.— Можна сказати, переміряв цю землю своїми ногами. А чи-

сте натільне потрібне і на ту путь, на яку ти натякаєш. Такий у нашого народу звичай.

— Ет — більше балачки, ніж діла,— несподівано погодився Короткий.— Поїхали.— Він вийняв з кобури пістолет і перекинув до кишені чорної шинслі.— Нечипір, залишишся тут, поки приїдуть ті. Нехай правують до поліції.

Біля контори стояла пара гнідих, запряжених в однокінний віз. Михайла Короткий посадив у передок, він сидів на мотузку для пристяжної, пропущеному через драбину. Шестеро поліцаїв сіло на воза, гвинтівки тримали на колінах.

Михайло подумав, що, мабуть, і оцей його маленький виграш — марниця, не втекти йому від шести озброєних поліцаїв, хоч серед них і немає жодного військового. Це він зауважив про себе з самого початку. А Проні муки завдасть. І сусіди побачать. Щоправда, вони дізнаються й так. Але ж саме на сусідів, точніше — на одного, трошки-трошки, але таки розраховував Михайло, а може, це просто була його маленька фантазія. Жив на тому, що й Проня, кутку трохи старший за Михайла чоловік, Семен Горб. Невеликого зросту, міцний, розбійний владчею. Нікого вельми не покривдив, нікого не покалічив, але його боялися. Бо — відчайдушний. Полізити в колодязь по мотузку за втопленим відром, яке перекинулося на дні догори денцем і його не зачепити ключкою, впіймати племінного жеребця, що одірвався і гасав по вулиці, фрискаючи копитами та косуючи вогненними очима, влаштувати засідку на вовка — кликали Семена. Знали, що потроху браконьєрствує, потроху краде в колгоспі, але зв'язуватися з ним боялися. Та й упіймати Семена було непросто. Й так сталося, що Семен Горб упіймався. Нагилів возяру соснини, їхав через твані й застряв у них. Намагаючись вирятувати воза, підклав під колеса корчики, підважив драбини плечима, й віз осів. Зненацька осів так глибоко, що затиснув Семена між колесом і підтокою. Як він туди всунувся, хтозна, але пролежав вчавлений у глей півдоби і, якби не нагодився Михайло, загинув би. Михайло не тільки вигріб його з-під воза, а й не заявив за крадену соснину. Хтозна, що йому завадило: те, що Семен і так дістав покару, що той тримався незвичайно мужньо, не кричав на поміч, а вирятований, не дякував уклінно, а лише по кількох днях сказав Михайлові:

— За мною боржок. Якщо вдасться — розплачуся.

Він не пропонував Михайлові ні вперати город, ні привезти дров, сподівався відплатити рівною мірою.

Вже за окупації вони зустрічалися кілька разів. І от одного разу Семен ще раз натякнув, що може стати Михайлові в пригоді. Натякав на те, що Михайло — комуніст, і, можливо, йому буде потрібна якась поміч. Михайло навіть подумав, чи не спробувати залучити Семена до підпільної роботи. Мабуть, Семен не погодиться. Але те, що в кінці розмови сказав Семен, теж пам'ятав. У Семена — дві гвинтівки, і гранати, й цинковки з патронами — цілий арсенал. «Можу поділитися». Семенів арсенал йому поки що не знадобився, а от коли б Семен заліг за шельюгами під лісом... Адже з дому Михайла поліцаї повезуть навпрошки, полем. І якби Семен вистрілив хоч раз... Звалив коня чи хоч налякав... Йому б тільки натякнути... Якби вдалося Проні заскочити до нього хоч на хвильку... Живе через три хати... І є до лісу пряма стежка... А ще дуже сподівався, що його побачить сам Семен Горб.

Але все це швидше було фантазією, химерною грою уяви.

Кіньми правив поліцай у чухях. Пристяжний, на самому початку скуштувавши лозипи, налягав на шлею, і віз ішов трохи бока, й дорога летіла під воза, аж мигтіло в очах.

23

Віра бігла дорогою, і серце їй стукотіло в грудях. Вона сама не знала, чого бігла сюди. Просто їй більше не було куди податися, Женько не допоможе нічим, він буде радий Михайловому арешту — вигляду не покаже, але насправді зрадіє, — тих хлопців, про яких розповідав Михайло, Сергія і Миколу, вона не знала. Через те бігла до Проні. Може, в неї є якісь впливові родичі в поліції або старостаті, може, Проня попросить когось сама — дружина ж, їй повірять, її послухають. Скаже, що переходував в неї, приходив до неї...

Сіре, з схожими на витіпані мички пасмами небо висіло низько, здавалося, ті пасма зачіпаються за верховіття тополь. Почало мрячити, але Віра не помічала того. Її обличчя горіло полум'ям, і горіло в грудях, і вона трималася за них руками. Один біль пересилював другий. Прошина хата була передостання. Це вона знала. Проня стояла в сінях і накладала в чавун дрібну картоплю. Віра вбігла у

відчинені двері й трохи не налетіла на неї. Вони стояли одна навпроти одної, Віра — захекана, до краю розтривожена, злякана, їй навіть думка не майнула в голові про Проню як про суперницю; Проня ж була здивована й вицікувально мовчала.

— Вони схопили його, — видихнула Віра й обіперлася об лутку дверей. — Треба щось робити.

— Кого? — запитала Проня і в одну мить зрозуміла все, навіть здогадалася, хто така оця чорнява дівчина. — Коли вони його взяли? — А сама теж чомусь почала важко дихати й стала біла, як полотно. Страх увійшов у неї гострим ножем. А десь на дні серця звинулася злість на цю красиву дівчину, адже прибігла тільки тоді, коли з Михайлом сталося лихо й, певно, через неї. Водила за собою, штовхнула під ворожі дула. Проте стрималася. Й тількино хотіла запропонувати дівчині зайти до хати, як на вулиці почувся стукіт коліс. Віра почула його теж, оглянулася й сполотніла не менше, ніж Проня.

— Вони везуть його сюди!

Заціпеніли обидві, а тоді Проня з хряпотом причинила двері.

— Тікай!

І сама зрозуміла, що вже тікати нікуди. Думка заметалася, думка билася, як птах у клітці. Проня злякалася ще дужче, їй здалося, якщо тут пайдуть ще й Віру, буде зовсім погано. Сховати її на горищі? Сама ж віднесла в хлів драбину...

У снігах стояв півморок — світло пробивалося тільки в малецьке над жорнами віконечко, й були вони напаковані всіляким домашнім скарбом. Коли відщипнули комору, то стару скриню, кадібці, мішки з пашнею і мливом повтягали сюди. Два мішки стояли під стіною, над ними на вбитих у стіну цвяхах висіли старі кожухи, піджаки, плащі і навіть кирея... Проня відгорнула кирею, прошепотіла:

— Ставай сюди, просто в мішок.

Вже звикла до миттєвих дій, Віра стала ногами в мішок, притиснулася до стінки. Проня прикрила її киреєю.

А на ганку вже гупотіли кроки.

Проня вскочила до хати, одразу ж брязнула клямка, й незнайомий голос мовив у снігах:

— Тільки ж... Ти мене знаєш.

Через поріг ступило двоє — Михайло та Федот Короткий. Решта поліцаїв залишились у дворі. Короткий тримав наведений на Михайла револьвер.

— Ось... Дожилася... Привели до тебе під дулом...

Проня чи й чула його слова. В її серці щось спалахнуло, щось скрикнуло й обпекло, і вона скрикнула сама, кинулась до Михайла, але її зупинив владним окриком Короткий:

— Не можна! Назад!

— Заспокойся, Проню,— сказав Михайло.— Я ось ішов до них... А вони не вірять. Перестріли.

Його кругле з білими бровами, білим, як льон, чубом, що вибився з-під кашкета, обличчя було спокійне, тільки трохи зболене й водночас сторожке. Знала Михайла добре, одразу вхопила ту сторожкість, яка ховалася за зовнішньою м'якістю, навіть байдужістю.

— Не розмузикувать. Швидше! — поквапив Короткий.

— Та дай хоч оговтатись. І не держи перед моїми очима пукавку,— гримнув Михайло й собі, зняв та кинув на спинку стільця плащ.— Просто злість бере... Скільки пива в одному кіоску випили... Навіть до дівчат колись разом ходили...

Він присипляв пильність начальника поліції, а той, однак, не опускав револьвер, хоч і сів на лаву. Михайло ступив до столу, взяв з-під рушника окраєць, одкусив.

— Проню, внеси мені переодягнутися. Білизну...

— Переодягатися будеш тут! — сказав Короткий.

— А то де ще? На піч полізу,— знову обурився Михайло.— І приготуй якогось сидора... Хліба там, сухарів. Сухарі під жорнами.

Він ризикував страшенно. Але знав — це його останній шанс. Проня повинна зрозуміти, вона кмітлива, та й тайничок під жорнами він їй показував.

— У мене є пампушки,— сказала Проня. Вона вийшла в сіни й за хвилину вернула з білизною в руках.

— Дай сюди,— вихопив у неї білизну Короткий, перецупавши її, кинув на ослін.— Переодягайся.

Михайло зів'яв: Проня не зможе покласти револьвер до кишені. Якщо Короткий обмацав білизну, то одяг промацає до рубчика. Отже, все. Повільно почав розстібати гудзики. Аж тепер Короткий опустив револьвер. Чи втомилася рука, чи зняковів, побачивши Михайла голого. Голый Михайло здавався йому не страшний.

Проня ходила, неначе по лезу ножа. Дві смертельні небезпеки, що йшли від двох людей, чаїлися в її хаті. Підходила до Михайла і вмирало серце, проходила повз мішки, й воно починало битися як навіжене. А їй же треба

щось зробити... Йй треба допомогти Михайлові. Інакше йому смерть. А без нього — і йй. Лише про це зараз думала.

Михайло одягнув сорочку, штани, всунув руки в рукави трохи кудуватого піджака. В ньому він одружувався. В оцій петельці стриміла квітка. Михайло потримав у руках хлібину, поклав знову на стіл.

— Хлібини, мабуть, я не братиму. Візьму тільки пампушки та сухарі.

У хаті спочило ще дужче. Вже плюскотіло біля призьби — вода збігала зі стріхи. Короткий зайорзав на лаві. Тепер вони намокнуть. Послухався дурнів. Може, закликати їх до хати та пересидіти дощ?

Він скосив через плече очі на вікно. Цієї миті вистачило Михайлові, щоб покласти з полумиска до правої кишені револьвер. Кишеня одразу поважчала, Михайлові аж якось крутнулося в грудях — вихопити револьвер і вистрілити Короткому в голову. Але тоді поліцаї не випустять його з хати, покличуть підмогу. Отже, лишається план, який надумав ще в конторі.

— Ну, Проню, прощай, — сказав Михайло.

Проня, що стояла біля печі, заголосила. Короткий штовхнув його дулом револьвера в плече.

— Дай попрощатися, Федоте, — приречено, прохально мовив Михайло.

— Пішов!

— Ех, і чоловік ти... — мовби з серця махнув рукою, ступив у темні сіни.

Тримаючи револьвер дулом униз, Короткий теж ступив за ним. Вироблена од дитинства звичка несамохить спрямувала його увагу праворуч — там од віку в усіх селянських хатах розтановані двері, — й він прогавив мить, у яку Михайло рвонувся прямо. А той, ударом руки відкинувши заціпку, ступив просто в сад, щосили метнувшись поза комірку. Двері вдарили Короткого, що скочив за ним, по лівій руці, начальник поліції завив од болю, йому запаморочився світ, і він тричі вистрілив услід Михайлові. Один раз, на бігу, вистрілив у відповідь Михайло. А коли Короткому трохи розвиднілося в очах, він побачив перед собою на кущі порічок синій плащ. І Проня, котра побігла на постріли, теж побачила біля самої землі плащ, але її напружена, обпечена страхом уява прийняла той плащ за Михайла, й вона рвонулася поперед Короткого, трохи не вбивши його з ніг, заголосила й заступила Короткому вид-

нокіл, оглушила його плачем. У наступну хвилину вона збагнула, що це тільки плащ, її серце спалахнуло радістю, й вона закричала щосили в затканий дощовою імлюю сад:

— Тікай, Михайле, тікай!

Короткий ударив її лівою рукою по голові, зі злості вистрілив угору. До нього бігли поліцаї. Диво, але перші постріли ввели їх в оману, їм здалося, що стріляють або в хаті, або в сінях, і вони всі натовпом побігли в хату. Вони могли побачити Михайла тільки тоді, коли він вискакував з сіней, але в ту мить ніхто не дивився в той бік, а далі його заховав хлівець. Вони тупотіли довкола Короткого, гикали, хекали, вогдили по саду гвинтівками:

— Що? Де він?

— Йолопи. Ідіоти! Я вам що казав!

— Сам випустив...— буркнув хтось і вмовк, бо Короткий вимахував наганом і ошкірився, аж клацнули зуби.

— Зловимо,— впевнено сказав інший поліцай.— Куди він подінеться?..

...Подітися справді було нікуди. За городом починалося поле, й було воно рівне, як стіл. Щоправда, неподалік від городів видніла невелика кругла оаза — польове озерце, поросле кущами верболозу. Але шукати там прихистку було просто безглуздя. В кінці городу чубами докупя, ожередикамп стояло кукурудзиння, в одному з цих і сидів Михайло. Він осягнув ненадійність свого захистку й майже не сподівався на успіх втечі. Зважував усе й роззирався з важким спокоем, вже розум холодно й страшно означив останній рубіж власного буття, й тільки серце, якісь неясні сили не згоджуються з тим, шукають рятунку. Серце сповнювала холодна важка відвага. Вона завжди таїлася в ньому, Михайлові була невідома ота шалена хоробрість, коли серце скипає вмить, коли червоні безумні сили несуть людину проти всіх страхів світу, кидають її на багнети, і тоді хоробрість вмирає разом з людиною або перегорає на попіл. Михайло завжди володів собою і вже знав, що вистоїть в найчорнішу хвилину і буде боротися до останнього.

Сіяв дощ. По стерні за городами ходили чорні граки, підлітали на кілька метрів, знову сідали, вишукували якийсь корм, за щось сварилися.

Михайло влаштувався зручніше. Він сидів обличчям до власного обійстя, в ліву руку од нього тяглися городи, трохи вище од них — садки сусідів. Мокрі, темні осінні садки,

вже наполовину обчухрані вітрами. Можна б спробувати сховатися там, але Михайло розумів, що поліцаї ось-ось вийдуть на город і побачать його. Та й ніде заховатися в тих садках. І немає йому зараз сховку в усьому світі.

Через латані, городні ворітчатка поліцаї вийшли на город, зупинилися під хлівом. Всі шестеро: п'ятеро з гвинтівками, один з револьвером. Михайло їх добре бачив. Вони гомоніли між собою, поглядали в поле — на кущі понад озеречком. Певно, іншого їй подумати не могли — втікач там. Черідкою рушили ліворуч, до дороги, яка бігла в поле й пролягала понад озерцем. І тоді з горба, з вулиці пролунав голос:

— Він туди не тікав, я бачив. Він десь тут.— На вулиці, накинувши на голову та плечі вивернутий кобкою мішок, стояв кропив'янський староста Терпило, що жив по сусідству. Поліцаї зупинилися. Знову загомоніли, замахали руками. Вони знали, що Михайло озбросний, і не поспішали притьма шукати його. Очевидно, сперечалися, куди іти: до садків чи до кукурудзи. Михайло припишк, несамохіть стиснув колодочку револьвера. В барабані револьвера — п'ять патронів. Михайло розумів: йому треба не виказати себе, інакше поліцаї розстріляють його в одну мить. Кукурудзяний курінь, у якому сидів, був просторий і гаразд прикривав його. Добрих куренів наставила Проня, ще й сосяшиничням їх пообставляла й подекуди позв'язувала вгорі за чуба — щоб не позносив вітер, щоб стебло гарно висохло. Зимом вони ріжуть його січкарнею і доміщують у солом'яну січку. Солому і кукурудзу на січку ріжуть толокою, по п'ять-шість дворів, по черзі. Либонь, йому вже не чути скрекоту січкарні й веселих голосів у дворі. А Проня — молодець, не розгубилася...

Зненацька поліцаї стали в шеренгу, від неї відокремився один, примкнув до гвинтівки багнет і, важко ступаючи, грузнучи на грядках, повільно пішов до крайнього від дороги кукурудзяного куреня. Всі інші підвели гвинтівки. Михайлові гаряче запекло в грудях — знизу вгору, неначе там провели чимось гострим, він прищулювся, несамохіть посунувся до задньої стінки куреня, аж небезпечно зашаруділо кукурудзиння. В дірки перед собою бачив і п'ятьох поліцаїв на горі, і шостого, що йшов до кукурудзи. Проні в дворі вже не було, поліцаї загнали її до хати, пригрозивши гвинтівками. Поліцай з примкненим до гвинтівки багнетом підійшов до першої купи й штрихнув купу багнетом. Купа впала. Це був той самий поліцай, котрий

казав, що він і сам «дожене Михайла до Берліна». Міцний, широкоплечий, у зеленому червоноармійському півпальті, синіх галіфе, високих чоботях, він ішов і широко, важко ширяв багнетом. Проте, певно, і його змагав страх, бо незабаром почав поспішати, ширяв багнетом коротко, швидко. Деякі курені падали на землю зовсім, розсипалися, інші тільки осідали. Михайло пружинисто підібгав під себе ліву ногу, похилився вправо, ледь виставивши ліву руку вперед. Він вирішив схопити гвинтівку за багнет, вистрілити в поліцаїв з револьвера. А тоді спробувати тікати. Якщо поліцаї не повалять його одразу, побіжить перебіжками, з гвинтівкою він не підпустить їх до себе близько.

Впала ще одна купа кукурудзиння. І все в Михайлові напружилось до останньої межі, і стало в грудях гостре осердя, важке, але спрямоване вістрям кудись назовні, й відлетіли всі думки — тільки на мить у них майнули Віра і Проня, й чітко, повільно стукотіло в скроні, здавалося, хтось притулив годинник, і він відраховує останні секунди життя. Холодно зашамотіло кукурудзиння, й він упав, притиснувся до землі під ним, незручно вивернувши в лівий бік погу. Це сталося вмить, несподівано, він не складав такого плану, не збирався падати на землю. А тепер упав, і лежав на землі, і в щілину між мокрим, шорстким, мовби іржавим, кукурудзяним листям бачив краєчок хліва на горбі й поліцаїв під ним. Поліцаїв з багнетом він не бачив, тільки чув, як ліворуч від нього шамотять кукурудзиння й гупотять кроки. Він аж не вірив, що його не помітили. Поки що не помітили. І він лежав, і серце било в землю, било в глибіню і аж десь там гасли його удари. А може, вони пробивали землю наскрізь! Поліцаї знову загалакали, зламали стрій, посунули попід хлівом. Лівою рукою Михайло одсунув з обличчя кукурудзяний листок: поліцаї йшли до садків. А дощ набирив сили, вже сіяв немов крізь решето, й поліцаї піднімали коміри шинелей. Тепер вони стояли до Михайла спинами, і він бачив їх немов за хисткою завісою. Подумав: це найсприятливіший момент до втечі. Поліцаї ще вернуться сюди, переріють кожну купу, перештрикають багнетами. Вони шукатимуть його до вечора.

Поки йде дощ, поки його не бачить з вулиці Терпило, він одповзе назад, до межі, а далі розпругою попід межею — вона глибока — до садка під власною хатою.

Обережно спустивши курок, заховавши наган до кишені піджака, поповз по мокрій землі. Вона промокла неглибоко, і його пальці вивертали нагору суху порохняву, яка одразу ж темніла...

Повз і повз, і піт змішувався з дощем, і земля остуджувала тіло, вливала в нього силу. Ще не прийшов їй час прийняти його. До отого он куща, до отієї вишні, до тину... Так він здолав неймовірно довгу путь од кукурудзиння до кущів смородини, вишняку, поміж холодних мокрих галузок, по жовтому, сірому, червоному листі проліз попід чагарником, а далі поза хатою, де росли старі замшавілі сливи, вибрався до тину, що над дорогою. Аж тут у ньому зродилася якась падія на порятунок. Лежав, уткнувшись обличчям в мокре, що повипручувалося з землі, коріння в'язовника, важко дихав, роздумував, що робити далі. От якби перебратися на той бік вулиці! Хата була відгороджена від вулиці тином — кострубатим, нерівним, плели його вдвох з Пронею, від сусідських городів — огорожею з лат. Сусідські хати по той бік вулиці теж відгороджені тином.

Михайло посунувся під латами на сусідський город, проліз трохи вперед, виглянув на вулицю. В кінці її, там, де вона перехрещувалася з іншою вулицею, Новаківською, в дощовій імлі маячила постать. Очевидно, то стовбичив староста, допомагав поліцаям. Він може помітити Михайла, коли той перебігатиме вулицю, але доводилося ще раз кидати себе на хисткі терези ризику. Перечекавши мить, зібравшись з силою, Михайло згинці перемахнув вулицю. Впав під тином і поповз. З того боку огорожі пошпелелися чагарі малини, кущі вибуяли, їх давно не розріджували, не пересаджували, здичавіле пагіння перло через межу. Вибравши найглухіше місце, Михайло ліг в ямку під межею й притих. Згрібав буре опале листя, синав на себе. Якась сила штовхнула його до втечі далі. Хотілося зірватися на ноги й бігти в поле до синьої смужки хвойнику, яка ледве мріла й навіть не мріла, а тільки вгадувалася в дощовій імлі. Можна було спробувати заповзти в сусідський двір, забитись десь під колоди, залізти в засторонки чи на вишки. Але він і так вже двічі випробував долю. Тікати в поле — несосвітенна дурниця, а у дворі бігає на ланцюзі пес, одразу викаже гавкотом. Отож залишилося вбуравитись у землю, в листя й покластися на долю, на дощ, на нерозважливість поліцаїв.

Поліцаї шукали Михайла майже до вечора. Шукали самі, шукали з підмогою, яка приїхала з Петрової Дівиці на двох підводах. Обдивилися всі садки до кінця вулиці (далі Михайло податися не міг, так запевняв староста, що патрулював на перехресті і бачив увесь пустир), перетрусили сіно та збіжжя по клунях та хлівах, обнишпорили всі горища, зазілля, але так і не знайшли партизана. Ходили до озерця, перекидали багнетами кукурудзиння, вчинили обшук у Прониній хаті. На той час Віра вибралася з-під кожухів і пішла вулицею в бік Петрової Дівиці, староста, повз котрого вона пройшла, її не знав і не зупинив. Вже пізніше, по тому, як розповів Короткому, що од поля пройшла дівчина, начальник поліції ошаленів, кинувся в погоню, але Віру не наздогнав. Нічого не знайшла поліція в Прониній хаті. Повикидали на вулицю Михайлову одягу — костюми, сорочки, галіфе — Короткий сам порубав на дровітні, забрав деякі фотокартки, папери, посадовили на воза Проню й польовою дорогою повезли на Петрову Дівицю. На возі сиділо ще троє поліцаїв, один правив кіньми, двоє, натомлені, поклавши на сіно гвинтівки, куняли, позвішували з полудрабків ноги. З неба так само сіявся нудний дощ. Проня теж почувалася втомленою, розбитою. Обіч пливли сірі стерні, й пливло, опливало щось з душі, а щось інше напливало, так тривожно, зболено вона не малася ще ніколи. Обіп'яла мішком плечі, вгрузла поглядом у землю, волокла свою думу, як чорну скибу. Орала, переорювала прожите з Михайлом, засівала, а воно то сходило, то вилягало під вітром. Михайло врятувався. Вони не знайшли його. Вона сама не знала, куди він подівся, але тепер їм ушіймати його зась. Він буде обережний, знає, що за ним полкують. Врятувався він... і та дівчина врятувалася. Як її звати? Вони тепер знову зйдуться. Горе мені, нещасній, горенько! Врятувала на свою біду. І за це заплатить тяжко.

Вона ще не знала, куди її везуть, здогадалася, що буде їй там погано, що зазнає катівницьких мук, але не дуже боялася того. Їй думала про те мало. Її думка верталася до тих двох — до Михайла і Віри, — пекла мозок. І щось їй стиснулося в серці. Їй тонесенька голочка увійшла туди, і стало їй тоскно та тужно, аж вона, сама того не помітивши, тихенько заквилила.

На мить пробудився поруч поліцай, потер нога об ногу — чуня об чуню, сказав:

— Ти чого... Ще рано... Ось привеземо... Було б не виходити за комуніста. Бач яка! — Подивився на неї злими, натомленими, червоними од вітру очима й закуняв знову.

Аж тепер Проня реально уявила, куди її везуть. У Петровій Дівці та в довколишніх селах вже давно позаарештовували комуністів і їхні сім'ї і повивозили кудись, мовби в західні землі, а люди гомоніли, що доїхали вони лише до Щупакових глиниць. В їхнє село вернулася з них лише одна, колишня дружина голови сільради, Ольга, але була трохи несповна, всі казали, що відбили їй пам'ять у підвалах, а випустили на пострах іншим. Декотрі стверджували, буцім вона вилізла з глиниць, бо й прийшла вся в червоній сукровиці, у порваній одежі. Якась іскорка в пам'яті привела її в рідне село, але далі іскорка згасла, нещасна жінка сиділа на лежанці в своїй сестри й повторувала одні й ті ж слова: «Жито цвіте. Жито цвіте». «То воно зацвіло в її голові», — сказав місцевий поліцай Тихін Ушир, але Ольгу не зачепив, ще й порадив Ольжиній сестрі: «Ти її на вулицю не выпускай. Німці... таких стріляють. У них це — не положено. В Полтаві вистріляли всіх». Проня пригадала все те, їй здалося, що вона входить у якусь темпу яму, довкола — широке поле, а її стисло щось з усіх боків, і немає їй просвіту, немає життя. Проні стало нікода себе й захотілося вмерти.

Вони саме проїжджали повз соняшниковий лан. Соняшники стояли незрізані, почорнілі, пожухлі, покльовані горобцями, яких і зараз пурхали зграї. З лісу назустріч котилися запряжені волами вози з сіном, мокрі погоничі ступали збоку, подвхоували батогами. Воли чули село, теплу почівлю, налягали дружно, скрипіли ярма, скрипіли вози, шелестіло соняшничиння, об яке, розминаючись, черкали сіном паровиці. Люди їхали додому, в тепло, в затишок рідної хати. Якась дивовижна сила — життя чи смерті — підштовхнула Проню й кинула в соняшничиння. Вона бігла, ламалися й валилися висохлі соняшникові стовбури, а ноги були важкі, неначе ступаки, не слухали її. Вона дріботіла, зашпортувалася й чула, як позаду вдарили постріли, але їй здалося, що стріляли десь далеко-далеко, й вона не боялася того. Вона хотіла, щоб її вразила куля, вразила на смерть і з тим сліпучим ударом одійшло б усе — і її страждання, і її любов, і муки, які чекають на неї попереду. І знову двічі гупнуло позаду, так само глухо й далеко, і вона побігла швидше, вже майже летіла, — так їй здавалося... І ще здавалося, що вже втекла, як нараз щось

тріснуло їй у вухах, зовсім близько зашамотіло соняшничиння, й хрипкий з натуги та люті голос закричав:

— ...мать... Зупинися, бо вб'ю.

Вона не зупинилася, а поліцай біг назирці й незабаром наздогнав, ударив прикладом межі плечі.

Проня зойкнула і впала на землю.

24

Проню привезли в Петрову Дівичю і повели по викладеній цеглою доріжці до двоповерхового будинку — одного з небагатьох у колишньому райцентрі. Проня пам'ятала: на першому поверсі будинку колись містилася крамниця, найбільша в районі, спродавши на базарі квасолу і соняшник, вони з матір'ю заходили сюди, і мати, накупивши сірників, мила та солі, купляла їй, Проні, солодкі косинці з хрумкою шкірочкою — мікадки, — й маленькі прозорі цукерки, які в них у селі називали «лампа-се», насправді ж вони називалися якось інакше. Підтримуючи за комір жакета, поліцай звів її по вищерблених, теж з червоної цегли, сходах униз, у підвал, освітлений газовою лампою. В кутку купця коридора підвівся із стільця поліцай з пов'язкою на рукаві, відсунув на важких, оббитих металевими штабами дверях засув, бликнув очима:

— Заходь.

Проня вступила до низенької заграбованої кам'яниці. Позаду бризнув засув. Кам'яниця була маленька, з чималим, перекресленим ґратами вікном під стелею — мабуть, колись тут зберігали крам, — сірий день ще не погас, вікно виходило на захід, і в кам'яниці панував присмерк. У протилежному од дверей кутку по підлозі проходило коліно чималої труби — вона виходила з однієї стіни і ховалася в іншій — на ній, попідкладавши під себе фуфайки, сиділо двоє дядьків, один був бородатий, на обличчі другого, на правій, освітленій щоці виднілися садна. Дядьки курили одну цигарку, затягалися по черзі. Вони мали понурий вигляд, на Проню майже не дивилися. Вона опустилася просто на підлогу. Почувала смертельну втому. Таку важку, глибоку, що не могла звести голови. Хотілося провалитися на дно тієї втоми, як на дно глибокої криниці, й залишитися там назавжди. Десь на поверхні втоми-криниці зринали тіні — Михайла і тієї дівчини, її суперниці, й були вони майже за берегами її свідомості, її пам'яті, любові і ненависті. Цей день випив з неї снагу,

поки поліцаї шукали Михайла, вона стільки передумала, стільки пережила, що з серця витекла вся сила, й стало воно, як грудка жувелиці.

— Жінку до нас,— сказав бородатий.— Видать, в усіх камерах самі мужчини.— Й звернувся до Проні.— Ти звідки будеш?

— Воно тобі треба,— застережливо мовив той, що з саднами.— Тобі мало свого.

— То, мо', од чогось застерегти... Од тої ж шинелі...

— Ти себе застережи.

Дядьки забубоніли тихо, і Проня не вслухалася в їхню мову, втома гнула її до підлоги. Й вона не опиралася, лягла біля дверей, приплющила очі, й побігли перед нею сухі поморщені соняшники, вдарили з далекого далеку глухі постріли, і заскрипіли ярма, підбрали її сіновози, поклали на сіно й повезли до села. Сіре небо пливло над головою, а в серце напливала щемпа жалість до самої себе і радість за Михайла, який врятувався. І раптом її мовби щось підкинуло, вона майже пробудилася,— куди він утік? До кого? — на сіно виліз і сів поруч схожий на крука дядько в мокрій киреї, хвицьнув довгим батоном: «Соб, мурій, соб», і знову знайомо, заспокійливо заскрипіли ярма, воли повезли її кудись далеко-далеко, звідки не хотілося вертатися. Вона не знала, чи довго спала. Її будили, торсали за плечі, вона сіла, по-дитячому потерла кулаками очі, й, поки терла, все встало в пам'яті, відлетіла втома, і якась болюча злість наповнила її. В камері стояла глуха темінь, а з підвального коридора падало червонувате світло, розповзалось по кутках.

— Вставай, ходімо!

Вона підвелася й пішла з низеньким, що дивно, немов після контузії, кидав головою, поліцаєм у кінець підземного коридора. Поліцай відступив убік, штовхнув вузенькі двері.

— Заходь.

Довга кімната була освітлена великою мідною лампою, що стояла вгорі на лутці забитого дошками вікна. За присунутим одним боком до стіни столом сидів лисий, худорлявий чоловік з широко поставленими очима на вилицюватому обличчі. Він був зодягнений у синю сукняну гімнастерку, підперезану широким ремінним паском, та німецьке галіфе. Проні чомусь впали в очі його хрящуваті відстовбурчені вуха, вони рожево світилися проти лампи. В кінці кімнати, вгорі, проходила труба парового опалення

(з неї звисали якісь мотузки). В кутку, схилившись на оберті об коліна руки, сидів ще один чоловік, його обличчя не було видно, відсвічувала тільки жовтувата лисина з нечесаними пучками волосся.

— Сідай,— наказав той, що стояв біля столу (пізніше Проня довідалася, що це був слідчий).

У його очах застигла порожнеча, десь з її глибини проглядали втома й байдужість, мабуть, йому хотілося якомога швидше покінчити з допитом, зачинитися в теплій кімнаті, відкоркувати пляшку німецького шнапсу, простягнути до теплої лежанки ноги, затягнутися сигаретою. Будь-який опір наперед дратував його, бо віддаляв від лежанки та пляшки.

— Я сказав — сядь! — мовив з притиском.

Проня опустила на стілець.

— Ти завирила перед владою,— втупився в неї порожніми очима слідчий, але тепер на їхніх денцях кругліло по олов'яній горошинці,— бо переховувала і допомагала своєму бандитові-чоловіку.

Останні слова різонули Проню, їй стало аж смішно, що вони називають бандитом Михайла, котрий і курки не міг зарізати, різала завжди Пронина мати. Їй пригадалася їхня остання ніч у чужій хаті, і його задумане випувате обличчя, й такі ж випуваті нестоці, і запекло в серці, й вона майже з презирством подивилася на чоловіка з відстовбурченими вухами. Що він знає про Михайла, що він знає про неї, за кого має її, пропонуючи видати Михайла і обіцяючи за це відпустити її? І враз вона подумала, що не знає, де Михайло, він жодного разу навіть не налякнун про свій сховок. Під серцем ворухнулася образа, й щось схоже на сором, сором за те, що вона насправді не знає, де живе її чоловік. Вона міцно стиснула губи, дивилася в підлогу.

— Я не люблю, коли мовчать,— сказав слідчий жерстяним голосом. У крижаній порожнечі його очей загорілися дві жовті риски.— Тут говорять усі. Всі без винятку.

— А що я скажу? Я його не бачила два місяці. Він жодного разу не приходив,— мовби зізнаючись у чомусь негарному, мовила Проня.

— Ми маємо точні дані. Якось наші люди чекали на нього на твоєму дворі, але він чомусь не зайшов до хати.

— Коли знаєте, чого ж тоді запитуєте?

Проня не почувала страху. Глухе цегляне підземелля не

лякало її. Раніше, коли, бувало, іноді думала про те, що її можуть заарештувати і допитувати, отерпала, боялася крові, боялася всього невідомого, але зараз перед нею сидів звичайний чоловік, ще й з смішними хрящуватими вухами, і їй не було страшно. Вона не зробила нічого поганого, не вкрала, не вбила, вона лише захищала свою татуню, захищала Михайла, якого любила і за якого страждала. Вона побачила себе його очима — заарештовану за нього, в цегляному мішку. Йї жертвний вогонь загорівся їй у грудях. Та дівчина, тільки-но поліцаї схопили Михайла, прибігла до неї, вона зрозуміла, відчула, що тільки вона, Проня, має на нього право, тільки вона зможе його врятувати. І вона врятувала. Поклала в полумисок з пампушками револьвер, а тоді заступила його од Короткого. Вона йшла за нього на смертельний ризик, приймала муку, і яку більшу муку проти тебе могли завдати їй ці люди! Проня презирливо склала губи й мовчала. Слідчий стукав ребром долоні по столу, погрожував, а вона мовчала. Слідчий стукав дужче й дужче, рука йому боліла, й він лютував — він завжди роздратовував себе, аби заглушити все, що лишалося людського в його душі. Рвучко одчинив шухляду й виклав на стіл гумову трубку та канчук. Про призначення тих речей не можна було не здогадатися. Проня зиркнула на них й ще міцніше стиснула губи. Вона добре зрозуміла, що слідчий хоче її залякати.

— Ти зараз заговориш... Ми тобі розтулимо пельку... — осатаніло сказав слідчий... — Кіт, починай...

— А може, шеф, спочатку перевір її на електрику?..

«Кіт», «шеф», — якісь дивні назвиська», — майнуло в наївній Прониній голові, і в ту ж мить слідчий щось гаркнув у куток, і світ пропав з її очей. Щось шорстке, смердюче впало їй на голову, стисло, й вона відчула, що перекидається разом з стільцем на підлогу. Вже тоді вона довідалася, що це й була шинеля, на яку патякав бородатий дядько. Вони завинули в шинелю Пронину голову, й били її чимось колючим по ногах та руках, штовхали посаками чобіт, гамселили кулаками. Проня похлиналася в пітному жаркому смороді шинелі, відчувала, що може задихнутися зовсім, їй здавалося, що вона кудись невпинно провалюється, і вже не знала, де стіни, де двері кімнати, їй здавалося, що її вкинули на дно тісної ями й закопують живцем у землю. Мабуть, шинеля була призначена ще й гасити крик, проте Проня не кричала. Вони кату-

вали її, і хоч крик рвався їй з грудей, Проня зціпила зуби, вона кидала його кудись у невідомість, до Михайла, вона страждала за нього, і біль, який ломив їй тіло, не діставав до серця, вона приносила себе в жертву своєму коханню і трималася за нього, як за найбільшу надію в світі. Вона спопеляла пекучим болем і Михайла, проклинала його, проклинала в гарячому болі і, проклинаючи, підносилася над ним, топила в стражданні всі виплакані в ревності ночі, впивалася своєю мукою, й кати були безсилі вирвати з неї бодай слово, бодай зойк. Здивовані, її лисі мучителі дивилися на Проню, на змертвіле обличчя, на міцно стиснені губи й защеПЛені на грудях в неперборній зятятості руки.

— Ну, матимемо роботу...— сказав слідчий і вилаявся матірно. Взяв з підвіконня консервну бляшанку й хлюпнув водою їй в обличчя.

Проня розплющила очі. Подивилася на одну лису голову, на другу й не розчепила рук. Слідчий зрозумів, що нині допитувати цю жінку безглуздо. До камери зайшов німець. Високий, цибатий, як гусак, у новенькій формі, у високому сідластому кашкеті. На кокарді — дубове листя; темні петлиці, ще й якась зелена змійка на рукаві. Проня дивилася на нього знизу, як підбита пташина. Німець і слідчий заговорили по-чужинськи. Німець уважно подивився на Проню, знизав плечима, вийшов.

— Підведи,— наказав слідчий Котові.

Проня встала сама. А вже в камері не втрималася на ногах, впала на підлогу.

Коли зачинилися двері та затихли кроки, до неї на колінах підповз один з дядьків. Вона впізнала в ньому по голосу бородатого.

— Як же вони, іроди, тебе бідну... За що ж так?

— Сидір, вернися,— почувся з кутка свистячий шепіт.— Може, вони слухають під дверима...

— Ну й нехай слухають. Люди ж ми, чи хто.

Він вернувся до труби, приколінкував назад, підклав під Проню фуфайку. Хоч як обережно підсовував, але Проні немилосердно запекло в боці, й вона знову втратила свідомість.

Вночі бородатий пошепки повчав її:

— Я не знаю, за що вони тебе... А тільки... Ну, ти захищайся. Ти ж жінка. Хитруй. Але щоб, значця, не продати когось невинного, чесного. Хитруй, якщо, звичайно, можна. Ударся в сльози, в лемент. Скажи, що ти при надії...

Вона згадала поради бородатого, коли через день її підвісили на мотузках на трубі, їй різнуло плечі, руки затріщали в суглобах, і світ поплив з-перед очей. Вона кричала, плювала й лаялася, вона обзивала чорними словами своїх катів, а з ними й Михайла, який, мовляв, силоміць одружився на ній, бив її тирансько, а сам гуляв з іншими і ось тепер віється по світах з якоюсь хльоркою, а її віддав на муки вам, антихристам, гаспидам, людодідам, щоб вам ні вдень ні вночі не було добра. І йому також. І навіть коли поліцаї ловили його, вона, та дівка, бігала по вулиці та допомагала йому втекти, і тільки роззява поліцаї та дурень староста, повз котрого вона пройшла, нічого не втямили.

Слідчий сказав, що вона вигадує, але мотузки попустив, і вона стала на підлогу на всю ступню й повторила все спочатку, ще й сказала, нехай запитають у старости, та дівчина пройшла просто повз нього — і він не міг не бачити її. А що вона не бреше, що її колишній чоловік не хоче її бачити, підтвердив сам слідчий, адже й тієї ночі, про яку він розказував, Михайло так і не зайшов до хати.

Вона не вказувала Михайла, не продавала, вона казала те, чому він сам навчав її, тільки вигукувала те з пекучою злістю й справді в цю мить картала його за невірність і кликала подивитися на її страждання, її муки, її вірність. Звичайно, вона могла б щось таке розказати поліцаєм, що могло б навести їх на слід. Розказати про того красивого парубка з хвилястим чубом, якого Михайло прислав до неї, про землянки в лісі, про які проговорився — не розповів, а проговорився, вона це розуміла; про його намір навідати в селі двох своїх колишніх товаришів. Але вона змовчала про те. І по якомусь часові, вже знову сидячи на осліпцеві, розповіла вигадану вночі, після розмови з бородатим дядьком, байку, буцім Михайло тільки подавав їй знаки, залишаючи в умовному місці, на межі, камінці: один, два або три, й тоді вона на ту ніч, на яку вказував камінцями колишній чоловік, приносила в розпругу й приховувала кілька хлібин, шматок сала, ще там чогось, бо, мабуть, він блукає і ховається десь в лісах і йому нічого їсти. Вона приносить ті передачі, бо боїться, аби він не помстився їй, не прийшов уночі й не перекалічив або й не вбив. «Бо він такий». І в порожніх очах слідчого цемов скрес льодок недовіри й заіскрилася хижа цікавість.

— І часто він подає тобі ті знаки? — запалив цигарку,

пустив дим через відкопилену нижню губу, і його очі на мить сховалися.

— З'їсть те, що я покладаю, й приходить знову,— тепер вже вдавано наївно відказала Проня.

Те, що вона казала слідчому, не було до кінця вигадкою. Напочатку Михайло і справді домовлявся з нею, що подаватиме їй знаки грудочкою або камінчиком, який покладе на пеньок. Проте тільки раз використав ту свою таємничу сигналізацію. Потреба в ній відпала сама по собі, коли Василина Карпівна пішла до старшої дочки.

— І скільки разів на місяць?

— Разів два. А буває й частіше. Вони ж удвох... Їдять те, що я наготую.

У стражденній голубизні її очей зайнялися мстиві вогники. Слідчий вхопив їх, як хапає в жмені жарини з багаття змерзлий подорожній, вони й печуть і гріють, він дмухає на них — остуджує й розжокує — перекидає з долоні на долоню. То були правдиві вогники. І справдження Пронина ненависть до Віри, була то гаряча, то холодна, мов крига. Коли в її голові вибухала думка про Віру, спалахував вогонь, він горів доти, доки підкидала паливо розпалена уява. А потім її обіймала туга або зводилася в грудях гордість, й вона підносилася над суперницею: не була та дружиною й не буде, і по-справжньому любить Михайла тільки вона, Проня.

Слідчий задумався. Щось зважував, виважував, а сигарета диміла в його пальцях, і на кінці її нагорав стовпець попелу. Слідчий струсив той попіл просто на стіл.

— І ти справді так його ненавидиш?

— А за що ж мені його любити? — знову з викликом сказала Проня.— Я од нього добра не бачила й на стілецьки,— показала кінчик мізинця.

Клуб диму поплив під стелю. Сигарети лишилося на одну затяжку. Слідчий кинув її просто під стіл і наступив чоботом.

— А ти скажеш нашим людям, коли знову побачиш камінчики?

Проня нервово повела плечима:

— Може, він тепер і не прийде.

Слідчий закурив ще одну сигарету. Він вочевидь нервувал. Шия йому видовжилася, очі вшпилилися кудись по-верх Прониної голови.

— Не прийде тепер, прийде трохи пізніше.

— Не знаю,— знову повела плечима Проня й відвернулася.

— Це для тебе єдина можливість... довести владі, що ти не маєш нічого спільного з тими... Бо інакше... Та й справді... Був би він хоч до тебе... уважливий. Все одно попадеться. І тоді ти теж станеш в одвіті. А якщо допоможеш нам...— слідчий майже вмовляв Проню. Він купився на голубизну її зболених очей, на її жертвону безстрашність.— Ти жінка ще молода...

— Мені страшно,— прошепотіла Проня.

— Чого тобі боятися? Він тоді вже буде тобі не страшний. Та він і не знатиме. Й ніхто не знатиме. Зайдеш до старости, скажеш йому.

— Мабуть, він більше не прийде,— все ще, мовби, роздумувала, хоч вже ніби й погодилася Проня.

— Прийде,— впевнено сказав слідчий.— Ми тепер... Одним словом, од нього всі одхрещуватимуться. Йому буде нікуди подітися. Але ти все одно даси нам підписку...

Проня схилила голову, приречено мовчала. Як і всі інші сільські люди, вона неймовірно боялася всіляких підписаних папірців.

Шеф і Кіт непомітно переморгнулися.

25

Можливо, коли б їх нанести на карту, вони б виглядали просто сміховинно в своєму протиборстві — величезна територія окупованого фашистами Петродівицького району і маленький плацдармик Женькового подвір'я. Але не тільки Михайло розумів, що те протиборство не сміховинне, те розуміла й німецька окупаційна влада, адже не випадково по всьому району були розклеєні листівки з Михайловими портретами, і в тих листівках оповіщалося: кожен, хто вкаже на місце перебування цієї людини, одержить у винагороду від німецької влади п'ятдесят тисяч окупаційних марок, дві корови і десять гектарів землі, а кожен, хто переховає небезпечного злочинця бодай на годину, надасть йому притулок, буде розстріляний у власній хаті. Майже все, що було содіяно руками підпільників у Петровій Дівиці та ближніх селах, поліцаї приписали Михайлові. Всі спалені молотарки, зірвану водокачку на станції, побиті сепаратори в молочарнях, заклики і відозви до петродівчан. Михайлові і приємно було те, й брала скруха, що вони й досі не можуть вийти на людей, які

діють так розважливо й послідовно. Тут уже не важко було побачити систему. Але він поки що не міг намацати ніточки, щоб по ній дійти до тих людей. Він розумів: це дуже непросто, в ті перші дні оточення й розгрому впали жертвами сотні людей, поруйнувалися всі зв'язки. Тепер їх треба знаходити наново. Можливо, це навіть добре, що всі ті дії опору поліцаї приписують йому та його групі, вважають її великою і сильною. Тим часом всі інші бійці підпілля можуть працювати спокійно.

...Михайло на ослінці гострим скіском різав товсту папушу бакуну, долонею згортав тютюн на газету, в якій був власний портрет і грізне оголошення. Тютюн уже закрив до половини Михайлове обличчя, — воно здавалося суворим і якимсь незнайомим. Він довго розглядав його, усміхнувся. Ну ось... добився портрета в газеті. Заслужив високої честі. Можна пишатися... показувати дівчатам. Еге ж, показувати дівчатам...

Женькові здалося, що від газети повіяло холодним вітерцем, і той вітерець пронизував його наскрізь. Мабуть, той вітерець повівав не тільки з оголошення. Трохи вище в тій же газеті розповідалося про підготовку до німецького переможного параду на Красній площі у Москві, перераховувалися прізвища генералів, які першими вийдуть на неї, хто командуватиме парадом і хто його прийматиме. Отже, кінець. Один Михайло не бачить нічого... Та й він, мабуть, піднімає оцю хурделицю лише задля того, аби запорошити очі Вірі, аби закрутити їй голову. І, либонь, закрутив. Вчора Женько бачив, як вона розчісувалася Михайловим гребінцем. Михайло забув його на підвіконні, а вона взяла й довго водила по ньому пальчиками і лише по тому занурила в своє волосся. Неначе чаклувала чи творила молитву. Вона думала, що він нічого не бачить і нічого не розуміє... Й така була на її вустах усмішка, й така задумливість у очах, що він аж кулаки стиснув. Віра бачить в Михайлові хтозна-кого. А насправді всі оті Михайлові викрутки — зусилля комашки, яка силкується перекинути воза. Віз неухильно котиться і розчавить комашку і всіх інших комашок. Він, Женько, злегковажив теж. Хіба не бачив, яка то сила — німецьке військо. І він теж кидався жаром проти вітру. Кидається й зараз. О ні, він не боїться жару. Навіть любить погратися ним. Але коли те має смисл. А зараз він попав у підручні до цього білочубого Михайла й допомагає йому... заволодіти Вірою. Ві-

рою, задля якої ладен зробити все, що може зробити чоловік для жінки. Але поки поміж них стоїть Михайло...

Оця газета таїть для Михайла смертельну небезпеку. Але й для нього, Женька, теж. Звичайно, якби сталося так... Ні... Все переплелось, як у клубкові колючого дроту. Женько почував страшенну спустошеність. Він і раніше жив злетами, буйним шалом душі, і в такі хвилини йшов напівзасліп, й не було тоді сили, яка могла погамувати його. А потім наступало втихомиріння, дні лінивого спокою, й чиясь одне слово, один погляд збурювали його, як вітер молодого дуба сніжної днини. А нині в його душі — неначе на попелищі. Курять обгорілі пні, димить земля, і гіркий дим виїдає очі. Дим попереду, дим позаду. Й немає йому з ким порадитися про цю ось газету, про Михайла.

Йому непереборно кортіло з кимось поговорити. Бодай подратувати, як злого пса, власне серце, викликати в когось страх, а може, знайти й співчуття.

Женько не знав, яка сила повела його на Щиглишине подвір'я, чого шукав у Прониній хаті.

Розглядав фотокартки на стінах, надто довго стояв біля однієї, на якій Михайло був сфотографований у військовій формі. Зелена сорочка, червоні петлиці, на яких — три рубінові трикутнички, ледь насунутий на чоло кашкет з червоним околицем. Фотокартка кольорова, у них в районі перед війною таких робити не вміли.

У хаті пахло борщем і сушеними яблуками, було затишно і чисто, так затишно і чисто буває тільки в хатах українських жінок, чепурних і цнотливих, які приводять у відповідність з собою увесь той маленький світ, який їх оточує.

Проня сиділа на лежанці, притулившись спиною до компа, шила собі сорочку. Не відкладаючи шитва, здивовано поглядала на високого красивого парубка з хвилястим чубом. Вона знала, од кого той парубок прийшов. Але сьогодні він поводився трохи дивно, здавалося, хотів щось сказати й не сказав, ходив по хаті, неначе щось видивлявся, а тоді чомусь прикипів очима до Михайлової військової фотокартки. Мала б радіти посланцеві од Михайла, але вона не раділа. Над нею висіла гестапівська погроза й вимога донести на Михайла, Проня знала, що нізащо не викаже свого чоловіка, але оцеї гість чомусь страшенно хвилював її. Запитати в нього про Михайла, але, мабуть,

ліпше не питати, краще нічого й не знати. Тільки бути певною, що живий, в безпеці...

— Портрет робили з цієї фотокартки? — повільно повернувся на закаблуках Женько.

— Який портрет? — запитала Проня й відчула, як похололо під грудьми. Вона знала про оголошення в газеті, хоч і не бачила тієї газети, й переживала, і квиллила душею, оплакувала гірку Михайлову долю. Те оповіщення здавалося їй мовби створеним надлюдськими силами.

— Оцей,— виїняв з кишені і розгорнув газету Женько.

Проня впала очима на портрет і зчепила пальці рук у міцний замок, бо почувала, як сполохано вдарило серце і моторошний холод поповз униз, до живота. Ні, портрет був з іншого фото, не з того, що на стіні, воно лежало в прискринку, тож поліцаї взяли його вже після того, як заарештували її.

— Нема мені до того діла,— сказала й виїняла з-під газети шитво.

— П'ятдесят тисяч марок, дві корови і десять гектарів землі обіцяють німці...

— Чого ти прийшов? — підвела голову Проня.— Тобі щось треба?

— Мені — нічого,— несподівано зняковів Женько. Проня здогадувалася, що цей чоловік ніяковіє рідко, і неясна тривога знову пройшла по її серцю.

— Віш... у безпеці? Йому нічого не загрожує? — тихо запитала Проня.

Женько вловив хвилювання у її голосі й усміхнувся. Він подумав про те, що Проня щось приховує від нього, а може, й од Михайла, та й інакше б її не випустили, вона мала щось пообіцяти, укласти якусь таємну угоду з поліцією. Яку? Вона має донести на Михайла, коли він прийде до неї.

— Загрожує, так само, як і мені... і тій третій...

І враз дивовижна химера, яка весь час крутилася перед Прониним мисленим зором, розвіялася — так вітер розвіює туман, і ти бачиш, що то не дивовижні велетенські вози, не велети в білих кожухах, а звичайнісінькі куці та дерева.

— Отже, п'ятдесят тисяч — навціл? І по одній корові? — сказала вона й кинула шитво на лаву.

— Та ти що... Очманіла? — одсахнувся Женько...— Які корови?.. При чому тут корови?

— Гнат не винуват, і Хима не винна... Винувата хата, що пустила на ніч Гната... Я заявляю, ще й засвідчую, що сказав мені саме ти...

Женько звинувся, трохи не перекинув каганчика, що стояв на коминку.

— Що ти мелеш, ідіотка! Та, може, я... Я один дав притулок...

— Дав, а тепер злякався. Йди з моєї хати й не заявляйся більше.— Проня скочила на долівку, м'яко ступила вишитими валянками до Женька.— І покайся перед ним... Скажи, нехай іде від тебе... Бо зрадиш... Зрадиш все одно!

— От ідіотка... От ідіотка,— огризався Женько, відступаючи до порога.— Та я прийшов до тебе, щоб попередити.. І передати привіт.— Він остаточно заплутався, знизав плечима й, втягнувши в плечі голову, ступив у темні сіңці. Йому здалося, що в сіңцях па нього хтось чатує. Але то чатував на себе він сам. Він завдав собі па плечі оклунок з кукурудзою, яку буцімто міняв на просо, й швидко виїшов у липку ніч. Ступав важко, йому здавалося, що оклунок поважчав удвічі. Йому й справді щось давило на плечі, тисло на серце, він відбивався в думці від Прониних слів, відхрещувався від самого себе. А на плечах лежав мішок — кукурудза, яку буцімто піс міняти на просо. Адже він не збирався її міняти. Тоді для чого йшов? «Не я, то хтось інший»... Ні, ні, він не думав так. Це вона, ота дурепа, ота ідіотка вигадала. Він ще сьогодні запропонує Михайлові щось таке... Таке... Підпалити клуб або понсувати двигун у млині. Він знає, як туди пролізти і як поламати двигун.

Але те не втішало. Він думав, що Проня розкаже Михайлові, як він приходив до неї. І тоді...

Женька охонив розпач. І стало шкода себе. Бач, і Віра його не любить, обминає, як синиця сухе дерево. Такий він невдатний... Такий нещасний... Чи ж варто жити па світі. Якби він загинув, вона, може, зронила б хоч одну сльозу... На душі було порожньо, каламутно, гідко.

Він кинув у комірчину оклунок, з купи долот, молотків, іншого металевого брухту — такий вигадав сховок — вийняв револьвер. Довго роздивлявся його, мовби вперше бачив. Гірка крапля впала на серце. Йому знову стало шкода себе... Приклав револьвер до скроні, заплющив очі. По його щоках потекли сльози. Поволі натиснув на спуск. Курок глухо клацнув, він натиснув ще. Проклацав сім разів. І знову кинув його на купу залізачця. Витер рука-

вом сльози. Тепер у комірці стояло два Женьки. Один знав, що наган не заряджений, другий вдавав, що не знає цього. Другий розізлився на першого. Адже той, перший, од самого початку вів дитячу гру.

І все ж навіть того першого було шкода. Женько мстиво всміхнувся, вдарив носом по оклунку й вийшов з комірки.

26

Михайло не прийняв його поради. Млин ще був потрібний їм самим. Мали змолоти там пшеницю, щоб висидіти в лісі довгу зиму. Їм поталанило. Коли відступали наші війська, згоріла під лісом комора колгоспу «Промінь», на горбі лишилася стояти страшна чорна озія, й вітер доносив до села гіркий запах головешок. У коморі було чимало зерна, всі думали, що воно згоріло до тла. Але хтось докопався, що згорів тільки верхній шар, а під ним лежить, хоч і пройняте димом, неушкоджене зерно. Люди почали потихеньку носити пшеницю мішками. А що доводилося носити вночі, й загрозувала розстрілом комендантська година, то чорний бурт таує повільно, мало хто зважувався на той непевний промисел. Все те стало в пригоді Сергієві та Миколі, вони возили зерно маленьким двоколісним возиком і зсипали в яму покинутої сушарні клінкерного заводу. Дві ночі допомагав їх Михайло. Ліве колесо, хоч як його мастили, поскрипувало, й доводилося підважувати лівий край возика руками, майже нести. Хлопці збиралися одвезти пшеницю в млин, там працював Миколин дядько. Хлопці виявилися меткими. В підвалах технікуму знайшли розхитану друкарську машинку, і Віра наклацала одним пальцем листівку, в якій підпільники закликали не вірити в німецький парад на Красній площі, бо то все всуціль брехня, а також чинити окупантам опір, не здавати м'ясо й хліб.

Михайло порадив хлопцям влаштуватися на якусь службу, аби мати падайнні документи й не викликати підозри в поліції. Наймолодшому, Павлу, нещодавно виповнилося всього лиш чотирнадцять років, до того ж не вдався на зріст, мав вигляд бешкетного хлопчика й легко проникав у найменші шпарини, тинявся по станції, ходив у казарму, де стояли мадярські солдати, міняв на сигарети самогон та сало. Виніс з казарми кілька гранат та туший короткий багнет-кінджал. Саме Павла й послав Михайло в

Стару Комарівку до поранених червоноармійців, аби довідатися, коли вони зможуть перейти в ліс. Мали хлопці на оці ще кілька оточенців, «приймаків», пильно приглядалися до них, заводили розмови, а потім розповідали про все Михайлові.

Останнім часом Михайло все частіше почав думати про те, що приспів час подбати про власне майбутнє, а надто про майбутнє Віри. Їм постійно доводилося ховатися, остерегтися, а хіба можна в селищі остерегтися од сусідів? Та й вельми непевно вівся Жецько. То улесливий та добрий, то нахабний, насмішкуватий, те й знай викликає його на сварку. Починає сваритися з-за якоїсь дрібниці, надто в присутності Віри, й підштовхує, підштовхує невидимого камінчика до краю урвища, неймовірним зусиллям Михайлові вдається зупинити його. Нещодавно за однієї такої розмови помітив, які небезпечні в Жецька очі.— «Мда-а, німці, конешно, сволочі, але порядок тримати вміють. Ти подивися на їхнього солдата... Як у нього все припасовано. Або на офіцера. І згадай нашого. Мундир на німцех, як вилитий, погончики — акуратні, йде, як по струні... А наш набереться спиртяги, одпустить черезсідельник, аж сподні виглядають...» — «Неправда... Наші кадрові командири теж були й підтягнуті, і культурні. Та й хто такі наші командири? Це я, це ти...»

«Не-е, пробач-посунься. Мені місце вказали... З батогом до бидла... Ну, припустімо, я плювати хотів на всілякі вказівки... Тільки я не про те. А от хоч би й жінки командирські... Репа-репою, напре на себе крепдешинове плаття, а воно на ній аж тріщить... Бо там кузов... У три обемки не вбереш. Ось ти кажеш, що в нас кожен може бути командиром. Припустімо... Ти й справді, при своїй старанності міг вискочити в лейтенанти. А там помаленьку-потихеньку випхатися і в майори. І ось твоя Проня... уяви собі: Проня — майорша». — «Ну й що, — Михайлів погляд потемнів, він шукав потрібного слова й довго не міг знайти: — Проня — жінка проста, але шляхетна. Наші сільські жінки часто, може, мають і не високу освіту, але вони... од природи мудрі й культурні». — «От-от... П'яти в гнояці, а як роззявить рота...» — «Це ти так про свою матір?» — «При чому тут моя мати? Моя мати фельдшерські курси закінчила». — «Твоя мати, як і моя, була простою жінкою. І ти наговорюєш на всіх, і на неї також. А в твоїх німців культура й справді висока. Зробили оно на горі нужник й світять голими сідницями на все село».

Здебільшого Михайло замовкав першим і виходив. Іноді втручалася Віра, намагалася помирити їх. Але те їй не вдавалося. І всі троє знали чому. Що б вона не говорила, а душею, серцем завжди була на Михайловому боці.

Ой, як у такі хвилини Женькові хотілося, аби вони обоє зійшли з його дому! Він би зміг усе забути й жив би спокійно, як інші люди. Давив би олію, ходив на вечорниці. Звичайно, в поліцію він не піде й новій владі не допомагатиме. Але й ризикувати далі не хоче. Змозолили йому душу думки, страх прогриз у ній дірку. Зроблять раптом німці обшук, знайдуть Михайла!..

Дивився на Віру, і серце починало щеміти, й такою милою, такою жаданою здавалася йому вона, аж перехоплювало подих. Любив кожну її рисочку, кожен порух, любив її усміхнену, нахмарену, задуману. «Ну що, що в ній є такого особливого? — казав сам собі. І жахався, що вона піде з його дому. Й знову шукав сварки з Михайлом. А той підводився, брав кашкет і виходив. І довго стояв у дворі біля клуні, щось думав. Михайло йшов ще й через те, що йому немов щось не давало відповісти Женькові на повну силу, він не знав за собою вини, але десь глибоко в серці носив таємницю, носив радість, на яку не мав права, яка неначе роззброювала його. Він почав думати, що їм усім потрібно шукати якогось виходу з цього становища, й шукати цегайно. Одного разу він закликав у комірку Женька й сказав, намагаючись втримати його погляд у своєму:

— І все-таки, чи не зміг би ти роздобути ще один документ? Довідку для Віри. Здається, дипломи і довідки про закінчення медтехнікуму друкувала наша друкарня. Там мусять залишитись бланки. Тоді б Віра змогла влаштуватися у сусідньому районі. Або в нашому, тільки десь далі...

Женьків погляд таки випорснув з його, і Михайло не міг відгадати, про що той думає.

— Я спробую... Роздобуду.

А сам щось думав, і його очі дивно мінілися, бо стояв у струмені світла, що падало з дверей. В тому тугому, насиченому сонцем промені плавали колючі порошини, і одинока велика пушина, біла, чиста й загадкова, як загадкове все на світі, що чисте, біле та ніжне. Дивлячись на той світлий потік, Михайло чомусь подумав, що Женько довідку дістане.

Але пастав вечір і переломив, перемішав, понівечив усі плани, всі надії. Залишив Михайла та Віру без вибору.

зптовхнув з крутої, нехай і не зовсім надійної та затишної гори в темну прірву небезпеки, погоні, смертельної боротьби за власне життя.

27

Михайло та Віра сиділи в хаті вдвох. Женько пішов до сусідів, баба спала на печі у другій половині хати. В Сашки — дитина, й ту половину топили краще. Михайло та Віра грали в карти. Карти були нові, німецькі — десь виміняв Женько, — лискучі, випорскували з рук. Обое грали надміру зосереджено, ховаючи за тим легку бентежність, яка почала охоплювати їх, ледве залишалися наодинці. Віра програвала, покусувала нижню губу, здавалося, вона трохи сердиться, а він ховав усмішку на дні ледь змружених очей. Він хотів програти, натомість вигравав дуже легко. Вірі здавалося, що він просто бавиться з нею, і вона хмурила брови і ще міцніше прикусувала губку.

— Ти б'єш, не думаючи, — сказала вона, — і завжди правильно.

— Просто, мені йде карта.

— Мені здається, ти надто впевнений.

— А що мені залишається? — відказав він чи то жартиливо, чи то серйозно.

— Я не про карти.

— І я теж.

— Ти, мені здається, завжди був надто самовпевнений.

Він задумався. Можливо, вона й мала слухність. Це в нього складалося само по собі — упевненість у тому, що робить, але йшло те не тільки від нього, так робили батьки і батьки батьків, а все, що вони робили, — правильно, він мовби вволював їхню волю, він ніколи не думав, ким він буде і яким буде, удасться йому досягнути чогось чи ні. Кружляє сонце, кружляє земля, вони творять закон життя, а він вже в тому законі. Щоправда, в останні роки мовби трохи виокремився з того закону, одчахнувся од чогось і от тепер... з Вірою... Обманює він себе, а хіба себе можна обманути? «Хитрий ти дуже... хочеш перехитрувати власне серце. Приспати його...» Він не знав, чи зможе їй щось пояснити, й тому сказав:

— Щодо тебе, то я не тільки не самовпевнений...

— При чому тут я?

— І взагалі я вважаю, що не треба бігати поперед са-
мого себе...

— Хіба це залежить од людини?

— Звичайно, залежить. Треба тримати свої нерви.

— У тебе вони — як налігачі.

Їх чомусь несло на сварку. Праглося зробити боляче, саме так прагнеться заподіяти біль людині, яку любиш. Ту людину хочеться помучити, аби глибше ввійти в її серце, та й мука коханої людини — солодка.

А він усміхнувся, як усміхаються дорослі, коли починає вередувати дитина.

— От ти все усміхаєшся...

Віра не договорила.

Десь на вулиці, неподалік від них, пролунав крик. Обое насторожилися, Михайло підійшов до вікна. Світив місяць, але вікно виходило в двір. Загупотіли кроки, хтось біг вулицею. Михайло подумав: в таку пору, якщо біжить людина, мусить бути й друга. Або й кілька. Втікач і погоня. Віра підвелася й собі. Страх розширив зіниці її очей, в них застигла настороженість. Вони стояли пліч-о-пліч, Віра несамохіть притиснулася до Михайла. Лінія фронту знову проходила по їхніх серцях. А кроки наближались й наближались — хтось ніс на своїх плечах небезпеку просто до них у дім.

Торохнула хвіртка, заскрипіли приступці високого ганку.

— Відчиніть... Відчиніть! — чиясь рука гамселила в двері, дроблячи власний крик на нерозбірливі звуки: «іть... від-іть». Віра ще міцніше притулилася до Михайла.

— Відчині-іть!

Обое — і Віра, і Михайло — подумали, що з хвилини на хвилину мають пролувати ще чийсь кроки. Страшними для них були не ті, що пролунали допіру, а ті, яких чекали. Мудрість самозбереження підказувала: не відчиняти! Нехай біжить собі далі, нехай шукає захисту деінде. Така величезна вулиця, стільки на ній хат! Ну чого він ушнипився сюди! Будь-який інший дім буде безпечнішим для нього.

Страх і тривога наростали з кожною секундою. Для них світ розділився на дві частини: на затишний, освітлений каганчиком безпечний острівець і залитий місячним сяйвом безкінечний тривожний і небезпечний материк. Варто відхилити двері, і в маленьку щілину, як у пролом греблі, ринуть усі небезпеки зболеного, закривавленого, на-

повненого криком, страхом, злобою світу. Не впускати! Нехай біжить далі, нехай його рятує хтось інший.

Проте, підкоряючись якомусь внутрішньому велінню, якійсь всевладній, всепоглинаючій силі, Михайло важко ступив уперед, правою рукою вийняв з кишені револьвер, а лівою відкинув заціпку. Обсипаний неживим місячним сяйвом, поріг переступив низенький карячкуватий чоловік, несучи поперед себе закривавлену лівицю. Вони найперше й побачили розпанахану до самої кістки руку, з якої цебеніла кров. А чоловік побачив їх, побачив револьвер у Михайловій руді, сахнувся, зіщулився, заточився,—безсило обіперся плечем об одвірок. Він заплющив і знову розплющив очі, зіпонував ротом і завмер. Рот йому лишився розтулений, в горлянці щось булькотіло, звідти вилітали свистячі звуки. Здавалося, чоловік хоче щось сказати й не може. Так воно, мабуть, і було. В його очах світився жах, відтак погляд почав погасати, мертвіти. Михайло впізнав прибіглеця. Це був схожий на кібчика поліцай, який служив до війни в пожежній команді, і прізвища його Михайло так і не зміг пригадати. Пам'ять знову відшукала лише його ім'я — Дмитро. Тоді, коли Михайло попросився, аби його завели додому, Дмитро був єдиний, хто заступився за нього. Власне, не заступився, а пожалів як земляка, як свого, котрого й в останню дорогу треба спорядити як слід, по закону. І ніні обоє розуміли, що оті тимчасові жалоці — вельми тоненька питочка, щоб утримати людське життя. Хтось має загинути. Якщо він, Михайло, випустить поліцайя звідси, той донесе в поліцію, не може не донести. Він може пообіцяти не виказати їх, але обіцянки своєї не дотримається. І вони не можуть покластися на ту обіцянку.

Дмитрове обличчя з блілого стало сірим, він розумів власну безвихідь, косував оком на чорне дуло револьвера, й великий, у щетині, борлак на його горлі судомно скидався.

— Я... хотів хазяїна,— прохрипів голосом, повним безнадії.— Ось рука...

— Хазяїна немає,— забігаючи наперед чомусь невідомому, мовив Михайло. Він говорив неквапливо, обдумуючи ситуацію. — Віро, забинтуй руку. — Останні слова пролунали як наказ. — Де тут у них йод? Може, отам?

Віра метнулася до шафочки біля столу, вийняла пакет і йод. Підсунула ногою помийне відро, зубами розірвала нитку на пакеті, поклала пакет на ослінець, взяла Дмит-

рову розпанахану руку, почала поливати її йодом. Робила все швидко, вправно.

— Болить? — запитала злякано і наївно.

Поліцай скривився.

— Чим це ти? — запитав Михайло, бо все ще думав про можливу погоню.

— Не знаю... Серпом, а може, ралом... Чимось гострим. Обходив калюжу, перечепився і впав через тинок. А там щось стрімло... Кресонув... Думав, кістку перепиляв... І побіг на вогник...

— Хазяїн утік, побачивши нас, — мовив Михайло, все ще не ховаючи нагана. — Сказав, вийду на хвилинку, до вітру, і — наче здимів. Мабуть, побіг заявляти... А може, напала медвежа хвороба.

— Я не заявлю, — поспішливо мовив поліцай.

«Заявиш. Тільки вийдеш за поріг — почешеш до поліції», — подумав Михайло. Його змагало вагання. Хоч уже майже знав, що не зможе застрелити Дмитра, забити, як безсловесну худобину, вистрілити в потилицю або скроню.

— Я випросився з полону... Пообіцяв, що поступлю в поліцію, — мимрив поліцай, ловив Михайлів погляд, намагався відгадати свою долю, але Михайлові очі були незворушливі, навіть лінкувато байдужі.

Віра вже забинтувала руку. Тепер поліцай тримав перед собою величезний білий кокон.

— Нехай зроблять укол проти правцю, — мовила вона.

На мить запала мовчанка. Глибока і важка.

— Йди. Тільки не до центру, а на Обніжки, — сказав Михайло. — Я простежу. Навіть якщо не дожену за цим разом, підстережу і відплачу. І цьому, що побіг — теж. Вже повір мені. Йди.

Косуючи на Михайла, поліцай бокаса ступив на ганок. Михайло вийшов слідом за ним, почекав, поки за ним зачиниться хвіртка. Поліцай повернув праворуч — на Обніжки. Михайло постукав на Сашчину половину.

— Сашко, — сказав, не заходячи до хати. — Біжи до сусідів, знайди Женька.

— Що таке? — запитала Сашка.

— Біда. Не розпитуй — немає часу. Запам'ятай: ти нас ніколи не бачила. І не чула про нас. Женько скаже, що ми прибилися до вас сьогодні. Біжи!

Віра мила над відром руки. Обмилок випорснув з її руки, валявся на підлозі. Вона його не помічала. Михайло підняв обмилок, поклав у черепочок, що стояв на ослінці.

— Збирайся, — коротко наказав. — Візьми все своє... Щоб не лишилося ніяких слідів. За кілька хвилин маємо вийти.

Він пішов до комірки, до свого сховку. Коли Михайло повернувся до хати, там уже тупав Женько. Підопши його хромових чобіт сполохано скрипіли.

— Що сталося? — запитав він.

— Нечистий приніс поліція. Він десь поранився. Я йому сказав, що ти пішов до вітру й десь зник. Мабуть, подався в поліцію заявляти. Тепер ти справді мотай у поліцію. Скажеш, приперлися до тебе. А ти — ні слухом, ні духом. Не гайся. Тобі повірять. Покажеш газету з моїм портретом, яку носиш у кишені.

Женько зяпав ротом. Його очі бігали, як дві ртутні кульки на гарячій долоні.

— Я до тебе навідаюся, — сказав Михайло. — А може... може — дави свою олію. — Він поцілував Сашку, яка теж зайшла до кімнати, простягнув Женькові руку. — Гопа! А ми — городами.

— Куди ж ви?

На підлозі валялася карта. Мабуть, її загубила Віра, коли згортала колоду.

— Карта он показує далеку дорогу. Ну — все. Прощайте.

Вони майже разом вийшли на ганок. Михайло підштовхнув Женька, і той швидше пішов до хвіртки.

За хвилину Михайло відсовував у кінці городу дошки, з яких задалегідь було виїнято по цвяхові.

28

Михайло розумів: їм треба якомога швидше вийти за село, небавом поліція і німці вчинять по тривозі найпильніший розшук, перекриють усі дороги, кинуть у погоню озброєні групи. Місяць світив нещадно, і зорі горіли, неначе мідні капсулі патронів. Небо здавалося однією величезною мішенню, під якою віде сховатися, воно обкручувалося над Женьковою хатою, над вербами, під якими скрадалися дві постаті, над Петровою Дівцею.

Незабаром у центрі села завалували собаки, щось задзвеніло, здавалося, там покотили порожню бочку, залунали голоси. Але коли біля центру задиркотіли мотори мотоциклів, Михайло та Віра вже бігли іржавими стерня-

ми до рятівного ярка. Там їх поліцаї перейняли вже не могли.

Пізнього ранку Михайло привів Віру в Шамраїв ліс. На те саме місце, де вже відпочивали один раз, вирушаючи в мандрівку. Папороті стояли в пояс, сосни сягали верховіттям неба. Вже догоріла горобина, на ялинах висіли красиві, неначе іграшкові шишки.

Далі, в пониззі — перелісок, дуби ще у міцних дубляних кожухах, а берези сипали й сипали жовтим, аж восковим листям, були майже голі. Там росла висока суха трава, ноги запліталися в ній, і потріскувало сухе паліччя, та ще іноді вибухав рудою хмарою дощовик. На сухій осиці сидів рябий, у червоній фартушині дятел, стукотів дзьобом на весь ліс.

Михайло обійшов чимало землянок і нарешті вибрав одну, на південному схилі горба між двох високих сосон. Вигріб пріле листя і якісь тріски, наносив хвойника, а поверх кинув два оберемки сіна. В землянці пахло свіжою сосною, грибами, дикою м'ятою, що її нарвала Віра. Вона захоплено рвала м'яту й горобину, в її душі панував спокій. «Я — неначе з сильця вискочила, — призналася Михайлові. — Мовби й безпечно там було, й неголодно і все ж... хух», — і розкинула руки, ладна злетіти з горба. Стояла на пеньку у квітчастій хустці, в теплому зграбненькому — на ваті — пальті-жакетці (пошила Сашка), в чобітках, в'юнка, не по літах юна, схожа на дівчинку. Розхмарилися її очі, розкрилися брови, і груди здіймалися високо, впиваючись настоящим на сосні та дикій м'яті повітрям. Вірин настрій передався й Михайлові, — справді, врятувалися від погоні, і не треба цілий день чипіти в просмердлій мишами тісній комірці, — хоч він і знав, що це воля — тимчасова, важка, що попередю чорна невідомість, означена погонями, прошита червоною прошвою куль і пропалена вогненними сплесками вибухів, голодом, хворобами, холодом. Відтоді, як сіли до вогню, не мовили жодного слова, й пролягло поміж них мовчазне розуміння, якесь глибоке внутрішнє взаємовідчуття, яке вже не могло порушити ніщо. Невидимі струни йшли з серця в серце, єднали їхні думки і їх самих в одне ціле, і хоч у цьому єднанні вони не сподівалися на якесь земне щастя, але вже саме це відчуття гріло обох.

Йй знову було гарно, вона на якийсь час забула про всі тривоги, бо повністю покладалася на нього, хоч і розуміла, що він — звичайна людина, а проти них — тисячі небез-

пек, одначе зараз вони були не страшні їй. А він думав інакше, його теж не лякали небезпеки, але ж відповідав ще й за неї. І відповідав не перед кимось, навіть не перед світом, а перед власною совістю і власним коханням.

— Не хмурся,— сказала вона і розправила пальчиками його широкі білясті брови.

Від того дотику йому зашуміла в жилах кров, і він справді на якийсь час скинув з себе тягар важких думок, посміхнувся щиро і молодо. Вони блукали по лісу, вони немов змовилися, й не згадували про німців, небезпеки, погоні, а говорили про ліс, про осінь, про самих себе, про далеке довоєнне життя.

Осінь подарувала їм кілька теплих днів. Останніх теплих днів, за якими, немов з одрубу, мають прийти холодні повіви зими. Але ніпі світило сонце, ясне і щедре — навіть на кору дуба повилазили червоні жучки, схожі на коваликів. Під дубами ядучо цвів лишай, розкинув свій тонкий, мовби викуваний з жесті, панцир і задушив, зачавив усяку іншу живність.

Поміж лишаями кругліли маленькі, рудуваті, в білуватих кільцях, грибочки й інші, чорні, що їх важко було помітити.

— Молочайки, їх треба довго варити,— показувала Віра.— І ці теж. Я, якби не поступила в медичне, пішла б у лісники. На пнях ще мають рости опеньки...

Вони йшли від одного пня до іншого, але опеньків не було. Брели в густій траві, іноді торкалися плечима, й тоді Віра відсахалася, відводила погляд. «Ой» — зненацька скрикнула вона й притулилася до Михайла, але одразу ж й відхилилася. Згорнувшись тугими кільцями, в траві лежала риба гадюка. Вона не ворухнулася од Віриного скрику, не пробудилася од тупоту їхніх ніг, і вони обійшли її стороною. Повернули ліворуч, перед ними забілів березовий ліс. Старі кривулясті берези росли далеко одна від одної, вони вже скинули листя.

Біле і жовте, жовте й червоне — це була незвичайна гармонія, аж Віра заплющила очі й засміялася, і в ту ж мить її мозок вловив з невідомих світів дивовижний сигнал — здавалося, там поколювала чорна голочка: уся ця розкіш, уся краса — не для них, вона силоміць втікає в примарне жовте і біле від чорного, реального, і їй стиснулося серце і на очі набігли сльози. Але вона струснула головою й наказала собі в думці хоч на якийсь час забути про все і захопити в себе якомога більше білого, жовтого,

зеленого, захопити запаху, кольору, світу. Прийняти в себе, понести в собі, а для чого — не знала, тільки серце защемило печальним передвістям.

Михайло дивився на Віру, він помітив у ній дивовижні зміни, хотів запитати, що з нею, але Віра змотильнула руками і побігла. На галявині стояв височенний зелений пень, од низу до верху обнизаний довгоногими грибочками. Пень уже перетлів, перетрух, став землею, напував своїми мертвими соками інші життя.

— Опеньки! — вигукнула Віра.

— Жаб'ячі гриби, — аби подратувати її, сказав Михайло.

— На, понюхай, — піднесла до самого Михайлового носа долоньку з грибами. Свіжий, чистий дух опеньок вдарив Михайлові в ніздрі. Їх було стільки, що Михайлові довелося зняти фуфайку, але вони не вмістилися навіть у ній. Проте зварити опеньки було ні в чому. Михайло та Віра взагалі майже не мали ніяких припасів. Михайло захопив з собою лише півхлібини, й вони її з'їли одразу по тому, як прийшли в ліс.

— Я піду до лісника, попрошу якусь посудину та солі, — сказав Михайло. Однак думав це стільки про відро та сіль, як про те, що тепер тільки від лісника він може довідуватися про все, що діється в Петровій Дівиці. Ні йому, ні Вірі туди заявлятися не можна, треба перечекати, поки там все ущухне й забудеться, поки поліцаї хоч трохи пригасять пильність. Звичайно, тепер вони заспокоються не швидко, й доведеться відкласти замислене на якийсь час.

Довгенько ошивався за парканом, поки підстеріг Полинця, той ніс у маленький сажик в кінці двору відро помиїв. Покликав. Полинєць поставив відро, підійшов, витираючи руку об полу замицьканого піджака. Подав через паркан човником руку, всміхнувся привітно.

— Хазяїн — з лісу, а гості — в ліс.

Михайлові одлягло від серця, лісник не змінив приязні.

Михайло повернувся до землянки з казанком, повним картоплі, в мішку приніс величезну, спечену на капустяному листі хлібину, півкуска сала, трохи пшона, трохи цибулі і вузлик солі.

Вечера була розкішна — опеньки з пшоняною кашею.

Їм присвічувало багаття, сухі ліщинові дрова горіли з тихим тріском, пострілювали вгору червоними іскрами. Червоні відблиски миготіли на їхніх обличчях, Віра сиділа

дуже близько від багаття й геть розпашіла, розстебнула піджак, блідуваті відсвіти грали на її довгій шиї, на руках, на грудях. І знову щось тануло в тому вогні, згоряло,— ніч обіг'яла їх однією м'якою киреєю, відсвіти стрибали з її обличчя на його, стукалися в казанку одна об одну ложки, дотикалися руки, і вже одні й ті ж струми бродили в їхніх жилах. Вона відчула їх, посунулася далі від вогню, одгородилася від Михайла долонькою. Але її долонька червоно просвічувалася, не захищала. Тоді вона міцно застебнулася на всі гудзики й підвелася, струшуючи з себе гарячу навалу.

— Втомилася. Буду спати.

Він не знав, спить вона чи ні. Лежала безшелесно, дихала тихо та рівно. І він подумав, що вони знову, як брат і сестра. Ні, не як брат і сестра, а як сільські парубок і дівчина, які сплять поруч, живуть на довірі, й ця довіра може не рушитись роками. Він намагався думати саме так, а йому й далі зелено зблискували від багаття Вірині очі, й гарячі відсвіти стрибали з її обличчя на його. Довкола стояла глуна ніч, і були вони в ній самі-самісінькі. І це хвилювало неймовірно. Віра й далі дихала тихо та рівно. Михайло чув, як стукотить йому в скроні кров, як вона шугає по жилах гарячою ругттю. Він уже знав, що вони давно в обопільному полоні, й тільки тоненька питочка роз'єднує їх. Проте ця питочка була й падзвичайно міцна.

Вночі стало холодно. Михайло виліз із землянки і розіклав багаття. Віра тихенько підсіла до вогню. Була зморена, поклала на коліна голову й усміхалася йому вимушеною усмішкою. А над ними шуміли сосни — вітер набрав на силі — десь скрипіла, терлася гілка об гілку. Віра подумала, що життя відкинуло їх до якоїсь первісності, до якої вони, особливо вона (хоч і похвалялася, що хотіла стати лісником), не були пристосовані. Так, особливо вона, бо Михайло таки знаходив якийсь лад і, очевидно, знайде й надалі. Що б вона робила без нього! Зненацька подумки відкрила собі з нещадністю самознищення правду, що вона не хоче залишати Михайла, він її рятівне коло, і безпечно їй тільки біля нього, й вона боїться одірватися від нього. То боїться її серце. Бо якби захотіла, могла б піти кудись далеко-далеко, де б її не знайшов Федот Короткий, влаштувалася б у якомусь селі фельдшеркою і жила. Вона засоромилася самої себе, своїх думок і ще нижче схилила голову. Їй чомусь пригадалося, як у ди-

тинстві, покривджена мамою, втікала в лози, і будувала собі там курінь, і жила там «по кілька років» — вела господарство: свині й корови з огірків-жовтяків, лавки з патичків, стіл із дощечки, приймала «гостей», «частувала» їх паляницями з подорожника, пасками з моркви, і на злість матері та вітчимові пила з гарбузової чаші «гірку». І ось вона має справжню землянку-курінь, але якою ж гіркою є правда проти вигадки!

Ніч здавалася безконечною, бездонною, а вона була зовсім не безконечною і не бездонною, бо ніде було сховатися в її безмежних просторах з своїми думками. Вірі здавалося, її думки видають її перед Михайлом, і почувала всесвітський сором і солодке безсилля. Вона вже знала, що не може без нього жити, тому й іде за ним, бо весь світ для неї — це він, він і ніхто більше, а без нього їй ніщо не потрібне. «Без милого й сонце світить, як ворог сміється». Чиї це слова? Хтозна. Але які правдиві!

Вони знову вклялися спати, коли настав ранок.

Михайло спав недовго, але почував, що виспався, намагався лежати тихенько, аби не розбудити Віру. «Нехай поспить», — подумав з ніжністю. Далі думка повела його в минуле, до днів радості, і перескочила, як це буває часто, на їхнє життя в Соньки, бо те життя було чимось схожим на це. Схожість була не зовнішня, він це зрозумів не тепер, а ще вчора, біля багаття. Почув, як ворухнулася Віра.

— Ой, — тихо скрикнула вона. — Хто то! — і, підкоряючись страхові, в одну мить переметнулася до нього.

Михайло підвів голову.

— Пень. Я вночі поставив біля вогню, щоб підсох. Хіба ти не бачила?

— Забулася...

Обоє засміялися. Вони не знали, чого їм так весело, чому таким смішним здається пень і вся пригода... І так само раптово обоє урвали сміх, затихли і вже прислухалися тільки до сполоханого дихання: він — її, вона — його. Враз Віра відчула, як злякано застукотіло її серце, і зрозуміла, що небезпека — в ній самій, спробувала тихенько зсунутися з Михайлової постелі. Але він не пустив її. Чи то їхні руки самі знайшли одна одну, чи тільки його — її. Вогонь побіг по її жилах, це вже був єдиний вогонь, єдине щастя, єдина біда. І губи потяглися через вузький промінь, через кілометри втеч, через усі небезпеки, а в грудях пашіло, й по тілу розливалось солодке безвілля, і мозок слабенько відкарбував невідворотність того, що су-

дилося долею. І потім вона кудись шугонула, як ластівка, але не до землі, а до неба, погід важкі соснові віти, понад легкі крони, в ніжну терпку й болючу блакить.

...По тому лежала, сховавши голову в нього на плечі. Раптом підхопилася, сіла й говорила без упину. Їй треба було сказати дуже багато, про все, не криючись. Як покохала його — тоді, дівчам, і потім, вдруге, як боролася з собою, що думала — навіть учора увечері біля багаття, коли ввіймала себе на тому, що трохи не силоміць нав'язалася йому.

— Я дуже погана, — сказала вона, і в неї в очах зблиснули сльози. — Я не маю права на тебе.

— Право... В чому воно?..

— Ні, ні, не кажи... Проня... Вона прийняла муки.

— Віро, не треба, — суворо мовив він. Відчув, як гостре зазубрене жало вп'ялося в серце. Проня була десь там, над ним, високо-високо, недосяжна в своїм простім благородстві.

— Я переступила закон... і маю поплатитися. Увесь вік собі казала, що житиму тільки правдою... — і раптом розридалася... — Не маю на тебе права і ось люблю. — Михайло аж тепер осягнув до кінця всесилля любові, він знав, що світ без Віри — піщо, а з нею він сам готовий пройти крізь тисячі вогненних бур. Це доля звела їх знову — то чи ж можна боротися проти самої долі? І водночас глибинними чуттями осягнув, що порушив щось, чого не мав порушувати, та ще в такий час, і розплачуватиметься за це до кінця життя.

Вони прожили в землянці ще три дні. Три дні, як одна мить. Бо коли день проживається як мить, він стає вічністю. Ніяку вічність не можна взяти в серце, вона пролітає крізь нього, затримуючись лише в пам'яті, але то тільки тінь її, чорний слід від космічного спалаху.

Вони зустрічали ранок усмішками, що відбивалися від димчато-синьої поверхні лісового озерецька, і проводжали день золотим купайлом біля входу до землянки. Недовгий осінній день був закороткий для них, бо був сповнений любові, жаги, ніжності, розмов і спогадів. Вони мовби летіли кудись, а може, летіли й справді, і вітер напинав над ними зелені вітрила сосон. Вони відкривали одне для одного стільки маленьких дрібничок лісового життя і стільки тасмниць, що, мабуть, для повного відкриття їм би не вистачило й десяти років. Навіть суворість буття не вельми дошкуляла. Похолодало — осінь перехилилася в зиму,

але дров було гібіль, а Полинець подарував їм старого, рясного теплого кожуха, пляшку гасу та маленького, склепаного з алюмінію сліпачка, якого вони запалювали в землянці. Сосни шуміли так само мрійливо, як і раніше, тільки сонячний зайчик, що пробирався крізь їхнє шатро, був холодний, не зігрівав. Вони збиралися прожити тут кілька днів, Михайло почав облаштовувати сусідню землянку, та третього дня пізнього ранку до них прийшов Полинець. Шапка каплавушилася йому аж на очах, і був він захеканий, а очі видавали струбованість.

Михайло почув його кроки й вийшов із землянки. За ним вийшла й Віра.

— Вранці були поліцаї,— прихилившись плечем до сосни, з ходу видихнув Полинець і долонею витер з чола піт.— Приїздили двома підводами. Троє німців з ними. Шукали вас. Я так зрозумів — прочісуватимуть ліс. Зженуть з району поліцаїв... Скільки тут того лісу.

Нижній сосновий шум в одну мить став шорстким, суворим, і зіщулився на сухій траві сонячний зайчик,— перемінилося все. Вони не могли далі залишатися тут,— гинула надія влаштувати в цих землянках партизанський табір. Подумав про Шатрище, до якого добуватися дуже далеко й не знати, чи зможуть вони там влаштуватися та прожити. Туди треба послати когось із хлопців. Ця думка майнула і зникла, бо їх квапила близька небезпека.

— А чому ви думаєте, що вони прочісуватимуть ліс?

— Уловив з їхньої балачки. Собаку вони пускали по ваших слідах, та вона пройшла трохи і збилася. Але бігла до лісу. Вони її пускали і в моєму дворі — ледве не загризла мого пса, обнишпорила клуню, хлів...

Михайлові обвіяло холодом груди. Небезпека знову підійшла дуже близько. Варто було вівчарці наткнутися на його слід... Просто в німців поганий собака. Але слід біля землянки він упізнає. Треба виходити через болото.

— Ось і скінчився сон...— сказала Віра, коли до неї підійшов Михайло, трохи провівши по стежці Полиця. Я знала, що сон буде коротким. Я од роду нещаслива.

— Ти сама собі нахмарюєш... Нічого не сталося. Й не станеться. Якийсь час переховаємось. А потім підемо в Шатрище. Хлопці все приготують.. І зв'яжемося із керівним центром.

Михайло заспокоював Віру, хоч знав, що буде їм дуже важко.

Але й він не міг передбачити, на які круті гори поведе їх доля. Смертельне кільце, яке звинула погоня, обхопило їх і стискалося дужче й дужче. Погоня висіла за плечима, обходила, забігала наперед, лютувала на найглухіших стежках. Михайлові й Вірі здавалося, що хтось утаємничений у Михайлові думки веде за ними погоню. А може, й справді німці та поліцаї склали надзвичайно вдалий план переслідування, перевірили, допитали багато людей, облікували майже всіх Михайлових і Віриних родичів та друзів. Іноді Михайлові здавалося, що чиїсь губи, може, й Женькові, вишіптують Короткому всі Михайлові таємниці.

Втеча була важкою ще й через те, що стояла пізня осінь, листя на деревах облетіло, й самотні постаті було видно в безлюднім степу на багато кілометрів, а більше сховатися ніде.

На світанку п'ятнадцятого листопада, коли Михайло і Віра ночували в стозі, вони почули гавкіт собаки, Михайло встиг підсадовити Віру наверх, а сам пригулився спиною до сіна, й коли великий рудий пес стрибнув на нього, підставив обмотану фуфайкою руку і випустив у пса пів обойми. Мабуть, собака вирвався з рук німця, бо волік довгий ремінець.

Віру і Михайла врятував туман, вони побігли в лози й чули, як позаду гарикали команди, брязкало залізо, гупотіли важкі чужинські чоботи. Вони погупотіли в інший бік. Ще через ніч Михайло підкрадався до хутора, що стояв біля села Шамраївка, на хуторі жив його дядько по матері, але Михайлову увагу привернули дзвяквіт і скавуління сусідського песика, Михайло присів за кущами в'язовника на межі, чипів довгенько, а потім помітив, як на білій стіні хати сколихнулась людська тінь.

За два тижні Михайло та Віра тільки раз переночували в хаті, в теплі — в далекої Віриної родички, але там було двійко малих дітей, і залишатися в неї на довший час не мали права.

Вони не зважувалися піти кудись далі, вийти за туге кільце, бо все-таки тут були луки й переліски, байраки, а там — голий степ і чужа чужина. Та й Віра майже не могла йти. Михайло бачив це, допитувався, що в неї болить, але вона не признавалася. Боліло серце.

Дві останні доби вони пересиділи в яру, у вимитій весняною водою ямі під високою кручею. Згори яму прикривали кущі дерези, спереду і з боків — верболіз. Метрів за

триста від ярка лежали стерні, на них сіріли копички обмолоченої комбайном соломи, Михайло приніс у бурчак дві копички і влаштував постіль.

Стояли приморозки, й заснути вночі було неможливо. До того ж дошкуляв голод, вже майже тиждень вони нічого не їли. Михайло набрав з бурта цукрових буряків, але боялися розвести вогонь, а сирі годі було прожувати. Від них нудило й зводило спазмами горло.

29

Вони лежали на соломі, Михайло грів у своїх руках Вірину руку, а сам думав про те, що, нарешті, їм вдалося позбутися погоні. Стояли темінь і тиша, морозне повітря було густе й колюче, в ярку і на полі було чути кожен шелест, кожен згук, він навіть чув шерхїт миші-полівки. Миші жили в норі, проритій між корінцями верболозу, й були зовсім не схожі на хатніх, — темно-руді, позвіриному скрадливі і якісь охайні, навіть не смерділи мишами. Промишляли вдень і вночі, Михайло і Віра часто спостерігали за ними. Миші боялися їх тільки в перший день, а далі, мабуть, зрозуміли, що від людей їм небезпека не загрожує, хоч самі й не наближались до них — були не злодюжні, та й бачили, що поживитися тут нічим. Ще Михайло та Віра мали «свою» синицю-пищуху, вона лазила по сухому ясеню й поглядала на них згори вниз сизим оком.

— Вірунь, — сказав він, і її ім'я заспівало йому в вухах. Її ім'я тепер співало йому повсякчас, й що важче їм доводилося, що підступніше обступало їх життя, то більшою ніжністю до неї сповнювалося його серце.

— Вірунь... Нарешті вони загубили нас. Будемо пробиратися в Шатрище. Там закладемо базу. Прийдуть туди наші оточенці... Звичайно, великий загін той ліс теж не сховає. Але до весни переб'ємося. Налагодимо зв'язок з Сергієм та Миколою... і з іншими. — Він потер її руку, погладив мізинний палець. — Нам би тільки добутися до лісу. Спонучіє, і я піду до Вербилівки по харчі. Там у мене є знайомий дядько Коробочка. — Він примовк, вона здогадалася, що він усміхається. — Я нещодавно по-справжньому зрозумів, що треба жити добром і творити його. Того дядька — найсмійніше, що і прізвище його Дядько, по-вуличному — Коробочка — минулого літа ушіймали на крадіжці. Якби ж то справді була крадіжка. Молотили мо-

лотаркою пшеницю, і там, де стояла молотарка, залишилося перемішане з землею зерно. На тому місці його завжди лишається чималенько. Повдавлюють колесами, ногами... Ну, Дядько пристроїв залізне решето й почав переминати та пересіювати ту землю. Зерно те — годиться хіба що на корм худобі. Він і насіяв мішечок. Те збіжжя однак миші потрубили б. Одне слово, насіяв собі на сім років. Під таку його статтю підводив бригадир. Я саме у Вербилівці був уповноваженим по жнивах. А прокурор — колишній батьків товариш. Я й попросив за нього. Дали йому два роки примуспраці при колгоспі. Отож маю хрещеника. Скажу, щоб уділив пару паляниць, з тієї пшенички.— Михайло засміявся.— Я чомусь найчастіше робив добро злодіям. Чому?

Віра усміхнулася теж.

— Мабуть, є в тобі самому щось таке...

Опівночі вони підходили до Вербилівки. Йшли понад провідною канавою, обабіч якої росли руді очерети, верболіз, а в болотах — дзвінка від морозів — червона осока — нежар. Колись тут текла річечка, а потім її загнали в капаву і покопали стічні капави — це було давно, ще за папської економії,— але болота як стояли, так і стоять, вода не пішла в капаву. Де-не-де росли старі верби й чорніли пеньки, Михайло їх обходив — зір у нього, як у нічниці,— Віра ступала за ним.

Йому на подив, у Коробочки цієї пори світилося. Богник ледве мрів, здавалося, господар чимось накрив його, і пробивався лише один промінчик. Михайло завагався, але більше податися було нікуди. Лишивши Віру в березі, пішов по стежці, що круто вигиналася через горб, а далі повертала в город. Навіть у темні неважко було втямити, що Коробочка — хазяїн кепський. Вивернуте з корінням соняшничиння так і валялося по городу, Михайло те й знай перечіплявся через нього, тяглося за ногами картопляне огудиння. Хата була, як і в них з Пронею — з одщипнутою коморою, мабуть, збирався перекласти й не встиг до зими, і навіть не прикрив соломою північний одщипнутий бік. І загата кругом хати була стара, не перекладалася кілька років, з соснових шпильок — щоб не заводилися миші.

Вікно знадвору прикрите солом'яними матами, проте не щільно, тому Михайло й запримітив рожевий промінчик. Він трохи одхилив край мати, наліг грудьми на загату, заглянув. Коробочка, у ватяних штанях і валянках з чу-

нями, в сірій кацавейці сидів на лаві й дивився кудись униз, у бік печі. Що він там бачив, до кого покинував пальцем, Михайло не міг зрозуміти. Постіль на полу була розстелена. А Коробочка й далі кивав пальцем і до когось стиха гомонів. Михайло подумав, що, може, там ночувальники, але щось йому підказувало, що господар киває пальцем не на людину. А може, він п'яний і розмовляє сам з собою? Або ж сколупнувся? Він і тоді, до війни, був трохи чуднуватий. І жінку добрав собі до пари. Все село охало й ахало, судило й пересуджувало, коли Коробочка продав корову та купив гармошку і почав вечорами награвати своїй Одарці Прохорівні — так називав її — «Амурские волны». Через це їх ще прозивали «Одна возлюбленная пара». І з вигляду був трохи кумедний: велике довге обличчя, великий гачкуватий ніс, товстелезні губи (в селі таких людей називають губошльопами), ще й нижня губа завжди відвисала, оголюючи нерівні зуби.

Михайло терпляче лежав на загаті. Й нарешті дочекався розгадки дивного Коробоччиного балакання. Од печі до нього дринзало теля. Широко розставивши передні ніжки, підтягувало задні, смішно дибубляло, розгойдується з боку на бік та похитуючи великою, з білою латкою на лобі, головою. Очевидно, воно щойно народилося і вперше зіп'ялося на ніжки. Михайло тихо усміхнувся і постукав у вікно. Коробочка стрепенувся, підтиснув нижню губу, злякано втупився в темінь великими витрішкуватими очима. Михайло постукав ще раз і пішов до дверей. Тихенько брязнув клямкою.

— Хто там? — запитав із сіней Коробочка.

— Це, дядьку Гнате, Михайло, колись я працював у вас уповноваженим по зерну. Може, ви мене й забули...

— Не пам'ятаю я ніяких уповноважених, багато вас було, — голос прогудів звідкілясь звіддалік, мабуть, Коробочка стояв аж біля хатніх дверей.

— Я вас тоді трохи порятував від тюрми. За зерно, зібрале біля молотарки...

— Це справді ти? — вже трохи м'якіше запитав господар. — А чого так пізно? І звідки йдеш?

— Не звідси мені розказувати.

Коробочка відсунув засув.

Михайло зайшов до хати, привітався з господарем за руку.

— Телятко знайшлося? — поцікавився, сідаючи на лаву.

— Еге, еге, недавнечко. А Одарка Прохорівна поїхала в Дивицю. Ярмарка ж там завтра. Не розщитали ми трохи... вніс його, а воно мов неживе. Думав, не встане на ноги. А бач, устало.— Коробочка подивився на Михайла, чомусь оглянувся на вікно, прокашлявся. Мабуть, він про щось здогадувався, боявся чужого ока.

— А ви завісьте вікно,— порадив Михайло.— Світло пробивається крізь мати.

Вікон було лише двоє, Коробочка завісив їх ряднами.

— А ти ж це... якими вітрами?.. І де обертаєшся? — не сміливо запитав він.

— Всіма чотирма. І обертаюсь я — скрізь... Ну, вам же не в секрет — ходив з партійним квитком. А тепер тим, що з партквитками, не мед, з тобою він чи викинув його. Може, переменежить, і вернеться до свого дому й дїждується, що і в моїй хаті отакого дринзатиме телятко.

— М-да-а, наробила війна хросту,— непевно протягнув Коробочка. І підхопився з лави, бо білолобий бичок, що жував полу його кацавейки, розставив ноги і пустив на долівку струмінець. Коробочка підсунув йому чавунець з обламаними краями, в чавунці задзюркотіло, і бичок перестав жувати, прислухався. Коробочка пильнував збоку, щоб вчасно підхопити чавунець.

— Значить, жисть у тебе зараз, сказати б, собача,— хитнув головою Коробочка.— Видно, видно. Спав з лиця... То був видний такий чоловік, з пузцем, а це бач...

Господар плував його з якимось іншим уповноваженим, але Михайло не став його розупевнювати. Гаразд, що признав у ньому по розповіді свого колишнього рятівника.

— Значить, яко наг, яко благ,— Коробочка казав не зовсім улад, але й це не дивувало Михайла.

— Воїстину,— ще й підіграв йому.— Пропало пузде. Отож хотів я, сказати правду, розжитися у вас якимось харчем. Хлібину-другу... Може, колись віддам.

— Яке там віддам... Слава богу, є ще в мене і хліб, і до хліба. Порося задавили... Ми з Прохорівною не признаємо посту... Ти кажи, чоґо тобі й скільки. А може, і повечеряєш? Прохорівна наготовила як на молотників. У нас не так, як я сусідів, якщо є, то вже є,— сказав з гордістю.— А ще і молозиво!

Михайло помовчав, роздумуючи.

— Я не сам, зі мною — жінка. Йдемо ми здалеку. Геть підбилися...

— Якщо вона десь тут, то клич її,— заклопотався господар.— А я — миттю. В печі ще не вичахло, і страва, мабуть, тепла.

Прохорівна справді наготувала на гурт молотників. Це була справжня учта: борщ з салом та м'ясом, підчеревина з гречаною кашею, ковбаса, з якої капав смалець, пиріжки з печінкою, а на закуску — жовте пахуче молозиво.

— Жміть на всі педалі, черево — не дерево,— невміло підохочував гостей господар.

Михайло таки й «жав» — наїдався на майбутнє, а Віра зупинилася на гречаній каші. Схилилася на руку, кльовала носом — хатне тепло та їжа розморили її. На Михайла теж накочувалася тепла хмільна хвиля, але він боровся, тер кулаком щетинисті щоки, навіть намагався гратися з телям, яке чомусь уподобало саме його.

— Ти казав — жінка,— похитав головою Коробочка.— А воно — як школярка. Ще й зморилося бідне.

Віра вимучено осміхнулася.

Коробочка почухав потилицю, поворушив пальцем відвислу губу.

— То, може, поспіть трохи. Одігрістесь... А вдосвіта я збуджу. Чи й переднюєте на горищі... І підете вже наступної ночі.

Пропозиція була така зваблива, що від неї відмовився б хіба дурепь. Господар ліг на полу, їм постелив на печі. Сказав:

— Якщо вночі прийде сусідка,— пообіцяла прийти, першу добу корову здоювати часто,— то ви лежіть тихо. Бува, щось запримітить — не обзивайтесь, а я скажу — пустив біженців.

Черинь була гаряча, і ліжника, що його дав Коробочка, постелили під себе. Михайло заснув важким в'язким сном. Крізь сон чув, як дринзає по хаті теля, як сюркоче в запічку цвіркун, і весь час пам'ятав, де він і що їм треба встати до світанку. І знову пахнув йому свіжопомазаний комин тим дивовижним, знайомим з дитинства запахом, що хочеться в нього вгризтись зубами (діти часто й вгризаються), і гріла, пропікала до кісток черинь. Мабуть, вона, і отой запах, і якийсь дивовижний сон з червоними півнями, що бігають один за одним довкола колодязьного зрубу, й спричинили до того, що він проспав ту межу, коли ніч перехилиється в світанок. Проспала Віра, проспав і Коробочка. Їх збудила сусідка, яка прийшла доїти корову. Михайло подумав: може, це й добре, вони перебудуть

хоч одну добу в затишку. Особливо потрібний перепочинок Вірі.

Вони посідали товкачкою із смаженим салом і випили по великій чашці чаю з молозивом. Молозиво пахло дитинством, далеким мирним життям, домівкою. Дринзало по хаті теля, й сокотіли в сінях кури, а горластий півень вибивав крильми з жорен борошняну пилуку та викукурував перемену погоди.

Коробочка невміло прокурив у печі — треба було зварити свиням картоплі та нагріти воду корові для мішанки — Михайло та Віра допомогли йому. У Коробочки довго не займалися дрова — обвалювалися, тліли, аж поки Віра не переклала їх сама та не підпалила солом'яними крутнями.

— І вам буде тепло, — сказав Коробочка. Ляжете біля димаря. Тільки не підгортайте близько сіно, ще спалахне.

— Це ми знаємо, — заспокоїв його Михайло.

Розвиднювалося поволі, Михайло навіть пройшов слідом за Коробочкою в хлів і покругив соломорізку — нарізали просяної та ячмінної соломи на січку. Зголоднілий за сільською роботою, крутив січкарку, аж вона жахкотіла, й січка сипалася, як з рукава. Щось давнє, одвічне вставало в ньому, лягало спокоєм на серце і доброю задумою на чоло. А Коробочка — навпаки, дедалі дужче перував — виглядав у вікна, часто виходив у сіни та поглядав на дорогу. Мабуть, господар уже шкодував за своєю добротою.

— Ви вже, мабуть, того... звиняйте, лізьте на горище, — врешті не витримав він, хоч загрози не було ніякої — хата стояла на белебні, сусіди зайняті роботою, діти на вигінець ще не повибігали. — А я піду в общину. Бригадир загадував з вечора на возовицю.

Мабуть, він вирішив піти з дому, аби не мліти цілий день душею і, навіть коли щось трапиться, сказати: «Не знав, не бачив, мабуть, залізли самі». Він на те натякнув Михайлові, і той заспокоїв його:

— Не хвилюйтеся, дядьку. Якщо димар від вітру не впаде, більше не трапиться нічого. Ми тихенько передрімаємо до вечора. Дні тепер короткі... А якби вже паче чого... То так би й сказали: залізли паразити вночі самовільно, хазяїн ні слухом, ні духом не чув і не бачив.

Розхитаною, в сухому курячому посліді драбиною Михайло та Віра вилізли на горище. Воно мало незвичний для ока вигляд, бо комора одщеплена. Запавугинені банти-

ни, а на них два овечих смушки, старі серпи та коси за латами, вінки цибулі, купа нечищеної квасолі, кілька десятків кулів просяної соломи, і все це пронизане потоками світла, ніби виставлене напоказ. Лише з південного боку, за димарем з величезним, обмазаним рудою, перемішаною з кізяками глиною лежаком, панували сутінки. В тому місці, під самим димарем, Михайло і простелив овечі смушки, кинув ліжника, якого прихопив з собою, і Віра присіла на це ложе, притулившись спиною до димаря.

— Теплий, аж гарячий, навіть крізь піджак чутно,— сказала вона ніяково.

— Не вичахне до вечора, бач, який товстий,— підтримав Михайло. Він підійшов до розкритого боку горища й опустився навпочіпки. Звідси відкривався широкий красвид на городи та поле, до якого з лівого боку підступали руді очерети та осоки, а з правого виднокіл затуляла чиясь клуня. Поле було пустельне, Михайло вдивлявся в димну просинь, за якою над стернями викочувався червоний клубок сонця, й на душі в нього панував спокій. Ще цілий день мають вони з Вірою для відпочинку, а вночі підуть по загужавілих стернях просто туди, звідки зараз викочується сонце. Цей шлях йому трохи знайомий, він долав його, коли йшов до Федора Дмитровича, закопавши архів. Йшов і не дійшов.

30

Підморожувало. В повітрі стояла зимова студінь, із заходу повівав вітерець, обрій почало затягувати сизою імлою, сонце борсалось в ній, здавалося, воно потопає і незабаром щезло зовсім. Предмети теж почали втрачати свої обриси. З заходу наповзала білувата, майже безбарвна хмара. «Бач, яка білочуба», Михайло подумав, що десь надвечір, а може, й раніше, піде сніг. Йому захотілося подивитися в інший бік, на село. Стріпки на хаті були благаєцькі, він розсунув руками два кулики й викруглив собі дірку для спостереження. Він побачив вуличку, з одного боку якої стояв тин, з другого — огорожа в одну лату, тин щільно прилягав до великого, з ліси, хліва, біля якого росли дві верби. Вуличка була глуха, заросла травною, білою од паморозі, і виходила на іншу, поперечну вулицю, на якій чоловік у зеленій військовій фуфайці та в таких же зелених, ватяних штанах городив паркан. Либонь, не го-

родив, а перебирав — міняв старі, ветхі дошки на нові — половина паркана була біла, половина — чорна. Ворота і хвіртка були нові, з свіжого тесу, з-за них виглядала біла стіна хати, вкритої цинковою бляхою.

У ту мить на вулицю вийшов Коробочка. В сірій старій смушковій шапці, підкороченому, ще, мабуть, дідівському кожухові, з вилами на плечі. Повільно шкрьобав розбитими, з покривленими каблуками кирзаками, перекладаючи вила з одного плеча на інше. Він підійшов до чоловіка, який городив паркан, зупинився. Уткнув вила зубцями в землю, й обоє закурили. Пригощав чоловік у зелених штанях і фуфайці. Прикурюючи, Коробочка оглянувся, і той, другий чоловік, теж подивився в бік Коробоччиної хати. Вони розмовляли, й знову обоє дивилися на Коробоччину хату. Михайла це трохи здивувало, він вийняв бінокль, спрямував на курців. У цей час ті знову подивилися на хату. Губате обличчя Коробочки видалося Михайлові розгубленим, а його співбесідника — якимось вигостреним. Проте, зрозуміла річ, нічого почути не міг. Цю мить він потім пережив тисячу разів, карався і мучився: чому не розгадав розмови, чому не випередив події?

Якби то можна було їх випередити, обігнати, заглянути в протоколи слідства, де була скупі і точно передана розмова, що відбувалася,— він би дізнався таке:

«Варуй боже! В тебе немає клецки. На нього оголошений розшук по всій області. Якщо його знайдуть, знаєш, що тобі буде!»

«Як вони знайдуть. Я тільки тобі, як кумові. Бо ж мулька на душі. Ти вже того — мовчи».

«Я мовчатиму. А якщо хтось інший бачив? Людина — не голка».

«Рахуба мені... Ти хоч не лякай».

«Я не лякаю. А тільки ж... Не дарма призначили такий гостинець — п'ятдесят тисяч марок, десять гектарів землі і дві корови. Десять гектарів! У твого батька скільки було — три десятини?»

«Нащо вони мені...»

«Не кажи. Тепер знову земля в ціні. Проте й не в ній головна причина... Ризикований ти, куме, чоловік».

Великою була віддаль від курців до Михайла, вітер хоч і віяв у його бік, не доніс жодного слова. І вже поготів не міг принести — з далекого-далека, отого, мовленого Коробочкою на цьому самому місці аж через п'ятнадцять років.

За п'ятнадцять років новий паркан встиг струхлявіти, і Коробоччин сусід знову ремонтував його.

«Ех, куме, якби не послухався тебе тоді, не пиляв би сиру пихту цілих п'ятнадцять років». Після тих слів кум застромив у землю лопату, пішов у клуню, а увечері його знайшли в зашморгові, прив'язаному до бантини. Але все те — в імлі років, за недосяжними, непідвладними людьми, незворотними законами.

А тоді Михайло, хоч і ходила тривога по серцю, врешті-решт так пояснив собі те озирання: бідкається Коробочка розкритою хатою. І ще раз уколола Михайла в серце тривога: надто рвучко закинув на плечі вила Коробочка, надто сягнисто пішов по вулиці і вже звіддалік ще раз оглянувся на хату. «Припізнюється, через те й поспішає», — заспокоїв себе Михайло.

З сизої небезпечної мли виривалися скупі сніжинки. Михайлові нахмарило на душі — тепер їм доведеться ще важче, ще скрутніше. Але тугу ту швидко й звіяло — подумав про Віру й одразу наповнився світлою силою, певністю, навіть радістю. Ліг біля неї (вона — біля самого димаря, він — скраю), накинув ряднину, нагорнув зверху соломи. Стало темно й затишно, зовсім як у схованках дитинства, коли здається, що ніякі небезпеки світу нездатні проглянути в твою схованку, і так тобі добре, й такий ти усамітнений, аж кортить поговорити з собою. Вони розмовляли пошепки. Тепер вони найчастіше говорили про себе, особливо Віра, вивідали про себе все, аби стати одне перед одним такими, як є насправді, аби нічого не втаїти. Їй хотілося говорити, але давалися взнаки холодні ночі, тривоги, вона боролася зі сном і засинала. Останнім зусиллям волі провела пальчиком по його брові, усміхнулася, прошепотіла: «Милий, я сплю». Те слово знову заспівало йому, заспівало тихо, мрійно, провело в сон.

Першою прокинулася Віра:

— Ти чуєш, іржуть коні?

Він чув її голос і кінське іржання, але вибирався із сну, неначе з глибокої криниці. Голова була важка, немов на похмілля.

— І голоси.

— Може, Коробочка щось привіз, сіно або дрова? Зараз погляну.

Перше, що помітив, це сніжинки, їх погустішало, і летіли вони роями, здавалося, хтось вимітає їх згори. Михайло

дивився з розкритого боку хати й бачив край засніженого поля і небо над ним. Голоси чулися десь з правого боку, але він однак спочатку підліз до одщепу, обережно, маскуючись за просянкою, виглянув. Він скрадався просто так, за звичкою, ні на мить не припускаючи небезпеки. І те, що побачив, у першу мить приголомшило його. Це було несподіваніше, ніж удар грому над головою цієї студеної, зимової пори. В кінці городу стовбичило з десяток постатей. Досвідченим оком одразу впізнав постаті озброєних людей. Похапливо посунувся назад, перекотився до продертої в стрісі дірки. В кінці вулиці біля новенького паркану стояла паровиця запряжених у фаетон коней, із нього виходив німець у високому кашкеті. Ще двоє німців, озброєних автоматами, поспішали поперед нього до клуні, під якою, розтягнувшись цепом, чіпіло півдесятка поліцаїв.

Михайлові похололо в грудях. Він дихав, неначе здолав не знати яку відстань, дрібні, як макові зерна, краплини поту зросили йому чоло, поповзли на білі брови, на ніс. «Що буде з Вірою?» Він облизав гарячі пошерхлі губи, притьма перебрався на протилежний бік хати, обережно проткнув кулаком стріху.

— Ну, що там? — запитала Віра.

Посеред довгого Коробоччиного городу чорнів ще один цеп поліцаїв. Тепер Михайло зрозумів, що їх оточено.

— Що там, Мишко? — затурбувалася Віра.

— Лежи, не підводься... — Вже не мав сумніву, що їх виказали. Чорна безнадія стиснула серце. Неначе гостра, розжарена скалка зблиснула думка про Коробочку, прийшов запізнілий розгад його розмови з сусідом, дряпнула кігтями злість і згинула, поглинута іншою думкою — що робити? А що тут робити? Це була безвихідь. Для нього й для Віри, це він завів її у пастку, привів до цього придурка, губошльона й зрадника. Мозок темнів від усвідомлення того, що сталося, від страху, як відкрити правду Вірі. Вона стояла біля димаря, дивилася на нього.

— Ляж! — гаряче прошепотів він, бо кожної миті могли вистрілити.

— Поліція? — повільно опускаючись па коліна, запитала вона.

— Поліція... і німці. Оточили.

Він теж підповз до димаря. Він не міг нічого вдіяти. Не міг знайти бодай якогось порятунку. Думка наштовхувалася на мур. Вони оточені з усіх боків, куди б вони не ки-

нулися, скрізь доведеться бігти під постріли. Залишалось лежати тут, за димарем, стріляти в кожного, хто спробує вилізти на горище. У револьвері — повний барабан, і в кишені зо два десятки патронів. А ще — дві гранати-лимонки.

Він боявся дивитися на Віру. Вона взяла його за руку.
— Михайлику!

І він повернув голову в її бік. У сутіні горища її очі дивно блищали. Вона не боялася нічого.

— Я знала, що так станеться. Ми надто багато взяли у долі... Але я не шкодую. Не шкодує і ти. Нехай то був і сон... Але за такий сон можна померти.

— Не поспішай... Ми ще...

Віра сказала правду. Це — тільки сон. І він сам мусить його обірвати. Мусить... спочатку вистрілити у Віру, а потім у себе. Щось тонко-тонко задзвеніло в серці, рука обм'якла і ледве не випустила колодочку нагана.

— Поцілуй мене, любий!

— Ей ти, злязь! — почувся знизу голос Короткого. — Нагулявся.

Михайло мовчав. З правого боку, од клуні, вдарило кілька пострілів — дві чи три кулі просичали в стрісі, одна влучила в димар, і чималий шмат глини впав на сіно. Стріляли поки що для острашки.

— Ми знаємо, що ти на горищі. Викруту немає, — знову долинув знизу голос Короткого. Мабуть, він підійшов до хати, сховався у проїмі дверей.

По довгій паузі пролунала команда, і постріли вдарили з усіх чотирьох сторін. З поточеної шашелем крокви відколосалася тріска і впала Михайлові на плече. Заспівали, засичали кулі, сіра порохня посипалася із стріхи. Михайло притиснув рукою Вірину голову. Тут, посередині горища, кулі їх не могли дістати. Було не страшно. Може, саме через те, що вже примирилися зі смертю. Проте поки що Михайло і уявити не міг, як він вистрілить у Віру. Від самої думки про це крижаніло серце. Воно кричало, воно не хотіло гасити інше, таке дороге життя.

Тим часом і німці та поліцаї не знали, як добутися до партизанів. Ніхто не хотів лізти на хату, адже знали, що то — вірна смерть. Можна було підпалити покрівлю, але комендант вимагав узяти партизана живим. Він походжав біля клуні поперед цепу поліцаїв та німців, покусував зламаний вишневий прутик, похльоскував ним себе по рукаві. Кобура парабелума була розстебнута, але він його

не виймав. На далеких городах, у дворах гуртами стояли люди. Штер подивився у кінець вулиці, підкликав перекладача, щось йому наказав. Перекладач узяв з собою поліцая, пішов до людей.

У повітрі кружляли сніжинки. Виривалися десь з далекої сивої мли, і вже над землею починали свій танок. Над вузькою глухою вуличкою, над річечкою-канавою, над болотом, над хатою з одщепленою коморою, над старим, недоглянутим садком. Вони, здавалося, наздоганяли одна одну, й кожна наступна була дружніша, швидша, більша. Зачиналася віхола. Закоцюбілі поліцаї, що стояли од поля, знову почали стріляти. Їх підтримали інші. Кулі летіли в білу заметіль.

Комедант послав поліцая, аби той наказав припинити стрілянину. Але вони вже вгамувалися й самі.

Перекладач з поліцаєм гнали од гурту Герасима Калину, — немічного діда, колишнього сільського пічника. Поліцай тягнув за собою драбину. Калина човгав ногами, взутими у велетенські, латані-перелатані биті валянці з такими ж латаними калошами, очі старому сльозилися, а обличчя було бліде, як у мерця. Біля носа Калина тримав закривавлену ганчірку.

— Йди, йди, — наказав на хату Штер. — Пар-ла-мен-тер. Накажи здатися! Інакше — пожар. Цей дом, і — ці, — повів рукою.

Калина дивився старечими очима, мовчав. Пригинаючись, втягуючи в плечі голову, поліцай підтющцем потягнув драбину до хати. Поліцаї, що стояли на городі, од поля, звели гвинтівки, щоб прикрити його, на випадок якщо Михайло висунеться за край одщепу й почне стріляти. За ним почовгував Калина. За Калиною, перечекавши кілька хвилин, до хати пішов Штер. Утверджував за собою славу сміливого офіцера, показуючи солдатам, що зневажає партизан.

— Ей, ти, — не вгавав унизу Короткий. — Злазь. А то згориш, як миша у стозі.

Вони страхали тільки Михайла. І зовсім не називали Віру. Коробочка, мабуть, не сказав про неї.

Приставивши до стіни драбину, молоденький поліцай, не зважаючи на окрики Короткого, чкурнув назад під клуню. Хляпаючи лівою калошею, Калина повільно ліз по драбині. Поставить на щабель одну ногу, перехопить старечими, покарлюченими пальцями перечку, підтягне другу. Нарешті виліз вривень з горищем.

— Ти тут? — йому знову пішла носом кров, і він дістав з кишені ганчірку. В ту мить зустрівся очима з Михайлом, що лежав на краю горища. — Комендант сказав, щоб ти здавався, — висякався в ганчірку. — А ти... як хочеш... убу'ють і так, і так. Краще не здавайся.

По краю розщепу гуляв білий вихор, дідова голова була немов у білім німбі. Сніг уже йшов густо, хвилями. Чорних постатей у кінці городу було майже не видно.

Михайло виглянув через Калініне плече. Комендант стояв біля драбини з пістолетом у руці.

У Михайловій голові в одну мить зблиснула гаряча думка. Серце ще раз налилося, а горло стиснуло та вже й не відпускало. Відвага холодила груди. Можна було зачекати якийсь час, сподіваючись, що заметіль набере на силу, але вона могла й ущухнути, і поліцаї тоді підійдуть ближче. Або й справді підпалять хату. Ні, це таки найкращий момент...

— Діду, постій хвилиночку.

Михайло згинці кинувся до лежака.

— Віро... прориватимемося. Віхола...

— Михайлику!

— Мовчи. Спускайся слідом за дідом униз. Швидко! А я стрибну... І прикрию. Біжи ліворуч, до канави. В канаву стрибай і вибирайся на той бік в очерети.

Він ще подумав: добре, що з того боку немає німців, тільки поліцаї.

— Михайле, я за тобою.

— Попереду!

— Я — за тобою!

— Ну — гаразд. Усе.

— Что он говорит? — запитав Каліну комендант.

— Думає.

— О, что ему думать?

— Діду, швидко вниз. Вмить! І падайте під стінку! — прошепотів Михайло і ще раз виглянув через плече Каліни.

Має стрибнути так, щоб вистрілити в коменданта вже на льоту.

Михайло махнув рукою. Дід пошкрьобав по драбині вниз, він поспішав, старечі ноги не гнулися в колінах, не слухалися, щабель випорснув з-під калоші, і дід Каліна упав на купу трухляччя, об яке була сперта драбина. В ту мить стрибнув Михайло. Підняв наган, щоб вистрілити в коменданта, але того не було. Коли почав падати Каліна,

Штер відступив і втрапив у прикритий тільки солом'яним матом глибокий погріб.

Віра скотилася по драбині, перечепилася за Калину, упала, враз підхопилася.

— Біжи! — хрипким з напругом голосом крикнув Михайло.

— Куди?

Михайло ступив кілька кроків, кинув гранату. Вогняний сплеск пропалив віхолу, звихрив білі сніжинки, перемішав з чорною кіптявою, закрутив у тугий вир. Михайло рвонувся у той вихор, на бігу вийняв другу гранату. Револьвер тримав у лівій руці, великим пальцем лівої руки рвонув кільце. Знову коротко, зло рвонула граната, знову білі рої підняло над землею, погнало на небо. Чорні постаті на городі попадали на землю.

Михайло оглянувся, чи біжить Віра. В завії майже не було видно її обличчя, і вся її наструнена постать неначе летіла над землею. Михайло мчав до обпаленого гранатами місця. Коли він майже порівнявся з цепом поліцаїв, що заліг серед соняшничиння, дві чи три постаті підвелися. Михайло нагнувся, вхопив грудку й пожбурих у бік поліцаїв. Ті знову попадали на землю. Позаду і праворуч бахкали постріли. Там не вицухав лемент. Михайло біг, піднявши над головою руку з револьвером, крізь хрипіння у власних грудях чув Вірині кроки, її важке дихання. «Біжить! Біжить!» — стрибало йому в грудях. З правого боку із снігового рою виткнулася приземкувата постать, блиснув вогонь, куля просвистіла біля самого Михайлового вуха. Він кілька разів, не цілячись, вистрілив у той бік. Постать упала чи то збита кулею, чи ховаючись.

Серце гуло несамовито, в голові тапцювали невидимі ковалики. «Врятувалася, врятувалася». Якщо вони переметнуться через канаву, він затримає поліцаїв, і Віра втече в очерети, а потім він наздожене її. Віхола примете сліди. Та в ту мить, якимось потаємним, до краю вигостреним чуттям, він уловив якусь перемену за спиною. Віра ще бігла, але її кроки стали не такі, як раніше, і подих теж, а може, просто його серце вловило перебої іншого серця, й він зупинився. Віра ще бігла, розкинувши руки, але вже падала. Він не встиг підхопити її, вона заточилася на лівий бік і важко тицьнулася головою в землю. Її туге, подитячому легке тіло ледь здригнулося й завмерло. З чорної цятки на лівій скроні текла червона цівка.

Нікими од жаху очима Михайло дивився на ту цятку. Холодний, проклятий розум одкарбував, що це кінець. Що їй він уже нічим не допоможе, треба рятуватися самому. Тільки серце не йняло віри, тільки вогонь, який палив зсередини, спалював і ту думку. Михайло впав на коліна, кинув револьвер на землю, обома руками вхопив Віру за голову. Вірині очі були відкриті й нерухомі. Вони дивилися в небо, в своє останнє небо, на білий світ, на білий сніг, на білу віхоло.

З сивої снігової кручі вихоцилося кілька постатей, і, підкоряючись все тому ж закону, закону життя, Михайло вхопив револьвер і випустив у них всі, що були в барабани, кулі. Постаті щезли, здавалося, хурія поховала їх.

І далі, скоряючись все тому ж холодному і всесильному законові, Михайло підвівся й важко побіг до річки. В грудях стояв біль, страшний біль порожнечі, ридання струшували його велике сильне тіло. Червоні сніжинки мелькали йому в очах, танули на білих віях, на обличчі, на теплім дулі притиснутого до грудей нагана.

Далі він робив усе немов у безпам'ятстві. Стрибнув з кручі на тонкий лід, не досягнув протилежного берега на два чи три кроки, провалився, борсаючись майже по пояс у воді, ламаючи кригу, виліз на сухе. Не зупиняючись, побрів у очерет. Пройшов кілька десятків кроків і наткнувся на торішню стожарню. Не поспішаючи роззувся, вилив з чобіт воду, викрутив штани. Онуч не намотував, набив у чоботи сухого сіна і взувся. Од річки, з білого мороку до нього долітали голоси. На якийсь час вони пробудили Михайла. Очевидно, ніхто з поліцаїв не хотів лізти у воду, вони побіжать на міст, а до мосту — майже кілометр. Але те більше не хвилювало його. А далі світ знову пропав з очей. Він ні про що не думав, і тільки в глибині його свідомості, десь у самих її надрах зріло темне знання про жертви, які ніколи не окуплюються, про вічні безглузді сили знищення, з якими бореться людство. Те тяжке знання йому підказувало, що він переживатиме цю смерть допоки й житиме, бо тільки його серце знає міру цієї втрати.

Михайло похитувався, неначе п'яний, і його очі невидюще дивилися в білу порожнечу, він бачив не сніг, а бездонне біле вировисько, його погляд був спрямований у глибінь, він дивувався, що живий, й усе ще не вірив у те, що сталося. Занурювався в білу важку каламуть, у глибокий крижаний холод все глибше й глибше. Йому здавалося, він не впливе з того виру вже ніколи. Впхне віхола,

ляжуть білі сніги, але вже не для нього. Зійдуть сніги водами, заспівають жайворонки, впадуть до ніг з верби котикки — не для нього. І йому навіки байдуже, чи зазеленіють колись оці очерети, а чи нехай і стоять скуті кригою.

Його життя лишилося там, за річкою. І вже ту річку не перейти, не переплисти, він ітимає від неї тільки в один бік — далі й далі, в якусь сумну невідомість. Він ще перебереде сотні рік. І зірве на них десятки мостів, і пустить під укіс не один ворожий ешелон. Він пройде багато доріг. Все це ще десь там — за віхолю. А далі будуть хуртовини, хурії, буревії. Це ж — лише перша віхола. У якій він долею випадку опинився сам і до якої йшов надзвичайно крутими і вузькими стежками. І вела його ними не тільки помста, відплата, а й любов. Вона була з ним усі ці дні, і мучила, й зігрівала, і допомагала боротися. Вона й надалі залишиться з ним, але вже тільки жаданням помсти, боротьбою. А коли все скінчиться... Він не міг помислити, що тоді станеться з ним і для чого він житиме. До сьогоднішнього ранку він не думав про смерть. Тобто, думав, як думає кожен, хто взяв у руки зброю і вийшов на круту дорогу боротьби. Але в ньому жила переконаність, що вони переможуть все. Мабуть, ця певність ішла з їхньої любові, йому здавалося, що вона — всесильна, непогасна, більша за світ. Ось прийшла, заповонила його, і світ не існував без неї. Страшніше було втратити її саму. І ось... Любові нема, а світ стоїть. Стоять очерети і куці верболозу, і віхола стоїть над світом. А вона лежить там, на городі, і старий нещасний фотограф Ісак Соломонович наводить на неї вічко свого фотоапарата. Такою, вже мертвою, в німбі кучерявих сніжинок і прийде вона до нього вдруге вже після війни, коли радянські війська увійдуть у Берлін і відшукають там гестапівський архів та привезуть у Петрову Дівидю. Це буде через п'ять років. А зараз — віхола. І Віра — там, під білим засніженим небом. Вона — ще не спомин, вона — ще любов, але любов, уже як спомин.

«Чи довго згадуватимеш ти мене?» Вона була переконана, що такий кінець їхнього кохання провіщений наперед, визначений з самого початку. Його мисль текла вже мовби поза його волею і впливала з того, що він врятувався, а вона загинула. Вона могла не піти за ним, але пішла, хоч і впевняла його, що загине все одно, бо надто багато щастя припало на одне людське серце, надто багато тут чогось такого, що повстало проти нього самого, проти них обох,

проти того, що несли в собі од першої стрічі. Надто великою виявилася плата за те, що взяли в долі. Він осудив себе навік, на все життя. Він увесь час виправдовував себе любов'ю, а виправдання йому немає, немає йому прощення, — путь, яка лягла під ноги, мав би пройти зовсім інакше. Йому не хотілося жити, але й застрелитися не мав права.

Ця думка знову струснула ним, дві важкі сльози вискотилися з його очей, скрижаніли на щоках під повіями холодного вітру. Він стер їх долонею, дістав з кишені жменю патронів і повільно почав набивати барабан старого нагана.

ЗМІСТ

ЖОРСТОКЕ МИЛОСЕРДЯ

Роман 5

ВІХОЛА

Роман 219

**Юрій
Михайлович
Мушкетик**

**СОЧИНЕНИЯ
В ПЯТИ ТОМАХ**

**Том второй
ЖЕСТОКОЕ МИЛОСЕРДИЕ**

Роман

ВЬЮГА

Роман

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»
На украинском языке

Редактор *М. С. Західна*
Художне оформлення *В. П. Мазиченка*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

ИБ № 3486

Здано до складання 24.11.87.
Підписано до друку 12.04.88.
Формат 84×108¹/₃₂
Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 28,14.
Умовн. фарбовідб. 28,35.
Обл.-вид. арк. 31,821.
Тираж 50 000 пр.
Зам. 7—881. Ціна 2 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

Мушкетик Ю. М.

М93 Твори: В 5 т.— К.: Дніпро, 1987.—

Т. 2: Жорстоке милосердя: Роман; Віхола: Роман.— 1988.— 532 с.

ISBN 5—308—00061—1

ISBN 5—308—00271—1

До другого тому ввійшли романи «Жорстоке милосердя» та «Віхола», присвячені подіям Великої Вітчизняної війни.

М 4702590200—075 Передплатне
М205(04)—88

ББК 84Ук7-44